

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI**

OSMANLI PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Halime ALKAN

BURSA – 2014

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI**

OSMANLI PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Halime ALKAN

**Danışman:
Prof. Dr. Emin ERTÜRK**

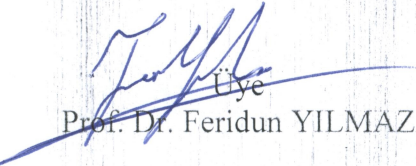
BURSA – 2014

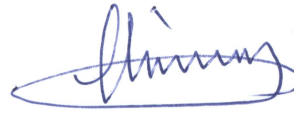
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

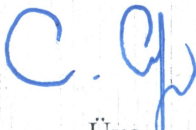
..... *Ekli* Anabilim/Anasanat Dalı,
..... *Ekli* Bilim Dalı'nda *701211076* numaralı
Tezli Lisans Öğrencisi Halime Altan'nin hazırladığı
"..... *Osmanlı Para Tarihinde Tezisi*....."
konulu (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta ~~Yeterlik~~
Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, *29/9/2014* günü *15-17* saatleri
arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
..... *başarılı* (başarılı/başarısız) olduğuna *oy birliği ile*.....
(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Prof. Dr. Emin ERTÜRK

Üye
Prof. Dr. Mehmet ASLANOĞLU

Üye
Prof. Dr. Feridun YILMAZ

Üye
Prof. Dr. Filiz GİRAY

Üye
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ

29/09/ 2014

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Halime ALKAN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İktisat
Bilim Dalı : İktisat Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XV + 296
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Emin ERTÜRK

OSMANLI PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ

Para, insanlar tarafından çeşitli amaçlarla kullanılan sosyal bir araç ve toplumsal ve ekonomik ilişkilerde belirleyici olan önemli bir kurumdur. Para, zaman içinde giderek daha karmaşık bir hale bürünmüş ve finansal amaçlarla çeşitli şekillerde kullanımı da giderek yaygınlaşmıştır. Bu kapsamda tağşış, madeni para sistemlerinde kullanılan bir uygulama olarak para otoriteleri tarafından madeni paraların değerli maden içeriğinin düşürülmesi demektir ve tağşış sonrasında parada meydana gelen değer kaybı somut olarak gerçekleşmektedir. Kağıt para sistemlerinde kullanılan devalüasyon ise sabit kur rejiminde yine para otoriteleri tarafından paranın değerinin düşürülmesi demektir ve söz konusu değer kaybı bu kez soyut olarak gerçekleşmektedir.

Bu çalışmanın amacı, tağşışlerin sıklığı ve derecesine göre beş döneme ayrılan Osmanlı para tarihindeki tağşış uygulamalarının kronikleşmiş neden ve sonuçlarını ortaya koyarak dönemsel olarak analiz etmektir. Bu çerçevede öncelikle literatürde aynı anlama gelecek şekilde kullanılan tağşış ve devalüasyon uygulamalarının niteliksel özellikleri, uygulanmalarına yol açan koşullar ve uygulama sonrasında ortaya çıkan sonuçlar ile işleyiş mekanizmaları ayrıntılı bir şekilde açıklanmış, ardından karşılaştırmalı analiz yöntemiyle ortak özellikleri ve farklı yönleri belirtilmiştir. Daha sonra madeni para tarihinin zaman içinde paranın değerinde meydana gelen düşüşlerin kesikli bir tarihi olduğu düşüncesinden hareketle tağşış uygulamalarının analizine geçilmiştir. Bu kapsamda ilkel çağlardan beri kullanılan para ve ilkçağlardan beri kullanılan madeni para ile tağşış uygulamaları ilişkisi tarihsel açıdan ele alınmıştır. Son olarak Osmanlı para tarihindeki tağşış uygulamaları niceliksel veriler, tablolar ve grafiklerden de yararlanılarak siyasi, ekonomik ve toplumsal ilişkiler çerçevesinde irdelenmiş, her dönem için diğer dönemlerden farklı gelişen dinamiklere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Tağşış, devalüasyon, madeni para sistemi, kağıt para sistemi, tağşışın nedenleri, tağşışın sonuçları, Osmanlı para sistemi, Osmanlı para tarihi.

ABSTRACT

Name and Surname : Halime ALKAN
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Economics
Branch : Economic History
Degree Awarded : Master
Page Number : XV + 296
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Prof. Dr. Emin ERTÜRK

THE DEBASEMENT IN THE MONETARY HISTORY OF OTTOMAN EMPIRE

Money is a social tool used by people for various purposes and is an important institution determining in the social and economic relations. Money has become increasingly complex over time and the use of money for financial purposes has become increasingly widespread. In this context, debasement is an application used in coins system and means to reduce the precious metal content of the coins by monetary authorities. After debasement the physical depreciation occurred in money. However, devaluation used in the paper money systems means of reducing the value of money in a fixed rate regime by monetary authorities and the depreciation takes place as token in this once.

The aim of this study is to assert and analyze the chronological causes and consequences of the debasements in the monetary history of Ottoman Empire divided into five different periods with regard to frequency and level of debasements. In this context, in the first part of the study, the debasement and devaluation, used in the same meaning in the literature, are described in detail in terms of the qualitative features, the results appearing after practices and functioning mechanism of them and then the common features and differences are explained by using comparative analysis method. In the second part of the study, the analyze of debasements practises is conducted depending on the idea that the history of coins is a discrete history which occurred the depreciation in the value of money in time. Accordingly, money used since primitive times and the relationship between coin and debasement practises used ancient times are discussed in a historical perspective. Finally the debasements practises in the monetary history of Ottoman Empire are examined in the framework of political, economic and social relations by using of quantitative data, tables and graphs and the different characteristics for each period from other periods have been revealed.

Keywords:

Debasement, dedevaluation, the coinage system, the paper money system, the reasons of debasement, the results of debasement, Ottoman monetary system, Ottoman monetary history.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	xi
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER	xv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

OLUŞUMU VE GELİŞİMİYLE PARA

1. PARANIN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ	7
1.1. Paranın Tanımı Ve Fonksiyonları	7
1.2. Paranın Tarihsel Gelişimi.....	11
1.3. Para Çeşitleri	16
1.4. Para Sistemleri	19
1.5. Paranın Değeri Ve Fiyatı.....	21
1.6. Madeni Para	23
1.6.1. Madeni Para Darbı Ve Senyoraj Geliri.....	24
1.6.1.1. Madeni Para Darbı	24
1.6.1.2. Senyoraj Geliri	26
1.6.2. Madeni Parada Değer	29
1.6.2.1. Madeni Paranın Değerini Belirleyen Faktörler.....	29
1.6.2.1.1. Madeni Paranın Arz Kaynakları	29
1.6.2.1.2. Madenlerin Alternatif Kullanım Alanları	30
1.6.3. Madeni Paranın Finansmanı	31
1.6.4. Madeni Para Sisteminin Temel Sorunları.....	33
1.6.4.1.1. Tağşiş Nedir?	37
1.6.4.1.2. Tağşişin Amaçları	38
1.6.4.1.3. Tağşişin Nedenleri	38
1.6.4.1.4. Tağşişin Sonuçları.....	40

1.7. Kağıt Para.....	46
1.7.1. Kağıt Para Basımı: Senyoraj Ve Enflasyon Vergisi.....	47
1.7.2. Kağıt Paranın Fiyatı	48
1.7.3. Dış Değer Ve Döviz Kuru	49
1.7.4. Devalüasyon	51
1.7.4.1. Devalüasyonun Nedenleri.....	51
1.7.4.2. Devalüasyonun Sonuçları	53
1.7.4.3. Devalüasyon Hesabı	57
2. TAĞŞIŞ VE DEVALÜASYON	58

2. BÖLÜM

PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ

1. TAĞŞIŞIN TARİHİ	64
1.1. İlkçağ Ekonomilerinde Para Ve Tağşış.....	64
1.1.1. Mezopotamya	65
1.1.2. Nil Kıyıları: Mısırlılar.....	67
1.1.3. Anadolu	68
1.1.4. Yunanistan	69
1.1.5. Asya: Çinliler-Hintliler.....	72
1.1.6. Germanler	73
1.1.7. İtalyan Yarımadası: Romalılar.....	73
1.2. Ortaçağ'da Para Ve Tağşış.....	81
1.2.1. Bizans İmparatorluğu.....	84
1.2.2. İslam Dünyası	86
1.2.2.1. İran	89
1.2.3. Türk-Moğol İmparatorluğu.....	90
1.2.4. Avrupa	91
1.2.4.1. İtalya	104
1.2.4.2. İngiltere	107
1.2.4.3. Fransa.....	109
1.2.4.4. Almanya.....	111

1.3. Yeniçağ'da Para Ve Tağşiş	111
1.3.1. Dönemin Parasal Özellikleri.....	113
1.3.2. Dönemin İktisadi Politikası: Merkantilizm	116
1.3.3. Fiyat Devrimi Ve Tağşiş (16.-17. Yüzyıl)	118
1.3.3.1. Yeni Değerli Maden Kaynakları.....	118
1.3.3.2. Artan Değerli Maden Akışının Etkileri	122
1.3.3.3. Fiyat Devrimi.....	125
1.3.3.4. Yükselen Fiyatların Etkileri.....	126
1.3.3.5. Fiyat Artışları Ve Analizi: Tağşiş.....	131
1.3.3.6. Çeşitli Ülkelerden Tağşiş Örnekleri	134

3. BÖLÜM

OSMANLI PARA TARİHİ VE TAĞŞIŞ

1. OSMANLI PARA DÜZENİ.....	140
1.1. Osmanlı İktisat Politikaları	140
1.1.1. Osmanlı Para Sistemi.....	142
1.1.1.1. Madeni Paralar (Sikkeler)	144
1.1.1.1.1. Gümüş Sikke.....	144
1.1.1.1.2. Altın Sikke	145
1.1.1.1.3. Bakır Sikke.....	145
1.1.1.1.4. Yabancı Sikkeler	146
1.1.2. Sikke Arzı Kaynakları	147
1.1.2.1. Madenler	147
1.1.2.2. Ticaret	148
1.1.3. Osmanlı Para Politikaları.....	149
1.1.3.1. Paranın Darbı ve Tedavülü	151
1.1.3.1.1. Darphaneler.....	153
1.1.3.1.2. Sikke Darp Tekniği	156
1.1.3.2. Tecdid-i Sikke.....	157
1.1.3.3. Tashih-i Sikke	158
1.1.3.4. Tağşiş-i Sikke	159

1.1.3.4.1.	Tağışın Nedenleri	160
1.1.3.4.2.	Tağışın Sonuçları ve Maliyetleri	162
1.1.3.4.2.1.	Mali ve Ekonomik Sonuçlar.....	162
1.1.3.4.2.2.	Sosyal Sonuçlar	167
1.1.3.4.2.3.	Tağışın Faydaları ve Maliyetleri.....	170
1.1.3.4.2.4.	Tağışın Dönemsel Analizi	171
2.	OSMANLI PARA TARİHİ	171
3.	OSMANLI PARA TARİHİNDE TAĞIŞ UYGULAMALARININ DÖNEMSEL ANALİZİ	176
3.1.	Osmanlı Kuruluş Dönemi	176
3.1.1.	Dönemin Genel Özellikleri.....	176
3.1.2.	Dönemin Parasal Özellikler	177
3.1.2.1.	Gümüş Para: Akçe	178
3.1.2.2.	Bakır Para: Mankur.....	179
3.1.3.	Dönemin Tağışları.....	179
3.2.	II. Mehmed Dönemi: 1444-1481	183
3.2.1.	Dönemin Genel Özellikleri.....	183
3.2.2.	Dönemin Parasal Özellikleri.....	185
3.2.2.1.	Altın Para: Sultani	185
3.2.2.2.	Gümüş Para: Akçe	187
3.2.2.3.	Bakır Para: Mankur.....	187
3.2.3.	Dönemin Tağışları.....	188
3.2.3.1.	Tağışların Nedenleri	191
3.2.3.2.	Tağışların Sonuçları	193
3.3.	II. Mehmed Dönemi Sonrası (1481-1585) ve 1585 Tağışı.....	196
3.3.1.	Dönemin Genel Özellikleri.....	196
3.3.2.	Dönemin Parasal Özellikleri.....	198
3.3.2.1.	Altın Para: Sultani.....	198
3.3.2.2.	Gümüş Para: Akçe	199
3.3.2.3.	Bakır Para: Mankur.....	199
3.3.2.4.	Yabancı Paralar	200
3.3.3.	Dönemin Tağışları.....	201
3.3.3.1.	Akçe	201
3.3.3.2.	Sultani	206

3.3.3.3.	Tağışışlerin Nedenleri	208
3.3.3.4.	Tağışışlerin Sonuçları	213
3.3.3.4.1.	Tağışışlerin Mali ve Ekonomik Sonuçları	213
3.3.3.4.2.	Tağışışlerin Sosyal Sonuçları	218
3.4.	1585-1690 Arası Dönem	220
3.4.1.	Dönemin Genel Özellikleri	220
3.4.2.	Dönemin Parasal Özellikleri	222
3.4.2.1.	Gümüş Para	222
3.4.2.2.	Yabancı Paralar	222
3.4.2.3.	Altın Para	224
3.4.2.4.	Bakır Para	224
3.4.2.5.	Para Hacminde Genişleme	225
3.4.2.5.1.	Gümüş Para: Pâre	225
3.4.2.5.2.	Altın Para: Şerifî	226
3.4.2.5.3.	Bakır Para: Mankur	226
3.4.3.	Dönemin Tağışışleri	230
3.4.3.1.	Akçe	230
3.4.3.2.	Sultani	234
3.4.3.3.	Mankur	236
3.4.3.4.	Tağışışlerin Nedenleri	237
3.4.3.5.	Tağışışlerin Sonuçları	246
3.5.	1690-1844 Arası Dönem	247
3.5.1.	Dönemin Genel Özellikleri	247
3.5.2.	Dönemin Parasal Özellikleri	253
3.5.2.1.	Gümüş Para: Kuruş	253
3.5.2.2.	Altın Para: Tuğralı, Cedid İstanbul, Zincirli, Fındık, Zer-i Mahbub, Rumî, Adlî, Hayriye ve Mahmudiye	258
3.5.2.3.	Kağıt Para: Kaime	259
3.5.2.4.	Yabancı Paralar	260
3.5.3.	Dönemin Tağışışleri	260
3.5.3.1.	Gümüş Para: Pâre	261
3.5.3.2.	Gümüş Para: Kuruş: 1789 Ve II. Mahmud Dönemi Tağışışleri	262
3.5.3.3.	Altın Para	266
3.5.3.4.	Tağışışlerin Nedenleri	270

3.5.3.5. Tağşışlerin Sonuçları	274
SONUÇ	279
KAYNAKLAR.....	287
ÖZGEÇMİŞ	295

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
ak.	Akçe
b.	Basım
B_n	Net bulyon miktarı
c.	Cilt
çev.	Çeviren
d.	Denarius
e.	Editör
H.	Hicri
haz.	Hazırlayan
IRCICA	Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture
k.	Sabit bir katsayı
l (r)	Likidite tercihi
M.	Para arzı
M_s	Para arzı
p.	Fiyat seviyesi
pp.	Page
r	Faiz oranı
R	Para biriminin içindeki bulyon miktarı
S	Akçenin içerdiği net gümüş miktarı

s.	solidus
ss.	Sayfa sayısı
TW	Akçenin toplam ağırlığı
ty.	Basım tarihi yok
yay. yön.	Yayın yönetmeni

TABLULAR

Sayfa

Tablo 1.1: Tağış ve Devalüasyon karşılaştırması	59
Tablo 2.1: Roma İmparatorluğu'nun Gelişme Döneminde (M.Ö. 31-193) Paranın Değerinde Meydana Gelen Azalmalar	76
Tablo 2.2: Roma İmparatorluğu'nun Geçiş Döneminde (193-284) Denarius'un Ayarında Meydana Gelen Değişimler	77
Tablo 2.3: Roma İmparatorluğu'nun Geçiş Döneminde (193-284) Aureus'un Ağırlığında Meydana Gelen Değişimler	78
Tablo 2.4: Roma İmparatorluğu'nda Altın/Gümüş Oranı	78
Tablo 2.5: Bazı Avrupa Ülkelerinde Bir Pound'a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı, 800-1700	105
Tablo 2.6: Bazı İtalyan Şehir Devletlerinde Bir Pound'a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı, 800-1700	105
Tablo 2.7: Bir pound'a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı (gram)	107
Tablo 2.8: Gümüş Sikkelerin Ağırlıklarında Meydana Gelen Değişiklikler	108
Tablo 2.9: Bir pound'a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı (gram)	109
Tablo 2.10: Fransa'da Paranın Değerinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1359-1360	110
Tablo 2.11: 17. ve 19. Yüzyıllarda Altın ve Gümüş Madeninin Değişim Yüzdeleri.....	120
Tablo 2.12: Avrupa'da Değerli Madenlerin Tahmini Miktarları, Üretimi ve Stoku (milyon dolar) ve Fiyat Seviyeleri	124
Tablo 3.1: Akçenin Gümüş İçeriği ve Kuru, 1326-1444.....	181
Tablo 3.2: Akçenin Gümüş İçeriği ve Kuru, 1444-1481.....	188
Tablo 3.3: Gümüş Akçe ve Altın Sultani, 1477-1584	203
Tablo 3.4: Diğer Sikkelerin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1477-1584	206
Tablo 3.5: 1527/1528, 1567/1568, 1581/1582 ve 1669/1670 Bütçe Gelir-Gider Verileri	214
Tablo 3.6: Gümüş Akçe ve Altın Sultani, 1477-1584.....	233

Tablo 3.7: Avrupa Sikkelerinin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1584-1731	235
Tablo 3.8: Osmanlı Merkez Bütçeleri Üzerine Özet Bilgiler, 1523-1688	238
Tablo 3.9: II. Mustafa Döneminde Akçe, Pâre ve Zolota'nın Karşılaştırılması	256
Tablo 3.10: III. Ahmed Döneminde Akçe, Pâre ve Zolota'nın Karşılaştırılması.....	257
Tablo 3.11: Pâre'nin Değerinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1685-1740.....	261
Tablo 3.12: Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1690-1808	263
Tablo 3.13: Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1800-1870	265
Tablo 3.14: Avrupa Sikkelerinin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1691-1731	267
Tablo 3.15: Diğer Sikke ve Para Birimlerinin Kuruş Cinsinden Kur Değerleri, 1720-1810	269

ŞEKİLLER

Sayfa

Şekil 3.1: 100 Dirhemden Kesilen Akçe, 1326-1444.....	182
Şekil 3.2: Akçenin Ağırlığı, 1326-1444	182
Şekil 3.3: Venedik dükası karşısındaki kuru, 1326-1444	182
Şekil 3.4: 100 Dirhemden Kesilen Akçe, 1444-1481.....	189
Şekil 3.5: Akçenin Ağırlığı, 1444-1481	189
Şekil 3.6: Venedik dükası karşısındaki kuru, 1326-1444	190
Şekil 3.7: 100 Dirhemden Kesilen Akçe, 1477-1586	205
Şekil 3.8: Akçenin Ağırlığı, 1477-1586	205
Şekil 3.9: Sultani/Akçe Kuru, 1477-1586	205
Şekil 3.10: Venedik Dükası ve Mısır Eşrefisinin Kur Değerleri, 1479-1588	207
Şekil 3.11: Pâre'nin Ağırlığı ve Gümüş İçeriğinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1685-1740	262
Şekil 3.12: Kuruşun Ağırlığı ve Gümüş İçeriğinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1690-1808	264
Şekil 3.13: Kuruşun Ağırlığı ve Gümüş İçeriğinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1800-1870	266
Şekil 3.14: Kuruşun Sterline Karşı Kur Değeri, 1800-1870	268

GİRİŞ

Tağşiş kelime anlamı olarak değerli bir şeyi değersiz bir şeyle karıştırarak saflığını gidermek demektir. Parasal anlamda ise madeni paraların (sikkelerin) değerli maden içeriklerinin para otoriteleri tarafından azaltılması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte madeni paraların ağırlığını düşürmek, ayarını (değerli maden içeriğini) azaltmak ve itibari ya da nominal değerini gerçek değerinden daha yüksek bir düzeye çıkarmak olmak üzere üç şekilde uygulama alanı bulmaktadır. Tağşiş sonrasında para değer kaybına uğramaktadır ve aynı miktar nesne artık daha az değerli maden içeren para ile satın alınır hale gelmektedir. Buna göre satın alınan mallar değerli maden cinsinden ucuzlamaktadır. Bu esnada paranın yapıldığı değerli madenin ise değeri artmış olmaktadır. Madeni para sisteminin geçerli olduğu tüm ülkelerde uygulanan tağşiş işlemiyle birlikte devlet, paranın değerini belirleme gücünün en önemli göstergesi olarak önemli bir kazanç imkanı elde etmektedir.

Devalüasyon sabit kur sistemi için kullanılan bir terim olarak ulusal paraların değerinin para otoritesi tarafından düşürülmesi anlamına gelmektedir. Esnek kur sistemlerinin geçerli olduğu ülkelerde ulusal paranın değer kaybı, serbest piyasada herhangi bir otoritenin direk etkisi olmaksızın kendiliğinden gerçekleşmekte ve depresyasyon (depreciation) olarak adlandırılmaktadır.

Madeni para sisteminin kullanıldığı dönemde kullanılan tağşiş ile günümüz para sistemleri için geçerli bir politika olan devalüasyon literatürde “paranın değer kaybı” anlamında birbirlerinin yerine kullanılmakla birlikte aslen farklı dinamiklere sahip iki uygulamadır. Aralarındaki temel fark tağşişin paranın hem gerçek hem de itibari değerini düşürmek yönünde etkide bulunması, devalüasyonun ise paranın yalnızca itibari değerini düşürmesidir. Buna göre madeni para sisteminde devalüasyon, para yapımında hangi değerli madenin kullanıldığına bağlı olarak (örneğin gümüş) söz konusu paranın ülke içindeki diğer madenlerden yapılmış paralar ve yabancı paralar karşısında değerinde meydana gelen düşmeler olarak nitelendirilebilir. Bu kapsamda çalışmanın temel amacı teorik olarak tağşiş ve devalüasyon arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya koyulmasıdır. Ardından tarihsel bir perspektifte tağşiş uygulamaları incelenmiş ve Osmanlı

İmparatorluğu'ndaki tağşışler genel ve her dönemin bizzatihi kendine has koşulları çerçevesinde özel sebepleri ve sonuçları açısından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde oluşumu ve gelişimi yönünden para konusu irdelenmiş, paranın değeri konusu madeni para ve kağıt para sistemleri için ayrı ayrı açıklanmıştır. Bu çerçevede madeni para sisteminde paranın değerini düşürmek demek olan tağşış ve kağıt para sisteminde aynı anlamda kullanılan devalüasyon, nedenleri ve sonuçları açısından ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

İnsan tarafından oluşturulan kurumlar içinde en önemlilerinden biri olarak para, çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Paranın ortaya çıkma mantığını ve evrimini açıklamanın çok daha önemli olduğu düşüncesinden hareketle kullanım amaçlarına, başka bir deyişle fonksiyonlarına (işlevlerine) göre yapılan tanımın, çeşitli tanımlar içinde en uygun olduğuna karar verilmiştir. Buna göre para, temel olarak ödeme ve mübadele aracıdır. İkinci derecede ise hesap birimi ve değer saklama (değer biriktirme) işlevleri gelmektedir. Tarihsel açıdan incelendiğinde insanların değışim aracı olarak parayı kullanmaya başladıkları tarih tam olarak saptanamamış, ancak sosyologlar tarafından para kullanımının en ilkel toplumlarda dahi söz konusu olduğu belirtilmiş ve paranın ödeme aracı işlevinin mübadele aracı işlevinden daha eski olduğu sonucuna varılmıştır. Her toplumda farklı nesnelere para olarak tercih edilmekle birlikte para olarak kullanılan bütün sembollerin gerisinde “güven” ve “herkes tarafından kabul edilmiş olma” özellikleri yer almıştır. Mübadele konusu olan şeyleri kıyaslanabilir kılma gerekliliğinden hareketle icat edilen para, piyasadaki her malın birbiri cinsinden fiyatlanması gibi çok zor ve karmaşık işlemler gerektiren trampanın olumsuzluklarını ortadan kaldırmıştır. Para, tarihsel gelişim çizgisi içinde gelişen dinamiklere göre evrilmiş ve mal para kullanımından metallerin para olarak kullanılması aşamasına geçilmiştir. Mal paraların da kullanımda çeşitli sıkıntılara yol açması, paraların standart hale gelmesini gerekli kılmış ve metallerin para olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Zaman içinde altın ve gümüş gibi değerli madenlerden darp edilerek yapıldıkları madenler itibariyle değer kazanan ve paranın ağırlık ve ayarına bağlı olarak satın alma gücüne sahip olan paraların kullanılması uygun görülmüştür. Daha sonra bunlar da yerlerini maddeye bağlı olmaksızın değer ifade eden madeni ve kağıt paralara bırakmıştır. Tarihsel süreçte ilk olarak bankerler, özel şahıslar ve tüccarlar tarafından gerçekleştirilen para basımı, zaman içinde devletin para arzı üzerinde tekeller

oluşturmasıyla sonuçlanmış ve böylece para basım işini gerçekleştiren devletler ile parasal sistem arasında ortaya çıkan güçlü ilişkiler sayesinde bir devletin tüm parasal işlemlerini kapsayan para sistemleri ortaya çıkmıştır. Maden sistemi ve kağıt para sistemi olmak üzere ikiye ayrılan para sistemleri arasında tağşiş maden para sisteminde kullanılırken, devalüasyon kağıt para sisteminde uygulanmıştır ve tağşiş ile devalüasyon devletin paranın değerini belirleme gücünün en önemli göstergesi haline gelmiştir.

Madeni paranın değerinin düşürülmesi işlemi olarak para tarihinde sıkça kullanılan tağşiş uygulamalarının temel amacı, finansal gereksinimleri karşılama isteğidir ve bu çerçevede finansal kurumların gelişmesi açısından önemli bir rol üstlenmiş, ancak devletin paranın değerini istikrarlı tutma görevi açısından çelişkilere neden olmuştur. Öte yandan tağşişlerin değerli maden kıtlıklarının yaşandığı dönemler için sikkelerin arzını belirli bir düzeyde esnek tutmanın bir yolu olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır. Tağşiş uygulamalarının sebepleri, çeşitli dönem ve ülkeler için farklı önem derecelerine sahip olmakla birlikte en temel olarak artan bütçe açıklarıdır. Ayrıca para talebi ile para arzı arasında meydana gelen dengesizlik, ticari ilişkilerde ortaya çıkan dengesizlik, toplumdaki çeşitli sosyal sınıfların daha yüksek kâr elde etmek için baskı yapması, altın ve gümüşün pazar kurunda meydana gelen değişiklikler ve sikkelerin kendisinden kaynaklanan sebepler de bulunmaktadır. Tağşiş, dönemin para otoriteleri tarafından söz konusu sebepler için tek çözüm yolu olduğu için değil, pek çok alternatif arasında en ince ve dolaylı etkilere sahip bulunması özelliği nedeniyle tercih edilmiştir. Tağşişler gerekçelerine bağlı olarak dolaylı ve dolaysız sonuçlar doğurmuştur. Bunlar içinde en önemli olanı fiyat yükselişleridir. Özellikle bütçe açıkları durumunda tağşişin enflasyonist etkileri kaçınılmaz hale gelmiştir. Bundan başka para arz ve talebinde meydana gelen artışlar, vergilerdeki artış ve ardından değeri düşürülmüş paralarla toplanan vergilerin devletin tağşişten kaynaklı kazançlarını bertaraf etmesi, Gresham Kanunu'nun devreye girmesi sonucu normal ağırlıktaki sikkelerin tedavülden çekilmesi, para ikamesi sürecinin ortaya çıkması ve ödemeler bilançosunda meydana gelen geçici iyileşmeler gibi sonuçları da olmuştur. Tağşişler ekonomik sonuçları yanında sosyal birtakım sonuçlar da ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda bazı sosyal kesimler tağşişlerden yararlanırken (borçlular, girişimciler, tacirler gibi) bazıları (alacaklılar, sabit ücret alanlar gibi) zararlı çıkmıştır. Diğer taraftan sık ve aşıkâr hale gelen tağşişler isyanların çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Kağıt para sistemlerinde paranın değerinin düşürülmesi/düşmesi demek olan devalüasyonun/depresiasyonun nedenleri iç piyasalarda meydana gelen enflasyon ve dış ticaret açığıdır. Devalüasyon çeşitli yaklaşımlar açısından farklı mekanizmalara bağlı olarak farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Esneklik yaklaşımına göre devalüasyonun dış ticaret bilançosu üzerindeki etkisi, esnekliklerin derecesine bağlı olarak şekillenirken, satın alma gücü paritesine göre devalüasyon bu konuda etkisizdir. Toplam harcama yaklaşımına göre devalüasyon ülkenin eksik istihdam içinde bulunması durumunda dış ticaret dengesinin sağlanması yönünde etkide bulunurken, parasal yaklaşıma göre devalüasyon yalnızca geçici bir süre için iyileştirici etkilerde bulunmaktadır. Devalüasyon ayrıca ülke içinde enflasyon olması durumunda, enflasyonu daha da tetiklemekte ve para ikamesi sürecini başlatmaktadır. Sosyal açıdan ise döviz cinsinden borçlananların borçlarını artırarak, ihracat fiyatları ile birlikte hayat pahalılığını yükselterek, kârları gerçek ücretlere göre artırarak ve sabit kur sisteminde döviz kurunun değişmeyeceği yönündeki inancı kırarak iç huzursuzluklara ve politik hesaplaşmalara neden olmaktadır. Öte yandan uzun süreli deflasyon dönemlerinde devalüasyonun rahatlatıcı etkileri de görülmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ilkel çağlardan beri kullanılan paranın, değişik evreleri aştıktan sonra günümüzdeki konumuna ulaştığı İlkçağ'dan itibaren gelişim süreci ve paranın değerinin düşürülmesi yönteminin kullanım düzeyi tarihsel bir perspektifte ve çeşitli toplumlar çerçevesinde incelenmiştir. İlkçağ ekonomilerinden Para etrafında organize olmuş ilk imparatorluk olan Roma'da ise tağşiş uygulamalarının en yaygın örnekleri görülmüştür.

Ortaçağ'da tağşiş yaygın uygulama alanı bulmaya devam etmiştir. 7. yüzyıldan itibaren Bizans nomisma'sı ve İslam dinarı Akdeniz dünyasının en prestijli sikkeleri haline gelmiştir. Bizans'ın 1071 Malazgirt yenilgisine kadar korumayı başardığı ekonomik durumu ve parasının değeri, bu tarihten itibaren kaybolarak yüksek düzeyli tağşişlerle değeri düşük bir para haline gelmiştir. İslam dinarı zaman içinde nomisma'nın boş bıraktığı yerleri doldurmuştur. Aynı dönemde hüküm sürmüş Moğol İmparatorluğu'nda mağşuş paralar yerine saf altın ve gümüşten dinar ve dirhemler darp edilmesi yönünde yapılan ıslahatların varlığı tağşiş uygulamalarının olduğunun bir göstergesidir. Ortaçağ'da Avrupa'nın parasal durumu ise daha karmaşıktır. Çünkü tağşişler ve tağşişler nedeniyle paranın içerdiği değerli maden miktarında karalılık olmaması döneme damgasını

vurmuştur ve sonuçta Ortaçağ'ın en hızlı ekonomik gelişme yaşayan ülkelerinin para biriminin en çok bozulduğu ülkeler olması gibi tezat bir durum ortaya çıkmıştır.

Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçiş, dönemin toplumlarını her anlamda olduğu gibi ekonomik anlamda da etkileyen hümanizma, Rönesans ve Reform gibi düşünce akımları ve yeni deniz yolları ve kıtalarının keşfi, teknik gelişmeye yeni yönler veren icatlar gibi önemli olayların bir sonucudur. Avrupa'nın deniz aşırı yayılmasının bir sonucu olarak Amerika'nın keşfi zengin altın ve gümüş kaynaklarının ele geçirilmesini sağlamış ve böylece değerli madenlerin en etkili oldukları dönem olarak 16. yüzyıl öne çıkmıştır. 1500-1641 arası dönemde yaşanan fiyat artışları, para birimi taşıya uğrayan ülkelerde yüzde 600'lere kadar çıkmıştır. Bu yüksek düzey, birtakım tarihçiler tarafından "Fiyat Devrimi" olarak adlandırılmıştır. Bir grup tarihçi ise fiyat artışlarının yıllık bazda yüzde 2 düzeyinde kaldığını ve bu nedenle yüksek bir düzey olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmiştir. Yükselen fiyatların etkilerinin ayrıntılı olarak analiz edildiği bu çalışmada yaşanan fiyat artışlarının dönem insanların daha önce deneyimlemedikleri bir olgu olması yönüyle tüm ülkeler için olmasa da bazı ülkeler açısından devrimsel nitelikte olduğu vurgulanmıştır. Başlangıçta alışkın olunan şekilde taşıya bağlanan fiyat artışları konusunda daha sonra değerli madenler hesaba katılarak Bodin, Malestroit, Einaudi, Malynes, Hume, Montesquieu gibi düşünürler tarafından yapılan çeşitli yorumlar açıklanmıştır. Ardından İspanya, Fransa ve görece olarak en iyi verilere sahip bulunan İngiltere'de yapılan taşıya uygulamalarından örnekler verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taşıya uygulamalarının dönemsel analizine ayrılmıştır. Osmanlı parasal uygulamaları içinde "taşıya-i sikke" politikası uygulanma sıklığı, düzeyi ve etkileri açısından önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle taşıya uygulamaları nedenleri ve sonuçları açısından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Daha sonra taşıya uygulamalarının dönemsel analizine geçilmiş, tablolar ve grafiklerden de yararlanılarak taşıya düzeyleri belirtilmiştir. Taşıya uygulamalarının yoğunluğu ve düzeyine bağlı olarak yapılan sınıflandırmada Osmanlı tarihi beşe ayrılmıştır. 1326-1444 arası Osmanlı kuruluş dönemi olarak adlandırılmış ve bu dönemde Osmanlı'nın temel para birimi olan akçenin değerinde önemli bir değişiklik olmamıştır. 1444 yılından itibaren başlayan ve 1481'e kadar devam eden II. Mehmed dönemi ise Osmanlı tarihi açısından yalnızca taşıya uygulamaları ile değil askeri, siyasi ve ekonomik

anlamda da farklı özelliklere ve ayrı öneme sahip bir dönem olmuştur. Bu dönemde periyodik tağşiş uygulamalarına gidilmiştir. Bir sonraki dönem II. Mehmed sonrası ve 1585 büyük tağşişini kapsamaktadır. 1585 tağşişi o döneme kadar yapılanlar içinde en yüksek düzeyli tağşiş olması açısından önem kazanmaktadır. Buna bağlı olarak etkileri kendisinden sonraki tağşişler üzerinde belirleyici olmuştur. 1585-1690 arası dönemde tağşişler çoğunlukla 1600-1641 arası sikke tashihleri döneminde görülmüştür. 1690'dan itibaren Osmanlı'nın konumu siyasi açıdan da değişmiştir ve 1690-1844 arası döneme uzun süren savaşlar ve kısa süreli barış dönemlerinde Osmanlı'yı eski gücüne kavuşturmak için girişilen reform çabaları damgasını vurmuş ve dolayısıyla tağşişler konusunda etkili olan faktörler de bunlar olmuştur. Özellikle II. Mahmud döneminde yapılan tağşişler sonrası kuruşun değer kaybı, Osmanlı tarihinde daha önce ulaşılan en yüksek noktayı aşarak yeni bir zirve meydana getirmiştir. 1844 yılına gelindiğinde ise para reformuyla beraber tağşiş uygulamalarından vazgeçilmiştir.

1. BÖLÜM

OLUŞUMU VE GELİŞİMİYLE PARA

*“... hayatın temel eğilimlerinden biri
–yani, niteliğin niceliğe indirgenmesi–
en üst ve özel temsilini parada bulur.
Burada ayrıca para onun yönünü
net bir biçimde belirleyen
bir dizi kültürel tarihsel gelişmenin
doruk noktasıdır.”*
George Simmel

1. PARANIN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

1.1. PARANIN TANIMI VE FONKSİYONLARI

Para insan toplumunun ortaya çıkardığı sosyal bir icattır (Mansfield, 1977: 276). Para kıymetine değer biçilemeyecek derecede önemli (Hansen, 1961: 38), ancak aynı zamanda karışık, tuhaf (Heilbroner, 1974: 334) ve tehlikeli bir icattır (Hansen, 1961: 38). Para insan tarafından oluşturulan bir kurumdur, bir mekanizma değildir. Hatta insan tarafından oluşturulan kurumlardan en dikkate değer olanlarından biridir (Hicks, 1967: 59). Para toplumu bir arada tutan karşılıklı hizmetler açısından oldukça önemlidir (Morgan, 1965: 177-178). Para günlük dilde üç farklı şekilde kullanılmaktadır: gelir, zenginlik ve servetin (varlığın) belirli bir şekli. İktisatta ise “para” terimi sadece servetin belirli bir türü anlamını ifade etmektedir (Darby, 1976: 37). Parayı diğer mallardan ayıran en önemli özellik, diğer malların zaman içinde mutlaka iktisadi akımı terk ederek tüketim alanına geçmeleri ve tüketim konusu olmaları; paranın ise devamlı olarak iktisadi akımda, piyasada kalmasıdır (Dirimtekin, 1982: 16). Fiziksel özelliklerine göre tanımlanması durumunda paranın, üzerinde belirli sözcükler ve sembollerin basılı olduğu, belirli bir boyut ve renkte banknotlar (kağıt para) ile yine aynı şekilde belirli şekil özelliklerine sahip madeni paralardan (sikkelerden) oluştuğu söylenebilmektedir. Ancak bu tanım çok sınırlı ve yetersiz bir tanımdır, çünkü tüm toplumlarda geçmişten günümüze kâğıt ve madeni paralar kullanılması söz konusu değildir (Mansfield, 1977: 276).

Tarih boyunca akla gelebilecek her türlü şey paranın sembolü olarak kullanılmıştır (Heilbroner, 1974: 359) ve para olarak kullanılan nesnelere tüm toplumlar için aynı

olmamıştır (Öçal, 1978: 4). Zaman içinde yaban domuzu dişleri¹ (Fisher, 1946: 9), balina dişleri (Mansfield, 1977: 276), boncuklar² (Mansfield, 1977: 276; Fisher, 1946: 9), ³deniz kabuğu (Morgan, 1965: 12) (midye gibi deniz hayvanları kabukları⁴), tüyler, ağaç kabukları, kürkler, yağ, tuz, tütün, deri (Heilbroner, 1974: 359), kakao cevizleri⁵ (Fisher, 1946: 9), inek, viski (Galbraith, 1991: 14), taş, sigara, mısır ve pek çok diğer taşınabilir nesne (Darby, 1976: 37) para olarak kullanılmış, daha sonra gümüş, altın gibi değerli madenlerden (bunların para tarihinde özel bir öneme sahip bulunmaktadır (Öçal, 1978: 4)) ve bakır (Heilbroner, 1974: 359), tunç, demir gibi madenlerden yapılan paralar (Öçal, 1978: 4) ve son olarak üzerinde resim bulunan kağıt paralar ve en ileri uluslarda yalnızca bir hesap defterindeki sayılar (Heilbroner, 1974: 359) başka bir ifadeyle banka mevduatı para olarak kullanılmaktadır (Galbraith, 1991: 14).

Bir nesnenin para olarak kullanılabilmesi için doğal veya bilerek kıtlık ortaya çıkarması ve bu nedenle de insanların ancak dikkatle tasarlanmış yollardan buna sahip olabilmesi gerekmektedir. Ancak daha da önemlisi para olarak kullanılan bütün sembollerin gerisinde “güven” yer almaktadır ve para ancak ona inanıldığı sürece zorunlu ihtiyaçlarda kullanılabilmekte, inanılmadığı zaman ise görevi durmaktadır. Bu nedenle para aslında “insanların güvenerek yaşadığı vaadler” olarak tanımlanabilmektedir (Heilbroner, 1974: 359). Eş deyişle bir şeyi (nesneyi, objeyi) para haline getiren, ona para olma özelliği veren en önemli unsur, onun herkes tarafından kabul edilmiş olmasıdır (Fisher, 1946: 9) ve bir mübadele aracını etki hale getiren de bu özelliktir (Monroe, 1968: 7). Paranın en basit şekillerinde, madeni paralarda ve hatta madeni paralardan önce para olarak metallerin kullanımında bile minimum düzeyde dahi olsa güven olmaksızın paranın yukarıda anlatılan hiçbir fonksiyonu yerine getirmesi söz konusu değildir (Hicks, 1967: 59).

¹ Yeni Gine’de eğri yaban domuzu dişleri para olarak kullanılmıştır (Fisher, 1946: 9).

² Özellikle Kızılderililer tarafından wampum olarak adlandırdıkları kabuktan yapılmış inciler (Fisher, 1946: 9), hayvanlar ve istiridyeler para olarak kullanılmıştır. Yine sakinleri olan Kızılderililer para yerine ve değişim aracı olarak kullanmışlardır (Dirimtekin, 1982: 14). Kaliforniya’da kırmızı kuşların kafalarının para olarak kullanıldığı bilinmektedir (Fisher, 1946: 9).

³ En iyi bilenin ve en geniş kullanım alanına sahip olandır. Hindistan’da, Orta Doğu’da Çin’de Hıristiyanlığın doğuşundan çok önce (bin yıllar önce) kullanılmıştır ve tarih zamanlarında Asya’da, Afrika’da, Pasifik Adaları’nda, Nijerya’dan Siam’a kadar dolaşımına devam etmiştir (Morgan, 1965: 12).

⁴ Örneğin, deniz kıyısı sakinleri iç bölge sakinleri ile yaptıkları değişimde deniz kabuklarını kullanmışlardır (Dirimtekin, 1982: 14).

⁵ Meksika’da kalitesi nispeten düşük olan büyük kakao cevizleri para olarak kullanılmıştır (Fisher, 1946: 9).

Para mal karşılığında genel olarak kabul gören şey olarak tanımlanmaktadır (Fisher, 1946: 9). Daha genel bir ifadeyle para, ödeme yapmakta kullanılan araçlar anlamına gelmektedir (Heilbroner, 1974: 334). Para her şeyi ölçen bir tür araçtır (Morgan, 1965: 177-178). Parayı fiziksel özelliklerinden ziyade fonksiyonlarına bağlı olarak tanımlamak daha doğrudur (Hicks, 1967: 1; Mansfield, 1977: 276). Çünkü para kullanım amaçlarına tanımlanabilir hale gelmektedir (Hawtrey, 1950: 1-2). Buna göre paranın iki temel fonksiyonu ödeme aracı ve mübadele aracı olmasıdır (Weber, 1981: 236), ancak bunun dışında başka işlevleri de bulunmaktadır. Bunlar; hesap birimi ve değer saklama (değer biriktirme) gibi işlevlerdir⁶ (Hicks, 1967: 1; Weber, 1981: 236; Pamuk, 1999: 2). Para; aslı fonksiyonları mübadele aracı ve ödeme aracı olma fonksiyonlarına dayanan tanımına göre, herkesin kabul ettiği bir mübadele aracı olarak (Hiç, 1982: 1) mal ve hizmetlerin ödenmesinde kullanılmaktadır (Bishop, 2013: 277). Ödeme aracına ihtiyaç duyulmasının nedeni, çok yönlü mübadeleleri kolaylaştırmasıdır (Hicks, 1967: 2). Paranın mübadele fonksiyonunu iyi bir şekilde yerine getirebilmesi, kolay taşınabilir, dayanıklı, küçük parçalara bölünebilir ve kolay tanımlanabilir olmasına bağlıdır (Hiç, 1982: 3-4) ve bu fonksiyon dış ticaretle ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Bazı durumlarda grup (kabile) dışıyla hediyeleşmeler şeklinde yürütülen (kabile üyelerinin önde gelen kişileri arasındaki hediye alışverişleri (Morgan, 1965: 10) düzenli ticari ilişkiler bu fonksiyonun kaynağını oluşturmaktadır (Weber, 1981: 238) ve dönemin sosyal ve ekonomik yaşantısı için çok önemli bir role sahiptir (Morgan, 1965: 10). Para hesap birimi olarak, satın alınan şeylerin ortak bir değere indirgenmesinde kullanılmakta (Bishop, 2013: 277) ve değer biçme ve hesaplamayı kolaylaştırmaktadır (Ferguson, 2008: 23). Para değer saklama fonksiyonu ile ilişkili olarak, satın alma gücünü geleceğe aktarmada kullanılmaktadır (Bishop, 2013: 277) ve gelecek mübadeleler için elverişli ve uzun ömürlü olduğundan sahip olunan bir tür sigorta aracı olarak değerlendirilebilmektedir⁷ (Morgan, 1965: 177-178). Daha açık bir

⁶ Plato "Devlet" adlı eserinde para ihtiyacının mübadele güdüsünün bir sembolü olduğunu belirtmektedir. Paranın malların eşitsizliklerini ve ölçülemezliklerini azaltarak eşitlik ve ölçü getirdiğini ifade etmektedir. Buna göre para bir mübadele aracı ve değer ölçümüdür. Ppara teorisi üzerinde önemli etkiler bırakan Antik dünyanın tek düşünürü Aristoteles (Morgan, 1965: 177-178) Plato'dan farklı olarak paranın üçüncü bir fonksiyonunu gelecek mübadeleler için bir güvenlik türü olarak ortaya koymuştur. Başka bir deyişle paranın üçüncü bir fonksiyonunun değer biriktirme olduğunu belirtmiştir (Monroe, 1968: 5).

⁷ Madeni sikkelerin ödeme aracı olarak benimsenmesi ile beraber temel para birimi genel olarak temel hesap birimi olarak da kabul edilir hale gelmiştir. Değer standardı olarak kullanılan şeyler ödeme aracı olarak da kullanılmıştır ve iki fonksiyonun ya da amacın aynı nesnede birleşmesinin pek çok avantajı bulunmaktadır, ancak bunun için yasal bir zorunluluk bulunmamaktadır. İkisi aynı isimle anılmakla beraber aslında hesap

ifadeyle uzun dönemler ve coğrafi olarak uzak bölgeler arasında yürütülen ekonomik mukaveleleri yapılabilir kılan bir değer birikimidir (Ferguson, 2008: 23). Paranın değer saklama fonksiyonunun para tutma güdüsüyle ilgili olduğuna şüphe yoktur. Bu güdü para talep etme güdüsüdür (Hicks, 1967: 17). Paranın değer saklama ölçüsü olma fonksiyonunu iyi başarabilmesi ise kendi kıymetinin görece istikrarlı olmasına bağlıdır (Hiç, 1982: 3-4). Paranın bir değer standardı olma fonksiyonu hesap birimi olmasının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Hesap birimi demek değer ölçüsü demektir. Değer piyasa değeri demek ve piyasa değeri de fiyat demektir (Hawtrey, 1950: 16). Bu fonksiyonuyla para aslında sınıfsal bir varlığın göstergesi olma rolünü de üstlenmiştir⁸. Kabile şefleri ya da krallar bazı özel durumlarda kabile halkına ya da halka bu fonksiyonu yerine getirecek birtakım ödemelerde bulunmuşlardır (Weber, 1981: 238). Uygulamada mübadele ve değer ölçüsü fonksiyonu bir arada yürümektedir, ancak ender olarak bir para değişim aracı olarak ortadan kalkmasına rağmen halk tarafından değer ölçüsü olarak kullanılmaya devam edilmesi durumu oluşmaktadır (Öçal, 1978: 8). Ödeme aracı olarak kullanılan şeyler servet biriktirmek için de kullanılabilir, fakat bu amaçla kullanılan çok daha farklı şeyler de bulunmaktadır. Banka hesabı, sigorta fonu gibi. Bunlar paradan ziyade az ya ad çok para yerine geçebilen ya da parayı ikame edebilen şeylerdir (Morgan, 1965: 56-57).

Para kullanımının toplumda nasıl bir rol oynadığını, ne gibi değişiklikler meydana getirdiğini tarihsel açıdan ortaya koymaktan ziyade paranın oluşumunun mantığını (ortaya çıkma mantığını) açıklamak daha önemlidir (Hawtrey, 1950: 1-2). Para teorisinin temel görevlerinden biri, paranın evrimini açıklamak olmalıdır. Eğer bu evrimin ana hatları mantıklı bir düzeye yerleştirilebilirse, yalnızca paranın tarihine ışık tutulmuş olunmaz, aynı zamanda para anlayışı da derinleşebilir (Hicks, 1967: 2). Paranın fonksiyonları (işlevleri) paranın tarihsel olarak nasıl ve niçin ortaya çıktığını da göstermektedir (Pamuk, 1999: 2). Tarihsel açıdan incelendiğinde paranın ödeme aracı işlevinin mübadele aracı işlevinden daha eski olduğu görülmektedir (Weber, 1981: 236). Para mübadele aracı olarak ortaya çıkmadan önce, hükümdarların vergi ve haraç topladıkları bir araç olarak kullanılmıştır

birimi demek ödeme aracı olarak kullanılan somut nesnelere belirgin bir biçimde ayrılan bir soyutlamadır (Morgan, 1965: 35).

⁸ Para kullanımının bu ilkel aşamasında sınıfsal açıdan oluşmuş ayrımlardan biri cinsiyete dayalı olarak gerçekleşmektedir. Örneğin kadınlar erkeklerle aynı tip paraları taşıyamamışlardır ve aragon taşları erkeklerin kullanımına ayrılmışken, inci kabuğu sadece kadınların kullanabildiği bir para olmuştur. Buna ilaveten diğer bir sınıfsal ayrım kabile reisleri ve kabile halkı için de söz konusu olmuştur. Örneğin deniz kabukları sadece kabile reislerine ait olabilir ve sadece savaş durumunda ya da hediye olarak kullanımı söz konusu olabilir (Weber, 1981: 238).

(Pamuk, 1999: 2). Örneğin kabile şefleri arasındaki hediyeleşmeler, başlık parası, çeyiz, para cezaları gibi ödemelerde kullanılmıştır. Daha sonra kabile şefleri tarafından diğer kabile üyelerine yapılan ödemelerde (ücret gibi) ve sonra da komutanların askerlerine yaptıkları ödemelerde ödeme aracı olma fonksiyonunu yerine getirmiştir (Weber, 1981: 236). Trampa, para olmadan da mübadele işleminin gerçekleştirilebildiğinin bir göstergesidir (Pamuk, 1999: 2).

1.2. PARANIN TARİHSEL GELİŞİMİ

İnsanoğlu istediği mallara, istediği miktarda ve istediği anda sahip olamama gerçeğiyle karşı karşıya kalmış ve olanakları ölçüsünde bu durumun üstesinden gelmeye çalışmıştır (Tarlan, 1992: 19-20). Kapalı ev ekonomisinde –Robinson Ekonomisi- kişiler arasında bir mübadele söz konusu olmadığı için para veya para yerine geçen bir araç da mevcut değildir (Dirimtekin, 1982: 14). Avcı ve toplayıcı toplumların paraya ihtiyacı yoktur. Çünkü bu toplumlar yiyeceklerini buldukları zaman tüketmektedirler ve biriktirmemektedirler. Bu nedenle de ticaret yapmamakta ve akıncılık ve baskın yöntemini kullanmaktadır (Ferguson, 2008: 19). Ancak Adam Smith tarafından belirtildiği gibi alışveriş, değiş tokuş, mübadele insanın doğasından kaynaklanmakta ve dolayısıyla insanlar çok eski zamanlardan beri, Paleolitik Çağ'da (Yontma Taş Devri) daha avcı ve toplayıcı iken bile ve henüz bitki yetiştirmeyi ve havyan evcilleştirmeyi bilmezken bile bazı malların mübadelesini yapmaktadır (Morgan, 1965: 9). Toplumda işbölümünün yerleştiği bir aşamaya geçildiğinde insanlar kendi emek ürünleriyle ihtiyaçlarının çok küçük bir bölümünü karşılayabilir hale gelmiştir. Gereksinimlerinin çok büyük bir bölümü başka insanların emek ürünleri içindedir ve bu gereksinimleri giderebilmek için (Smith, 2004: I, 34) kendi üretim fazlası ile kendisinin üretmediği ihtiyaçları mübadele etmiştir (Morgan, 1965: 178). Eşyayı eşya ile değiştirmeyi amaç edinen doğal mübadele sistemi (trampa, takas) (Dirimtekin, 1982: 14) Aristoteles tarafından “doğal ekonomi dönemi” olarak adlandırılmıştır (Morgan, 1965: 178) ve bu dönemde her insan ancak mübadele ederek yaşayabilir hale gelmiştir (Smith, 2004: I, 34).

İşbölümünün ilk oluştuğu sıralarda mübadelede bazı sıkıntılar ortaya çıkmıştır (Smith, 2004: I, 34). Çünkü takas işlemi birtakım şartların gerçekleşmesi ile mümkündür (Öçal, 1978: 5, Hiç, 1982: 2). Bunlardan birincisi, elindeki bir malı başka bir mal ile değiştirecek kişi ile aynı anda ters yönlü trampa yapmak isteyen bir başka kişinin

bulunması (Monroe, 1968: 6; Öçal, 1978:5, Hiç, 1982: 2), başka bir ifadeyle trampanın her iki taraf için de yararlı ve her iki tarafın trampa için istekli olması (Morgan, 1965: 178) gerekliliğidir (Öçal, 1978: 5, Hiç, 1982: 2). İkincisi, trampaya konu olan malların özdeş (eşit) olması ya da en azından değişim değerlerinin kıyaslanabilir nitelikte olması gerekliliğidir (Morgan, 1965: 177-178). Buna göre, takas işlemi gerçekleştirmek üzere bir araya gelmiş iki kişi birbirlerinin istedikleri şeye sahip olsalar bile, taraflardan biri, diğer tarafta bulunan malın miktarının kendisi için yeterli olmaması nedeniyle takası kabul etmeyebilir ve bu nedenle takas işlemi gerçekleşmeyebilir. (Hicks, 1977: 64). Bu durumda kısmi ödemede bulunmak bir çözüm olabilir, ancak bu sefer de takasta kullanılan her malın kısmi ödeme yapmak için kullanılmaya uygun olup olmadığı sorunu oluşabilir (örneğin takasta ineğin⁹ kullanılması durumunda bu mümkün olmayacaktır) (Hicks, 1977: 65). Gerekli şartların oluşmaması durumunda trampa tek seferde değil, birden fazla seferde gerçekleştirilebilmektedir (Öçal, 1978: 6, Hiç, 1982: 2). Aşamaları kısaltmak için yapılması gereken birinci aşamada eldeki malın herkes tarafından istenilen bir malla değiştirilmesi, ikinci aşamada ise herkes tarafından istenilen malın asıl alınmak istenen malla değiştirilmesidir (Öçal, 1978: 6, Hiç, 1982: 2). Bu nedenle işbölümünün yerleştiği ilk dönemlerden sonra herkes, kendi işinin özgün ürünü dışında, herkesin karşılığında kendi çalışmalarının ürünlerini mübadele etmeyi isteyeceği belirli malların belirli miktarından her zaman bulundurmaya çalışmıştır (Smith, 2004: I, 34). İşte herkes tarafından kabul edilen mal, modern paranın başlangıcını simgelemektedir (Öçal, 1978:6, Hiç, 1982: 2). Bu noktada tüm takas işlemleri için takasta kullanılacak malın standart değer ölçüsü olabilecek niteliğe sahip olması gerekliliği ortaya çıkmıştır (Hicks, 1977: 64). Başka bir deyişle paranın icadının nedeni, mübadele konusu olan şeyleri kıyaslanabilir kılama gerekliliğidir¹⁰ (Monroe, 1968: 5). Paranın bulunuşu eşyanın kıymetini ölçmek yönünden elverişli bir ortak birim oluşturmuştur ve bu sayede birbirini tanımalarına gerek olmayan alıcı ve satıcı arasında mübadele işlemi gerçekleşebilmesi için bir araç elde edilmiştir (Sahillioğlu, 1989: 14). Trampa maliyetli ve güç bir mübadele sistemidir (Pamuk, 1999: 2). Para, trampanın güçlüklerini ortadan kaldırmış ve mübadeleyi kolaylaştırmıştır (Hiç, 1982: 2). Para bir

⁹ İnek (sığır) Sibiry'a'da, Kenya'da Doğu Afrika'da ve Kolombiya'daki ilkel kabilelerde kullanılmıştır. Ödeme aracı olarak bazı dezavantajları olmakla beraber köle alım satımı gibi büyük muamelelerde veya vergi ödemelerinde paranın bir şekli olarak kullanılmıştır. Hem ödeme aracı hem de değer standardı ya da para fonksiyonlarına hizmet eden diğer mallar kumaş ve tahıldır (Morgan, 1965: 11).

¹⁰ Paranın icadının nedeni olarak mübadele konusu olan şeyleri kıyaslanabilir kılmayı gösteren düşünür Aristoteles'tir (Monroe, 1968: 5).

ekonomide kıt kaynakların etkin bir şekilde dağıtılmasının sağlanmasında trampaya göre daha faydalıdır (Bishop, 2013: 277).

Para kullanımının yaygınlaşmasında mübadele ve piyasaların gelişmesinin önemi olmakla birlikte (Pamuk, 1999: 2) ticaretin payı oldukça fazladır¹¹ (Hicks, 1977: 64). İlk aşamada bazı kimseler bilgi ve deneyimleri ve zekâ ve yatkınlıklarına göre bazı malları, içinde yaşadıkları toplumun diğer fertlerinden daha kolay, daha elverişli, daha güzel ya da daha çok üretebilir hale gelmişlerdir. Bir sonraki aşamada daha bol üretilen malların başka tüketici ya da alıcılara nasıl aktarılabilceği konusu gündeme gelmiştir. Buna göre üreticinin fazla malları almak isteyecek kişileri arayıp bulması gibi bir ara işlevi gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Ancak bu işlev zaman, çaba, uygun koşullar gerektirmekte ve üreticiyi yeni mallar üretmekten alıkoymaktadır (Tarlan, 1992: 19-20). İşte bu ara işlevi tacirler yerine getirmeye başlamıştır. Bazı tacirler kendi kullanımları için olan mallar yanında, ikinci aşamada kendi ihtiyaç duydukları mallarla takas etmek için (Hicks, 1967: 5) genel olarak alışverişi yapılabilen ve hemen hemen herkesin kolaylıkla kabul edeceği mallar buldurmaya başlamıştır. Bu anlamda genelleştirilmiş mallar, zaman içinde giderek daha çok tüccar tarafından aynı amaçla kullanılmıştır (Hicks, 1977: 64). Böylelikle bazı tüccarlar aracı (middleman¹²) olarak hareket eder hale gelmiştir (Hicks, 1967: 4). Bu süreçte ekonomi, doğal ekonomi sürecinden evrilmiştir. Doğal mübadele koşullarında mübadele hane halkı ihtiyaçlarının üretimi ile sınırlı iken, doğal olmayan ekonomi koşullarında devreye giren araçlar birinden alıp diğerine satarken kar elde etmek istemiş ve mübadele sınırsız bir şekilde sürüp gidebilmiştir (Morgan, 1965: 178).

İnsanların değişim aracı olarak parayı kullanmaya başladıkları tarih tam olarak saptanamamakla beraber sosyologlar paranın kullanımının en ilkel toplumlara kadar götürülebileceğini ifade etmektedirler (Öçal, 1978: 4). Her toplum içe dönük aile ekonomisi dışına çıkılmasıyla beraber ortak bir değer ölçüsü (Tarlan, 1992: 20) ve ortak ticaret nesnesi (Smith, 2004: I, 35) arayışı ve kullanımı içine girmiştir. Böylece bireyler tarafından doğrudan kullanılan veya tüketilen hurma ya da balık (Tarlan, 1992: 20) gibi son derece elverişsiz bir araç olmasına rağmen hayvanlar (Smith, 2004: I, 35) “mal para”

¹¹ Para kullanımının yaygınlaşmasında uzun mesafeli ticaretin de çok büyük rolü vardır. Çünkü büyük miktarlarda değerli maden kaynaklarına sahip pek çok toplum bu değerli madenleri ticaret gelişene kadar kullanmamıştır (Pamuk, 1999: 2).

¹² Middleman: Malları, onları yapan ya da yetiştiren kişiden alıp satıcılara ya da halka satan aracı, tacirdir (Dyson, 2002: 389).

olarak kullanılmaya başlanmıştır. Toplumlar tarafından benimsenen mal paraların kullanım değerine sahip olma, bölünebilir ve dayanıklı olma ve ticaret hacmini karşılayacak miktarda olma gibi para olma işlevini gerçekleştirebilmek için gerekli olan özelliklere sahip olduğu görülmektedir (Tarlan, 1992: 20). Ayrıca bu mallar kolay saklanabilir, kolay depolanabilir ve kolay zarar görmeyen mallar oldukları için bu amaca oldukça uygun mallardır¹³ (Hicks, 1977: 64). Para olması için tüm alıcılar ve tüm satıcılar tarafından kabul edilecek standart bir mal seçilmiştir. Bu mal yasa ile de tasdik edilmiştir ve satıcı bu parayı kabul eder, çünkü kendisi de bir şey almak istediğinde bunun kabul göreceğini bilmektedir. Bir malın ortak ödeme aracı olarak seçilmesi, kaçınılmaz olarak onu ortak değer ölçüsü haline de getirecektir. Bir piyasadaki her malın diğer tüm mallar cinsinden fiyatlanması hem imkansız hem de son derece karmaşıktır. Bu nedenle standart bir malın kullanılması bize tüm fiyatları onun cinsinden ifade etme kolaylığı sağlayacaktır (Hawtrey, 1950: 1-2). Örneğin, deniz kenarında yaşayanlar deniz kabuklarını, karadakiler ise hayvan boynuzlarını veya hayvan kemiklerini ve buğday gibi malları değişim aracı olarak kullanmışlar¹⁴, zamanla bunlar para haline gelmiş ve mal para olarak adlandırılmıştır. Mal paralar kullanılırken değişimlerde bazı zorlukların ortaya çıkması paraların daha standart hale gelmesini gerektirmiş (Dirimtekin, 1982: 14) ve ortak ticaret nesnesi olarak diğer nesnelere arasında metaller tercih edilmiştir. Metaller diğer nesnelere göre daha az yıpranmaktadır ve bu nedenle daha kolay saklanabilmektedirler. Ayrıca değer kaybetmeden istenildiği kadar bölünebilmekte ve bölünen parçalar eritilme yoluyla tekrar birleştirilebilmektedir. Metalleri diğer nesnelere ayıran en önemli özellikleri ise dayanıklı olmalarıdır (Smith, 2004: I, 35). Para yapıldığı maddeye bağlı olmaksızın talep edilmesine rağmen, uzun bir dönem boyunca maddi değeri yüksek olan maddelerden yapılan paralar kullanılmıştır (Öçal, 1978: 9). Bu anlamda kullanılan altın ve gümüş, evrensel olarak değerli madenlerdir ve değerli madenler değer biriktirme fonksiyonlarına bağlı olarak mübadele aracı haline gelmişlerdir¹⁵ (Clarkson, 1971: 144-145). Bunlar

¹³Bu, paranın değer saklama fonksiyonunun bir göstergesidir ve değerli madenler de başlangıçta bu fonksiyonu icra etmişlerdir (Hicks, 1977: 64). Bir kere değer saklama fonksiyonu edinildiğinde, daha önce daha az uygun şekillerde yerine getirilen standart değer ölçüsü olma ve ödeme aracı olma fonksiyonları ilerleme kaydetmiştir (Hicks, 1977: 65).

¹⁴ Mal para olarak İzlanda'da kurutulmuş balık, Kanada'da post ve deri, Babil'de hurma, Tibet'de çay, Kore'de pirinç, Virjinya'da tütün, Midilli Adası'nda zeytinyağı ve Kızılderililer tarafından Wampum (deniz sedefinden yapılmış bir süs eşyası mal para olarak kullanılan mallardandır (Tarlan, 1992: 20).

¹⁵ Aristoteles para üzerine yaptığı açıklamaları madeni paralar ve özellikle altın üzerinden değil, gümüş üzerinden yapmıştır. Para tarihinin çok büyük bir kısmında gümüş iki metal içinde daha önemli olanı olmuştur. Aristoteles paranın ve sikkenin doğasını şöyle tanımlamıştır: Yaşamın pek çok gereksinimi kolayca

önceleri herhangi bir işaret ya da damga vurulmadan işlenmemiş çubuklar halinde kullanılmış (Smith, 2004: I, 36) ve değerleri ebatları ve ağırlıklarıyla ölçülmüştür (Monroe, 1968: 7). Ancak bu kullanım metalleri tartarken ve ayarlarını belirlerken zorluklar ortaya çıkarmıştır. Örneğin küçük bir miktar farkının, büyük bir değer farkı meydana getirdiği değerli madenlerde (altın ve gümüş) doğru tartımın yapılabilmesi çok hassas ağırlık birimleri ve terazi gerektirmiştir. Bu zorluklar karşısında bu dönem toplumlarının çok büyük hile ve dolandırıcılıkla karşılaşmış oldukları tahmin edilebilir (Smith, 2004: I, 36). Bu yolsuzlukları önlemek adına bütün ülkelerde mal mübadelesinde kullanılan bu tür metallere darphane adı verilen kamu kurumları aracılığıyla (Smith, 2004: I, 37) damga basılarak değerleri belirlenmiş ve ağırlıklarını tartma sorunu ortadan kaldırılmıştır (Galbraith, 1991: 15) ve böylece bu madeni paralar günümüzde olduğu gibi sayılarak kullanılmıştır (Smith, 2004: I, 38). Madeni paraların dayanıklılığı, bölünebilirliği, yeterli fakat sınırsız erişilebilirliği, kabul edilebilirliği (Galbraith, 1991: 14), kolay taşınabilir ve güvenilir olmaları (Ferguson, 2008:24), kolay ve hızlı dağılmalarını sağlayarak (Hicks, 1977: 67) yüzlerce yıl para olarak kullanılmalarını sağlamıştır (Ferguson, 2008: 24). Değerli madenlerin para olarak kullanılmaya başlanması ile birlikte işlem maliyetleri düşmüş, ticaret genişlemiştir (Pamuk, 1999: 2). İlk madeni paralar büyüktür ve dolayısıyla çok daha değerlidir. Bu durum ilk metal paraların temel olarak değer saklama görevini yerine getirdiğinin de bir kanıtını oluşturmaktadır (Hicks, 1977: 67). Daha sonra yüksek değerli paralar yerlerini maddeye bağlı olmaksızın değer ifade eden para türlerine bırakmışlardır (Öçal, 1978: 9) ve kağıt paralar devletler tarafından zorunlu değişim aracı haline getirilmiştir. Özet olarak zaman içinde istikrarlı bir değer ölçüsü ya da hesap birimi işlevini yerine getiren standartlaşmış (Dirimtekin, 1982: 14) paraların kullanımı artmış ve bu sayede mübadele kolaylaşmış ve gelişmiştir. Para kullanımının yaygınlaşması iktisadi ilişkilere daha soyut ve daha az kişisel olma niteliği kazandırmıştır. Örneğin nakdi ödemelerin mevsimsel emek yükümlülüklerinin yerini aldığı bir ortamda, güçlü kesimlerin nüfuz ve iktidarlarını muhafaza etmek için sahip oldukları geleneksel yöntemler zayıflamıştır. Daha uzun vadede nakit ödemeleri daha düzenli ve olağan karşılanır hale geldikçe, paranın ekonomi ve toplum üzerindeki etkisi giderek artmıştır (Pamuk, 1999: 4). Önceleri paranın önemi üzerinde durulurken, bugün geldiğimiz noktada zaman içinde

gerçekleştirilemez, bu nedenle insanoğlu birbiriyle olan ilişkilerinde yaşamın amaçlarına kolay uyulanabilir ve doğası gereği yararlı şeyleri kullanmaya karar vermiştir. Örneğin demir, gümüş gibi (Galbraith, 1991: 15).

paranın yok olacağı ve para olmadan da ekonomik hayatın işleyişine devam edeceği vurgulanmaktadır (Ferguson, 2008: 17).

Tarihsel süreçte para ilk olarak bankerler, özel şahıslar (Dirimtekin, 1982: 15) ve tüccarlar tarafından basılmıştır. Ardından devletler para yaratma sürecini ele geçirmişler (Morgan, 1965: 13) ve böylece ilk defa materyal görüntüsü diğer mallardan tamamen ayrılmış ve soyut hesap kavramı olarak tanımlanabilecek para, eş deyişle bugünkü haliyle para ortaya çıkmıştır (Dirimtekin, 1982: 15). Daha sonra ise hükümetler para basmak hak ve imtiyazını ellerinde bulundurmakla beraber fiili olarak para ihracını gerçekleştirme işini özel bankalara devretmiştir (Hansen, 1961: 18).

1.3. PARA ÇEŞİTLERİ

Para çeşitli şekillerde sınıflandırılabilir. Temel sınıflandırmalardan birine göre gerçek para asli ve itibari para olmak üzere iki çeşittir. Paranın para olarak kullanıldığı zaman ifade ettiği değeri, paradan başka alanlarda kullanımı söz konusu olduğunda da geçerli olan bir meta ise buna asli para denilmektedir. Başka bir deyişle asli paranın kendi gerçek değeri bulunmaktadır. Asli paranın mübadele gücünü sağlayan en önemli özellikleri taşınabilmesi, dayanıklı olması ve bölünebilmesidir. Asli paranın başlıca örneği altın sikkedir. İtibari para ise değeri, tamamen veya kısmen sahibinin onu başka bir malla örneğin asli para ile değiştirebileceğine veya en azından borç öderken ya da tüccardan mal satın alırken kullanabileceğine yönelik itimadına bağlı olan paradır. İtibari paranın başlıca örneği ise banknottur. İtibari paranın mübadelede kullanılmasını sağlayan en önemli özelliği ise asli para ile değiştirilebilmesi ya da kanun tarafından kabulünün mecbur kılınmasıdır. Bir itibari para olan itibari sikkeler de dahil olmak üzere tüm itibari paraların kendi değerleri küçük olmasına rağmen içinde gerçekte barındırdıklarından daha fazla değer ifade ederek tedavülde bulunmaktadır (Fisher, 1946: 11-12).

Yapılan diğer bir sınıflamaya göre ise para, saf paralar (Dirimtekin, 1982: 16) - yapıldığı maddeler bakımından sınıflama (Öçal, 1978: 9)- hukuki yönden paralar ve karşılık durumuna göre paralar olarak tasnif edilmektedir¹⁶ (Dirimtekin, 1982: 16).

¹⁶ Çalışmanın kapsamı açısından bu sınıflandırmadan yalnızca saf paralar ayrıntılı olarak incelenecek, materyalsiz paralar, hukuki açıdan ve karşılık değiştirme durumuna göre paralar irdelenmeyecektir.

Saf paralar materyal değeri olan ve olmayan paralar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Materyal değeri olan paralar yapılmış olduğu materyallerin bir değer taşıması nedeniyle kıymet ifade etmektedir. Bunlar mal paralar, tartı paralar ve madeni paralar olarak üçe ayrılmaktadır (Dirimtekin, 1982: 16-17).

Değerleri konusunda belirleyici olan özelliklerden birisi, üretimlerinin az veya zor olmasıdır. Üretimi zor olanlar, kısıtlı üretildikleri için piyasada az bulunmaktadır. Değerlerini belirleyen özelliklerden bir diğeri, tabiatta serbest olarak bulunup bulunamama durumlarıdır. Serbest olarak tabiatta bulunan mallar deniz kabukları gibi her zaman her yerde bulunamayan mallardır (Dirimtekin, 1982: 16-17). Çeşitli toplumlarda paranın doğuşu aşamasında tütün, deri, hindistan cevizi, boncuk, büyük taş parçaları gibi değişik ve mallar para olarak kullanılmıştır (Hiç, 1982: 3-4). Bu değişim malları böylece paranın ilk şeklini oluşturmuş ve buna iktisatta “mal para” denmiştir (Dirimtekin, 1982: 14). Mal paralar üretilen mallardandır ve değerlerini de üretildikleri mallardan almaktadırlar.

İktisadi gelişim süreci içinde malların değer saklama fonksiyonunun önemi anlaşılmış ve zaman geçtikçe değer kaybetmeyen ve bozulmayan malların para olarak kullanılması gerektiği ortaya çıkmıştır. Böylece para tarihinin ikinci aşamasında mal paralar yerlerini metal paralara (madeni paralara) bırakmıştır (Dirimtekin, 1982: 15). Metal paralar da aslında mal paradır ve bakır, platin, altın, gümüş gibi çeşitli metaller para olarak kullanılmıştır (Hiç, 1982: 3-4). Metal paralar ilk kullanılmaya başladıkları zaman değişim sırasında tartıldıkları ve ayarları kontrol edildiği için bu paralara “tartı parası” adı verilmiştir (Dirimtekin, 1982: 15). Tartı paralar külçe paralar, altın, gümüş gibi bir madenden yapılmış olan ve kıymetlerini tartıları ile belirtmiş olan mallardır.

Madeni paralar kıymetlerini yapıldıkları madenden alan paralardır (Dirimtekin, 1982: 16-17). Bunlar yapıldıkları maddenin değeri ile para olarak değerleri aynı olan, eş deyişle reel değeri ile nominal değeri özdeş olan paralardır ve meta para olarak da adlandırılmaktadır (Öçal, 1978: 9). Madeni paranın ortaya çıkmasının etkilerinden biri, küçük üreticilerin finans sorunlarına çözüm getirmiş olmasıdır. Diğer taraftan refah niteliğini değiştirmiş ve refahın göstergesi toprak, tahıl, köle¹⁷ ve hayvandan sikke halini

¹⁷ Paranın artması ve köleliğin düşmesi arasındaki ilişki ilginçtir. Para ekonomisinin gelişmesi köleliğin ortadan kalkması için yeterli olmamıştır ve oldukça gelişmiş ve karmaşık para sistemleri geliştikten sonra bile pek çok ülkede devam etmeyi sürdürmüştür. Ancak paranın yokluğunda kölelik kaçınılmazdır. En basit

almıştır. Böylece zenginlik artık daha kolay biriktirilebilir, harcanabilir veya borç verilerek büyütülebilir ve ödünç alınabilir hale gelmiştir¹⁸ (Heaton, 1985: 31). Madeni para olarak uzun bir dönem boyunca maddi değeri yüksek olan altın ve gümüşten (değerli madenlerden) yapılan paralar tercih edilmiştir¹⁹. (Öçal, 1978: 9). Böylece önceleri mal olarak kullanılan altın ve gümüş, zaman içinde mübadele aracı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Para olarak kullanımda altın ve gümüşün tercih edilmesinin nedenlerinin bir kısmı diğer madeni paralarda da bulunmaktadır, bir kısmı ise yalnızca altın ve gümüşe has özelliklerdir. Söz konusu özellikler bölünebilir olmaları, nadir olmaları²⁰ ve bu nedenle değerli olmaları, kolay tanınmaları, muhafaza ve nakliye edilmelerinin rahat olması (Tarlan, 1992: 22), dayanıklı olmaları²¹ ve eşit kalitede²² olmalarıdır (Dirimtekin, 1982: 15). Altın ve gümüş paralar yaptıkları madenler itibariyle değer kazanmışlardır (Dirimtekin, 1982: 13) ve satın alma güçleri, paranın ağırlık ve ayarıyla doğru orantılıdır²³ (Tarlan, 1992:24). Madeni paralar büyük kıymetteki paralar dışında adi madenlerden yapıldığı için düşük değerli paralar da olabilmektedirler (Dirimtekin, 1982: 16-17). Günümüzde bozuk para olarak kullanılan madeni ufaklık paralar da yaptıkları maddeye göre daha fazla değer ifade eden paralardır²⁴ (Öçal, 1978: 9).

ekonomik işlemlerin yürütülmesi insanlar tarafından organize ve kontrol edilmesine bağlı bulunmaktadır. Parasal ekonomide ise bu, özgür insanların kiralanması ile gerçekleştirilmektedir. Bir toplumda ücret alan özgür işgücü sınıfının ortaya çıkması ekonomik ve insanoğlunun organizasyonu açısından olduğu gibi sosyal ve politik anlamda da çok belirleyici bir aşamadır (Morgan, 1965: 14-15).

¹⁸ Heaton (1985:31) borç verilerek büyütülebilir ve ödünç alınabilir olma özelliğini hükümetler ve köylüler için tehlikeli denebilecek bir kolaylık olarak değerlendirmiştir.

¹⁹ Tanımı bu şekilde yapılmakla birlikte para tarihinde tüm ülkelerin madeni paraların değerli maden içeriklerini düşürerek, değerli maden içeriğinden daha yüksek bir değer üzerinden tedavülde buldukları bilinmektedir ve bu konu çalışmanın temel konusudur.

²⁰ Altın ve gümüşün para olma özelliğini taşımaları dünya üzerinde az bulunmaları ve görünüşleri itibariyle güzel ve parlak olmalarındandır. Üretimi zor olanlar kısıtlı üretildikleri için piyasada az bulunmaktadırlar (Dirimtekin, 1982: 16-17).

²¹ Paranın dayanıklılık özelliği balık, gıda maddeleri gibi maddelerin para olarak kullanılması sırasında ortaya çıkan sorunlar açısından önem kazanmıştır. Bunların zaman içerisinde bozulması ve değer saklama özelliklerinin ortadan kalkması dayanıklılığı önemli hale getirmiştir. Medeni paralar ve özellikle altın ve gümüş paralar bu riskleri ortadan kaldırmıştır (Dirimtekin, 1982: 15).

²² Metal paralarda aranan özelliklerden eşit kalite konusu devlet kalitesine bağlanmıştır, çünkü her an paranın kalitesi ve ağırlığının kontrol edilmesi mümkün değildir (Dirimtekin, 1982: 15).

²³ Roma döneminde darp edilen as, İngiliz, Fransız ve İskoç penny'leri, ayrıca pound ve shilling dikkate alındığında başlangıçta madeni para birimleri içerdikleri metalin ağırlığını ya da miktarını ifade etmiş oldukları görülmektedir (Smith, 2004: I, 38).

²⁴ Para konusunda yapılan diğer sınıflandırmalar: Kağıt para ve hazine tarafından çıkarılan ufaklık paralar asli para ya da esas para olarak adlandırılmakta, bankalardaki bir kısım mevduat ise kaydi para ya da banka parası olarak adlandırılmaktadır ve bu ikisi arasında tam bir ikame söz konusudur. Ayrıca asli paraya çevrilebildiği takdirde para sayılabilen tedavül vasıtaları bulunmaktadır ki bunlar da tali para ya da para benzeri likiditeler olarak adlandırılmaktadır (Öçal, 1978: 9-10). Bu konudaki ayrıntılara asıl konudan uzaklaşmaya neden olacağı için bu çalışmada yer verilmeyecektir.

Saf paraların çeşitlerinden bir diğeri olan materyal değeri olmayan paralar, kağıt paralar gibi hemen hemen hiçbir değeri olmayan malzemeden yapılmış olan paralardır²⁵. (Dirimtekin, 1982: 17-18). Kağıt paralar yapıldığı maddenin piyasa değeri çok az, satın alma değeri ise bu değerle kıyaslanamayacak kadar yüksek olan paralardır ve bunlara temsili para da denmektedir (Öçal, 1978: 9). Bu paralara örnek olarak ayrıca depo varakası ve özel banknotlar verilebilmektedir (Dirimtekin, 1982: 17-18).

1.4. PARA SİSTEMLERİ

Para sistemi bir devletin kanunlarla ayarlanmış tüm para işlerini kapsamakta (Dirimtekin, 1982: 20) ve para arzını belirli kurallara bağlamaya dayanmaktadır (Hiç, 1982: 71). Bu çerçevede devlet sınırları içerisinde kullanılacak değişim araçlarının ne olacağı, piyasaya ne surette çıkacağı ve geçerliliklerinin ne ölçüde olacağı hususlarının tespit edilmesini sağlamaktadır (Dirimtekin, 1982: 20). Para sistemleri maden para sistemi ve kağıt para sistemi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Maden para sistemi ise tek maden sistemi (monometalizm), çift maden sistemi (bimetalizm²⁶) ve aksak sistem olarak üçe ayrılmaktadır (Dirimtekin, 1982: 21).

Tek maden sisteminde altın (altın maden sistemi) ya da gümüşten (gümüş maden sistemi) biri para birimi olarak kabul edilmiştir. Tek maden sisteminde para birimi olarak kabul edilen madene darp serbestisi tanınmıştır. Buna göre herkes bu madeni darphaneye götürerek para darp ettirmekte serbesttir. Ayrıca bu madeni paranın sonsuz ödeme gücü bulunmaktadır ve değişimi zorunludur başka bir deyişle ödemelerde herkes tarafından kabul edilmektedir (Dirimtekin, 1982: 21). Örneğin altın sikke sisteminde para birimi

²⁵ Kağıt para 17. yüzyılın sonunda İngiltere’de kullanılmıştır, ancak o dönemin kağıt para birimi bugünkü gibi değildir, altına endekslidir (Mansfield, 1977: 276).

²⁶ Bimetalizm dışında aynı amaçla akademik olarak tasarlanmış ancak teklif aşamasına ulaşamamış diğer sistemler polimetalizm ve Walras tarafından önerilen “gümüş bir ölçüsü olan altın standardı”dır (Fisher, 1946: 266). Polimetalizm, bimetalizme çok benzemektedir. Polimetalizmde ikiden fazla madenin aynı zamanda tedavül etmesi söz konusudur. Bu sistemde fiyat seviyesinin tek maden kullanılması durumuna göre daha az dalgalanacağı öngörülmektedir. Ancak bimetalizm için geçerli olan risk, polimetalizm için de geçerlidir ve bir madenin diğer bütün madenleri kullanımdan kaldırması riski bulunmaktadır (Fisher, 1946: 226). Walras tarafından önerilen “gümüş ölçülü altın standardı” ise aksak standarda benzemekle beraber, bundan farklı olarak tedavüldeki gümüş paranın miktarı değişmez değil, hükümet tarafından fiyat dalgalanmalarını yatıştıracak düzeyde çoğaltıp azaltmalar yapılabilir. Ancak fiyatları sabit tutmak için gümüş miktarının sıfıra indirilmesi ya da tersine piyasadaki altınları ortadan kaldıracak kadar çoğaltılması da gerekebilir. Birinci durumda ayarlama ortadan kalkarken, ikinci durumda sistem çevrilme yapılamayan bir gümüş standardı haline gelecektir (Fisher, 1946: 267).

belirli ağırlık ve ayarda altındır. Para biriminin altın içeriği, paranın değerini belirlemektedir. Uygulamada sikkelerin aynı gramda basılması güç olduğu ve kullanım dolayısıyla aşınma ihtimalleri bulunduğu için sikkelerin altın içeriğine belirli bir tolerans payı verilmekte, bu payın altındaki sikkeler külçe işlemi görmektedir. Devletin masraflarını karşılamak amacıyla düşük ağırlıkta darp ettiği sikkeler de piyasada külçe fiyatına işlem görmektedir. Ayrıca diğer bütün paraların -ufaklık para ve banknotlar- o parayı çıkartan merci tarafından altın sikkeye dönüştürülebilmesi, başka bir deyişle konvertibilitenin sağlanması gerekmektedir (Hiç, 1982: 85-86).

Çift maden sisteminde piyasada iki madenden yapılmış paralar birlikte tedavül etmektedir. Her iki madene de her iki madenin de aralarındaki belirli bir oran dahilinde (Fisher, 1946: 92) darphanelerde serbestçe sikke darbı hakkı tanınmış ve sınırsız olarak borç ödeme yetkisi verilmiştir (Fisher, 1946: 92; Dirimtekin, 1982: 21-22). Bu oran kanuni olarak belirlenebildiği gibi piyasada serbestçe belirlenmesi de ve bu değerden işlem görmesi de söz konusu olabilmektedir. İki maden arasındaki değer değişimi malların da her madene göre fiyatını değiştirdiği için bu sistemde birtakım zorluklar yaşanmaktadır (Dirimtekin, 1982: 21-22). Bimetalizmde bir maden tarafından kaynaklanan dalgalanmaların etkisi iki maden piyasasına da yayılmaktadır. Bimetalizmin büyük çaplı ve ani dalgalanmaları önleme kuvveti madenlerin stok durumlarına bağlı bulunmaktadır (Fisher, 1946: 99). Altın ve gümüşün tedavülde olduğu bimetalizmde altınları tedavülden kaldırmaya yetecek kadar gümüşün olması durumunda, zaman içinde pahalı olan madenin (altının) değeri azalmakta ve ucuz olan madenin (gümüşün) değeri artmaktadır (Fisher, 1946: 95). Durumu bimetalizmi kabul etmiş iki ülke açısından ele alırsak, iki ülkeden birinin değerini azalttığı madeni kaybetmesi ve monometalizm durumuna geçmesi riski söz konusu olduğu için, iki ülkenin de bimetalizmi aynı oranda muhafaza etmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Fisher, 1946: 97). Tüm altınları tedavülden kaldırmaya yetecek kadar gümüşün mevcut olmaması durumunda ise külçe altının getirdiği prim ortadan kalkarak külçe altın ve gümüşün eski ve yeni satın alma güçleri arasında objektif bir ortalama oluşmaktadır. Bu durumda bimetalizmin yararlı olduğu ve altın ile gümüş sikkeler arasında eşitliğin sağlandığı ve korunduğu söylenebilmektedir (Fisher, 1946: 95-96). Bimetalizm, para standardına istikrar vermeye yönelik teklifler arasında siyasi açıdan en fazla ilgi görmüş sistemdir. Bunun nedeni, standart paraya uzun dönemde vaat ettiği istikrardan ziyade kısa dönemde öngördüğü kararsızlıktır (Fisher, 1946: 266).

Aksak sistemde ise metallere yalnızca birine darp serbestisi (Dirimtekin, 1982: 22) ve sınırsız borç ödeme yetkisi verilmektedir (Zeytinoğlu, 1976: 1119-120). Daha açık bir ifadeyle, iki madeni paradan birisi, diğerini tedavülden kaldırmadan önce değeri düşen madeni paranın darphanelerde darbu yasaklanmaktadır. O zamana kadar piyasaya çıkarılmış sikkeler ise tedavülden kaldırılmamaktadır (Fisher, 1946: 100) ve aralarında kanuni bir oran belirlenerek ikisi de kullanılmaktadır. Aksak sistemde belirlenen kanuni oran üzerinden madenlerden miktarı azalan, diğerine göre prim yapmakta ve değeri artan maden ülke dışına kaçarken, diğer ülke içinde bollaşmaktadır (Dirimtekin, 1982: 22). Bu durum yalnızca altın ve gümüş sikkelerin tedavülde olması durumunda değil, banknot ve madeni paraların (ya da kredi, banka mevduatının) tedavülde olması durumunda da aynen geçerli olmaktadır²⁷ (Fisher, 1946: 101).

1.5. PARANIN DEĞERİ VE FİYATI

Herhangi iki şey birbiri ile değiştiriliyorsa, bu iki şeyin bir değeri var demektir (Hawtrey, 1950: 416). Ekonomik açıdan değer piyasa değeri anlamına gelmektedir ve uygulamada piyasa, fiyat şeklinde değeri belirlemektedir. Malların görece değerleri onların görece fiyatları ile ölçülmektedir (Hawtrey, 1950: 5-6). İktisatta bilinen ve yaygın olarak kullanılan dört temel fiyat bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bir malın birimi başına satın alınabilen öteki mal miktarı anlamına gelen ve reel ilişkileri ölçmek ve ifade etmek amaçlı olarak da kullanılabilen nispi fiyattır. Malların birbirleriyle mübadele edildiği dönemlerden

²⁷ Tarihsel süreçte aksak sistem, çift metal sistemindeki sorunlardan kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. Bankacılık ve banknotun 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkmasına bağlı olarak bankaların sürekli haddinden fazla kredi açmaları ve borçlarını ödeyemez hale gelmeleri halkın kredi parasına olan itimadını azaltmıştır (Hiç, 1982: 71). Değerli madenlerin servet değeri para talebindeki değişiklikler tarafından belirlenmektedir. Değerli madenlerin kağıt para ile yaygın şekilde yer değiştirmesi, altın ve gümüşün servet değerini düşürmüştür (Hawtrey, 1950: 424). Bu durum karşısında toplam para arzının gerekli seviyeye ulaşması için sikkenin tek metal yerine iki ayrı metalden basılması kararı alınmıştır ve böylece Avrupa ve Amerika’da 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkan ve 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren çift metal sistemi geçerli olmaya başlamıştır. Ancak bu sefer de üretimdeki nispi artış (Hiç, 1982: 71) ve altın sikkenin gümüş sikkeye göre daha aranan bir para haline gelmesi (Tarlan, 1992: 70) nedeniyle gümüşün piyasa değeri sürekli para değerinin altına düşmüş, altın prim yapmış veya para olarak tedavülden kalkmış (Gresham Kanunu) (Gresham Kanunu tağşiş başlığı altında ayrıntılı olarak açıklanacaktır.) ve çift metal sistemi aksamıştır. Dahası aynı ülkede gümüşün para ve piyasa değerinin aynı tutulması başarılabilirse bile çeşitli ülkelerde altın ve gümüş darphane paritesinin farklı olması iki ülke arasında metal akımının doğmasına neden olmuş ve bir ülkeden diğer ülkeye göre düşük değerde olan metal o ülkede para olarak kalmış, o ülkede yüksek değerde olan metal ise diğer ülkeye kaçmıştır (Gresham Kanunu) (Hiç, 1982: 71). İşte çift metal sisteminde ortaya çıkan bu olumsuz süreç “topal makyas” ya da “aksam sistem” adlarıyla da anılmaktadır. Bimetalizm çöktüğünde gümüş altınla paylaştığı banka kredisi ile her yerde değiştirilebilir olma ya da sabit bir fiyata yakın olma ayrıcalıklarını kaybetmiştir. Gümüşün altın fiyatı düşmüştür. Altının servet değerinde bir artış ve gümüşün servet değerinde bir düşüş olmuştur. Diğer taraftan hala altın ve gümüş kullanan ülkeler üzerinde yeni bir arz oluşturmuştur (Hawtrey, 1950: 424).

beri kullanılmaktadır. İkincisi, bir mal veya hizmetin para cinsinden fiyatı olan mutlak fiyattır ve nispi ilişkileri ölçmek amacıyla da kullanılabilir. Üçüncü fiyat, ortalama fiyattır, genel fiyat düzeyi olarak da adlandırılmaktadır ve genel gidişatın izlenmesi açısından anlamlı ve önemli olan fiyattır. Dördüncü fiyat, malların fiyatı değil, ülkelerin kullandıkları satın alma veya mübadele araçlarının birbiri cinsinden fiyatıdır ve döviz kuru olarak adlandırılmaktadır. Yabancı ülke paralarına milli sınırlar içinde döviz denmektedir (Ertürk, 1994: 11).

Günlük hayatta konuşurken bir şeyin değeri dediğimizde onun fiyatını kastetmemize rağmen, fiyat ve değer tam olarak aynı şey değildir. Değer subjektiftir, bir şeyden elde edilen tatmin düzeyi anlamına gelmekte ve ölçülememektedir. Dolayısıyla aynı şey farklı zamanlarda farklı insanlar için farklı değerlere sahip olabilir ya da aynı insan için bile farklı durumlarda farklı değerler oluşabilir. Bu durum para için de geçerlidir²⁸. Bu nedenle aslında paranın değeri paranın satın aldığı şeydir (Hanson, 1970: 163). Eğer mal veya hizmetler para ile satılıyorsa, paranın mal veya hizmetler gibi bir değeri vardır (Hawtrey, 1950: 416). Bu anlamda paranın değeri paranın satın alma gücüdür ve belirli bir miktardaki paranın satın alabileceği miktardaki malları ifade etmektedir (Fisher, 1946: 13). Paranın değeri yalnızca diğer şeylerin değeri vasıtasıyla görülebildiği için, şeylerin değeri hesaplanırken kullanılan yolu tersine çevirmek gerekmektedir (Hanson, 1970: 163). Mal fiyatları düşük olduğu ölçüde, belirli bir miktar para ile satın alınabilecek miktar o kadar çok olacaktır ve dolayısıyla paranın satın alma gücü de o derece yüksek olacaktır (Fisher, 1946: 13). Paranın değeri mal ve hizmet fiyatlarının tersidir ve bu nedenle fiyatlar arttıkça paranın değeri düşmektedir. Daha geniş bir ifadeyle para diğer mal ve hizmetlere talip bir nesne olarak düşünülürse, bu mal ve hizmetlere nazaran değer kaybetmesi, artık onların daha azı için talep oluşturabilmesi demektir (Ertürk, 2004: 100).

Paranın fonksiyonları açıklanırken paranın değer ölçüsü olma fonksiyonundan bahsedilmiştir. Paranın değer ölçüsü olma fonksiyonu, hesap birimi olmasının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Hawtrey, 1950: 16). Paranın değer ölçüsü olma fonksiyonunu yerine getirebilmesi için kendi değerinin de istikrarlı olması bir

²⁸ Örneğin ilave bir birim paraya haftada 20 birim ücret kazancı elde eden birinin verdiği değerle yıllık geliri 10.000 birim olan birinin verdiği değer aynı değildir (Hanson, 1970: 163)

gereklilikler²⁹ (Morgan, 1965: 48). İstikrar ile kast edilen paranın değerinin değişmemesidir (Hawtrej, 1950: 6). Tek tek mallar açısından para uzun dönemde nadiren istikrarlıdır. Çünkü çoğu zaman malların talep ve arz koşullarında meydana gelen değişikliklere bağlı olarak bazı fiyatlar düşerken bazı fiyatlar yükselmektedir (Hanson, 1970: 164-165). Hepsi aynı ölçüde olmamakla birlikte aynı anda tüm fiyatlar artarsa bu durumda paranın değerinde meydana gelen genel düşüş, satın alınan malların talep ve arzındaki değişikliklerle açıklanamaz, direk olarak paranın kendisinin talep ve arzıyla açıklanabilir (Hanson, 1970: 165). Birim cinsinden hesaplanmış bütün malların fiyatları birlikte yükselme eğilimi içinde ise (savaş zamanlarında olduğu gibi) bu o birimin değerinin düşmesi anlamına gelmektedir. Aynı şekilde tüm mal fiyatlarının düşmesi söz konusuysa bu durumda da malın birim değerinin yükselmesi anlamına gelmektedir³⁰ (Hawtrej, 1950: 6; Hanson, 1970: 164). Uygulamada paranın değerindeki değişiklikler endeks sayılar ile ölçülmektedir. Endeks sayıları ortalama cari fiyatları belirli bir dönemin (baz dönemi) yüzdeleri olarak göstermektedir (Morgan, 1965: 49; Hanson, 1970: 167). Paranın değeri konusunda tarihçi ve iktisatçılar her para biriminin zamana ve para birimine göre derecesi değişmekle birlikte artan oranlı olarak değer yitirdiği ve bunun evrensel bir olgu olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır (Cipolla, 1993: 73).

1.6.MADENİ PARA

Madeni paralar isimlerin, sembollerin ya da resimlerin üzerine basıldığı, para otoriteleri tarafından ağırlık ve ayarları garanti altına alınmış genellikle altın ve gümüşten bir miktar değerli madendir (Chown, 1996: 9) ve bu özellikleriyle organize olmuş paranın en eski formlarını oluşturmaktadır (Chown, 1996: 9).

Belirli madenlerin yasal ödeme aracı olarak tespit edilmesi durumunda kolay, çabuk ve kesin olarak belirlenen bir miktarının piyasaya sürülmesi gerekmektedir. (Hawtrej, 1950: 18). Madeni paralar şekil ve ağırlık açısından kullanıma, sayıma ve

²⁹ Aristoteles paranın genel kabul görmüş olması ve değerinin her zaman aynı olmamasına rağmen diğer şeylere göre daha sabit bir değere sahip olması gerektiğini belirtmiştir (Monroe, 1968: 8). Aristoteles'e göre para değerli madenden yapılmalıdır ve bu düşüncesi paranın istikrarlı bir değere sahip olması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır (Monroe, 1968: 13).

³⁰ Örneğin fiyatların iki katına çıkması durumunda paranın değeri yarıya düşmüş demektir veya fiyatların yüzde 25 artması durumunda paranın değeri yüzde 20 azalarak yüzde 80 olmuş demektir (Hiç, 1982: 55).

taşımaya uygun olma, dayanıklı olma³¹ (Hicks, 1977: 67), alışverişlerde kullanılmak üzere küçük parçalara bölünme (Hawtrey, 1950: 18), sahtesi ya da taklidi kolayca yapılamayacak sağlamlıkta olma (Monroe, 1968:36; Monroe, 1968: 86) ve her yerde yaklaşık olarak aynı değere sahip bulunma özellikleriyle bu gerekliliği yerine getirmiştir (Monroe, 1968: 86). Kısacası altın ve gümüş evrensel olarak değerli olması onları mübadele aracı olarak da uygun hale getirmiştir (Monroe, 1968: 87; Clarkson, 1971: 133).

1.6.1. Madeni Para Darbı Ve Senyoraj Geliri

1.6.1.1. Madeni Para Darbı

Değişim vasıtası olarak kullanılacak madene niteliğinin tanınmasını ve kullanımının kolaylaşmasını sağlayacak bir şekil verilmesi işlemi “sikke darbı” olarak adlandırılmaktadır (Tarlan, 1992: 113). Antikçağlarda sikke darbı teknolojisi, madenin dökülmesi ve üzerine bir damga vurulması şeklinde yapılmıştır (Weber, 1981: 242). Basılan ilk resmi damgalar anlaşılması son derece güç olan metal kalitesinin ya da saflık derecesinin resmen belirtilmesi amacıyla hizmet ederek metalin ağırlığını göstermeyip yalnız ayarını göstermiştir ve metalin yalnızca bir yüzeyine vurulmuştur. Daha sonra metallerin doğru tartımının taşıdığı zorlukların giderilmesi (Smith, 2004: I, 37), sikkelerin içerdiği değerli madenlerin sikkeden çalınmasının önlenmesi ve aşınmasının en aza indirilmesi için sikkeler genellikle daire şeklinde (Tarlan, 1992: 113), yuvarlağın iki yüzünü, hatta bazen kenarlarını da kaplayacak şekilde metalin ayarı ile birlikte ağırlığını da belirten (Smith, 2004: I, 37) yazıları kabartma ve çevresi tırtıllı olarak basılmıştır. Sikkenin düşük ayarlı paralarla taklit edilmesini güçleştirmek amacıyla da sikkelerin yüzeylerindeki yazı, resim ve şekiller mümkün olduğunca karmaşık ve sanatkârane yapılmıştır (Tarlan, 1992: 113). 13. yüzyıla kadar elle gerçekleştirilen para darbı işlemi için sikke para olarak kullanılacak hale gelene kadar kendi aletleriyle çalışan en azından 10-12 kişinin elinden geçmesi gerekmiştir (Weber, 1981: 242). Bu nedenle para darbı süreci maliyetli ve pahalı bir süreç olmuştur. 1650’ler civarında plakadan para kesme yöntemi terk edilmiş ve iki güçlü kişi ile çalıştırılabilen pres yöntemi kullanılmaya başlanmıştır (Heaton, 1985: 353). Bu yöntemle beraber sikkelerin arka ve ön yüzünde farklı şekiller ya da yazılar yer

³¹ İlk madeni paralar büyüklerdir ve dolayısıyla çok daha değerlidirler. Bu durum ilk metal paraların temel olarak değer saklama görevini yerine getirdiğinin de bir kanıtını oluşturmaktadır (Hicks, 1977: 67).

almış, böylece farklı değerlerde olanlar birbirinden ayrılabilmiştir (Morgan, 1965: 13-14). Bu dönemde kişi başı veya pres başına üretim düzeyleri düşük seviyelerdedir. Bir altın sikkenin darbu değerinin yüzde 5'i kadar bir maliyete sebep olmaktadır. Bir gümüş sikkenin darbu ise değerinin yüzde 25'i kadar bir maliyet gerektirmektedir. Bakır paralar için aynı maliyet, bu paraların darp edilmek istenmemesine neden olacak kadar maliyetli olmaktadır (Heaton, 1985: 353). Bir sikkenin üretim maliyetinin tedavüldeki değerinin altında olması derecesine göre o sikkeyi taklit etme isteği o ölçüde artmaktadır (Tarlan, 1992: 113). Her cins sikkenin sahtesinin yapılması kolaydır (Heaton, 1985: 353).

Altının gümüş veya bakırla karıştırılması halinde, karışım içinde bulunan altının tüm karışıma oranına “ayar” denilmektedir³². Saf altın ve gümüş çok yumuşak madenlerdir, dolayısıyla aşınma ve bükülmeye çok müsaittirler. Bu nedenle has altın ya da gümüşün eritilmesi sırasında içine bir miktar bakır katılarak metal sertleştirilmektedir (Tarlan, 1992: 116). Uygulamada sikkelerin aynı gramda basılması güç olduğu ve kullanım dolayısıyla aşınma ihtimalleri bulunduğu için sikkelerin değerli maden içeriğine belirli bir tolerans payı verilmekte, bu payın altındaki sikkeler külçe işlemi görmektedir (Hiç, 1982: 85-86).

Başlangıçta para Çin ve Hindistan'da bankerler, özel şahıslar (Dirimtekin, 1982: 15) ve tüccarlar tarafından basılmıştır. Daha sonra devletler para basma sürecini ele geçirmişler ve para arzında tekeller oluşturmuştur (Pamuk, 1999: 3). Daha sonra ise hükümetler para basmak hak ve imtiyazını ellerinde bulundurmakla beraber, fiili olarak para ihracını gerçekleştirme işini özel bankalara devretmiştir (Hansen, 1961: 18).

Tarihin çok erken dönemlerinden beri pek çok sebepten ötürü devlet ve parasal sistem birbiri ile oldukça yakından bağlantılı olmuştur (Morgan, 1965: 103). Devletin para basması bağımsızlığının bir göstergesidir³³ ve madeni para darbu da bu çerçevede

³² Buna göre karışımın ağırlığı ile ayar rakamı çarpılırsa, karışımdaki değerli maden miktarının ağırlığına ulaşılmış olur. İngiltere gibi on ikili ölçü sistemlerinin geçerli olduğu ülkelerde altın sikke darp edilirken has altına ilave edilen bakır $1/12 = 0,916$ miktarındadır. Fransa gibi ondalık usulün kullanıldığı ülkelerde ise $1/10 = 0,900$ 'dür. İngiltere'de gümüş sikke ayarı 0,925 iken Fransa'da 0,900'den 0,835'e (5 Frank değerindeki sikkelerin dışında kalan diğer gümüş sikkelerin) indirilmiştir. Gümüşün değerinin giderek azalması üzerine bazı devletler gümüş sikkeleri aşınmaya olan direncine daha fazla önem vererek gümüş sikkelerin ayarlarını 830'lardan 400'lere kadar indirmişlerdir (Tarlan, 1992: 116).

³³ Bir devlet gücünü komşu ülkelerin bölgelerine kadar yaymak isterse sikkесinin dolaşımını genişletir. Yerel bir yönetici bağımsızlığını ilan etmek isterse, bunu sembolize etmek adına kendi sikkесini basar (Morgan, 1965: 103).

değerlendirilmelidir. Ayrıca madeni para darlığı bir kar kaynağı olarak (Clarkson, 1971: 144-145) hükümdarların gelir elde etme isteğine hizmet etmektedir. Diğer taraftan madeni paraların ayar ve ağırlığının parayı basan otorite tarafından onaylanması sayesinde para için gerekli olan (Tarlan, 1992: 113) şeklen kullanıma uygun (elverişli), ticaretin gereksinimlerini karşılamaya yetecek bollukta (Morgan, 1965:103), kaliteli (Clarkson, 1971: 144-145) ve değeri korunan³⁴ (Hansen, 1961: 38) özellikleri sağlanarak genel güven de tesis edilmiş olmaktadır (Tarlan, 1992: 113). Son olarak para arzının kontrol altında tutmak (Hansen, 1961: 38) açısından sadece devlet gibi güçlü bir kurum ülke ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde yaygın ve emin bir para düzeninin kurulmasını sağlayabilme yetki ve kuvvetine sahiptir³⁵ (Tarlan, 1992: 113). Devlet her zaman bu yüksek standartlara ulaşamamış, ancak bunlardan feragat etmek ciddi sıkıntılara yol açabilmiştir (Morgan, 1965: 103).

Devletler 19. yüzyıldan önce diğer ülke örneklerinden ve geçmişlerinden aldıkları derslerle kendi parasal uygulamalarını geliştirmişler ve deneme yanılma yöntemiyle test etmişlerdir. Geçmiş parasal deneyimlerin sonucu olarak ya da kendi dönemlerindeki ama uzaklarındaki ülkelerin deneyimleri nedeniyle devlet adamları ya da yöneticiler ancak aynı hataları tekrar tekrar yaptıktan sonra asıl doğru sonuca ulaşabilmişlerdir Para politikası terimi ekonomik literatürde, politik tartışmalarda ve basında 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır³⁶ (Einzig, 1972: 32).

1.6.1.2. Senyoraj Geliri

Devletin altın ve gümüşü sikke haline getirme sorumluluğu (sadece mübadele aracı olarak değil, hammadde ve çalışanlara ödeme yapmak için de nakde ihtiyaç duyulmuştur) kısmen bunun karlı olmasından kısmen de kalite ve para arzının miktarını düzenlemek açısından ele alınmaktadır (Clarkson, 1971: 144-145). Devletin sikke üretmesinin

³⁴ Devletin paranın değerini belirleme rolü yeni değildir. G. F. Kanpp'in ünlü "The State Theory of Money" (Devlet Para Teorisi) adlı çalışmasında devletin para olarak kullanılacak nesnenin seçiminde ve parasal birimin içsel değerine bakılmaksızın nominal değerinin belirlenmesindeki gücüne vurgu yapılmıştır. Ayrıca devlet paranın yalnızca seçimi ya da nominal değeri üzerinde değil, aynı zamanda onun satın alma gücü üzerinde de belirleyicidir (Einzig, 1972: 76).

³⁵ Devlet bu görevlerini geçmişte sırasıyla altın ve gümüş gibi madenleri darp ederek, kağıt para basarak, özel bankalara banknot basma ve mevduat yaratma hakkı tanıyarak ve merkez bankalarına banknot basma hakkı ve mevduat hesabı açma izni vererek gerçekleştirmiştir (Hansen, 1961: 38).

³⁶ Para politikalarının yarısı para teorisine yarısı da parasal uygulamalara dayanmaktadır. Para politikası ve para teorisi arasındaki sınırı çizmek kolay değildir. Pek çok teorik ilke, politika kararlarını kastetmekte ya da önermektedir (Einzig, 1972: 41).

arkasındaki sebeplerden biri bütçeye gelir sağlamaktır (Pamuk, 1999: 3). Para basma ve paranın metal içeriği ile üzerinde yazan değeri (nominal değeri) belirleme ayrıcalığı yüzyıllardır gelir elde etmenin en önemli yolunu oluşturmuştur³⁷ (Einzig, 1972: 148). Ayrıca devletler vergi ödemelerinin darp ettikleri sikkelerle yapılmasını talep ederek hem kendilerine yapılacak ödemelerde kullanılan birimi hem de piyasalarda kullanılacak paranın standartlarını belirlemiştir (Pamuk, 1999: 3).

Altın ve gümüşten sikke darbının belli bir maliyeti bulunmaktadır ve darphane sikke darbu karşılığında “senyoraj” olarak bilinen ve genellikle içinde belirli bir miktar kârı da barındıran bir ücret talep etmektedir (Chown, 1996: 9). Diğer taraftan devlet artan darphane fiyatını madeni paraların düzen, ağırlık ya da ayarıyla birleştirerek sikke ve külçe değeri arasındaki farklılıktan kaynaklı (Clarkson, 1971: 145) tağşiş edilmiş sikkelerden daha büyük kârlar elde etmiştir (Chown, 1996: 9). Fakat bu düzenleme istenmeyen sosyal sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Ayrıca devletin bir taraftan kar elde etme fonksiyonu ile diğer taraftan sikkenin kalite ve miktarını koruma fonksiyonu bağdaştırılamamış ve devletin sikkelerin kalitesinin garanti edilmesi görevinin sorgulanmasına neden olmuştur (Clarkson, 1971: 145).

Senyoraj terimi “feodal bey” anlamına gelen Fransızca “senyör” kelimesinden gelmektedir³⁸ (Mankiw, 2010: 99). Senyoraj, darphane madeni para darp ederken kesilen bir vergi ve aynı zamanda hükümdarın imtiyazı nedeniyle yarar sağladığı bir gelir kaynağıdır (Chown, 1996: 10).

Sikke darbına giden süreçte halkın darphaneye getirdiği külçelerin ayarı belirlenmekte, ayrıştırılmakta ve sikke darp edilmektedir. Böylece göre halk külçe olarak getirdiği madeni, sikkeye dönüşmüş haliyle geri almaktadır (Chown, 1996: 10). Devlet sikke basımından hiçbir darp ücreti talep etmeyebileceği gibi, darp edilecek her bir sikke için belirli bir miktarda darp ücreti de tahsil edebilmektedir. Alınan bu darp ücreti, gerçek basım masraflarına eşit, bu masrafların altında veya üstünde olabilmektedir (Tarlan, 1992: 115). Eğer madeni paraları eriterek (ergiterek) para birimi haricinde kullanmak için bir engel yoksa bu durumda madeni paranın değeri ve külçenin değeri, başka bir deyişle

³⁷ Ortaçağ'da darphanenin para basmaktan elde ettiği senyoraj gelirinin yüzde 2 ile yüzde 12 arasında değiştiği bilinmektedir (Einzig, 1972: 148).

³⁸ Ortaçağ'daki senyörler topraklarında para basma yetkisine sahiptir (Mankiw, 2010: 99).

sikkenin piyasa değeri ile sikkenin içerdiği değerli madenin değeri hiçbir zaman büyük ölçüde farklılaşmamakta ve birini diğerine dönüştürmek çok düşük bir maliyet gerektirmektedir (Hawtrey, 1950: 18). Bu durumda gerçek basım masraflarının üstünde ücret alınması, alınan paraya bir tür vergi niteliği kazandırmaktadır (Tarlan, 1992: 115). Yüksek basım ücreti, sikkenin nominal değerinin (piyasa değerinin) külçenin değerinin üstünde olması ile artan bir senyoraj geliri ortaya çıkarmaktadır (Morgan, 1965: 22). İşte devletin para basma hakkına sahip olması çerçevesinde tahsil edilen bu paraya Osmanlılarda “tuğra hakkı”, Avrupalılarda ise “seigneurage” (senyoraj) adı verilmektedir. Devletin sikke darbindan gelir elde etmesi bu sayede gerçekleşmektedir³⁹ (Tarlan, 1992: 115). Bu durumda sikkenin değeri külçenin değerinden senyoraj olarak bilinen belirli bir miktar daha azdır. Darphane uygulamaları tarihin çeşitli dönemlerinde ve ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Fakat temel prensip aynıdır. Darphane altın ve gümüş sikkelerin küçük bir oranına el koyarak onları altın ve gümüş sikkelerle değiştirir (Chown, 1996: 10) ve böylece devlet darphanenin para darbı masraflarından çok daha fazlasını senyoraj geliri olarak elde etmektedir (Morgan, 1965: 103).

Senyoraj nedeniyle halk sikkelerin külçe değerinden daha yüksek bir ekonomik değere sahip olduğunu düşünmektedir. Halk sikke için makul bir ücret alınacağını ve aldıkları bir sikkenin gerçekte ağırlık birimi olan ismine göre ifade etmesi gereken değerden daha az altın ya da gümüş içerdiğini kabul etmiştir. Başka bir deyişle sikkenin nominal değeri, gerçek değerinden fazladır (Chown, 1996: 10). Bireyler eğer aldıkları fiyat piyasa fiyatından daha yüksek olursa (sikkenin piyasa değeri sikkenin içindeki değerli madenin değerinden daha yüksek olursa), başka bir deyişle daha az senyoraj geliri alınıyorsa, külçe ya da sikkelerini darphaneye götürmüşlerdir. Fakat darphanenin piyasa fiyatından daha yüksek teklifte bulunması (daha yüksek senyoraj geliri) durumunda bireylerin elde ettiği kazanç ortadan kalkmıştır⁴⁰ (Clarkson, 1971: 145).

³⁹ Sikke darbı sırasında devletler darphanenin sikkenin ayar ve ağırlığını tam olarak tutturamaması ihtimalini dikkate alarak binde 1 veya binde 3 gibi düşük oranlarda hata payını resmen kabul etmişlerdir. Aynı şekilde sikkelerin kullanımları sonucu ağırlıklarının azalması aşınma payı olarak adlandırılmakta ve belli bir miktara kadar kabul edilmektedir. Aşınan sikkenin ağırlığının aşınma payının belirlediği alt sınırın altına düşmesi durumunda, sikkenin tedavüldeki kabul zorunluluğu ortadan kalkmakta ve para olma niteliği kaybolmaktadır (Tarlan, 1992: 116).

⁴⁰ Bu konudaki görüşlerden birine göre, yüksek basım ücreti dolanımdaki sikkelerin eritilerek ev ve süs eşyası yapımında kullanılmasını engelleyici bir rol oynamaktadır. Buna göre bir taraftan üretici açısından daha değerli olan sikkeyle külçe satın alıp, sikke darbını külçe madenle gerçekleştirmek maliyetleri düşürmektedir. Diğer taraftan ithal edilen malların bedelleri daha ucuz olan külçeyle ödeneceği için ülkeden

1.6.2. Madeni Paranın Finansmanı

1.6.2.1. Madeni Paranın Değerini Belirleyen Faktörler

Madeni paranın değerinin, başka bir deyişle satın alma gücünün analiz edilmesi için madeni paranın arz kaynakları ve madeni paraların yapımında kullanılan madenlerin para olarak kullanımları dışındaki alternatif kullanım alanları incelenmelidir (Fisher, 1946: 82).

1.6.2.1.1. Madeni Paranın Arz Kaynakları

Değerli madenlerden darp edilen paraların kullanıldığı dönemde madeni paraların arzı darphaneye getirilen maden arzına bağlı bulunmaktadır ve yeterli düzeyde değerli maden akışı olmadan para arzını ayakta tutmak mümkün değildir (Heaton, 1985: 170). Maden arzı ise madenlerden çıkarılan maden miktarına⁴¹ (Fisher, 1946: 79) ve madenin satın alma gücünün azalması veya çoğalmasına bağlıdır. Değerli madenin üretim maliyeti⁴² ile satın alma gücü arasında yapılan karşılaştırma sonucu satın alma gücünün üretim maliyetinin üzerinde bulunması halinde o madenin işletilmesi karlıdır ve üretim devam eder. Aksine satın alma gücünün üretim maliyetinin altında olması durumunda ise o madenin işletilmesi karlı değildir (Fisher, 1946: 81).

dışarıya sikke akışı da engellenmiş olmaktadır (Tarlan, 1992: 115). Aksi yöndeki diğer görüşe göre ise, sikke ve külçe kıymetlerinin eşit olması durumunda; tedavüldeki sikke miktarı azalınca sikke değerlenmekte ve külçeler sikkeye dönüştürülmektedir, tedavüldeki para miktarının artması durumunda ise külçeler daha değerli hale gelmekte ve sikkelerin eritilerek külçe haline getirilmesi durumu ortaya çıkmaktadır. Külçenin değerinin aynı miktar maden içeren sikkenin değerinden fazla olması durumunda, sikkeyi eriterek külçe olarak satmak sikke olarak kullanmaktan daha karlı olacaktır. Kısacası piyasanın nakit ihtiyacı otomatik olarak dengeye gelmektedir (Tarlan, 1992: 115-116).

⁴¹ Smith (2004:41)'e göre her şeyin gerçek fiyatı, onu elde etmek isteyen kişiye gerçek maliyeti, o malı elde etmek için çekilen eziyet ve harcanan zahmettir. Bu durumda her şeyin ilk fiyatı, onları satın almak için ödenen gerçek satın alma parası "emek"tir (Smith, 2004: I, 41). Her şeyin değeri zaman içinde değiştiği gibi, para olarak kullanılan altın ve gümüşün değerleri de değişmekte ve bunlar da bazen daha ucuz, bazen daha pahalı olabilmektedirler (Smith, 2004: I, 43). Altın ve gümüşün belirli bir dönemdeki değerinin, o dönemde bilinen maden ocaklarının verimli ya da verimsiz oluşuna bağlı bulunması dolayısıyla kendi değerleri de sürekli değişmekte ve bu nedenle emek, başka metallerin değerinin doğru bir ölçütü olduğu kabul etmek doğru değildir. Bu nedenle emek, değeri her zaman aynı olduğu için, her zaman ve her yerde bütün metallerin değerinin belirlenmesi ve karşılaştırılmasında en temel ölçüt olarak malların gerçek fiyatı iken, para malların nominal fiyatıdır (Smith, 2004: I, 44).

⁴² Madencilik riskli bir iş olması nedeniyle maliyetler konusunda yapılan tahminlerin doğruluğu yansıtması zordur. Buna rağmen yapılan tahminlere bağlı olarak analiz edilmesi durumunda, bir birimlik sikkenin içeriğinde kullanılan madenin tahmin edilen üretim maliyeti, madenden yapılan sikkenin değerinden düşük olması durumunda maden çıkarmak karlı bir iş olacağı için üretim devam eder (Fisher, 1946: 79).

Madeni paraların temel arz kaynaklarından bir diğeri ticarettir⁴³ (Hicks, 1977: 89). Para ithalat ve ihracat yoluyla bir ÷lkeye girip çıkabildiği gibi, darp ve eritme yoluyla da bir ÷lkeye girip çıkabilmektedir (Fisher, 1946: 27). Bunlardan başka kralın kendi hazinesi (para olarak bulunanlar haricinde külçe⁴⁴ ve mücevherat olarak bulunanlar (Hicks, 1977: 89) ve ÷lkelerden hediye olarak alınan sikke ve külçeler (Clarkson, 1971: 145) dahil) de acil durumlarda ilave kaynak ihtiyacının artması üzerine sikke darbında kullanılmaktadır (Hicks, 1977: 89).

1.6.2.1.2. Madenlerin Alternatif Kullanım Alanları

Değerli madenler sikke yapımı haricinde külçe olarak sanayide hammadde olarak, saat, ziynet eşyası (Fisher, 1946: 81-82), yemek takımı gibi eşya yapımında ve yıldız, kaplama, sırma ve işleme olarak süslemelerde kullanılmaktadır (Smith, 2004: I, 57).

Değerli madenlerin külçe ve sikke halinde kullanımları söz konusudur ve kullanım alanlarının kârlılığına göre sikkeler külçeye ve külçeler de sikkeye çevrilebilmektedir. Külçe halindeki değerli madenin fiyatının⁴⁵, ondan darp edilecek sikkelerin değerinden daha yüksek olması durumunda, külçeye ihtiyaç duyan sanatkârlar özellikle kuyumcular, sikkeleri eritip külçe haline getirmek suretiyle aradaki farktan yararlanmaya çalışmaktadır⁴⁶. Külçenin fiyatının ondan yapılan sikkenin değerinden daha az olması durumunda ise külçeye sahip olanlar külçelerini darphaneye götürerek sikke haline

⁴³ 17. yüzyıl düşünürlerinden Locke'a göre genel olarak paranın değeri, tüm ticaretle orantılı olarak dünyadaki tüm para miktarına göre belirlenmektedir (Monroe, 1968: 111).

⁴⁴ Değerli madenler para olarak kullanımları yanında aynı zamanda eşya üretiminde de kullanılmaktadır. Değerli madenlerin eşyaların ham maddesi durumunda olan bu ham haline külçe denilmektedir (Fisher, 1946: 27).

⁴⁵ Altın ve gümüş külçelerin piyasa fiyatlarında zaman zaman meydana gelen dalgalanmalar, diğeri metallerin fiyatlarında meydana gelen dalgalanmaların nedenleriyle benzeşmektedir. Bu metaller denizde ve karada meydana gelen kazalar nedeniyle sık sık kaybedilebilmekte, yıldız, kaplama, sırma ve işlemlerde fireler verilebilmekte, madeni para ya da yemek takımı olarak kullanılmaları durumunda aşınabilmektedirler. Diğeri taraftan altın ve gümüş yataklarına sahip olmayan ÷lkelerin bu kayıp ve israfı telafi etmek adına sürekli ithalat yapmaktadırlar. İthalat yapan tüccarlar çeşitli zaman aralıklarıyla gerçekleştirdikleri ithalatı, o andaki talebe uydurmaya çalışmakla birlikte bazen bunu sağlayamazlar (Smith, 2004: I, 57) ve ithal ettikleri miktar talebi aşabileceği gibi, talebin altında da kalabilmektedir. Birinci durumda ithal ettiklerini yeniden ihraç etmeye uğraşmaktansa malın bir kısmını daha düşük bir fiyattan satmaya razı olabilmekte, ikinci durumda ise daha yüksek bir fiyat talep ederek daha yüksek kazanç elde etmek isteyebilmektedirler. İşte bu metallerin fiyatlarındaki dalgalanmaların nedeni, fiyattaki dalgalanmaların temelini oluşturmaktadır (Smith, 2004: I, 58).

⁴⁶ Sikkelerin eritilmesi durumunda külçe altının miktarı artarken altın sikkenin miktarı azalmaktadır. Bu durum külçe altının değerini düşürmekte ve para ile külçe arasındaki değer farkını ortadan kaldırmaktadır (Fisher, 1946: 77).

getirmek suretiyle aradaki farktan yararlanmaya çalışmaktadır⁴⁷ (Fisher, 1946: 77). Değerli madenlerin külçe olarak kullanımı, sikke halinde kullanımından daha elverişlidir. Çünkü darphaneye külçe olarak götürülen madenin sahibine para olarak teslim edilmesi dönemin teknik koşullarına bağlı olarak birkaç hafta gibi belirli bir süre almaktadır (Smith, 2004: I, 56). Bu gecikme süresi düşük oranlı bir vergi olarak değerlendirilebilmekte ve bu nedenle parayı eşit miktardaki altın külçeden daha değerli hale getirmektedir (Smith, 2004: I, 57). Ayrıca sikke darbından alınan resim ya da seignorage, bu madenlerin eşit miktardaki külçelerine olan üstünlüğünü daha da artırmakta ve sikke halindeki madenin değerini yükseltmektedir. Madeni paranın külçeden daha değerli olması durumunda madeni paraların eritilmesinin önüne geçilmiş olur ve külçe ihracatı engellenmiş olur (Smith, 2004: I, 57).

1.6.3. Madeni Paranın Finansmanı

Dar anlamda madeni paranın değeri onun iç değeri, kalitesi demektir ve parasal olmayan amaçlar için olan değerini ifade etmektedir (Einzig, 1972: 340). Parasal kullanım nesnenin değerini artırma eğilimi içindedir ve değerdeki bu artış mümkün olduğunca daha çok üretilmesini teşvik etmektedir (Einzig, 1972: 79). Geniş anlamda madeni paranın değeri ise paranın satın alma kapasitesini de içine almaktadır⁴⁸ (Einzig, 1972: 340).

⁴⁷ Külçenin sikkeye çevrilmesinin sonucunda da yukarıdaki mekanizmanın tam tersi olarak sikke artışı dolayısıyla sikkenin değeri düşerken, külçenin değeri artmakta ve aradaki değer farkı yine ortadan kalkmaktadır (Fisher, 1946: 77).

⁴⁸ Monroe (1968) paranın değeri konusunun İlkçağlardan beri tartışıldığını ifade etmiştir. Bu konuya ilk dikkat çeken “Revenues of Athens” (Atinalıların Gelirleri) adlı eseriyle Xenophon olmuştur. Eserde paranın değeri, altın ve gümüşün değeri üzerinden irdelenmiştir. Altının çok miktarda olması durumunda değerinin düşeceği ve gümüşün daha yüksek fiyata sahip olacağını belirtmiştir. Ancak gümüş için aynı şey geçerli değildir. Çünkü gümüş kimsede daha fazlasını istemeyeceği kadar çok değildir. Xenophon’un bu düşüncesi yalnızca paranın gümüş olarak kullanıldığı, altının mal yönüyle değerlendirildiği bir analiz içermektedir (Monroe, 1968: 8). Ortaçağ düşünürlerinden Bodin’in paranın değeri problemi konusundaki temel fikri, paranın değerindeki değişikliklerin oldukça istikrarlı değere sahip olduğu düşünülen bir malın farklı zamanlardaki fiyatlarının kıyaslanması yoluyla ortaya koyulabileceği yönündedir. Bu çerçevede önce kadife (kıt ve bu nedenle değerli olduğu için) daha sonra toprak (miktarları artamaz ve doğal üstünlüklerde bir değişiklik olmadığı için) fiyatlarında meydana gelen değişiklikler irdelenmiştir (Monroe, 1968: 68). 17. yüzyıl düşünürlerinden Davanzati ve Montanari’ye göre değerli madenlerin yalnızca para olarak kullanılması durumunda değeri tedavüldeki miktarına bağlı olacaktır. Ancak başka kullanım alanları da varsa diğer faktörler de dikkate alınmalıdır (Monroe, 1968: 109-111). 18. yüzyıl düşünürlerinden Molinæus’a göre ise sikkelerin dış değerlerinin iç değerlerine eşit olması en iyi yoldur. Bunun iki avantajı bulunmaktadır. Birincisi ticaretin sarrafların aracılığına ihtiyaç duymadan her yerde yapılabilir hale gelmesidir. İkincisi bu durumda kar olmayacağı için “sahtekarlığın tüm çekiciliği” ortadan kalkacaktır (Monroe, 1968: 35). Bu koşullar altında maden yataklarına sahip olmayan ülkeler diğer ülkeler kadar maden bolluğuna kavuşacaktır. Bu da üçüncü bir avantaj olarak eklenebilir (Monroe, 1968:36). Molinæus’a göre paranın dış değeri iç

Madeni paranın değeri metal içerikleri ile yakından ilişkilidir (Morgan, 1965: 22). Değişik madeni paralar arasında en pahalı metalin değeri, tüm madeni paraların değerini saptamaktadır (Smith, 2004: I, 51-52). Altın ve gümüşün değerindeki değişimler nedeniyle, aynı nominal fiyatın bazen farklı değerlere sahip olması durumu oluşabilmektedir. Bu durum aynı para biriminin farklı zamanlarda farklı altın ve gümüş miktarı içermesinden kaynaklanabildiği gibi, farklı zamanlarda altın ve gümüşün farklı değerler taşımasından da kaynaklanabilmektedir (Smith, 2004: I, 45). Diğer taraftan devlet para birimini seçme gücünden hareketle paranın değerini belirleme yetkisine de sahiptir. Devlet otoritesi parasal metali seçer ve parasal kullanım alanını belirlerken, büyük ölçüde seçilen metalin değerini dikkate alarak karar vermektedir⁴⁹ (Einzig, 1972: 79). Bu çerçevede başlangıçta tüm ülkelerde yasal ödemeler özellikle belirlenmiş olan madeni parayla yapılmıştır⁵⁰. Zaman içinde halkın tedavüldeki çeşitli madeni paraların kullanımına alışmasıyla beraber madeni paraların birbirlerinin değerleri arasındaki orandaha iyi kavranmış ve madeni paralar arasındaki değişim oranının yasal olarak tespit edilmesine başlanmıştır⁵¹ (Smith, 2004: I, 51).

Bir ülke parasının ne kadar güvenilir bir değer ölçütü olduğunu belirleyen faktör, belirli bir zaman ve yerde tedavüldeki madeni paranın saptanmış standart ağırlık ve ayar açısından az çok istikrar göstermiş olmasıdır (Cipolla, 1993: 29; Smith, 2004: I, 58-59).

Madeni para sistemlerinde kendi dönemlerinde Bizans nomisma'sı, İslam dinarı, Floransa florini ve Venedik dükasının üstünlük kazanmalarını sağlayan da kabaca bu unsurdur. Söz konusu paralar saf altından basılmıştır ve ağırlıkları 3,5-4,5 gram arasında

değerini aşarsa, maden yataklarına sahip olmayan ülke diğer ülkelere göre kötü para akınına uğrayacaktır. Bu durumda söz konusu ülke savaş ve devlet için gerekli kaynaklar konusunda daha fakir duruma gelecektir. Bu, ihracat sayesinde elde edilen paranın değerinin düşmesi anlamına gelmektedir (Monroe, 1968: 39). 18. yüzyıl düşünürlerinden John Law'a göre gümüş para olarak kullanılmadan önce takasta metal olarak bir değere sahiptir ve diğer mallar gibi değerindeki değişiklikler talebindeki ve arzındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır (Monroe, 1968: 198). Gümüşün para olarak kullanımı, ek bir kullanım alanıdır, bu durum onun değerini artırmaktadır. Çünkü sahip olduğu çok daha uygun koşullar ona olan talebi artırmaktadır (Monroe, 1968: 198).

⁴⁹ Devletin para biriminin değerini değiştirme gücü eski para birimiyle onun yerini alan yeni para birimi arasındaki oranı belirlemesi anlamına da gelmektedir (Einzig, 1972: 82).

⁵⁰ Örneğin İngiltere'de altın para olarak darp edildikten uzun süre sonra bile yasal ödeme aracı olarak kabul edilmemiştir. Altın ve gümüş paralar arasındaki oran piyasada belirlenmiş, yasal olarak tespit edilmemiştir. (Smith, 2004: I, 51).

⁵¹ 16. yüzyıl düşünülerinden Bodin de altın-gümüş oranı muhakemesinin genel değer probleminin gerçek yönü olduğunu belirtmiştir. Bodin çarpıcı düzenlemelerle yaklaşık iki bin yıldır 12:1 oranının devam ettiğini düşünmesine rağmen, çeşitlenmeler olduğunu ve bunların arzındaki ya da sanatta metal kullanımına bağlı talepteki değişikliklerde kaynaklanmış olabileceğini kabul etmektedir. Bu çeşitlilikler çok kademelidir ve buna rağmen tüm ülkelerde aynı oranların takip edildiği kabul edilebilir (Monroe, 1968: 51).

olmuştur (Cipolla, 1993: 27-28). Solidus ve dinar 11. yüzyılda ciddi bir ayar bozulmasına uğramıştır. Florino 15. yüzyıl başlangıcında bazı sıkıntılardan zarar görmüştür ve bu durum dükânın kullanımında onun önüne geçmesine sebep teşkil etmiştir. Düka ise Venedik Cumhuriyeti'nin sonuna kadar (1797) ayar ve ağırlığını kayda değer bir biçimde bozulmadan korumayı başaramıştır (Cipolla, 1993: 28-29). Sikkelerin sahip oldukları yüksek birim değeri sosyal sonuçları açısından da önemlidir. Bu paralar yalnızca yüksek sınıflar arasında ve ekonomik yaşamın belirli kesimlerinde tedavül ettikleri için "aristokratik sikkeler" olarak adlandırılmıştır (Cipolla, 1993: 31). Bu paraların diğer bir özelliği uluslararası ticarete geniş ölçüde katılan sağlam ve güçlü bir ekonomi ile desteklenmiş olmalarıdır⁵² (Cipolla, 1993: 29).

1.6.4. Madeni Para Sisteminin Temel Sorunları

Madeni para sisteminin geçerli olduğu ülkelerde para konusunda yaşanan birtakım sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunlardan ilki çeşitli ülkelerde para darlığı konusundaki farklı uygulamalara bağlı olarak, para darlığına çok sayıda kral, soylu, psikopos ya da kentlinin sahip olması (Heaton, 1985: 171) veya para darlığına tek merkeze ait olmasına rağmen iltizam gibi usuller (Cipolla, 1993: 32-33) ya da geniş topraklara sahip olunması gibi nedenlerle para darlığının birçok yerde gerçekleştirilmesi zorunluluğudur. Bir diğer sorun altın ve gümüş arasında evrensel olarak kabul edilen oranların olmamasıdır (Heaton, 1985: 171). Bu konuda antik çağlardan beri kullanılan 12:1 gibi sabit bir oranın kullanılması gerektiği yönünde görüşler olduğu gibi, sabit bir oranın kabul edilemeyeceği yönünde görüşler de bulunmaktadır⁵³. Diğer taraftan altın/ gümüş oranı o dönemdeki döviz

⁵² Yukarıda sayılan en önemli üç özellik dışında bu konuda belirleyici olan görece daha az önemli olan bir diğer faktör, sikkelerin değişmeyen bir tipi korumasının özellikle cahil kitleler arasında onların popülaritesini artırmış olmasıdır. Aksi takdirde batıl inanç ve dinin aksi yönde bir etkide bulunması ihtimali mevcuttur (Cipolla, 1993: 30). Bu faktörlerden hangisinin daha önemli olduğunu tespit etmek güç olmakla beraber, Cipolla (1993:30) ekonomik temelin diğerlerinden daha ağır bastığı görüşündedir. Ayrıca Ortaçağ'ın alışkanlıkları çerçevesinde ağırlıktan ziyade ayarda istikrara daha fazla önem verilmiştir (Cipolla, 1993: 30-31).

⁵³ Örneğin Antikçağ filozoflarından Hipparchus'a göre bu oran "doğal alışkanlıkları ya da değeri" takip etmelidir. Yalnızca halk bu oranı değiştirmek hakkına sahip olmalıdır. Böyle bir değişiklik için de tek sebep madenlerin arzındaki değişiklik olmalıdır (Monroe, 1968: 32). 17. yüzyıl düşünürlerinden Serra altın ve gümüş arasındaki oranın, uzak ve yakın ülkelerle yapılan ticaretlerin de dahil olduğu geleneklere bağlı olduğunu söylemektedir (Monroe, 1968: 89). Montanari'ye göre ise değerli madenler arasındaki ilişki insanların ellerinde ticaret için ayırdıkları miktara ve takasta kullanma isteklerine göre belirlenmektedir. Ancak bu faktörler Amerika'nın keşfiyle yeni arz kaynaklarının bulunması, metallerin para dışındaki kullanımlarının artması ya da maden yataklarının kuruması gibi nedenlerle değişebilmektedir (Monroe, 1968: 89).

kurları⁵⁴ açısından da önemlidir. Dönemin döviz kurlarına ilişkin bilgiler yaklaşık olarak altın/gümüş oranı ve darphane oranları hakkındaki bilgilerden elde edilmiştir (Einzig, 1970: 29). Ayrıca ülkelerin para birimleri ağırlıklarına göre ya da nominal değerlerine göre dolaşımda buldukları için altın/gümüş oranının döviz kurları yerine de kullanıldığı söylenebilmektedir (Morgan, 1965: 154). Para olarak kullanımda altın, gümüş dışında bakır, elektrüm, bronz, demir, bakır gibi pek çok metalden yararlanılmıştır ve yalnızca altın /gümüş oranı değil, diğer madenler arasındaki oranlar da tespit edilmiştir. Ancak belirli bir dönemde farklı ülkelerdeki oranlar arasında oldukça büyük farklılıklar vardır. Aynı zamanda aynı ülkedeki yasal oranla piyasa oranı arasında da farklar bulunmaktadır (Einzig, 1970: 29). Bu farklılıkların nedeni dönemin son derece riskli ve zor arbitraj koşulları ve yüksek taşıma maliyetleridir (özellikle bakır için). Bu nedenler farkların uzun bir dönem devam etme eğiliminde olmasına neden olmuştur (Einzig, 1970: 30).

Madeni para sistemine ait turlardan diğerlerine göre daha önemli olan ise çeşitli nedenlere dayanarak hükümdarların (para otoritelerinin) kazanç elde etme ihtiyacı ve para darlığının giderilmesi amacı ile gerçekleştirdikleri birtakım parasal uygulamalardır. Bu uygulamalar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

1. Sikkenin ağırlığını düşürmek: Bu yöntem “ağırlığın değişimi” yöntemi olarak adlandırılmaktadır ve en basit ve kolay tespit edilebilen yoldur (Chown, 1996: 11). Aynı

⁵⁴ Döviz kuru sistemi M.Ö. 1. yüzyılın önemli bir kısmından beri vardır ve büyük oranda modern döviz kuru sistemi ile aynı amaca hizmet etmekte, bir taraftan bir ülkedeki yerleşiklerin diğer ülkelerden mal almasını ya da diğer ülkelere mal satmasını sağlamakta, diğer taraftan sarrafalara ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarından yararlanarak arbitraj geliri imkanı sunmaktadır. Ancak diğer taraftan Antikçağ'da döviz kuru sistemi modern döviz kuru sistemine kıyasla iç ve dış ekonomideki dengesizlikleri gidermek konusunda hayli yetersizdir. Bu durum kısmen gelişiminin ilk aşamalarında olmasından kaynaklı olarak doğasındaki eksiklikten, kısmen de dış ticaretin para hareketlerine kısa zamanda yanıt verecek kadar esnek olmamasından kaynaklanmaktadır (Einzig, 1970: 27). Bu dönemde İlkçağ'da döviz kuru günlük konuşma ve yazışmalarda neredeyse hiç kullanılmamaktadır. Bu durum yalnızca sikkeler konusunda uzmanların anlayacağı teknik bir mesele olmasıyla ilgilidir (Einzig, 1970: 36). Ortaçağ'da Yunanistan şehirlerindeki bazı yöneticilerin döviz kuru kuralları ile ilgili biraz daha geniş kapsamlı bilgilere sahip oldukları söylenebilir ve onlar sikkelerin maden içerikleri ile değişim değerleri arasındaki ilişkinin farkında oldukları tahmin edilmektedir (Einzig, 1970: 39). 13. yüzyılda geliştirilen döviz kuru sistemi ise Fransız Devrimi'ne kadar değişmeden kalmıştır. Bu dönemde artık banknot ve sikkeler için iki ayrı döviz kuru sistemi vardır ve bunlar birbirleriyle ilişki halindedir. Ancak sikke ve banknot değişimi işlemlerinin aynı insanlar tarafından yapılması zorunlu değildir ((Einzig, 1970: 71). 16. yüzyıldan itibaren döviz kuru sistemi gelişmiştir (Einzig, 1970: 113). 16. ve 17. yüzyılda sikkelerin nominal değerlerini artırıp azaltmak yoluyla yapılan taşışlar ve tecdidler nedeniyle sıklıkla parite ve döviz kuru değişiklikleri meydana gelmiştir (Einzig, 1970: 126-127). 16. ve 17. yüzyılda döviz kuru hakkında pratik ve teorik çerçevede bilginin artması sayesinde döviz kuru politikası açısından da gelişmeler kaydedilmiştir (Einzig, 1970: 154).

ağırlıktaki madenden eskisine göre daha fazla sikke darp ettirilerek aynı birimle çok daha yüksek bir değer alınmış (Monroe, 1968: 29-30).

2. Sikkenin ağırlığını aynı düzeyde bırakıp, sikkenin ayarını düşürmek, başka bir ifadeyle sikkenin muhteviyatındaki değerli maden oranını azaltmak, değerli olmayan maden oranını artırmaktır (tağşiş): Bu yöntem “kalitenin değişimi” olarak adlandırılmaktadır. Bu durum ancak sikkenin ayarının tahlil edilmesi neticesinde saptanabilmektedir ve bu nedenle değerine göre daha kurnazca tasarlanmış bir yol olarak değerlendirilmektedir (Chown, 1996: 11).

3. Sikkenin itibari ya da nominal değerini yüksek bir düzeye çıkartmak⁵⁵: Bu yöntem “isim değişikliği” olarak adlandırılmaktadır ve sadece itibari para sisteminin geçerli olduğu durumlarda uygulanabilmektedir (Chown, 1996: 11). Sağlam bir para sisteminin kurulması ve işlemleri için yalnızca ufaklık sikkelerin esas değeri ile nominal değerlerinin eşit olması gerektiği yönündeki görüş⁵⁶ (geleneksel görüş) (Cipolla, 1993: 33-34), 16. ve 17. yüzyılda bazı para uzmanları tarafından terk edilerek, ufaklık sikkelerin itibari para olarak tedavülünün sağlanması bir zorunluluk olarak görülmüştür⁵⁷. İtibari para (token para) değeri maddi olarak onu oluşturan madenin değerinden daha büyük olan paradır⁵⁸. Bu durumda ufaklık sikkelerin nominal değerlerinden basma maliyetinin çıkarılması sonucu elde edilen değer kadar (nominal değer – basma maliyeti) bir kazanç elde edilmektedir (Cipolla, 1993: 35-36). 16. yüzyıl düşünürlerinden Jean Bodin fakir insanlar daha küçük sikkelere ihtiyaç duydukları için ve bazı insanlar da hayır (bağış) faaliyetlerinden alıkoyulduğu için gümüş sikkelerin daha alt basamağı olarak bakır sikkenin de

⁵⁵ Einzig (1972:83) ek bir yöntem olarak devletin sikkenin metal içeriğine dokunmadan borç ödemelerinde öncekinden daha büyük bir miktar olarak kabul edilmesi kanununu çıkarabileceğini belirtmiştir. Söz konusu yöntem bu başlık altında değerlendirilebilir.

⁵⁶ Parasal otoritelerin ufaklık sikkelerin madeni içeriği ile nominal değerini eşit veya yaklaşık olarak eşit olması konusunda zorlaması halinde ise ufaklık sikkelerin ihracı (darbı) ciddi oranda azalmış ve toplum bu tip paranın kıtlığından şikayet etmeye başlamıştır (Cipolla, 1993: 32-33). Çünkü bu durumda altın, gümüş ve bakırın piyasa fiyatları sürekli dalgalanmış ve para otoriteleri sikkelerin yasal oranlarını ve büyük sikkelerle ufaklık sikkeler arasındaki değişim oranlarını sürekli değiştirmek zorunda kaldıkları için veya iki para türünden biri tedavülden kalktığı için tatminkar ve istikrarlı bir para sisteminin korunması mümkün olmamıştır (Cipolla, 1993: 33-34). Bazı durumlarda sikke darbu doğrudan devlet tarafından yapılmamış, bu iş diğer kişilerin getirdikleri madenden para basan özel kişilere iltizam olarak verilmiştir. Sikke mültezimlerini yöneten güdü ise kralın kendisinin bir darphane işletmesi durumunda da olduğu gibi kamu yararı değil, özel çıkarı olmuştur (Cipolla, 1993: 32-33).

⁵⁷ Ancak bu durum daha büyük sikkeler söz konusu olduğunda bazı güçlükler çıkarabileceği için, sakınılması gereken bir durumdur (Cipolla, 1993: 35).

⁵⁸ Tam para ise, değeri maddi olarak onu oluşturan madenin değerinden daha büyük olmayan paralardır (Cipolla, 1993: 34).

kullanılabileceğini tavsiye etmiştir (Monroe, 1968: 62). 17. yüzyıl düşünürlerinden Petty'ye göre ise belirli kişiler tarafından perakende ticarete kullanılan itibari paralar sahte para değildirler ve itibari sikkeleri piyasaya sürenler bundan sorumlu oldukları için gerektiğinde geri alarak karşılığında gümüş verebilmektedir (Monroe, 1968: 98). 18. yüzyıl düşünürlerinden Berkeley küçük sikkelere duyulan ihtiyaç konusuna başka bir açıdan yaklaşmıştır. Bol küçük nakit paraların insanlar arasında sirkülasyonu sürdürmek için kesinlikle gerekli olduğunu söylemiştir. Bu çerçevede bakır paraların altın paralardan çok daha fazla gerekli olduğunu belirtmiştir (Monroe, 1968: 180). Ancak bu kez de itibari sikkelerin tedavül miktarı ve küçük ticaretin gereksinimlerinin ne olacağı sorusu gündeme gelmiştir⁵⁹ (Cipolla, 1993: 35-36).

4. Kalp para ya da sahte para basmak: Kalp para daha az değerli ya da değersiz bir madenin çevresinin gümüşle kaplanması şeklinde elde edilmektedir (Chown, 1996: 11). Dönemin para basma yöntemleri kalpazanların kolayca sahte para basmalarına neden olacak düzeyde basittir (Heaton, 1985: 171). Kalp para ile aynı çerçevede değerlendirilebilecek diğer bir yöntem sikkenin kenarlarının kırılmasıdır (Chown, 1996: 13).

5. Senyoraj getirisi sağlamak: Külçeden para darp etmek veya eski paraları eriterek yeni para darp etmek bu hakka sahip kimseler için (Heaton, 1985: 171) darphanenin sikke basmayı kabul edeceği fiyat demek olan senyoraj getirisi yoluyla bir gelir kaynağıdır. Senyorajı artırmak ya da azaltmak Ortaçağ ve sonrasındaki iki yüz yıl boyunca en çok kullanılan yöntem olmuştur (Einzig, 1972: 83). Gelir artırma yolu olarak senyorajı artırmak diğer yöntemlere göre daha dürüst bir yol olarak değerlendirilmektedir⁶⁰ (Chown, 1996: 12).

⁵⁹ Bu sorun devletin kaydi paraların basım tekeli üzerine alması ve bunların büyük, tam sikkelerle konvertibilitesinin sağlanması ile çözülebilecek iken, dönemin teorisyenleri ve uygulayıcıları bu çözümü bulamamışlardır. Bu başarısızlığın temel nedeni parasal konularda otoritelerin sınırlı hükümleridir. Bir devletin sınırları içine genellikle tüm komşu devletlerin sikkelerinin aktığı ve içerde tedavüle devam ettiği bir ortamda parasal otoritelerin konvertibiliteyi sağlaması ve bunun devam edeceğinin garantisini vermesi mümkün olamamıştır (Cipolla, 1993: 36-37).

⁶⁰ Chown (1996:11) gelir artırma yolu olarak senyorajı artırmanın en dürüst yol olduğunu ve diğer yöntemlerin esasında hile ve kurnazlık olduğunu belirtmektedir. Yine Hawtrey (1950:225) taşışleri dürüst olmayan yöntemler olarak değerlendirmekte, ahlaki açıdan sıkıntılı olduğunu çeşitli şekillerde defalarca dile getirmektedir.

1.6.4.1.1. Tağşış Nedir?

Tağşış kelime anlamı olarak değerli bir şeyi değersiz bir şeyle karıştırma, saflığını giderme anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2013: 1184). Parasal çerçevede tağşış ise en genel anlamıyla para otoriteleri tarafından sözde garanti altına aldıkları sikkelerin değerli maden miktarının tedricen düşürülmesi (Chown, 1996: 12) ve paranın üretiminde daha az değerli maden kullanılması demektir (Galbraith, 1991: 140-141). Madeni para sisteminin geçerli olduğu tüm ülkelerde uygulanan tağşış işlemi ile beraber para değer kaybına uğramakta (Cipolla, 1993: 73) ve tağşış işleminin ardından madeni paranın üzerinde yazan değer (nominal değeri) içindeki gerçek gümüşün değerinden daha fazla hale gelmektedir (Chown, 1996: 12). Tağşış işlemi için dolaşımdaki gümüş ve altın sikkeler toplanmakta ve bunların değerli maden içeriği azaltılarak yeniden piyasaya sürülmektedir (Pamuk, 2007: 114). Böylece sikke darp etme yetkisi bulunanlar sikkelerin mevcut nominal değeri ile ayarı düşürülmüş maden içeriği arasındaki farka dayanan bir kazanç elde etmektedir ve bu kazançta binaen sikke darbına devam edilmektedir (Cipolla, 1993: 37). İlk tağşış işleminin başarıya ulaşmasının ardından sikkelerin tağşış edildiği anlaşılınca kadar tağşış sürmektedir (Chown, 1996: 12). Ancak sikke miktarındaki artış, kısa sürede sikkelerin cari değerlerini mal değerlerine (onu oluşturan madenin değerleri) kadar düşürmekte (mal değerleri cari değerlerinden daha büyük hale gelmektedir) ve bu durumda sikke darbından sağlanan yarar ortadan kalkarak artık sikke darp etmek istenmemektedir (Cipolla, 1993: 37). Bu süreçte başarı, sikkelerin nominal değeri ya da itibari değeriyle kabul edilmelerine (Chown, 1996: 12) ve eski sikkelerin kullanımının yasaklanmasına bağlıdır (Weber, 1981: 247). Bunlar da devletin politik anlamda güçlü olmasıyla ilişkilidir (Chown, 1996: 12).

Tağşış (ve devalüasyon) devletin paranın değerini belirleme gücünün en önemli göstergesidir (Einzig, 1972: 84). Diğer taraftan tağşışlerden sadece para otoritelerinin para hırsını sorumlu tutmak doğru değildir. Bu konudaki sorumlulardan bir diğeri (yüzde 10'a kadar varan düzeyde) aynı sikkelerin çeşitli örnekleri arasında farklılıkların otomatik olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Yalnızca en kötü sikke tedavülde kalmıştır ve en iyi olanlar eritilmiş ya da başka şekilde saklanmıştır. Ancak yeni sikkeler dışarıda kendilerine çok daha geniş bir tedavül alanı bulmuşlardır (Weber, 1981: 247).

1.6.4.1.2. Tağışın Amaçları

Para tarihinde tağış uygulamaları oldukça fazladır ve bu uygulamalardaki temel amaç devletin ekonomik güçlerin karşı konulmaz baskısı altında kalması ya da fiili olarak daha önce gerçekleşmemiş değer düşmelerinin yasal hale gelmesi değil (Einzig, 1972: 82), finansal gereksinimleri karşılama güdüsüdür⁶¹ (Morgan, 1965:103; Einzig, 1972: 82). Devletin finansal ihtiyaçları finansal kurumların gelişmesi açısından önemli bir rol oynamakla birlikte, çoğunlukla finansal gereksinimler ile paranın değerini istikrarlı tutma zorunluluğu arasında bir çatışma yaşanmıştır (Morgan, 1965: 103). Tağış uygulamalarının arkasındaki bir diğer amaç, iyi sikkelerin ihracı nedeniyle oluşan kıtlığa (Einzig, 1972: 104) sikkelerin içindeki madenlerin değerlerini, sikkelerin kendi değerlerinden daha aşağıda tutarak sikkenin eritilmesinin ve ülkeden ihraç edilmesinin önüne geçmek ve böylece sikkelerin miktar ve değerlerinin kontrol edilebilmesi imkânını elde etmektir (Fisher, 1946: 275).

1.6.4.1.3. Tağışın Nedenleri

Tarihte yapılmış tağış örneklerinin analizi sonucunda değer düşürülmesinin nedenleri tespit edilmiştir⁶² (Cipolla, 1993: 73). Buna göre;

1. Para talebinde nüfusun ve/veya gelirin uzun dönemli büyümesi ya da ekonominin parasallaşması nedeniyle uzun dönemli artış meydana gelmesi (Cipolla, 1993: 73; Pamuk, 1999:55).

Paranın maden ayarındaki bozulmanın en önemli nedeni para arzı ve para talebi arasındaki dengesizliktir (Güran, 1995: 60). Nüfus, gelir ve ekonominin parasallaşmasındaki artışın bir sonucu olarak mübadelede kullanılmak üzere daha fazla paraya ihtiyaç duyulmuş ve para talebi artmıştır. Para talebinde meydana gelen uzun dönemli artışlar karşısında altın ve gümüş arzı yeterince esnek olamamıştır. Bu durum mal ve hizmetler açısından uzun dönemde altın ve gümüşün değerini artırmıştır. Öte yandan

⁶¹ 17. yüzyıl düşünürlerinden Serra tağışların temel amacının hükümdarların gelirini artırmak olduğunu savunmuştur (Monroe, 1968: 97).

⁶² Cipolla (1993: 73)'de Ortaçağ'da yapılan tağışların analizini yapmıştır. Ancak listelenen nedenler farklı dönemlerde farklı derecelerde geçerli olmakla beraber genel geçer sebepleri ifade etmektedir. Aşağıdaki listede yer alan maddelerden ilk dört tanesi Ortaçağ'da en etkili olanlardır (Cipolla, 1993: 73).

mal ve hizmetlerin altın ve gümüş cinsinden fiyatı düşmüştür. Uzun süreli para kıtlığını ve fiyat düşmesini engellemenin mümkün olan yollarından biri de para biriminin altın ve gümüş içeriğinin düşürülmesidir⁶³ (Cipolla, 1981: 200).

2. Kamu (bütçe) harcamalarının ve buna bağlı olarak kamu (bütçe) açıklarının artması (Cipolla, 1993: 73).

Kamu harcamalarının ve kamu açıklarının artışına neden olan en önemli gerekçe savaşlar (Hawtrey, 1950: 1-2) ve devletin israfa varan harcamalarıdır (Einzig, 1972: 341). Bütçe açıklarına neden olan bu mali gerekçeler devletin ek gelir sağlama ihtiyacını artırmaktadır (Pamuk, 1999: 55). Hükümdar aynı miktar metalden darp edilmiş sikkelerin sayısını artırarak savaşı ya da israfa varan harcamaları finanse etmek istemektedir. Halkın sikkelerin metal içeriklerindeki düşmeyi geç fark etmesi ve fiyatların (ücretler ve diğer ödemeler gibi) inelastik olması sebebiyle, fiyatlar taşış kaynaklı sikkenin kalitesinin düşmesine yükselmek yönünde tepki vermeden önce biraz zaman geçmektedir (Einzig, 1972: 341).

3. Ticarete meydana gelen dengesizlikler. Ticaret dengesinde meydana gelmesi muhtemel sorun ticaret açığıdır (Hawtrey, 1950: 1-2). Bu durum hem ödemeler bilançosunda meydana gelen bir dengesizliğe (Cipolla, 1993: 73) hem de para talebinde artışa delalet etmektedir⁶⁴ (Hawtrey, 1950: 1-2).

4. Toplumdaki çeşitli sosyal grupların enflasyon kaynaklı kar elde etmek yönünde baskı yapması⁶⁵ (Cipolla, 1993: 73).

5. Sikkelerin kendisinden kaynaklanan nedenler: Sikke basımının kötü yönetilmesi ve darphanelerin kötü işletilmesi ile tedavüldeki sikkelerin eskimesi, kullanım nedeniyle

⁶³ Bu çerçevedeki diğer çözüm yolları yeni kredi imkânlarının geliştirilmesi, metal para sisteminden başka mübadele yollarının kullanılması (Cipolla, 1981: 200) ve fiyatlar genel düzeyinin düşürülmesi ile yeni bir dengenin oluşturulmasıdır (Cipolla, 1993: 75-76). Bu yöntemlerin en sık kullanılanı kredinin geliştirilmesi ve para biriminin taşışı olmuştur (Cipolla, 1981: 200).

⁶⁴ Ödemeler bilançosundaki dengesizliğin giderilmesi için alternatif yöntem, ithalatın kısılması ve/veya ihracatın teşviki yönünde alınan önlemlerdir (Cipolla, 1993: 75-76).

⁶⁵ Para otoritelerinin kar amaçlı enflasyon talebinde bulunan sosyal gruplar tarafından kontrol edildiği varsayımına dayanan bu gerekçe, ücretlerde bir düşme ile de karşılanabilirken taşış yine tercih edilen yöntem olmuştur (Cipolla, 1993: 75-76).

küçülmesi ve aşınması ve ayrıca sikkelerin kenarlarının kırılması sonucu kötüleşmesi⁶⁶ (Cipolla, 1993: 73; Pamuk, 1999: 55).

6. Nispi arzlarda meydana gelen oynamalar neticesinde (Heaton, 1985: 240-241) altın ve gümüşün pazar kurunda meydana gelen dalgalanmalar⁶⁷ (Einzig, 1972: 84; Cipolla, 1993: 73).

Yukarıda sıralanan nedenlerin farklı ülkeler ve farklı dönemler için önem dereceleri de değişiklik göstermiştir. Ancak bu maddeler içinde hem mutlak hem de görel olarak daha büyük öneme sahip olan ve sürekli büyüme eğilimi gösteren, kamu harcamalarındaki artış dolayısıyla kamu açıklarında meydana gelen artışlardır (Cipolla, 1993: 74-75).

Yukarıda listelenen nedenler için tek olası çözüm yolu tağşiş değildir. Ancak tağşişin kaçınılmaz sonuçları bulunmakla birlikte (Cipolla, 1981: 201), pek çok alternatif arasında en anonim olan, etkilerini en dolaylı ve ince biçimde gösteren ve en az direniş ile karşılanması beklenen çözüm yoludur (Cipolla, 1993: 75-76). Öte yandan birçok problemi en kolay ortadan kaldıran yoldur (Cipolla, 1981: 202) ve bu nedenle tağşişin tercihi toplumun politik, sosyal ve özel koşullarına bağlı olarak değişik seçenekler arasından kolay yolu seçme yönündeki teşvik ile de ilgilidir⁶⁸ (Cipolla, 1993: 75-76).

1.6.4.1.4. Tağşişin Sonuçları

1. Tağşişle aynı ağırlıktaki madenden daha fazla sikke darp edilmesi sonucunda para arzı artmış ve devlet paranın hacmini sınırlayamamaktan kaynaklanan problemlerle karşı karşıya kalmıştır (Einzig, 1972: 246).

2. Tağşişle beraber para miktarı ve tedavül hızı artışıyla orantılı olarak para talebinde de artış meydana gelmiştir (Cipolla, 1981: 202).

⁶⁶ Sikke basımının doğrudan devlet kontrolü altına alınması ve aşınmış ve kırılmış sikkelerin periyodik olarak tedavülden kaldırılması sikkelerin kendisinden kaynaklanan sorunların giderilmesine yönelik alternatif çözüm yoludur (Cipolla, 1993: 75-76).

⁶⁷ Altın ve gümüş arasındaki kurun pazar güçleri tarafından belirlenmesine izin verilmesi veya bir paranın ayarını diğerine göre yükseltilmesi (düşürmeyer) dalgalanmaların ortadan kaldırılabilmesini sağlamak için diğer yöntemlerdir (Cipolla, 1993: 75-76).

⁶⁸ Her madde için alternatif çözüm yolları maddelerin altında yer alan dipnotlarda açıklanmıştır.

3. Kısa dönemde sikkelerin ayarının düşürülmesi ile değişim oranları arasında bir ilişki yoktur. Ancak ikisi arasındaki ilişki uzun dönemde ortaya çıkmakta ve değişim oranlarının artan oranlı yükselmesine neden olmaktadır (Cipolla, 1993: 38). Diğer taraftan paraların değerli maden içeriğinin paralar arasındaki kurla tamamen birbirine bağlı olduğu ve aynı oranda değiştikleri söylenememektedir (Einzig, 1970: 47).

4. Tağşiş sonrasında yeni paralar eskilerden daha az maden içerir hale gelmekte ve değerleri düşmektedir. Bu durum fiyatları yükseltmektedir ve fiyat yükselişleri tağşişin en önemli sonuçlarından biridir (Heaton, 1985: 171). Paranın değerini düşürmenin bizzat kendisi enflasyonist değildir ve paranın değerini düşürmenin mutlaka daha yüksek fiyatlarla sonuçlanması söz konusu değildir. Fakat finansal bütçe açıkları durumunda tağşiş uygulamasına gidildiğinde etkileri kaçınılmaz olarak enflasyonist olmaktadır (Cipolla, 1981: 202).

Sikkenin gümüş içeriğinde meydana gelen değişiklikler fiyat hareketlerinin tek sebebi değildir. Mal fiyatları gümüş ile ilişkili olarak hem malın görelî değerine hem de para biriminin gerçek gümüş içeriğine bağlı bulunmaktadır (Chown, 1996: 11-12). Diğer taraftan madeni paraların tağşişle beraber aşınmalar veya kırılmalar gibi nedenlerle standart ölçü ve ağırlıklarını koruyamamaları sebebiyle, malların fiyatları madeni parada bulunması gereken saf altın ya da gümüş miktarına göre değil, fiilen buldukları ve deneyimle anlaşılan ortalama altın veya gümüş miktarına bağlı olarak belirlenmiştir (Smith, 2004: I, 58-59).

Fiyatlardaki artış paranın gümüş içeriğindeki düşmeyle aynı oranda gerçekleşmemiştir. Çünkü fiyatlar tedavüldeki gerçek para miktarı tarafından daha doğrudan etkilenmiştir ve sikkenin ayarının azaltılması sonucu darphanenin elde ettiği kârın bir kısmı külçe şeklinde değerlendirilmiştir (Chown, 1996: 51). Ayrıca alışılmış fiyatların yavaş hareket etmeleri, tüketicilerin direnişi ve fiyat düzenlemeleri de bu konuda etkili olmuştur. Ancak dışarıya satışı yapılan malların fiyatı, paranın içindeki değerli maden miktarındaki oynamaya eş oranda artış göstermiştir. Bunun nedeni ise paranın dış ticaret değerinin içerdiği değerli maden miktarıyla belirleniyor olmasıdır (Heaton, 1985: 171).

Fisher tarafından geliştirilen teoriye göre ise tedavül hızı ve ticaret hacmi aynı kalmak suretiyle sikkelerin itibari değerlerini yükseltmek, ağırlıklarını düşürmek ya da miktarını artırmak fiyatları aynı oranda yükseltmektedir. Fiyat seviyesi ile tedavüldeki para miktarı arasındaki ilişki, “Paranın Miktar Teorisi” olarak ifade edilmektedir ve bu teoriye göre fiyat seviyesi, tedavüldeki paranın miktarı ve tedavül hızı ile doğru, parayla yürütülen ticaretin hacmi ile ters orantılıdır. Paranın miktarı derken kastedilen tedavülde bulunan para birimlerinin sayısıdır ve önemli olan ağırlık değil sayıdır. Bu durum parayı öteki mallardan ayırmaktadır. Paranın aksine herhangi bir malın değeri, onun mevcut miktarına bağlıdır. İki farklı ağırlıktaki malın değeri aynı değildir. Ancak belirli bir ağırlıkta 100 birimden oluşan tedavüldeki para, başka bir ağırlıkta 100 birimle değiştirilse dahi her biriminin değeri aynı kalacaktır (Fisher, 1946: 27).

5. Tağşiş sonrasında normal gelirin büyük bir kısmının parasal koşullara endeksli olması durumunda fiyatlardaki artışa bağlı olarak vergiler de artırılmıştır (Hicks, 1977: 91). Ancak tağşişler fiyatların artmasına neden olarak harcamaları da artırdığı için (Einzig, 1972: 149) ve toplanan vergiler de değeri düşürülmüş paralarla toplandığı için devletin tağşiş işleminden elde ettiği kazanç kısa zaman içinde ortadan kaybolmuştur (Einzig, 1972: 341).

6. Hem tağşiş edilmiş hem de normal ağırlıktaki paraların tedavülde yer alması durumunda Gresham Kanunu devreye girmekte ve tedavüldeki normal ağırlıktaki sikkelerin eritilip külçe olarak kullanılması (Chown, 1996: 14) ve gömüleme ile kaybolması eğilimi oluşmaktadır⁶⁹ (Einzig, 1972: 255). Thomas Gresham⁷⁰ tarafından 1558’de ortaya Gresham Kanunu tedavüldeki eskimiş, silik, eksik vezinli, kırılmış, aşındırılmış ve bozuk paraların, tam vezinli ve yeni darp edilmiş sikkeleri tedavülden kaldırması eğiliminde hareketle kısaca “kötü para, iyi parayı kovar” prensibine dayanmaktadır⁷¹. Para tarihinin

⁶⁹ Meontesquieu gümüşün tağşiş edilmesi ve altının tağşiş edilmemesi durumunda, değeri düşen metalin depolanacağını belirtmektedir (Monroe, 1968: 248).

⁷⁰ Sir Thomas Gresham (1519-1571) İngiliz Kraliçesi Elizabeth’in mali müşaviridir (danışmanıdır). Kraliçenin babası tarafından gerçekleştirilen Büyük Tağşiş’in izlerini ve ortaya çıkardığı sorunları temizlemekle yükümlü tutulmuştur (Chown, 1996: 17).

⁷¹ Gözlemlere dayalı olarak ortaya konan bu süreçten ilk olarak Aristophanes’in Fneps adlı eserinde bahsedilmiştir. Daha sonra 1366 yıllarında Nicolas Oresme’nin Fransa Kralı V. Şarl’a verdiği raporda, daha sonra 1526 yıllarında Copernicus’un Polonya Kralı Sigismund’a verdiği raporda yer almıştır (Fisher, 1946: 88). 1558’de ise Sir Thomas Gresham tarafından ortaya koyulmuştur (Tarlan, 1992: 116). 1857’de yayımlanan “Elements of Political Economy” (İktisadın Temelleri) adlı kitabında Macleod, Oresme ve Copernicus’un analizlerinden habersiz olarak, 16. yüzyıl ortasında bu prensibi ilk olarak ortaya koyan kişi sandığı Sir Thomas Gresham’dan hareketle bu eğilimi “Gresham Kanunu” olarak adlandırmıştır (Fisher, 1946: 88).

ilk aşamalarında karşılaşılan sorunlardan biri olarak yaşanan bu süreç, tedavülde iki ya da daha fazla madeni paranın bulunması halinde paralardan birinin değerinin diğerine göre daima yükselmesi ve değeri düşen paranın, değeri yükselen parayı ortadan kaldırması olmuştur (Fisher, 1946: 89). Tedavülde hem kırpık dolayısıyla külçe değerinden az olan sikkeler hem de ağırlığı tam olan sikkelerin olması durumunda iyi paralar ödeme aracı olarak değil de, değer saklama aracı olarak görülmekte ve biriktirilmektedir ya da eritilip külçe haline getirilmekte (Chown, 1996: 16) ve sanayi gibi başka alanlarda kullanılmakta veya memleket dışına gönderilmektedir (Dirimtekin, 1982: 23-24). Dolayısıyla iyi para tedavülden ayrılma eğiliminde olmaktadır (Chown, 1996: 17). Kötü para ise ülke dışındakilerin kıymetli paraları kabul etmeleri nedeniyle dışarıda kabul ettirilememekte, ancak içerde kanunen geçerli olduğu için tedavülde zorunlu olarak kalmakta ve ödemelerde kullanılmaktadır (Dirimtekin, 1982: 23-24).

Gresham Kanunu aynı madenden yapılmış iki rakip para da olduğu gibi, tedavül eden tüm para çeşitlerinde geçerli olmaktadır⁷² (Fisher, 1946: 90).

Fisher (1946: 89)'a göre bu kanunun daha doğru hali, “ucuz paranın pahalı parayı ortadan kaldırdığıdır”. Ucuz ve pahalı para tedavüldeyken, ucuz paranın tedavül etmesinin sebebi, mübadelelerde karşı tarafa pahalı paranın verilemek istenmemesi, ucuz olan paranın verilmek istenmesidir. Yine borç ilişkilerinde pahalı paranın ödemelerde borçluya verilmek istenmemesidir. Pahalı olan para saklanmakta, eritilmekte ya da ticaret yoluyla (yalnızca iyi parayı kabul eden devletler vasıtasıyla) dışarı çıkmaktadır⁷³.

Chown (1996: 17) Gresham Yasası'nın sikkelerin geniş ölçüde nominal değeri ile tedavülde olması ve kötü paranın etkili bir itibari değerinin olması durumunda geçerlilik kazandığını belirtmektedir.

Ertürk (2010: 324) biri diğerinin yarısı kadar gümüş içeriğine sahip iki farklı paranın tedavülde bulunması durumunda Gresham Kanunu'nun geçerlilik kazanması için

⁷² Genel olarak iyi para kötü paraya karşı olduğu gibi, güçlü para zayıf paraya, sarı para beyaz paraya hatta kara paraya (altın gümüşe ve hatta bakıra), daha sonra da madeni para kağıt paraya karşı olmuştur. Başka bir deyişle bu paralar birbirleriyle rekabet anlamında karşı karşıya kalmışlardır (Braudel, 1993: 552-553). Ancak Herbert Spencer'e göre tam tersi olarak iyi para kötü parayı piyasadan kovacaktır (Tarlan, 1992: 116).

⁷³ 14. yüzyıl düşünürlerinden Nicolas Oresme'nin taşşış konusundaki görüşlerine göre taşşış sonrası altın ve gümüş daha yüksek değere sahip oldukları ülkelere gidecektir ve dışarıdakiler de daha kalitesiz parçaları içeriye getirecektir. Daha iyi parçalar ise ihraç edilecektir (Monroe, 1968: 38).

iki paranın birbirini satın alabildiği sabit bir döviz kurunun bulunması ve üzerlerindeki fiyat oranlarının piyasa fiyatlarından sapsması yönündeki görüşün⁷⁴ aksine, sabit kura değil sabit muamele maliyetlerine bağlı olarak iyi paranın piyasa fiyatı üzerinden kullanımı çok pahalı olduğu için kötü paranın iyi parayı tedavülden kovduğunu belirtmektedir (Ertürk, 2010: 324).

7. Tağşiş sonrasında ortaya çıkan enflasyon halkın yerli para tutmaktan kaçıp görel olarak daha istikrarlı olan yabancı paralara yönelmesine neden olmaktadır. Bu durum modern para teorisinde “para ikamesi” olarak adlandırılmaktadır ve o dönemde de geçerli olmuştur (Ertürk, 2010: 338). Para ikamesi durumunda halkın parasal talebini hem yerli hem de yabancı para tutmak suretiyle karşılayabilmesi ve yabancı parayı yerli paraya dönüştürme zorunluluğu bulunmaması para arzını artırıcı bir etkide bulunmaktadır (Ertürk, 2010: 356).

8. Tağşişin dış ticaret üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Ulusal para biriminin metal içeriğini düşürmek iç fiyat seviyesinin elastik olmaması nedeniyle fiyatlarda hemen artışa neden olmaz. Bu nedenle tağşişle beraber, parası kısa zaman önce tağşiş edilmiş ülkenin malları yabancılar için daha ucuz ve yabancı mallar yurtiçi tüketiciler için görel olarak daha pahalı hale gelmiştir. Bu durum ihracatı teşvik ederken ve ithalatı caydırma yönünde etkide bulunmuştur. Ödemeler bilançosu yerel fiyatlar kendilerini para biriminin tağşiş değerine uyarlayana kadar ya da diğer ülkeler kendi para birimlerini tağşiş eden kadar geçici olarak iyileşme eğilimindedir (Einzig, 1972: 255). Ancak zaman içinde para birimi tağşiş edilmiş ülkenin ürünlerinin yerel para birimleri cinsinden fiyatları artmakta ve dünya pazarlarında rekabet edemez hale gelmektedir (Clarkson, 1971: 125-126). Bu nedenle oluşan negatif ticaret dengesi, tam ağırlıklı sikkeler ithal edilen mallar için yapılan ödemelerde kullanılmak üzere ihraç edilmekte ve yukarıdaki maddeyle benzer şekilde ülkedeki parasal kaynaklar konusunda bir kıtlık meydana getirmektedir (Einzig, 1972: 255).

9. Paranın ayarının düşürülmesi, toplumu oluşturan çeşitli sınıflar açısından da önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (Cipolla, 1993: 40). Para arzındaki bir artış para sistemini tekelleştiren hükümeti zenginleştirmesine rağmen toplumu daha zengin hale

⁷⁴ Çünkü bu durumda iyi para haline gelen gümüş içeriği fazla parayı madeni değerinden piyasada satmak, üzerinde yazılı değerinden mübadelede kullanmaktan daha kârlı durumdadır (Ertürk, 2010: 324).

getirmemektedir⁷⁵ (Ferguson, 2008: 26). Borçlular gerekli olan miktardan daha azıyla borçlarını ödedikleri için tağşişlerden dolayı avantajlı konumdayken, alacaklılar kendilerine ayarı düşük yeni paranın nominal miktarıyla ödeme yapıldığı için zararlı duruma gelmiştir ve bu nedenle kişisel servetlerde büyük kayıplar ortaya çıkmıştır (Smith, 2004: I, 39). Alacaklılar gibi sabit ücret alanlar da (işçiler) para biriminin tağşişi sonrasındaki fiyat değişimlerinden olumsuz etkilenmiştir (Monroe, 1968: 41). Yerel küçük muamelelerde ve ücret ödemelerinde kullanılan sikkelerin tağşişi sonrasında kısa dönemde reel ücretlerde bir düşme meydana gelmiştir. Diğer taraftan büyük tacirler ve girişimciler ise ödemelerinde altın sikkeler gibi değeri yüksek sikkelerin kullanımını tercih etmiştir ve tağşişler sonrasında pazardaki malların satış fiyatlarında büyük altın sikkeler cinsinden artış olmasa da girişimcilerin kazançlarında bir artış yaşanmıştır. Bu nedenle işçiler istikrar isterken, girişimciler ufaklık sikkelerin ayarının düşürülmesini desteklemiştir (Cipolla, 1993: 40). Tağşiş edilmiş sikkeler hesaplamalarda ve kontratlarda büyük karışıklıklar meydana getirmiş olmasına rağmen yüksek fiyatlar sonucunda çiftlik sahipleri ve onlar gibi rant kazancı sağlayanlar paranın tağşiş edilmesinden kazanç elde etmiştir. Ancak artan harcamalarını karşılamak için yüksek fiyattan satış yapma imkânlarına sahip bulunmayan ve belirli dönemler için sabitlenmiş gelirleri bulunan toprak sahipleri ise zarar uğramıştır (Monroe, 1968: 90). Tağşiş işlemleri çeşitli ülke paraları arasındaki fiyat farklılarından kazanç sağlayan arbitrajcılar (sarraflar) için de kâr fırsatı ortaya çıkarmıştır (Einzig, 1970: 80). Ayrıca paradaki değişiklikler konusunda gizli bilgiler elde eden tüccarlar malları ucuzken alıp tağşiş sonrası fiyatlar yükseldiğinde satış yaparak zenginleşmiştir⁷⁶ (Monroe, 1968: 29).

⁷⁵ 1300'lere ait bir hatıra defterinde Pierre Dubois tarafından krala tağşişlerin tehlikelerinden bahsedilmiştir. Ona göre tağşişler, alınan şeylerin fiyatı iki katına çıktığı için soylular ve seçkin sınıfların gelirlerini artırmamaktadır. Birkaç yıl sonra tekrar krala aynı serzenişte bulunmuştur. Hatıraların ilkinde kralın tağşişler sonrasında kazançlı çıkan birkaç kişiden biri olduğunu düşünürken, ikincisinde uzun dönemde kralın da zarara uğradığını anladığı görülmektedir (Monroe, 1968: 29).

⁷⁶ Molinæus tüm paraların orantılı olarak artması durumunda aynı ülkedeki kimsenin bundan zarar görmeyeceğini, çünkü tüm fiyatların (her şeyin fiyatının) aynı oranda arttığını ifade etmiştir. Sorun yalnızca paranın bir kısmının artması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu durumda fiyatlar orantılı olarak artmaz ve bazı kimseler artan fiyatlardan kazançlı çıkabilir (Monroe, 1968: 29-30). 18. yüzyıl Necker ve d'Aguesseau ise gelirlerin çeşitli kısımlarının aynı şekilde etkilenmediğini belirtmiştir. Bazılarının sayısal değerinde tağşişlerle orantılı olarak artışlar meydana gelse de, diğerlerinin sayısal değeri aynı kalmaktadır ve bu nedenle reel değerleri düşmektedir. Birinci kategoride mal fiyatlarına bağlı olan vergiler ve krallık tarafından yönetilen arazilerde üretilen ürünlerin satış fiyatlarından elde edilen gelirler yer almaktadır (Monroe, 1968: 243).

10. Giderek sık ve aşık hale gelen madeni para taşışları birtakım sosyal çalkantılara neden olmuş ve taşışlara karşı isyanlar çıkmıştır (Monroe, 1968: 28).

Taşışların yukarıda sayılan olumsuz sonuçlarına rağmen, olumlu birtakım sonuçları olduğu yönünde bir bakış açısına sahip olanlar da bulunmaktadır. Cipolla bunlardan biridir. Cipolla (1993: 38)'a göre sikke basmada devlet tekelinin benimsenmesi ve tedavüldeki ufaklık sikkelerin miktarının kontrol edilmesi konusundaki başarısızlığın veri olarak kabul edilmesi durumunda, sikkelerin ayarının düşürülmesi sikkelerin arzını makul bir düzeyde esnek tutmanın tek yoludur. Çünkü Ortaçağ'da değerli madenlerin genel arzı, bu tür metallerin parasal ve endüstriyel amaçlarla sürekli büyüyen talebi ile kıyaslandığında aşırı ölçüde inelastiktir. Bu durumda sikkelerin maden muhtevasını belirli bir oranda tutmak konusunda ısrarcı olunması, uzun ve yüksek düzeyli sikke kıtlığı ve deflasyonun yaşanmasını muhtemel hale getirmektedir (Cipolla, 1993: 38). Ayrıca bu dönemde altın paraların son derece istikrarlı kalabilmeleri de ufaklık sikkelerin ayar ve ağırlıkları sürekli düşürülmesinin bir tür güvenlik sübabı oluşturması sayesinde olmuştur (Cipolla, 1993: 38-39).

1.7. KAĞIT PARA

Değerli madenlerden yapılan paralardan sonra 18. yüzyıldan itibaren çoğu devletler madeni paralarının yanına kağıt parayı da ekleme kararı almış⁷⁷ (Einzig, 1972: 79) ve kağıt paranın kullanılmaya başlanmasıyla beraber vergilerin toplanması (Weatherford, 1997: 127) ve ticaret açısından çeşitli yararlı sonuçlar elde edilmiştir. Kağıt para sayesinde sikkelerin ağırlık, taşıma zorluğu, kolay çalınma ve sıklıkla sahtelerinin yapılması gibi özelliklerine bağlı (Weatherford, 1997: 75) uygunsuzluklarından, işlemlerde çok zaman kaybetme engelinden ve külçelerle uğraşma zorluğundan kurtulmak mümkün olmuştur (Weatherford, 1997: 74). Ayrıca altın ve gümüş kıtlığı sorunu giderilmiş ve böylece fiziki sınırlamalara son verilmiştir⁷⁸ (Weatherford, 1997: 75).

⁷⁷ 18. yüzyılda John Law'ın kağıt para deneyimi parasal problemler konusunda yapılan çalışmalara güçlü temeller sağlamıştır (Einzig, 1972: 33).

⁷⁸ Kağıt para basım tarihi ile ilgili olarak Weatherford (1997: 127) M.S. 1. veya 2. yüzyılda Çin'de kullanılan dut ağacı yaprağını ilk kağıt para örneği olarak göstermektedir. Çin'in tarihinde kağıt para bu kadar önemli olmasına rağmen, modern kağıt para sisteminin Çin ya da Akdeniz'de değil, Kuzey Atlantik çevresindeki ticaret uluslarında geliştiğini belirtmektedir (Weatherford, 1997: 129). Einzig (1972: 84) ise kağıt para 11. yüzyılda Çin'de icat edildiğini ifade etmektedir (Einzig, 1972: 84).

1.7.1. Kağıt Para Basımı: Senyoraj Ve Enflasyon Vergisi

Kağıt para basımının ilk olarak devletler ya da özel kuruluşlardan (bankalar) hangisi tarafından gerçekleştirildiği konusu tartışmalıdır (Weatherford,1997: 130).

Yaklaşık olarak insanlık tarihinin başlangıcından beri bilinen madeni para basma tekniğinin aksine kağıt paranın icadı ve kağıt para basım teknolojisi zaman almış, daha geç ve yavaş yayılmıştır (Weatherford,1997: 126). Ancak modern teknolojiyle beraber madeni para darbında olduğu gibi kağıt para darbu da kolay ve neredeyse maliyetsiz bir hale getirilmiştir (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

Modern ekonomilerde ekonomistler ve politikacılar tarafından belirli bir miktarda kamu açığının olması makul karşılanmakla birlikte, açıkların kontrol edilemez halde artması durumunda harcamaları kıstak ve/veya gelirleri artırmak yönünde tedbirler alınarak açıkların azaltılması gerekmektedir (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 431). Bütçe açıklarının azaltılması için para basmanın tercih edilmesi halkın elindeki reel para miktarına bağlı olarak senyoraj geliri ve enflasyon vergisi geliri ortaya çıkarmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 444).

Senyoraj, para basma tekeline sahip olmanın (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448) ve bir parayı sıfır getiriyle elde tutmanın paranın arz edicisine sağladığı kazançtır⁷⁹ (Ertürk, 2010: 281). Modern ekonomilerde para neredeyse maliyetsiz olarak basılırken basılan kağıt ve madeni paralar belli bir değere sahip bulunmakta ve mal ve hizmetlerle mübadele edilmektedir. Bu nedenle senyoraj belirli bir dönemde dolaşıma verilen paranın satın alma gücü olarak da tanımlanabilmektedir (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

Enflasyon vergisi, elinde para bulananların enflasyon nedeniyle uğradıkları sermaye kaybı demektir. Devletin harcamaların finansmanı için para basması nedeniyle artan para arzı enflasyona neden olmaktadır. İşte bu durumda aslında hemen fark edilmeyen gizli bir vergi salınmış durumdadır. Özellikle modern ekonomilerde devletin kendisine maliyeti çok az hatta sıfır olan para basma işlemi (tarihte değerli madenlerin para

⁷⁹ Başka bir devletin parasının resmi olarak kullanılması durumunda paranın kullanıldığı devlet parayı basma imkanına sahipse (Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi) senyoraj geliri yine parayı basan devlet tarafından elde edilmektedir. Aynı durumda devletin kullandığı parayı basamaması halinde ise senyoraj geliri parayı ihraç eden devletin eline geçecektir (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

olarak kullanıldığı dönemlerde para darbının maliyeti daha fazladır) sonucu elde ettiği ve mal ve hizmet satın alınmasında kullandığı para, devletin enflasyon vergisinden elde ettiği geliri oluşturmaktadır. Bu vergi diğer vergilerden çeşitli açılardan farklılaşmaktadır. Vergi adına kimseye fatura gelmesi söz konusu değildir, bu nedenle vergiyi tahsil etmek için kurumsal altyapı gerekmemekte ve verginin toplanması paranın basıldığı anda gerçekleşmektedir. Bu durumda enflasyon vergisi fiyatların yükselmesi ile paranın reel değeri düştüğü için, para tutma üzerine koyulan ve para tutanlar tarafından ödenen bir vergi olarak değerlendirilmektedir (Mankiw, 2010: 99). İnsanların bu vergi nedeniyle kayba uğradıklarını anlamaları, ellerindeki paranın değerinin düştüğünü fark etmeleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede halkın elindeki nominal para miktarının artırılması enflasyonun etkisinin ortadan kaldırılmasına yönelik bir icraattır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 446). Başlangıçta enflasyon vergisinin tüm insanlara aynı ölçüde yansıdığı zannedilmektedir. Ancak fakir ve zenginlerin enflasyondan etkilenme düzeyleri farklılık göstermektedir⁸⁰ (Weatherford,1997: 207).

Senyoraj ve enflasyon vergisi tanım itibariyle aynı şeymiş gibi gözükmeyle birlikte, enflasyon oranının 0 olması durumunda para basmanın enflasyon vergisi oluşturmayacağı, ancak senyoraj gelirinin yine de doğacağı dikkate alınırsa ikisini farkı daha net anlaşılmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

1.7.2. Kağıt Paranın Fiyatı

Kağıt paranın içsel değeri yoktur. Son döneme kadar onun kalitesi büyük ölçüde altın ya da gümüşe çevrilebilmesinden kaynaklanmıştır (Einzig, 1972: 343). Ancak daha sonra bu da kalkmış ve kağıt para yalnızca itibari değeri olan bir para halini almıştır. Kağıt paraya geçişle beraber değerli madenlerden yapılan paralar için söz konusu olan taşıma sorunu ortadan kalkmıştır (Einzig, 1972: 79). Ancak kağıt paraya geçişle birlikte para politikasının alanı genişlemiştir (Einzig, 1972: 246) ve büyük finansal kaynaklar elde etmek için yeni olasılıklar ortaya çıkmıştır (Einzig, 1972: 149). Kağıt para ile beraber para arzını artırmak konusunda sınırsız imkanlara sahip olan (Einzig, 1972: 246) devletler bütçe

⁸⁰ Milyarder birinin enflasyon dolayısıyla kaybı yüzde 10 olduğunda kayıp miktarı 100 milyon dolardır. Yılda 50.000 dolar kazanan biri için ise aynı oranda kayıp 5.000 dolardır. Bu durumda enflasyon zenginleri daha az etkilemektedir. Ücret alanlar ya da emekliler için ise kayıp çok daha fazladır. 5.000 dolarlık kayıp satın alma güçlerinde ciddi bir azalma meydana getirmektedir (Weatherford,1997: 207).

açıklarını kapatmanın en basit yolu olarak merkez bankaları aracılığıyla büyük miktarlarda kağıt para basmayı kullanmıştır⁸¹ (Einzig, 1972: 81) ve taşıyışta ortaya çıkan istemsiz enflasyon sorunu burada da kendini göstermiştir (Einzig, 1972: 104). Bunun yanında kağıt para ile ilgili olarak mali amaçlara hizmet eden diğere yol devalüasyon olmuştur. Devalüasyon ile astronomik boyutlara varan hükümet borçları reel terimlerle daha katlanılır hale dönüştürülebilmiştir (Einzig, 1972: 149). Çünkü faiz giderleri kamu harcamalarının diğere kalemlerine oranla artmamaktadır (Einzig, 1972: 151). Tarihteki şiddetli sikke taşıyış örneklerine rağmen onların kapsamı kağıt paranın devalüasyonu ile kıyaslandığında önemsizdir (Einzig, 1972: 84).

Kağıt para altın ve gümüş kullanımını yok etmemiştir. Yalnızca tedavüle yeni bir para şekli eklemiştir. Bugün altın ve gümüş artık banka hesabı olarak paranın değere biriktirme aracı olma fonksiyonuna devam etmektedir (Weatherford,1997: 248).

1.7.3. Dış Değere Ve Döviz Kuru

Para sisteminin uluslararası rolü ulusal ekonomileri birbirine bağlamaktır (Einzig, 1972: 19). Bir ülkenin parası ile diğere ülkelerin paraları arasındaki değerişim oranları, ülkenin dış dünya ile bağlantılarını kurmak açısından çok önemli bir role sahiptir. İşte farklı paralarla ifade edilen iç ve dış fiyatların karşılaştırılması ve böylece ülkeler arası ekonomik işlemlerin ortaya çıkmasını sağlayan, ulusal para ile yabancı paralar arasında doğrudan ya da dolaylı olarak değerişim oranlarını gösteren döviz kuru ile gerçekleşmiştir (Güran, 1987: 5). Döviz kuru ülke yerleşiklerinin birbirleriyle ticaret yaptıkları fiyattır (Mankiw, 2010: 145) ve bir ülke para biriminin diğere bir ülke para birimi cinsinden değere anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle yabancı bir para biriminin belirli bir miktarı için ödenen para miktarını ifade etmektedir (Yıldırım ve diğere, 2010: 75). Döviz kuru bir ülkedeki yerleşiklerin diğere ülkelere mal almasını ya da diğere ülkelere mal satmasını sağlamakta (Einzig, 1970: 27) ve böylece ödemeler bilançosu üzerinde belirleyici olmaktadır (Einzig, 1972: 19). Ayrıca bir ülkeden diğere ülkeye her türlü ticari olmayan ödemeler için kanal oluşturmaktadır ve sermayenin ülke dışında dolaşımını

⁸¹ Bu çerçevede Amerikan Devrimi kağıt para ile finanse edilen ilk savaş olma özelliğini taşımaktadır ve bunu gerçekleştiren Benjamin Franklin kağıt paranın babası sayılmaktadır. Pek çok Amerikalı için kağıt para deneyimi büyük miktarda para kaybettikleri için çok büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır, Ancak dünyanın geri kalanı için kağıt para deneyimi büyük bir başarıdır, çünkü Amerikalılar roman basma tekniğı ile kağıt para basarak savaş kazanmıştır (Weatherford,1997: 137).

kolaylaştırmaktadır. Son olarak ulusal ya da yabancı para birimlerinde spekülasyon imkanı sunmakta ve arbitraj için belirli bir alan oluşturmaktadır (Einzig, 1970: 27). Madeni para sisteminden kağıt para rejimine geçilmesiyle birlikte ulusal paralar arasındaki serbest piyasada kurlar üzerinden yapılmaktadır ve maddeye bağlı ilişki kopmuştur. Bunun üzerine döviz kurunun resmi kararlarla ya da piyasa koşulları tarafından belirlenmesi konusu gündeme gelmiştir (Güran, 1987: 1).

Döviz kuru sistemi kurlarının belirlenmesi ve değişimini sağlayan sistemler olarak tanımlanmaktadır (Güran, 1987: 11). Döviz piyasalarına para otoritesi tarafından yapılan müdahalelerin tür ve yoğunluğu, döviz kuru sistemleri arasındaki farkı oluşturmaktadır. (Güran, 1987: 7). Kur sistemi ayrımı ve tercihi ile bu kapsamda kurların katılığı veya esnekliği meselesi kağıt para rejimine geçilmesiyle birlikte önem kazanan bir konudur (Güran, 1987: 11).

Döviz kuru sistemleri sabit kur sistemi ve serbest (esnek) değişken kur sistemi olarak ikiye ayrılmaktadır. Bir de bunlar dışında ikisinin belirli özelliklerinin birleştirilmesinden oluşan karma sistemler vardır (Seyidoğlu, 2013: 9).

Sabit kurda döviz kuru hükümet ya da merkez bankası tarafından belirli bir düzeyde sabitlenmektedir. Belirlenen sabit kura merkez kuru ya da par değeri (central rate, par value) denmektedir (Ünsal, 2005: 492). Sabit kurda para tek bir ülke parasına sabitlenebileceği gibi çeşitli ülke paralarından oluşan bir sepete de bağlanabilir ve sepet, tek bir ülke parasına göre daha istikrarlıdır (Ertürk, 2010: 280). Sabit döviz kuru ayarlanabilir sabit kur olarak da uygulanabilmektedir. Bu durumda daha esnek bir uygulama alanı bulunmaktadır ve büyük ticaret ortaklarına karşı ülke içindeki enflasyona bağlı olarak aralıklarla devalüasyonlara başvurulabilmektedir (Ertürk, 2010: 281). Sabit kur sisteminin en eski örneği altın standardıdır. Ancak o dönemki sabit kur sistemi madeni para sistemi için geçerlidir. Bugün ise kağıt para sistemleri uygulamadadır ve bu çerçevede sabit kur uygulayan ülkeler geleneksel olarak ulusal paralarını büyük bir sanayi ülkesinin parasına veya çeşitli yabancı paralardan oluşan bir hesap birimine bağlı hale getirmektedir. Bu sistemde ödeme güçlükleriyle karşılaşılması durumunda devalüasyon yapılır ve sabit kur yükselir (Seyidoğlu, 2013: 10).

Serbest değişken kur sisteminde döviz kurları üzerinde herhangi bir müdahale yoktur ve döviz kurları piyasadaki döviz arz ve talebine göre oluşmaktadır (Seyidoğlu, 2013: 13).

Uluslararası işlemlere açık bir ülkenin parasının ülkeler arası ekonomik ilişkilerde kabul edilmesi ve kullanılması açısından istikrarlı bir değere sahip olması, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çok önemlidir. Paranın istikrarlı olması demek, paranın satın alma gücünü koruması anlamına gelmektedir (Ertürk, 2010: 278). Devalüasyon bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir politikadır.

1.7.4. Devalüasyon

Devalüasyon sabit kur sisteminde hükümetin belirlediği döviz kurunun yükseltilmesine (Ünsal, 2005: 492), eş deyişle ulusal paraların değerinin para otoritesi tarafından düşürülmesine demektir. Ulusal paralardaki değer düşüşünün serbest piyasada zaman içinde kendiliğinden gerçekleşmesi durumunda aynı anlama gelecek şekilde depresiasyon (depreciation) kavramı kullanılmaktadır (Ertürk, 2010: 28).

1.7.4.1. Devalüasyonun Nedenleri

1. Bazı politikalar hem iç fiyatların hem de döviz kurlarının istikrarını sağlamaya yöneliktir. Satın alma gücü paritesi teorisine göre döviz kurları, ilgili ülkelerin iç fiyat seviyelerindeki görelı değişiklikler tarafından belirlenmektedir ve iç fiyattaki bir artış ulusal paranın değerini düşürmekte ve buna döviz kurunun değerinin düşmesi eşlik etmektedir (Einzig, 1972: 95). Enflasyon oranı görelı olarak yüksek olan bir ülkenin parası, daha düşük olan ülkenin parası karşısında aradaki enflasyon farkı kadar değer kaybetmektedir (Seyidoğlu, 2013: 115). Bu görüşe göre uzun dönemde döviz kurunun değer kaybetmesini engellemenin yolu, iç fiyatlardaki enflasyonu önlemektir⁸² (Einzig, 1972: 95). Bu çerçevede devalüasyonun temel gerekçesi, enflasyonun ulusal paranın diğer paralar karşısındaki değer kaybını gerçekleştirememiş olmasına bağlı olarak döviz kurunun

⁸² Diğer taraftan aynı dönemde zıt yönde açıklamalarda bulunan ekonomistler de olmuştur. Bunlar konvertibl olmayan kağıt paraların olduğu ülkelerin iç fiyat seviyelerinin döviz kurundaki değişikliklerle belirlendiğini ifade etmektedir. Spekülatif nedenlerle döviz kurunda sert değer kayıplarının olacağına dair yalnızca şüpheler bile olsa (Einzig, 1972: 95), ilgili ülkenin iç fiyatlarında sert düşüşlere neden olma eğilimindedir. Aslında bu teorilerin ikisinin de bir ölçüde doğruluk payı bulunmaktadır ve rakip teoriler olmalarına rağmen birbirlerini tamamlamaktadır (Einzig, 1972: 96).

değer kazanması ve ulusal paranın yabancı paralara karşı suni olarak aşırı değerlendirilmiş olmasıdır⁸³ (Ertürk, 2010: 28).

2. Dış ticaret açığı, daha geniş anlamda dış ödemeler bilançosu açığı devalüasyonların en temel sebebidir. Dış ödemeler dengesi ya da dış ödemeler bilançosu ülkenin belirli bir dönemde dış ekonomik ve mali ilişkilerini göstermektedir. Ülkenin mal, hizmet ve sermaye akımları gibi işlemler nedeniyle elde ettiği gelirlerin dışarıya yaptığı ödemelerle olan durumunu ortaya koyarak, ülkenin uluslararası ödeme gücündeki iyileşme ya da bozulmaları yansıttığı için ülkenin uluslararası ekonomik ve mali itibarının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Seyidoğlu, 2013: 82). Dış ödeme açıklarına yol açan pek çok faktör vardır. Bunlardan biri, tüketim ve yatırım harcamalarının artırılması yönündeki harcama genişletici politikalarıdır⁸⁴. Bu politikalar çerçevesinde artan ithalat eğilimi döviz talebini artırmaktadır (Seyidoğlu, 2013: 103). Diğer uluslararası fiyatların uygun olmamasına bağlı olarak dışarıya yapılması planlanan satışların gerçekleştirilememesi nedeniyle ihracatın azalmasıdır⁸⁵. İki durumda da dış ticaret ve ödemeler bilançosu açığı oluşmakta ve açığı düzeltme gereksinimi oluşmaktadır (Morgan, 1971: 86). Sabit kurda hükümetlerin döviz kurlarını sabit tutmak yönünde çaba göstermeleri dış ticaret ve ödemeler bilançosu açığının sürmesine neden olmakta, ancak zaman içinde devalüasyon

⁸³ Ulusal paraların değeri, iç satın alma gücüyle ilişkilidir. Paranın satın alma gücü ise fiyatlar genel seviyesine bağlıdır ve fiyatların genel seviyesinde sürekli artış olması durumunda (enflasyon) paranın değeri mal ve hizmetler karşısında sürekli düşmektedir (Ertürk, 2010: 28).

⁸⁴ Bu politikalar hem ihraç mallarına hem de ithal mallarına olan iç talebi artırmaktadır. Artan iç talep dış ödemeler dengesinde açık meydana getirici ya da mevcut durumda açığın olması halinde açığı artırıcı etkide bulunmaktadır. Ayrıca özellikle az gelişmiş ülkelerde kalkınma hızını artırmak adına yapılan makine, donatım ve ara malları ithalatı, enerji gibi stratejik açıdan çok önemli olan hammaddelerde dışa bağımlı olmak ve halkın tercihlerinde yabancı mallara yönelik talep artışı gibi ithalatı artırıcı faktörlerdir. Son olarak teknoloji ve ekonomi yönetiminden kaynaklı ekonomik verimlilikteki düşmelerden kaynaklanan ihracat gelirlerini düşürücü etkiler, gelir ve harcamaların artışı yönünde gerçekleşen iktisadi dalgalanmalardır (Seyidoğlu, 2013: 103).

⁸⁵ Bir veya daha fazla ihraç malı için dış talepteki bir düşme nedeniyle dışarıya yapılması umulan satışların yapılamaması, zevklerdeki değişme, bir ihracat endüstrisinin mukayeseli üstünlüğünü ortadan kaldıran teknik bir değişme, dış gümrük resminin koyulması ya da yükseltilmesi (Morgan, 1971: 90) ve dış ülkelerde bir depresyon olması gibi sebeplerden kaynaklanabilmektedir (Morgan, 1971: 91). Bu durumda söz konusu ihraç mallarının fiyatında düşme meydana gelmekte ve ihracat azalmaktadır. İhracatın azalması istihdamda azalmaya neden olmakta ve istihdamdaki azalma çarpan etkisiyle ikinci aşamada milli gelirden düşmeye sebep teşkil etmektedir (Morgan, 1971: 86). Bu noktada paranın değerini düşürmek denkliği sağlamak yönünde etkide bulunmaktadır (Morgan, 1971: 90). Ancak diğer taraftan ithal mallarına olan iç talebi azaltmak veya ihraç mallarının dışarıda üretilen mallar yerine ikame edilmesini sağlamak gibi sonuçlar da doğurabilmektedir. Söz konusu sonuçlar dış alemin gelirini azaltarak ihraç mallarına olan dış talepte ikinci bir azalmaya neden olmaktadır. Dolayısıyla bu koşullar altında devalüasyon uygulanması, süreci daha karmaşık bir hale getirmektedir (Morgan, 1971: 90-91).

zorunlu hale gelmektedir (Ertürk, 2010: 290-291). Diğer taraftan serbest kurda kur yükselmekte ve ulusal para değer kaybetmektedir (Seyidoğlu, 2013: 13).

1.7.4.2. Devalüasyonun Sonuçları

1. Devalüasyon ilk etkisini nisbi fiyatlarda, başka bir ifadeyle ticaret hadlerinde göstermektedir (Ertürk, 2010: 288). Ancak devalüasyonun dış ticaret hadleri ve ödemeler bilançosu üzerindeki etkileri çeşitli yaklaşımlar açısından farklı sonuçlar doğurmaktadır.

Bu çerçevede “esneklik yaklaşımı” na göre devalüasyon bir taraftan ülkenin ihracat mallarını dünya pazarlarında yabancı para cinsinden ucuzlatmakta ve ihracat hacmini genişletmektedir. Diğer taraftan ithal mallarını ulusal para cinsinden pahalılaştırmakta ve ithalat hacmini daraltıcı yönde etkide bulunmaktadır (Alexander, 1971a: 95-96; Seyidoğlu, 2013: 113). Bu gelişmeler neticesinde dış ticaret bilançosunun olumlu yönde etkilenmesi beklenmektedir (Seyidoğlu, 2013: 113). Ancak devalüasyonun sayılan etkilerinin gerçekleşmesi esnekliklere bağlıdır. Buna göre ihracat mallarının dış, ithal mallarının yurt içi talep esneklikleri yüksek olduğu ölçüde devalüasyonun olumlu etkileri de yüksek olmaktadır. Esnekliklerin yeterli bir büyüklükte olmaması durumunda ise devalüasyon ya da serbest kur rejimlerinde ulusal paranın değerinin düşmesi, dış ticaret bilançosuna olumlu yönde etkide bulunmamaktadır⁸⁶ (Seyidoğlu, 2013: 114).

“Satın alma gücü paritesi” yaklaşımına göre döviz kurlarında iç ve dış enflasyon oranları farkı düzeyinde bir ayarlama yapılması durumunda reel döviz kurları sabit kalmakta ve ülkenin dış rekabet gücü değişmemektedir (Seyidoğlu, 2013: 115).

Toplam harcama yaklaşımına göre devalüasyon yoluyla para değerinin düşürülmesi, ihracat hacmi veya ticaret bilançosu üzerindeki etkisi ile toplam geliri artırmak veya azaltmak yönünde bir etkide bulunursa, aynı zamanda ithal malları talebi üzerinde de artırıcı ya da azaltıcı etkide bulunabilmektedir (Machlup, 1971: 5) ve neticede ülkenin eksik istihdam veya tam istihdamda bulunması durumunda farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Ülkenin eksik istihdam içinde olması durumunda devalüasyonun oluşturduğu fiyat etkileri ülkenin ihracat kesimlerine olan dış talebi artırarak (Seyidoğlu, 2013: 117)

⁸⁶ Esneklik yaklaşımı yalnızca dış ticaret akımları üzerindeki etkileri dikkate alması ve ulusal gelir ve toplam para arzı gibi değişimler üzerindeki etkileri dikkate almaması nedeniyle dar kapsamlı bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Seyidoğlu, 2013: 115).

hem ihraç mallarının hem de üretim faktörleri açısından ihraç malları ile yakın bir rekabet ilişkisi içinde bulunan mal ve hizmetlerin fiyatları ve üretimlerini artırmaktadır (Alexander, 1971b: 128). Diğer taraftan ithalata rakip kesimlere karşı iç talebi artırarak (Seyidoğlu, 2013: 117) ithal malları ile yakın ikame ilişkisi bulunan yerli mal ve hizmetlerin ve bunların üretimi için gerekli olan ara mallarının (Machlup, 1971: 14) fiyat ve üretimlerini de artması beklenmektedir (Alexander, 1971b: 128). Böylece yurt içi üretimde sağlanan artışlar toplam üretim ve toplam harcama arasındaki farkı kapatarak dış ticaret dengesinin sağlanması yönünde etkide bulunmaktadır⁸⁷ (Seyidoğlu, 2013: 117). Ülke tam istihdam durumunda ise dış ticaret kesimlerine yönelik talepteki artış ekonomiyi yayılmasına rağmen üretimde boş kaynak bulunmadığı için yurt içi üretim artmamakta ve artan talebin ithalatla karşılanması fiyatlar üzerinde de yukarı yönlü baskı oluşturmaktadır. Bu nedenle devalüasyonun ticaret dengesini sağlamak yönünde bir etkiden ziyade dış ticaret bilançosunu bozucu etkisi bulunmaktadır ve aynı zamanda şiddetli bir enflasyona sebep olmaktadır (Seyidoğlu, 2013: 118).

“Parasal yaklaşım” açısından devalüasyon ithal mallarının fiyatlarını yükseltmektedir ve ekonomideki genel fiyat artışı hızlanmaktadır. Fiyatların yükselmesi durumunda halk ellerindeki paranın satın alma gücünü sabit tutabilmek adına nominal para talebini artırmaktadır. Merkez bankasının artan para talebini iç krediler yoluyla emisyonu genişleterek karşılamaması durumunda, dışarıdan ülkeye döviz girişi başlamakta ve ödemeler bilançosu olumlu yönde etkilenmektedir. Ancak bir süre sonra devalüasyonun enflasyonu yükseltmesi nedeniyle mekanizma tersine dönmekte ve sonuç olarak devalüasyonun iyileştirici etkileri yalnızca geçici bir süre için etkili olmaktadır (Seyidoğlu, 2013: 120).

2. Ödemeler bilançosu açığının olması durumunda devalüasyonun aşırı harcama yapan insanların reel harcama gücünü (reel satın alma gücünü) düşürmesi ve buna bağlı olarak ticaret dengesi üzerinde olumlu etkiler meydana getirmesi beklenmektedir. Ancak devalüasyonun bu etkilerinin sürdürülebilmesi için satın alma gücündeki azalmanın para stoklarındaki genişleme ile ikame edilmemesi gerekmektedir (Fritz, 1970: 36).

⁸⁷ Yurt içi üretimdeki artışlar iç harcamaları da artırmakla birlikte, marjinal tasarruf eğiliminin pozitif olduğu varsayımıyla üretim artışı harcama artışından yüksek olduğu için devalüasyonun net etkisi dengeyi sağlayıcı yönde olmaktadır (Seyidoğlu, 2013: 117).

3. Ülke içinde enflasyon olması durumunda yapılan devalüasyon (Morgan, 1971: 91) ticareti yapılan malların fiyatlarını artırması nedeniyle enflasyonu da tetiklemektedir⁸⁸ (Fritz, 1970: 64). Bu çerçevede para değerindeki ufak bir düşüşün istenilen etkileri meydana getirmemesi durumunda, daha büyük bir değer düşüşü yapılması gerektiği yönünde tezler ileri sürülmektedir. Ancak büyük çaplı bir değer düşüşü enflasyonu daha da hızlandırmakta ve ithalat azalmayıp ihracat teşvik edilememektedir (Balogh - Streeten, 1971: 61).

4. Devalüasyon sonrası ortaya çıkan enflasyon halkı, parasının değerindeki düşmeleri önleyebilmek adına değeri daha istikrarlı olan başka ülkelerin paralarını kullanmaya yönelmekte ve para ikamesi durumu ortaya çıkmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

5. Servetlerini yabancı aktif olarak tutanlar açısından döviz kurları çok önemlidir (Ertürk, 2010: 285). Devalüasyonla beraber ülke içindeki yabancı paraya bağlı tüm aktif ve hesaplar değer artışı yaşamaktadır ve bu durum söz konusu kaynak sahiplerine doğru bir kaynak transferi yapılmış gibi bir etki meydana getirmekte ve bu kesimleri zenginleştirmektedir. Ulusal paraya endeksli kesimler ise fakirleşmektedir⁸⁹ (Ertürk, 2010: 290). Diğer taraftan döviz cinsinden borçlananların borçları devalüasyonla birlikte ağırlaşmaktadır (Ertürk, 2010: 290).

6. Paranın değerinin düşmesinin güçlü etkisi, yerli malların yabancı mallara göre ucuzlayarak ithalat hacminin ve döviz talebinin daralması yönünde (Morgan, 1971: 87) olduğu için milli gelir yükselmekte ve istihdam artmaktadır (Morgan, 1971: 86). Tam istihdam düzeyinde açık veren bir ekonomide devalüasyon toplam talebi de etkilemektedir (Ertürk, 2010: 289). Bu durum ücretleri artırma eğilimi ortaya çıkararak (Morgan, 1971: 88) açığın tekrar oluşmasına neden olmaktadır⁹⁰ (Ertürk, 2010: 289). İşte yapısal enflasyon görüşünü benimseyenlere (Latin Amerika tezi) göre devalüasyon ihracatçılar tarafından

⁸⁸ Devalüasyon ithal ve ihraç fiyatlarını yükselttiği için talep enflasyonu kadar maliyet enflasyonunu da tetiklemektedir. Maliyet enflasyonunun artmasının nedeni, para otoritelerinin para stoklarındaki destekleyici genişlemeyi reddetmemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü istihdamın muhafaza edilmesi gerekmektedir. Talep enflasyonu ise para otoritelerinin ilave kredilerle düşen talebi karşılamayı reddetmemesinden kaynaklanmaktadır (Fritz, 1970: 64).

⁸⁹ Devlet yabancı aktif ve hesapların cazibesini ortadan kaldıracak düzeyde olmamak kaydıyla vergilendirme yoluyla bu olumsuz durumu bir ölçüde ortadan kaldırabilir (Ertürk, 2010: 290).

⁹⁰ Bu durumda para otoriteleri ve sendikaların ülkenin ücret artışlarından kaynaklanan harcamalarının tam istihdam seviyesinin yeniden sağlanmasını engelleyecek bir seviyeye çıkmasına izin vermemeleri gerekmektedir (Morgan, 1971: 89).

işçi sınıfının ücret artışını telafi etmek amacıyla gelirin yeniden dağıtımını sağlamak yönündeki bir tedbir politikasıdır. Buna göre ödemeler bilançosu açığı durumunda ihracat fiyatları ile birlikte hayat pahalılığını da yükselmektedir (Kindleberger, 1970: 56). Fiyat seviyesinde meydana gelen her türlü değişiklik ise gelirin yeniden dağılımına neden olan en etkili yoldur (Einzig, 1972: 201). Bu çerçevede şehirli işçilerden tarımsal maddeler ihracatı yapanlara doğru bir gelir kayması oluşmakta ve kârlar gerçek ücretlere göre artmaktadır (Kindleberger, 1970: 56). Bu durum ülkede özellikle çalışanlar ve çalıştıranlar arasında politik hesaplaşmalara neden olarak iç huzursuzluğu artırmaktadır (Ertürk, 2010: 291). Dolayısıyla devalüasyonun geliri yeniden dağıtım etkisi ödemeler bilançosu etkisinden daha önemlidir⁹¹ (Kindleberger, 1970: 56).

7. Devalüasyon sonrasında sabit döviz kuru sisteminin döviz kurunun değişmeyeceği yönündeki taahhüdüne duyulan güven sarsılmaktadır (Ertürk, 2010: 315) ve bu nedenle devalüasyon hükümetin prestijini azaltıcı bir etkide bulunmakta ve politik görünümüne zarar vermektedir (Einzig, 1972: 217). Ancak buna rağmen demokratik toplumlarda politikacılar oy alamama endişesiyle vergileri artırmak konusunda isteksiz davranmakta ve enflasyon ve devalüasyonu tercih etmektedir. Çünkü bunlar gizli birer vergidir. Hükümetlerin tedavüldeki para miktarını artırmasıyla beraber politikacılar ve bürokratlar önemli projelerini geliştirmekte kullanacakları daha çok paraya sahip olmaktadır. Ancak paranın miktarının artırılması tüm paraları daha değersiz hale getirmekte ve ulusal paranın ticaret gücünü kırmaktadır (Weatherford,1997: 206). Diğer taraftan uzun süreli bir deflasyon döneminden sonra devalüasyon rahatlatıcı bir etkide bulunmaktadır. Devalüasyonun özellikle yaşam maliyetleri üzerindeki kaçınılmaz etkilerinin seçimlerden sonrasına kadar belirgin hale gelmeyeceği bir zamanlamada yapılması durumunda, rahatlatıcı etkisi sayesinde politik olarak kaybetmekten ziyade kazanç oluşturabilmektedir (Einzig, 1972: 217).

⁹¹ Yapısal enflasyon görüşünü benimseyenler paranın dış değerinin düşürülmesinin ödemeler bilançosu dengesizliğini gideremeyeceğini ifade etmektedirler. Ödemeler dengesinde düzelme olmamasının nedeni, tasarruf eden sınıflar lehine kârları vergileme imkanına sahip olan devlet dahil, etkin bir gelirin yeniden dağılımını sağlamak konusunda başarısız olunmasıdır. Ancak gerçek gelirin azaldığını hisseden her grup üretimi kısmakta ve fiyatları yükseltmektedir. Bu süreç, ithal mallarının fiyatlarının yükselmesi nedeniyle artmış olan hayat pahalılığı sonucu düşen standardı telafi edene kadar devam etmektedir. Bunun sonucunda iç fiyat seviyesi ve parasal gelir değer kaybı oranında yükselmekte ve sistem homojenleşmektedir. Kısaca (Kindleberger, 1970: 56).

1.7.4.3. Devalüasyon Hesabı

Paraların ne oranda değer kaybettiği hesaplanırken dikkat edilmesi gereken birtakım noktalar bulunmaktadır. Belirli bir dönemde Türk Lirası'nın dolar başına değerinin 1,45'den 3,10'a düşmesi örneği üzerinden yapılan hesaplama göre;

$$X_0 = \text{TL}/\$ = 1,45$$

$$X_1 = \text{TL}/\$ = 3,10$$

Buna göre Türk Lirası'nın dolar karşısındaki değer kaybı

$$D = \frac{\frac{1}{X_1} - \frac{1}{X_0}}{\frac{1}{X_0}} = \frac{X_0 - X_1}{X_0} = -0,53$$

Kurun yukarıdaki şekilde yükselmesi durumunda Türk Lirası'nın değer kaybı oranı yüzde 53 oranında olmaktadır. Devalüasyonun önünde işlemin doğal sonucu olarak negatif işareti bulunmaktadır (Ertürk, 2010: 329).

Bu konuda yapılabilecek diğer bir hesaplama aynı kur değişiminde doların Türk Lirası karşısında ne kadar değer kazandığıdır. Bunun için kullanılacak formül ve sonucu aşağıdaki gibidir:

$$R = \frac{X_1 - X_0}{X_0} = \frac{3,10 - 1,45}{1,45} = 1,13$$

Kurun yukarıdaki şekilde yükselmesi durumunda doların Türk Lirası karşısındaki değer kazancı yüzde 113 düzeyindedir.

Burada önemli olan nokta paraların yüzde yüz ve üzerinde değer kazanmaları mümkünken, yüzde yüz ve üzerinde değer kaybetmelerinin mümkün olmadığıdır. Çünkü yüzde yüz ve üzeri değer kaybı paranın artık para olarak kullanılmaması anlamına gelmektedir (Ertürk, 2010: 329).

Sabit ve esnek kurda paranın değer kaybı anlamında sırasıyla devalüasyon ve depresyasyon terimleri kullanılmaktadır. Ancak ikisinin de içerdikleri anlam aynıdır (Ertürk, 2010: 329). Çalışmamızın konusu çerçevesinde tağşiş de paranın değer kaybı

anlamında kullanılmaktadır. Ancak buna rağmen temelde farklılıklar olması nedeniyle tarihsel açıdan incelenen dönemlerde paranın değer kaybını ifade etmek adına tağşiş kelimesinin kullanılması daha uygun bulunmuştur. Aşağıda Osmanlı döneminde yapılan tağşişler sonrasında paranın değer kaybı oranı yukarıdaki devalüasyon formülünden hesaplanacaktır.

2. TAĞŞİŞ VE DEVALÜASYON

Tağşiş ve devalüasyon literatürde birbirlerinin yerine kullanılan iki terimdir. Ancak tağşiş hem gerçek hem itibari değer düşürülmesi işlemi iken, devalüasyonda sadece itibari değer düşürülmektedir ve bu ayrım ikisi arasındaki temel farkı oluşturmaktadır. Ayrıca uygulanmalarına neden olan gelişmeler ve ortaya çıkardıkları sonuçlar açısından da farklı özelliklere sahiptirler. Bu çerçevede madeni para sisteminde devalüasyon, gümüş paralarda tağşiş yapılması sonucunda söz konusu gümüş paranın yerli ve yabancı altın paralara karşı değerinde meydana gelen değişiklik olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1.1: Tağış ve Devalüasyon karşılaştırması

	Tağış	Devalüasyon
Kararı Veren Birim	Madeni para için Padişah ⁹² , kral ya da senyör	Kağıt para için, sabit kurda Bakanlar Kurulu ve Hükümet
Uygulamanın Niteliği	Paranın aslı, itibarı ve satın alma gücünde azalma	Paranın itibarı ve satın alma gücünde azalma
Uygulamanın Sebepleri	Değerli maden eksikliği Savaş gereksinimleri Muamele genişlemesi	Ticaret açığı Enflasyon Rekabet ihtiyacı
Uygulamanın Sonuçları	Toplumsal huzursuzluk İktisadi bozulma Yönetime isyan Sosyal gerilimler Gizli vergileme + Borçların hafiflemesi	Toplumsal huzursuzluk İktisadi bozulma Yönetime isyan Sosyal gerilimler Gizli vergileme + Yabancı para cinsinden borçları ağırlaşması

Kaynak: Emin Ertürk, Tağış ve Devalüasyon, Bir Karşılaştırma Denemesi (Yayımlanmamış Çalışma).

Yukarıdaki tabloda tağış ve devalüasyon arasındaki temel farklar yer almaktadır. Buna göre tağış ve devalüasyon kararı alan birim, nitelik, sebep ve sonuç gibi çeşitli açılardan farklılaşmaktadır. Aynı zamanda uygulamaları izleyen süreçte işleyen mekanizmalar açısından da farklı özellikleri bulunmaktadır.

1. Tağış madeni para sisteminde kullanılan bir yöntem olarak paranın iç değerini düşürmektedir. Buna rağmen kağıt para daha geniş bir ifadeyle itibari para sisteminin geçerli olduğu günümüz sistemlerinde, yapıldıkları madde bakımından bir değer ifade etmeyip üzerlerinde yazılı değerleri yansıtan kağıt para ve ufak madeni paraların ise iç

⁹² Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Mehmed döneminde Kaymakam Yemişçi Hasan Paşa (Kolerkılıç, 1958: 50), II. Osman döneminde Darphane Nazırlığı'na tayin olunan ikinci defterdar Bekir Efendi (akçelerin Bekir Efendi akçesi diye ün salması söz konusu) (Kolerkılıç, 1958: 55), IV. Murad döneminde sadrazam Kemankuş Ali Paşa (para adından bir sikkenin darp ettirildiğinden bahsedilmektedir) (Kolerkılıç, 1958: 57), 1640'da I. İbrahim döneminde Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa (Kolerkılıç, 1958: 60), 1650'de Sadrazam Melek Ahmet Paşa (para işlerinden dolayı yeniçerilerin isteği üzerine azledilmesinden bahsedilmektedir) (Kolerkılıç, 1958: 63), III. Ahmed döneminde (1703-1730) Damat İbrahim Paşa'nın (Kolerkılıç, 1958: 88) isimleri para darp ettirdikleri ismen belirtilmektedir. Bu örnekler dışında para darbında padişahların isimleri yer almaktadır. Ancak sadrazamların para darp ettirebilmeleri ancak padişahın hükmü ve mührüyle olabilmektedir ve sadrazamlar bu mührüye sahip oldukları için bu hakkı kullanabilmiş olmalarından bahsedilmektedir.

değeri yoktur ve devalüasyon dış değeri düşürmeye yönelik bir girişimdir (Ertürk, 2014). Değer düşürme anlamında sabit kurda kullanılan devalüasyon terimi yerine esnek kurda depresiasyon (depreciation) terimi kullanılmaktadır (Ertürk, 2010: 28).

2. Madeni para rejiminin geçerli olduğu dönemde ülkeler arası para hareketlerinde değerli madenler arasındaki ilişkiler belirleyici olmaktadır ve döviz kuru altın/gümüş oranına bağlı olarak oluşturulmaktadır (Morgan, 1965: 154). Günümüz para sistemlerinde ise uluslararası döviz kurları gelişen teknolojinin de yardımıyla serbest piyasada arz ve talep koşullarına bağlı paraların kurları üzerinden yapılmaktadır (Güran, 1987: 1).

3. Para politikası terimi 19. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır (Einzig, 1972: 32). Madeni para sistemlerinin geçerli olduğu dönemde gerçekleştirilen taşıma işlemi para arzını artırıcı etkisi nedeniyle para politikası özelliği göstermektedir (Tabakoğlu, 2005: 292). Dış ticareti etkileyen sonuçlar da doğurmaktadır. Devalüasyon ise paranın dış değerini düşürmesi nedeniyle para politikası olmaktan ziyade günümüzün daha gelişkin ve ayrıntılı terimleriyle bir dış ticaret politikası olarak değerlendirilebilir (Seyidoğlu, 2013: 82).

4. Taşımanın temel nedenlerinden birisi yetersiz arz sebebiyle artan para talebini karşılama gereksinimidir (Güran, 1995: 60). Bu çerçevede tedavüldeki para miktarını genişletici bir politikadır ve faiz oranları, hazine bonoları gibi araçların kullanımının söz konusu olmadığı bir dönemde bu amaçla kullanılabilen tek politikadır (Heaton, 1985: 172). Modern ekonomilerde ise aynı işlem merkez bankalarının emisyonu yoluyla yapıldığı gibi bankalar tarafından geliştirilen ve para yerine kullanılan mekanizmaların artırılması yoluyla da yapılmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 444). Ancak devalüasyonun para arzını artırmak yönünde direk bir etkisi bulunmamaktadır.

5. Taşıma işleminin temel sebeplerinden bir diğeri artan harcamalar nedeniyle oluşan bütçe açıklarıdır ve devlet mali gereksinimler nedeniyle oluşan para gereksinimini bu yolla karşılamaktadır (Cipolla, 1981: 200). Ticaret açıkları da taşımanın sebebi olmakla birlikte bütçe açıkları kadar baskın olmadığı söylenebilir (Hawtrey, 1950: 1-2). Devalüasyonun ise temel sebebi dış ticaret ve dolayısıyla ödemeler bilançosu açıklarıdır ve risk ve belirsizlik ortamının ortaya çıkardığı bir politikadır (Seyidoğlu, 2013: 28).

6. Tağış çeşitli sosyal grupların enflasyon baskısı nedeniyle yapılmakla birlikte (Cipolla, 1993: 73) enflasyon tağışın gerekçelerinden biri değildir (Heaton, 1985 171). Tağış sonrasında ortaya çıkan enflasyon ise en önemli sonuçlardan biridir. Ancak devalüasyonun enflasyonla hem sebep (Einzig, 1972: 95) hem sonuç ilişkisi bulunmaktadır (Fritz, 1970: 64).

7. Tağış enflasyonu artıran etkisi nedeniyle dış ticaret üzerinde olumsuz etkiye bulunmakta ve ülkenin dış rekabet gücünü azaltmaktadır (Fisher, 1946: 27). Devalüasyonun temel amacı ise ülkenin ihraç mallarının fiyatlarını düşürmek yoluyla dış rekabet gücünü artırmaktır (Alexander, 1971a: 95-96; Seyidoğlu, 2013: 113).

8. Tağış ve devalüasyon sonucunda kazancı elde edenler tağış için sarraf ve devalüasyon için spekülâtör olarak farklı isimlerle sınıflandırılmakla birlikte arbitraj geliri elde edilmektedir (Einzig, 1970: 27; Einzig, 1970: 80). Diğer taraftan tağış uygulamalarının olduğu dönemin ulaşım ve haberleşme olanakları düşünüldüğünde fiyat konusunda olduğu gibi genel olarak her türlü bilgide eksiklikler olması da tüccarlar ve yine sarraflar açısından bir kazanç yolu olarak değerlendirilebilmektedir (Cipolla, 1993: 13). Bugünün gelişmiş koşullarında ise bilgi spekülâtif amaçlarla kasten saklanmadığı müddetçe eksiklik oluşması söz konusu değildir (Einzig, 1972: 95).

9. Tağışın sebeplerinden biri de sikkelerin kendisinden kaynaklanan etkenlerdir. Bu çerçevede sikke basımının ve darphanelerin kötü yönetimi, sikkelerin aşınması, kırılması ve sahte sikke basımı gibi uygulamalar yaygın bulunmaktadır (Cipolla, 193: 73; Pamuk, 1999: 55). Modern para sistemlerinde paranın yapıldığı maddenin değeri olmaması nedeniyle “kırpık para” gibi sorunlar olmamakla birlikte sahte para yapımı mevcuttur. Ayrıca merkez bankalarından kaynaklanan birtakım sorunlar oluşabilmektedir. Ancak bunlar para politikası çerçevesinde değerlendirilmesi gereken hususlardır ve devalüasyona gerekçe teşkil etmemektedir.

10. Altın ve gümüşün dış piyasadaki dalgalanmaları tağışlere sebep olduğu gibi (Einzig, 1972: 84; Cipolla, 1993: 73), bugün de yabancı ülkelerin paralarında ve döviz kurlarında meydana gelen dalgalanmalar nedeniyle oluşan dengelere uyum sağlama zorunluluğu devalüasyonlarla sonuçlanabilmektedir (Ertürk, 2010: 290-291).

11. Tağışış ile beraber artan para miktarı para talebini de artırıcı bir etkide bulunmaktadır. Aynı zamanda tağışışle beraber yerli paranın düşmesi yabancı paralara olan talebi de artırmaktadır (Cipolla, 1981: 200). Devalüasyon ya da serbest piyasada paranın değer kaybı sonrası ise yerli para azalırken tağışışteğine benzer şekilde döviz talebi artmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

12. Madeni para sisteminin geçerli olduğu dönemde darphaneye getirilen külçelerin sikkeye çevrilmesi belirli bir zaman almakta ve para darbı yöntemine bağlı olarak belirli bir maliyet içermektedir. Buna rağmen para darbı ve tağışış senyoraj geliri nedeniyle ek bir gelir kalemi oluşturmaktadır (Chown, 1996: 9). Devalüasyonun böyle bir etkisi bulunmamakla birlikte modern para sistemlerinde para basımının daha maliyetsiz ve kolay yapılmasına bağlı olarak senyoraj ve enflasyon vergisi geliri elde edilmektedir (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

13. Tağışış sonrasında Gresham Kanunu devreye girmekte ve kötü para iyi parayı piyasadan kovmaktadır (Chown, 1996: 14). Ayrıca para ikamesi süreci başlamaktadır (Ertürk, 2010: 338). Devalüasyonun Gresham Kanunu tetikleyici bir etkisi bulunmamakla beraber, değeri artan paraya doğru talep artışı devalüasyonun ardından da para ikamesi süreci yaşanmasına yol açmakta ve daha istikrarlı yabancı paraların tutulması eğilimi oluşmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010: 448).

14. Tağışış ve devalüasyonun ortaya çıkardığı pek çok sonuç aslında temel sonuçlardan enflasyon kaynaklı olarak meydana gelmektedir. Tağışış ve devalüasyonun benzer sınıfsal etkileri ve farklı sosyal sonuçları bu çerçevede değerlendirilmektedir. Tağışış borçlular açısından olumlu sonuçlar doğurmasına rağmen alacaklılar (Smith, 2004: I, 39) ve sabit ücret alanlar (yeniçeriler, bürokratlar) açısından olumsuz bir etki meydana getirmektedir (Monroe, 1968: 41). Toplumsal gelir dağılımı açısından tacirler ve girişimciler altın sikke kullanımlarına bağlı olarak (Cipolla, 1993: 40), büyük çiftlik sahibi ve rant kazancı elde edenler fiyat yükselmelerine bağlı olarak daha az etkilenmekte, ancak ücret ve geliri belirli dönemler için sabitlenmiş toprak sahipleri büyük zarara uğramaktadır (Monroe, 1968: 90). Bu nedenle oluşan sosyal kargaşa ortamı ve isyan hareketleri siyasi sonuçlar da doğurmuştur (Monroe, 1968: 29). Demokratik yönetimin olmadığı o toplumlarda sözü geçen siyasi sonuçlar padişahların tahttan indirilmeleri ve idam edilmeleri ile tağışışten sorumlu görülen devlet adamlarının katledilmeleridir. Bu durum tağışış uygulamaları

konusunda tedirginlik oluşturmasına rağmen (Monroe, 1968: 28) acil hale gelen ihtiyaçlar çoğunlukla daha ağır basmıştır (Morgan, 1965: 103). Devalüasyon servetlerini döviz cinsinden tutanların zenginleşmesine neden olurken (Ertürk, 2010: 285), ulusal para tasarrufunda bulunan kesimler üzerinde fakirleştirici etkide bulunmaktadır (Ertürk, 2010: 290). Diğer taraftan fiyat artışları nedeniyle hayat pahalılığında meydana gelen yükselişler ücret alan sınıflardan kâr kazancı sağlayan sınıflara karşı bir gelir aktarımına neden olmaktadır. Bu durum i huzursuzluğu artırmakta ve politik çatışmalara sebebiyet vermektedir (Ertürk, 2010: 291). Ayrıca devalüasyonlar devletin kuru sabit tutmak yönünde verdiği sözü tutamamalarına bağlı prestij kaybına neden olmaktadır (Einzig, 1972: 217; Ertürk, 2010: 315). Ancak devlet yine de artan ihtiyaçların karşılanması için gizli birer vergi niteliğinde enflasyon ve devalüasyonu tercih etmektedir (Weatherford, 1997: 206). Bu çerçevede tağşişin aksine devalüasyonlar devlet adamlarını iyi göstermektedir. Devalüasyonun zamanlamasının doğru olması durumunda rahatlatıcı bir etkisi de bulunmaktadır. Bu süreçler demokratik toplumlarda hükümet değişiklikleri ile neticelenebilmektedir (Einzig, 1972: 217).

2. BÖLÜM

PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ

“Söz ehlinin gönül darphanesinde bastığı tam paralar ki, imanın halis akçaları ve irfanın parlak incileridir.”¹

1. TAĞŞIŞIN TARİHİ

1.1. İLKÇAĞ EKONOMİLERİNDE PARA VE TAĞŞIŞ

İlkçağ, insanlık tarihinin başlangıcından Batı Roma İmparatorluğu'nun başlangıcına (476) kadar süren dönemi ifade etmektedir (Köhnen, 1965: 41).

İnsanoğlunun paraya ulaşabilmesi bin yıllarını almıştır ve para değişik evreleri aştıktan sonra günümüzdeki konumuna İlkçağ'da ulaşabilmiştir (Tarlan, 1992: 19-20). Malların mübadelesinde zaman israfını ve külfeti önlemek, adalet ve tekdüzeliği sağlamak ve taraflara yol göstermek amacıyla bazı İlkçağ devletlerinde toplumu yöneten otorite tarafından piyasadaki her malın diğer mallarla değişim koşullarını ortak paydaya indirgeyen “mübadele listeleri” hazırlanmıştır (Tarlan, 1992: 21).

Para tarihinde gasp, bağış, trampa (değiş tokuş), hububat veya maden (kaba veya şekil verilmiş olarak) aşamalarından sonra tartı veya sayı para dönemine geçilmiştir (Sahillioğlu, 1989: 14). Sayı ile tedavül eden ve sikke biçiminde basılan paralar ilk kez M.Ö. 2900 yıllarında Hindistan'da Aşağı İndus kıyılarında Mohenjo-daro yöresinde kullanılmıştır² (Tarlan, 1992: 22). Ardından Babil ve Çin'de tüccarlar tarafından basılmıştır (Weber, 1981: 241). Daha sonra Anadolu'da kullanılmaya başlanmış (Tarlan, 1992: 22) ve M.Ö. 7. yüzyılda Batı Anadolu'da Antik Çağ'ın ticaret yolları üzerinde kurulmuş olan Lidya'da ortaya çıkmıştır³ (Pamuk, 1999: 3). En eski darphaneler burada bulunmuştur (Weber, 1981: 241). Lidya kralı Gyges değeri devlet tarafından garanti ve

¹ Hoca Saadettin Efendi, Tacü't-Tevarih I, s. 8.

² Hintli arkeolog Dr. Barneji tarafından yönetilmiş olan kazılardan elde edilen bulgular ekonomi tarihinde bilinen en eski sayı paraların bunlar olduğunu göstermektedir (Tarlan, 1992: 22).

³ Lidya Devleti M.Ö. 620-546 yılları arasında Batı Anadolu'da hüküm sürmüştür. Yunan kültürüne sahiptir, başkenti Sardes'in Ege kıyılarında işlek ve gelişmiş bir liman kenti olmasından da anlaşılabilceği üzere hareketli bir ticareti vardır ve bu sayede zenginleşmiştir (Tarlan, 1992: 22-23).

tasdik edilen ve Akdeniz bölgesinde uzun süre tedavül eden para darp ettirmiştir. Bu para altın ve gümüş alaşımı olan “elektrum”dan darp edilmiş ve üçte ikisi altın ve üçte biri gümüşten oluşmuştur (Tarlan, 1992: 22-23). İlk sikkeler Lidya ve İyon sikkeleri olmakla beraber (Hicks, 1977: 67), aşağı yukarı aynı zamanlarda Yunanistan’da da bulunmuştur. Fakat son derece kullanışlı olan sikkeler her yerde birden yaygınlaşmamıştır (Sahillioğlu, 1989: 14). İlk altın ve gümüş sikkelerin ise yaklaşık olarak M.Ö. 550 yıllarında Karun tarafından darp edildiği düşünülmektedir (Hicks, 1977: 66). 5. yüzyılda ilk sikkelere göre daha küçük sikkeler kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu küçük sikkelerin değer saklamaktan ziyade ödeme aracı olarak kullanıldıkları söylenebilmektedir (Hicks, 1977: 67).

Madeni paraların ortaya çıkışıyla beraber, doğu’da İran’dan Batı Avrupa’ya kadar uzanan coğrafyada, özellikle Akdeniz havzasında bölgelerarası ticaretin canlılığı sayesinde sikkelerin evrimi sürecinde en canlı etkileşimler yaşanmıştır. Eski Yunan, Roma, Sasani, Bizans, İslam ve Batı Avrupa sikkeleri tasarım, üretim teknikleri ve darphane yönetim biçimleri açısından karşılıklı etkileşim içinde gelişmişlerdir (Pamuk, 1999: 4).

Antik Çağ devletlerinde değerli metallere yapılan sikkeler bir gelir kaynağı olarak kullanılmak için darp edilen parayı kısmen tekelleştiren hükümdarın gücüyle ilişkilidir (Ferguson, 2008: 24) ve kurulan pek çok devletin her birinin kendi sikkesi bulunmaktadır. Her bir sikke altın, gümüş, bakır, bronz, elektrik gibi çok çeşitli madenlerden darp edilmektedir. Ancak çeşitli metaller arasındaki darphane oranı bir yerden bir yere değişiklik göstermektedir ve ayrıca piyasa değerlerinden farklılaşmaktadır. Tağış edilmiş, kırılmış sikkeler ya da sahte sikke yapımı çok yaygındır. Bu durum para değişimi işini uzman bilgisi gerektirir hale getirmiş ve bu işle uğraşan sarraflar kâr için hatırı sayılır fırsatlar sağlamıştır (Morgan, 1965: 155).

1.1.1. Mezopotamya

Mezopotamya’da çok çeşitli ırktan insanlar birarada buldukları için bu topraklarda savaş ve göçler eksik olmamıştır ve Sümerler, Akadlar, Elâmlar, Babiller (Zeytinoğlu, 1976: 22) ve Asurlular gibi çeşitli ülke medeniyetleri doğmuştur⁴ (Köhnen, 1965: 15).

⁴ Bu durum Mezopotamya’yı tek bir devlet medeniyetinin olduğu Mısır’dan ayıran en önemli özelliği oluşturmuştur (Zeytinoğlu, 1976: 20-21).

Ancak Mezopotamya’da kurulan çeşitli medeniyetler coğrafi koşulların elverişsizliği gibi fiziki ve ırk birliği gibi önemli bir etnik problemi çözemedikleri için yeterince gelişmemiştir ve içlerinden yalnızca Babil, sahip olduğu doğal şartların da yardımıyla bu engellerin dışında kalarak hepsinden üstün bir medeniyet ve istikrarlı bir ekonomiye sahip olmuştur (Zeytinoğlu, 1976: 22).

Gelişmiş bir ticarete sahip olmakla beraber⁵ Babil’de sikke (sayı para) kullanılmamıştır⁶ (Sahillioğlu, 1989: 14). Ticaret başlangıçta malın mal ile mübadelesi şeklinde yürütülmüştür (Zeytinoğlu, 1976: 20-21). M.Ö. yaklaşık 3000’lerde en erken Babil kayıtlarının bazıları, küçük bir formaliteyle birbirleriyle kolayca transfer edilebilir mallar olan “mübadele edilebilir mallar” ile transfer için resmi sözleşmelerin gerektiği “mübadele edilebilir olmayan mallar” arasında yasal bir ayırım olduğunu göstermektedir. Mübadele edilebilir mallar olarak altın, gümüş, bronz, kurşun, bakır ya da bal, susam, şarap, bira, yağ ya da yün ve deri, papirüs rulosu ve silahı gibi nesnelere değışen derecelerde ödeme aracı olarak kullanılmıştır (Morgan, 1965: 11). Önceleri ortak ölçü olarak bir miktar hurmanın kabul edildiği de bilinmektedir, ancak bu ölçü canlı bir ticareti tatmin edememiştir (Zeytinoğlu, 1976: 20-21). Bunun üzerine değerli madenler ödeme aracı olarak mübadele edilebilir mallar arasında itibarlı hale gelmiştir⁷ (Morgan, 1965: 12). Herhangi bir malın değerini değerli madenlerle ölçmeye dayanan bir “para sistemi” kullanılmıştır. Kil üzerine çivi ile yazılıp daha sonra sert tuğlalar haline getirilen tabletlerde çeşitli mallar için “şekel⁸” adı verilen ağırlık birimi üzerinden gümüşle ödeme yapıldığı yazmaktadır (Trak, 1973: 19). Böylece Babiller para şeklinde olmamakla beraber bir değışim aracı ve değer ölçüsü olarak gümüş ve (Güran, 1995: 9) altını külçe şeklinde kullanmaya başlamışlardır (Zeytinoğlu, 1976: 22).

⁵ Babillerin yanında Asurlular’da da büyük levhalara kazınmış halde bulunan yazılardan bu dönemde satış, değışme, kira, ödünç verme gibi birçok ticari ve hukuki işlemin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Köhnen, 1965: 15).

⁶ Babilli bir bankacı aile olan Mürâşu’lara ait hesaplardan paranın tartılarak kullanıldığı görülmektedir – “Antiyohus’un stataer’lerinden 15 mine gümüş” gibi ifadeler yer almaktadır ve “Min” tartı birimi, “Stater” ise Antiyohus’un çıkardığı bir gümüş para birimidir (Sahillioğlu, 1989: 14).

⁷ Babil’in mübadele edilebilir mallar olarak tanımladığı mallarla yukarıda tanımlandığı şekliyle paranın formları arasındaki önemli bir fark bulunmaktadır. Mübadele edilebilir mallar ağırlıklarına göre el değıştirmektedir. Para ise ağırlığına göre değil, üzerlerinde yazılı değerlerine göre el değıştirmektedir. Madeni paralar bu ikisinin ortak paydada buluşmasıyla gelişmiştir. Çünkü sikkeler üzerine devlet garantisi basıldığı için ve ağırlık ve ayarı devlet tarafından garanti edildiği için tane hesabıyla kullanılabilmiştir (Morgan, 1965: 12).

⁸ Şekel: İbranice’de “Shékel” ağırlık anlamına gelmektedir. 1 şekel = 8,460 gramdır (Trak, 1973: 19).

1.1.2. Nil Kıyıları: Mısırlılar

Mısır'da para ve kredinin tam olarak bilinmemesi ve ülkedeki siyasi rejimin ekonomi üzerindeki kısıtlayıcı etkisi nedeniyle mübadele malın malla mübadelesi (trampa, takas) şeklinde olmuştur (Zeytinoğlu, 1976: 18) ve bazı besin maddeleri, elbiseler, ziynet eşyaları, hayvanlar ve esirler mübadele aracı olarak kullanılmıştır (Trak, 1973: 29). Bu durum iç ticaretin gelişimini engellemiştir (Zeytinoğlu, 1976: 18). Bu sorunu gidermek adına yöneticiler tarafından mübadele listeleri hazırlanmıştır. Bu listelerdeki ortak değer ölçüsü, 91 gram ağırlığındaki saf bakırın değerine eşit olan ve “deben” adı verilen ölçü olmuştur⁹ (Tarlan, 1992: 21). Mısır'da ayrıca altın da çok kıymetli bir madendir. Bu maden de trampayı büsbütün ortadan kaldırmamakla beraber mübadelelerde fazlasıyla kullanılmıştır (Trak, 1973: 29). Ayrıca altın ve bakır bir değer ölçüsü olarak da kullanılmış ve bu özelliği sayesinde herkes tarafından aranan bir hale gelmiştir (Trak, 1973: 34). M.Ö. 2. yüzyıla gelindiğinde para ekonomisi gelişkin bir aşamaya ulaşmış ve bankacılık benzeri faaliyetler gelişmiştir (Trak, 1973: 83). M.Ö. 1500'lü yıllarda bir gramlık bakır parçacıklarının değer ölçüsü olan bir para gibi kullanıldığı da elde edilen bulgular arasındadır¹⁰ (Trak, 1973: 29).

Diğer taraftan Mısır, medeniyet ve kültürel açıdan diğer ülkelerin sürekli ilgisini çekmiş ve bu sayede dış ülkelerle ilişki kurma olanağına sahip olarak (Zeytinoğlu, 1976: 18) devlet eliyle yürütülen (Tarlan, 1992: 21) dış ticaretin iç ticarete göre daha fazla gelişmesi imkanına sahip olmuştur¹¹ (Zeytinoğlu, 1976: 18).

Tarihte parasal açıdan en iyi bilinen Roma'nın tağşişlerinden çok daha önce Mısır'da Cleopatra'nın babası Ptolemeus Auletes'in hükümdarlığı döneminde (M.Ö. 81-51) paranın değerinin düşürülmesi uygulamaları yaşanmıştır. Kendisinden önceki hükümdarlar tarafından biriktirilen önemli miktarda hazineyi israf eden hükümdar Ptolemeus Auletes, gümüş içeriği üçte iki oranında düşürülmüş büyük miktarda gümüş para darbı işine girişmiştir. Bunun sonucunda gümüş sikkeye duyulan güven azalmış ve

⁹ Bu listede yer alan bazı mallar için örnek vermek gerekirse: bir kase bal 1 deben, işlemeli bir baston 4 deben, köseleden imal edilmiş bir zırh 5 deben, bir eşek 40 deben ve bir sığır 111 deben'dir (Tarlan, 1992: 21).

¹⁰ Örneğin bu paralardan 3 tanesi ile bir öküz ve 44 tanesi ile bir eşek alınması mümkündür (Trak, 1973: 29).

¹¹ Trak (1973: 29) Mısır'da altının ne kadar önemli olduğunu ve ticari hayatta faal bir mübadele aracı olarak kullanıldığını belirtmektedir.

darbı askıya alınmıştır. Yalnızca tam ayarlı bronz sikkeler tedavülde kalmıştır. Cleopatra'nın kendisi de hükümdarlığının son yıllarında (M.Ö. 51-30) bir drachma'nın nominal değerini 4 drachma'ya çıkararak sikkeyi yüzde 75 oranında değer kaybına uğratmıştır. 4. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'daki taşış ve enflasyon Roma'yı da geçmiştir. Hatta bu yüzyıllarda Mısır'da var olan enflasyonun kendi dönem koşulları çerçevesinde modern çağlarda kağıt para sisteminde meydana gelen enflasyon ile kıyaslanacak boyutta olduğu varsayılmaktadır (Einzig, 1970: 36).

1.1.3. Anadolu

Anadolu'da kurulmuş devletlerden Hititlerde satış mukavelelerinde fiyatların gümüş üzerinden tespit edildiği görülmektedir (Trak, 1973: 19).

Tarihte darp edilen ilk madeni paralar Anadolu'da Ege Bölgesi'nde Efes'teki Artemis Tapınağı'nda (İzmir yakınlarında) bulunmuştur (Ferguson, 2008: 24) ve orada kurulan¹² bir devlet olan Lidya Krallığı'nda, Lidya krallarından Giges tarafından (Zeytinoğlu, 1976: 38) M.Ö. 700-650 senelerinde darp edildikleri bilinmektedir¹³ (Köhnen, 1965: 16). Bu sikkeler altın ve gümüş karışımı elektum olarak ya da beyaz altından yapılmış olup bakla şeklindedir¹⁴ (Trak, 1973: 47) ve kolay taşınabilir olmaları ve ağırlık ve ayarlarının devlet tarafından tasdik edilmiş olması dolayısıyla iktisadi hayatta büyük bir yenilik yapmış ve ticareti kolaylaştırmıştır (Trak, 1973: 55). Sikkeler Lidya'dan İyonya, Ege bölgesi ve Yunanistan'a geçmiştir (Trak, 1973: 47). Daha sonra 6. yüzyılda Persler tarafından kabul edilerek Ön Asya'da yayılmaya başlamıştır (Trak, 1973: 55).

¹² Köhnen (1965: 16)'da Lidya Krallığı'nın Pers İmparatorluğu'na ait olan ufak bir krallık olduğu belirtilmektedir.

¹³ Krallar ve hükümdarların zenginlikleri Hitit tabletlerinde, Yunan tarihçisi Herodotus'un kitaplarında yer almakla birlikte yalnızca Antik Lidya kralı Karun'un adı bilinmekte ve "Karun kadar zengin olmak" deyimini bugün İngilizce, Türkçe ve dünyadaki pek çok dilde bilinmekte ve kullanılmaktadır (Weatherford,1997: 30). Karun ve atalarının zenginliği fetihlerden değil, ticaretten kaynaklıdır (Weatherford,1997: 30).

¹⁴ Üzerlerinde aslan başı şeklinde oyuklar yer almaktadır. Daha sonra bir tarafında tanrıça Athena'nın başının diğer tarafında onunla ilişkili olduğu düşünülen baykuş resmi yer alan standartlaşmış gümüş sikkeler darp edilmiştir (Ferguson, 2008: 24). Lidya'nın son kralı Kroisos (Krezüs) ise üzerine ustaca mitolojik hayvan kabartmalarının işlendiği oval şeklinde altın ve gümüş sikkeler darp ettirmiştir (Tarlan, 1992: 22-23).

1.1.4. Yunanistan

Homeros'un İlyada ve Odysseia adlı eserlerinden Eski Yunan'da toplum tarafından kabul edilen ortak değer ölçüsünün "sığır" olduğu anlaşılmaktadır¹⁵ (Tarlan, 1992: 21). Para ekonomisinin gelişmediği bu devirde mübadele trampa şeklinde yürütülmektedir (Trak, 1973: 55). Bu amaçla bronzdan (balta, şiş gibi) ve demirden yapılan bazı araçlar kullanılmıştır (Morgan, 1965: 13). Yunanlıların değişim aracı olarak değerli madenleri kullanmaları ticaret açısından oldukça önemlidir (Heaton, 1985: 30). Bu kapsamda M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren tunç eşya, çubuklar haline getirilmiş altın (Trak, 1973: 55), bakır veya gümüş kullanıldığı gibi bunların ağırlıklarına göre mübadelesi de söz konusu olmuştur. Daha sonra bazı tapınaklar standart incelikte veya yuvarlak şekilli maden parçaları çıkarmış, ayrıca belirli bir oranda gümüş içerdiklerinin garantisi olarak bir tanrı figürüyle damgalamışlardır. Böylece mübadele işlemlerinde terazi bulundurarak madenlerin ağırlıklarını tartma zorluğu aşılmıştır. Bu işlemler M.Ö. 2000 yıllarından itibaren yayılmaya başlamıştır, ancak daha ileri adım M.Ö. 700 yıllarında Lidya'da elektrumdan damgalı paraların basılmasıyla atılmıştır¹⁶. Zaman içinde Yunan siteleri altın, gümüş ve bakırdan sikke darbına başlamışlardır (Heaton, 1985: 30). İlk sikkeler tüccarlar tarafından üretilmiş ancak daha sonra devletler bu işi ele geçirmişlerdir (Morgan, 1965: 13). Yunan siteleri para basma işlemini bağımsızlıklarının sembolü olarak gördükleri için birbirlerinden ayrı olarak yürütmüşlerdir ve Sinop'tan Ege kıyıları ve Sicilya'ya kadar uzanan oldukça geniş bir bölgede (Tarlan, 1992: 23) M.Ö. 8.-6. yüzyıllarda pek çok devlet ve şehir üzerlerinde aslan başı (Lidya'da), kaplumbağa gibi kendileri ile özdeşleştirdikleri figürler yer alan (Morgan, 1965: 13) değişik ayar ve ağırlıkta paralar darp etmişlerdir (Tarlan, 1992: 23). Yunanlılar ayrıca sikke darbında kullandıkları madenlerin birbirleri ile olan oranlarına da önem vermişlerdir. Örneğin gümüşün elektrumla olan oranı 1/10 iken, altınla olan oranı 1:13 1/3 olarak kabul edilmiştir. Bundan başka "min" üzerinden belirlenen oranlar da vardır. Birbirinden farklı bu iki sistem şehir devletlerinin sikke basma haklarında veya sikke şekillerinde bir değişiklik meydana getirmemiş, şehirler arası para

¹⁵ Aynı eserden mallar yanında insanların değerlerinin de sığır ile ölçüldüğü görülmektedir. Örneğin yaşlı bir kadın esir 4, güçlü bir erkek köle ise 20 sığır değerindedir. Ayrıca sığıra ayrıcalık tanınarak yalnız Yunan soyluları tarafından sahip olunabilen bir servet unsuru haline getirilmiş ve halk koyun ve keçiyle yetinmek zorunda kalmıştır (Tarlan, 1992: 21).

¹⁶ Morgan (1965:15) modern şekilde tanınabilir ilk Avrupa sikkelerinin Yunanistan'a Lidya'dan geldiğini ve bunların yaklaşık olarak M.Ö. 9 ve 10. yüzyıllar arasında kullanılmaya başlandığını belirtmiştir.

değiştirme işlerini bir miktar kolaylaştırmıştır (Trak, 1973: 56). Zaman içinde şehirlerarasında para değişimlerini kolaylaştırmak için para anlaşmaları da yapılmıştır (Trak, 1973: 74).

Yunanistan'da bulunan birçok site devletinin farklı ad, ağırlık ve inceliğe sahip (Heaton, 1985: 31), avarı ve değeri farklı paralarının alışverişlerde güven problemi meydana getirmiş ve paranın hakiki değerini tayin eden (Zeytinoğlu, 1976: 39), nispi değerlerini bilen ve bunları değiştirerek geçim sağlayan sarraflık sınıfı ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur¹⁷ (Heaton, 1985: 31). Sarraflar daha sonra borç vermeye başlamışlar ve M.Ö. 5. veya 4. yüzyıldan itibaren zengin bankacılar haline gelmişlerdir¹⁸ (Heaton, 1985: 31).

Yunanlılar tarafından ticaret önceleri fazla önemsenmemekle beraber, zaman içinde mal değişimi yerine para değişiminin hakim olması ve özellikle metal paranın ortaya çıkması (Köhnen, 1965: 23) ticarete büyük kolaylık sağlamış, pazar ekonomisinin ve uzmanlaşmanın gelişmesini teşvik edici bir rol üstlenerek iç ve dış ticareti geliştirmiş ve tüm iktisadi hayatı değiştirmiştir¹⁹ (Köhnen, 1965: 23). M.Ö. 5. yüzyılda (Güran, 1995: 11) Yunanistan'da bulunan ve Anadolu, Kafkasya ve Rusya'dan getirilen madenler piyasaya sürülmüş ve ticarete para kullanımının artarak ticaretin gelişmesine vesile olmuştur (Trak, 1973: 74). Yunan tüccarlarının Doğu medeniyetlerinin gelişmiş merkezleri ile Akdeniz çevresinin geri kalmış ülkeleri arasında oynadıkları aracı rolünde gümüş para kullanımı

¹⁷ Bu sarraflar önceleri yabancı site paraları ile kendi site paralarını değiştirmişler, ancak daha sonra bunları saklamak üzere kabul etmişler ve çok yüksek faizle borç para vermeye başlamışlardır. Trapezit adı verilen sarraflık kurumu, zaman içinde ihtiyacı tatmin edemeyip büyük bankalar haline gelmişlerdir (Zeytinoğlu, 1976: 39).

¹⁸ Hırsızlardan korkanlar veya paralarını faiz karşılığı olarak çalıştırmak isteyenlerden mevduat kabul etmişler, bu mevduatları tarım veya tarım veya zanaat ürünlerinin rehni karşılığında kredi vermekte kullanmışlardır. Ayrıca kişilerin mevduat hesapları arasında para transfer işlemleri de yapmışlardır. Sarraflar para tüccarlığı yanında mallarla da ilgilenerek imalathaneleri yönetmiş ve gemicilik alanında da yatırım yapmışlardır. Toplum sarraflardan bu gibi hizmetler konusunda yararlanmakla beraber, aynı zamanda onlara karşı nefret de beslemişlerdir. Yabancıların toprak sahibi olmalarının yasaklanmasıyla beraber genellikle yabancı olan sarraflar da bundan etkilenmiş ve enerji ve sermayelerini binaya yöneltmekle servetlerini kentsel yapılara bağlamışlardır (Heaton, 1985: 31).

¹⁹ Yunan şehir devletleri M.Ö. 5. yüzyılda -bir kısmının daha önce olduğu bilinmektedir- daha sonra Mısır, Kartaca ve Roma tarafından da takip edilen oldukça gelişmiş bir parasal ekonomi kurmuşlardır. Bu devletlerin her biri savaş ihtiyaçları gibi bazı zorunlu harcamalar yapmaları durumunda bunları yapılabılır kılmak için paraya ve dolayısıyla parasal gelirlerini artırmaya ihtiyaç duymuşlardır. Yunan devletleri ve Doğu Akdeniz'de baş vergisi, arazi vergisi, mallar üzerinden alınan vergi, ihracat ve ithalat resimleri gibi vergilerin çoğunluğunun bu amaçla kullanıldığı ve giderek arttığı bilinmektedir. O dönemde kullanılmayan vergi, dönemin koşullarında gelir ve sermaye arasındaki fark yeterince açık bir şekilde, genel bir gelir vergisini almaya yetecek kadar iyi bilinmediği için genel gelir vergileri ve zenginliği düşürme ihtimali olan gelir üzerinden alınan vergilerdir (Morgan, 1965: 104).

oldukça önemlidir (Güran, 1995: 11). Atina ve diğer Yunan şehir devletlerinin gümüş sikkeleri perakende ticarete girmek için ve ücretlerin ödenmesi için yeterince küçüktür ve bu nedenle toplumun çok büyük bir bölümüne ödeme aracı olarak paranın yararlarını getirmiştir (Morgan, 1965: 14). Gümüş paralar ayrıca değer ölçüsü olarak da önem kazanmıştır. Diğer taraftan M.Ö. 800-500 yılları arasında işbölümü ve uzmanlaşmanın artması da, iç ticaretle beraber uluslararası ticareti geliştirmiş ve dolayısıyla para ekonomisi yaygınlaşması yönünde etkide bulunmuştur (Güran, 1995: 11).

Yunan siteleri içinde Atina sitesi siteler arası ticaretin etkin bir şekilde işlemesi için istikrarlı bir paranın gerekli olduğunun bilincine varmış, bu nedenle kendi parasını siteler arası para konumuna yükseltmiştir (Tarlan, 1992: 25). Atina parası ayar ve ağırlık özellikleri (Güran, 1995: 11) ve Atina'nın siyasi hegemonyası ile beraber M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren uluslararası bir ödeme aracı haline gelmiştir (Trak, 1973: 74) ve Doğu Akdeniz'de yüzyıllarca bu sikkelerin üstünlüğü devam etmiştir (Morgan, 1965: 14). Başlangıçta Atina sitesi yönetimi tarafından Lidya sikkeleri benimsenmiştir. Daha sonra Yunanistan'ın Loriyan yöresindeki gümüş yatakları sikke basımına tahsis edilmiş ve Atina sitesi para birimi olarak 4,36 gram ağırlığında ve binde 986 ayarında, üzerinde Loriyan baykuşu kabartması olan "drachme" (drahmi) adı verilen gümüş sikke ve bunun alt birimleri olan demirden basılmış ince levhalar (1 Drachme = 6 Cbolen) darp edilmiştir. Yüksek ayarlı olması nedeniyle Drachme, kısa zaman içinde Akdeniz bölgesinin aranan parası olma özelliğine kavuşmuştur. Drachme'nin üst birimleri olarak 1 Mine =100 Drachme ve 1 Talent = 6000 Drachme kurları geçerli olmuştur (Tarlan, 1992: 23). Peloponnesian Savaşı (Pelepenez Savaşı) dolayısıyla artan finansman ihtiyacı nedeniyle para sisteminde bir değişiklik yapılmıştır. Altının büyük işlemler için gümüşten daha uygun olduğuna, bronzun²⁰ (Morgan, 1965: 15) ve demirin²¹ de (Zeytinoğlu, 1976: 38) küçük mübadeleler için için kullanılmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda ilk altın ve bronz sikkeler Atina'da sırasıyla M.Ö. 407 ve 406'da darp edilmiştir (Morgan, 1965: 15). Atina'daki para otoriteleri zaman içinde senyoraj ya da sikke basım ücreti almaya başlamıştır. Devlet sikkelerin külçe değerini itibari değerinin (nominal değer) altına düşürerek büyük miktarlarda karlar elde etmiştir (Morgan, 1965: 14).

²⁰ İlk bronz sikkelerin M.Ö. 5. yüzyılda Sicilya'da darp edildiği bilinmektedir (Morgan, 1965: 15).

²¹ Demirden yapılmış ince levhalar şeklindeki bozuk paraya mankur adı verilmiştir (Zeytinoğlu, 1976: 38).

1.1.5. Asya: Çinliler-Hintliler

Çin ve Doğu-Güneydoğu Asya ile Hindistan alt kıtasında biçimlenen iki para geleneği ise Eski Dünya'nın diğer para gelenekleridir. Hindistan ve Akdeniz sikke gelenekleri ticaret ilişkilerinin canlılığı sayesinde yüzyıllar boyunca birbirlerini etkilemeye devam etmiş olmalarına rağmen, Çin ve Doğu-Güneydoğu Asya'daki sikke geleneği için benzer durum geçerli değildir (Pamuk, 1999: 4-5). Doğu ve Güneydoğu Asya'daki sikke geleneği son iki yüzyıla kadar bağımsız bir çizgide seyretmiştir (Pamuk, 1999: 4-5).

Sikke biçiminde paranın ilk habercileri olan üzerlerine damga vurulmuş değerli maden külçeleri önce Hindistan'da kullanılmıştır. *Şeykel* adı verilen ve Doğu Akdeniz bölgesinde kullanılan külçeler dürüstlükleriyle tanınan tüccar ailelerinin özel damgalarını taşıyan gümüş parçalarıdır (Pamuk, 1999: 2).

Çin'in kuzeyinde mübadele aracı olarak çoğunlukla öküz ve öküz arabası kullanılmakla beraber sedef taşları ve ipeğin kullanımı da söz konusudur (Trak, 1973: 122). Çin'in sikkeleri ise M.Ö. 3. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Buradaki ilk sikkelerin bazıları deniz kabuğu, bazıları kılıç ya da balık şeklindedir. Hıristiyanlıktan önce modern zamanlara kadar kullanılan ortası delik bakır yuvarlak diskler de yapılmıştır (Morgan, 1965: 13). Bunlar tüccarlar tarafından sikke biçiminde paranın ilk örnekleri olarak üzerlerine damga vurulmuş altın (Pamuk, 1999: 2) ve demir madenleridir (Trak, 1973: 122). *Tael* adı verilen ve Çin'de kullanılan gümüş külçeler ticaret loncaları tarafından damgalanmıştır (Pamuk, 1999: 2). Sikkeler genellikle bakır madeninden darp edilmiş ve gümüş külçe ağırlığı dolayısıyla büyük ödemelerde kullanılmıştır (Morgan, 1965: 13). Standardize edilmiş bronz sikkeler ise Çin'de ilk olarak M.Ö. 221'de kullanılmıştır (Ferguson, 2008: 24). Çin kimi para biçimlerine ise diğer iki gelenekten çok daha önce ulaşmıştır (Pamuk, 1999: 4-5). Örneğin banknotların orijinali 7. yüzyılda Çin'de kullanılmıştır (Ferguson, 2008: 27). Bunlar depo varakaları biçiminde kağıt paralardır ve madeni paraların büyük ödemeleri gerçekleştirilmede yetersiz olmaları ve ortaya çıkardıkları zorluklar nedeniyle Çin'de kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir²² (Dirimtekin,

²² Depo varakaları biçiminde kağıt paralar M.Ö. 1200 yıllarında Avrupa'da kullanılmıştır (Dirimtekin, 1982: 17-18). 13. yüzyılda Moğollar sayesinde İran'a ulaşabilmiştir (Pamuk, 1999: 4-5). Avrupa'da bugünkü anlamda kağıt para kullanımı 17. yüzyıldadır (Pamuk, 1999: 4-5).

1982: 17-18). “Çav” adıyla tedavül etmekte ve hazine karşılıkları bulunmaktadır (Akyıldız, 1996: 18).

1.1.6. Germenler

Ren ve Tuna ırmaklarının diğer kıyısında Roma’dan farklı bir yaşam ve iktisadi teşkilat tarzı içinde bulunan, çoğunlukla Germen soyundan olan (Barkan, 1957: 7), göçebe halde yaşayan ve hayvan yetiştirme ile uğraşan çoban kavimler bulunmuş (Köhnen, 1965: 33) ve bunların kültür seviyeleri ve gelişmişlik düzeyleri birbirinden farklılık arz etmiştir (Barkan, 1957: 7). Germenler ve Roma arasında yapılan ticarete bazen mübadele vasıtası olarak külçe halinde veya çubuklar şeklinde kıymetli madenler, mamul ziynet eşyası, kıymetli kumaş parçaları, kürkler, canlı hayvanlar, tunç ve demir gibi bazı madenler ve tuzun kullanıldığı olmuştur (Barkan, 1957: 8). Germenlerin kendisinde ise ticaret önemsenmemiş (Köhnen, 1965:36), Roma’da basılan altın ve gümüş paralar tanınmakla beraber (Barkan, 1957: 8) para basılmamış ve sadece Romalıların işgali altında bulunan bölgelerde kullanılmıştır (Köhnen, 1965: 36).

1.1.7. İtalyan Yarımadası: Romalılar

Para ve para düzenlerinin Akdeniz havzasında binlerce yıl süren gelişme sürecinde muhtemelen en önemli aşama Roma İmparatorluğu dönemidir (Pamuk, 1999: 3). Roma İmparatorluğu paranın etrafında organize edilmiş ilk imparatorluktur (Weatherford,1997: 49). Romalılar paranın bolluğu ile ekonominin sağlığı arasında bir ilişki olduğu düşüncesinden hareketle kalıcı bir para düzeni oluşturarak mübadele ve ticareti geliştirmeyi ve ekonominin daha iyi çalışmasını amaçlamışlardır. Para düzenlerinin gelişmesi sürecinde Roma İmparatorluğu döneminin ne kadar güçlü ve kalıcı bir etkisi olduğu, bugün Avrupa ve Ortadoğu’da para ile ilgili kullanılan terimlerin büyük çoğunluğunun kökenlerinin o döneme kadar gitmesinden anlaşılmaktadır (Pamuk, 1999: 3).

Roma ekonomisi ana karakter olarak tarımsal ekonomi özelliği taşımaktadır. Siyasi tarihine paralel olarak yapılabilecek ekonomik dönemlemeye göre, kuruluşundan (M.Ö. 753) cumhuriyet döneminin ilk üç yüz yılını kapsayan süreç ilkel tarımsal ekonomi dönemi

olarak adlandırılmaktadır²³. Cumhuriyet döneminin bir bölümünü ve imparatorluk dönemini kapsayan ve yıkılışına kadar geçen süre ise siyasi yayılma ile beraber liberal ekonomiye geçiş ve bunun emperyalizme dönüştüğü dönemdir. Bu dönem kendi içinde a. Gelişme Dönemi-Liberal Ekonomi Dönemi (M.Ö. 31- 193), b. Geçiş Dönemi-Doğa Ekonomisine Geçiş ve Bunalımlar Dönemi (193-284) ve c. Dağılma Dönemi-Güdümlü Ekonomi Dönemi (284-476) olarak üçe ayrılmaktadır (Sahillioğlu, 1989: 15).

Roma döneminin başlangıcında kocabaş hayvanlar para olarak kullanılmakla beraber, dönem içinde genel olarak mal değişiminin hakim olduğu sistem ortadan kalkmış durumdadır (Köhnen, 1965: 28). İlkel parasal ekonomi döneminde mübadele aracı olarak bronzdan yapılan ve As olarak adlandırılan bir para kullanılmıştır. As şekilsiz olmasından dolayı kaba bir paradır ve bu nedenle ismi “As rude” olarak da kullanılmıştır. Daha sonra bu paraya damga vurulmaya başlanmış ve ismi “As Signatum” olarak değişmiştir. As signatum III. yüzyıla kadar kullanılmıştır. As, bir livre (327 gram) ağırlığındaki bir bronzdur ve bunun on ikide birine de önce denilmektedir (Sahillioğlu, 1989: 20).

M.Ö. 360 yılında (Tarlan, 1992: 23) Cumhuriyet Dönemi’nde Roma’nın ilk sayı parası, dökme bronzdan yuvarlak bir para olan “As grave” darbedilmiştir ve 273 gram ağırlığındadır²⁴. Daha sonra “As Liberal” adı verilen ve 327 gram ağırlığında olan bir para piyasaya çıkarılmıştır. Bu para 12 once’a bölünmüştür (Sahillioğlu, 1989: 29). As, Pön Savaşları²⁵ sırasında savaşın finansmanı dolayısıyla ağırlık ve ayarında önemli düşmelerle değer kaybına uğramıştır (Morgan, 1965: 16-17) ve savaş sonrasında da değer kaybı devam etmiştir. As, M.Ö. 89’da yarım once (ons) kadar olup, ağırlığının 23/24’ünü kaybetmiştir ve bu nedenle küçük ödemeler için kullanılan ufaklık para durumuna gelmiştir²⁶ (Sahillioğlu, 1989: 29). Roma’nın asıl gümüş parası olan Denarius²⁷ M.Ö. 280

²³ M.Ö. 753-M.Ö. 509 arası dönem Roma tarihinin krallık dönemini oluşturmaktadır. M.Ö. 509- M.Ö. 31 arası dönem Roma tarihinin Cumhuriyet dönemini oluşturmaktadır. Bundan sonra yıkılışına (M.Ö. 476) kadar geçen süreç, İmparatorluk dönemidir ve bu dönemde a. Yükselme (M.Ö. 31- 193), b. Duraklama (193-284) ve c. Gerileme ve Dağılma (284-476) Dönemi olarak üçe ayrılmaktadır (Sahillioğlu, 1989: 15).

²⁴ As, üç kişiden oluşan bir komisyon tarafından “Juno Moneta” tapınağında basılmaktadır (Sahillioğlu, 1989: 29) ve Fransızca’daki “monnaie” ile İngilizce’deki Money kelimeleri bu tapınağın simsinden gelmektedir (Tarlan, 1992: 23).

²⁵ Pön Savaşları, Fenikelilerin kurdukları ticari düzenin bir devamı olan Kartaca’nın ayrı bir kavim olan Pönlerle işbirliği yaparak Roma Cumhuriyeti ile M.Ö. 264-146 yılları arasında 118 yıl süreyle yapılmış savaşlardır (Zeytinoğlu, 1976: 29-30).

²⁶ Smith (2004:50)’de Birinci Pön Savaşı’ndan beş yıl öncesine kadar As adı verilen paranın kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca As’ın bakır bir para birimi olduğunu ve buna bağlı olarak da bakırın Roma’da hep değer ölçütü olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Diğer taraftan Roma’nın gümüş parasının adının sestertius

yılında (Tarlan, 1992: 23) Birinci Pön Savaşı sırasında darbedilmiştir (Smith, 2004: I, 50). Atinalı'ların Drachme'sinin bir benzeri olan Denarius da (Tarlan, 1992: 23) Pön Savaşları zamanında 4,55 gram olan önceki ağırlığından 4 grama kadar düşmüştür (Sahillioğlu, 1989: 29).

İmparatorluk döneminde Roma'da para altın ve gümüş sikkelerden oluşmakta (Mansfield, 1977: 276) ve hem gümüş para Denarius hem de altın para Aureus darp edildiğinden bimetalist para rejimi bulunmaktadır (Sahillioğlu, 1989: 35). Ancak bunun dışında bronz sestertius (Ferguson, 2008: 24) ve başka daha küçük değerli bakır paralar da tedavülde yer almaktadır (Güran, 1995: 19). Bu paralar metallerin göreceli kıtlıklarına göre derecelendirilmiştir ve hepsinin bir yüzünde ülkeyi yöneten hükümdarın başı ve diğer tarafında efsanevi figürler yer almıştır (Ferguson, 2008: 24). İmparatorluğun genişleme döneminde (M.Ö. I. ve M.S. II. asırlar arasında), Roma İmparatorluğu'nda barış ve güven egemen olmuş ve bu dönemde Roma parası mübadelenin ve dolayısıyla imparatorluk ekonomisinin gelişmesine yardım etmiştir (Güçer, 1976: 41). Roma gelişmiş bir ticaret ağına sahiptir ve bu ticarete aracılık edebilecek istikrarlı ve sağlam bir para düzeni kurmuştur (Güran, 1995: 19). Roma'nın başlıca maden kaynağı İspanya'dır ve Roma işgali altında kaldığı müddetçe İspanya yıllık ortalama 300.000 ons altın sağlamıştır (Heaton, 1985: 46). Ayrıca genişleme döneminde fütühatın sağladığı ganimetler ve eyaletlerden alınan vergiler şeklinde Akdeniz ülkeleri altınlarının büyük kısmı Romalıların elinde toplanmıştır. Bu nedenle Akdeniz piyasalarında uzun süre bol ve ayarı düzgün Roma altını hakim olmuştur (Barkan, 1957: 19-20). Hindistan'ın batı ve güney kıyılarında Koşin'in de ve Baltık sahillerinde yapılan kazılarda Roma'nın altın ve gümüş paralarına sık sık rastlanmaktadır. Bu durum Roma parasının her yerde kabul edildiğinin bir göstergesidir (Güçer, 1976: 41).

olduğunu, ancak değerinin bakır cinsinden hesaplandığını ve 2,5 as'ı temsil ettiğini ve tüm hesapların as ya da sestertius cinsinden tutulduğunu belirtmiştir (Smith, 2004: I, 50).

²⁷ Sahillioğlu (1989)'da Denarius "denier" olarak adlandırılmıştır.

Tablo 2.1: Roma İmparatorluğu'nun Gelişme Döneminde (M.Ö. 31-193) Paranın Değerinde Meydana Gelen Azalmalar

İmparator	Aureus		Denarius	
	Gram	Ayar (%)	Gram	Ayar (%)
Auguste	8,18 (7,81)	98	3,89	- (98-99)
Neron ²⁸	7,27	90	3,41 (3,38)	95 (90)
Marc-Aurel	7,12	90	-	80-75
Commodo	-	-	-	70

Kaynak: Sahillioğlu, 1989: 36

* Tabloda parantez içinde yer alan değerler (Güçer, 1976:41)'dan alınmış bilgilerdir. Parantez içinde ayrı bir değer verilmeyen rakamlar her iki kaynakta da aynı değer için yer aldığı göstermektedir.

Yukarıdaki tabloda imparatorluğun gelişme devrinde (M.Ö. 31-193) paranın değerinde meydana gelen azalmalar yer almaktadır. Bu değişikliklerden sonra Denarius'un 107 yılına kadar, Aureus'un 180 yılına kadar ayar ve ağırlığında bir değişim olmamıştır (Güçer, 1976: 41). 107-180 yılı arasında Denarius'un ağırlığı aynı kalmış ancak ayarı yüzde 67'ye kadar düşmüştür. Aureus-Denarius kuru da bu süre zarfında 1 Aureus = 25 Denarius'dan 1 Aureus = 50 Denarius'a yükselmiştir (Güçer, 1976: 46).

Paranın değer kaybının nedenleri en genel anlamıyla bütçe açıkları²⁹ ve dış ticaret açıklarıdır. Bu dönemle beraber Roma'nın girdiği savaşlar önceki dönemler gibi yeni fetihler ve yeni kazançlar sağlamaktan ziyade, savunma savaşları olmaktan öteye gidememiş ve ordunun masrafları hazine için ek bir yük oluşturmaya başlamıştır (Sahillioğlu, 1989: 36). Diğer taraftan fütihat yollarının açtığı kıymetli maden kaynaklarının kurumaya başlaması ve sürekli hale gelen mağlubiyetle neticelenen harpler büyük miktarlarda altın ve gümüş madeninin dışarı çıkmasına neden olmuş ve buna ek olarak imparatorluk içindeki altın ve gümüş madenlerinin işletilmesi de durmuştur (Barkan, 1957: 19-20). Bu dönemde Roma'nın dış ticareti de açık vermektedir. Roma Doğu'dan

²⁸ Morgan (1965:17) İmparator Neron döneminde bir dizi taşıyış yapıldığını ifade etmiş, ancak taşıyışların parada ne kadar değer düşüklüğüne neden olduğunu belirtmemiştir. Ancak Weatherford (1997:53) İmparator Neron döneminde yapılan taşıyışları ayrıntılarıyla açıklamıştır. Buna göre aynı ağırlıktaki (pound) gümüşten önce 84 denarius darp edilirken taşıyışla beraber 96 denarius darp edilir hale gelmiştir ve bu rakamlara göre Nero taşıyış işlemi yaklaşık yüzde 15 kâr sağlamıştır. Benzer şekilde aynı ağırlıktaki altından önce 40 aureus darp edilirken, sonra 45 aureus darp edilmişti, bu da yaklaşık yüzde 11'lik bir kazanç demektir (Weatherford,1997: 53).

²⁹ Roma'da dengesiz bütçe yıllarında para ayarının düşürülmesi devletin gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır (Heaton, 1985: 54).

ipek, kokular ve inci gibi kıymetli eşyaların (Barkan, 1957: 19-20) ithalatını altın ve gümüş ihracatıyla karşılamıştır (Sahillioğlu, 1989: 35). Bunun sonucunda sürekli açık veren dış ticaret dengesindeki bozukluk iş adamlarını ticaret yapmak için gerekli parayı bulamaz hale getirmiştir (Barkan, 1957: 19-20). Söz konusu bu değerli maden kaçıışı ve darlığı da para ayarlamalarının nedenleri arasında yer almıştır (Sahillioğlu, 1989: 35). Son olarak sarayın israfları ve memur maaşlarının ödenemez hale gelmesi, devletin paranın ayarını bozma çözümüne başvurmasına ve açıklarını bu yolla kapatma teşebbüsünde bulunmasına yol açmıştır (Barkan, 1957: 20).

Roma İmparatorluğu'nun geçiş döneminde de (193-284) genellikle paranın değerinin düşürülmesi şeklinde yapılan para ayarlamalarına başvurulmuştur. İmparator Caracalla döneminde (215-218) Aureus'un ayarına dokunulmayarak ağırlığı 6,54 grama düşürülmüş olmasına rağmen altın çok seyrek basılır hale gelmiş ve ağırlığında istikrar sağlanamamıştır. Bu dönemde ayrıca "Antoninianus" adı verilen, iki Denarius ağırlığında (7,6 gram) olmakla beraber, içinde bir buçuk Denarius kadar gümüş bulunan (yüzde 57 ayarında) bir gümüş para daha basılmıştır. Bu paranın ağırlığı zaman içinde önce 5 daha sonra da 3 grama düşmüştür (Sahillioğlu, 1989: 39).

Tablo 2.2: Roma İmparatorluğu'nun Geçiş Döneminde (193-284) Denarius'un Ayarında Meydana Gelen Değişimler

İmparator	Ayar (%)
Caracalla (215-218)	57
Eliogabil (218-222)	43 (43,2)
Filip ve Déce (244-251)	40
Valerien (253-260)	15
Galien (260-268)	11-1 (2)

Kaynak: Sahillioğlu, 1989: 39

* Tabloda parantez içinde yer alan değerler (Güçer, 1976:41)'dan alınmış bilgilerdir. Parantez içinde ayrı bir değer verilmeyen rakamlar her iki kaynaktan da aynı değer yer aldığına göstergesidir.

Denarius'un (o dönem aldığı özel isimle Antoninianus'un) ayarında zaman içinde meydana gelen değişimler yukarıdaki tabloda yer almaktadır. Bu değişikliklerle beraber denarius artık kimsenin kullanmak istemediği çekirdeği kurşun, gümüş kaplama, kötü bir para haline gelmiştir.

Tablo 2.3: Roma İmparatorluğu'nun Geçiş Döneminde (193-284) Aureus'un Ağırlığında Meydana Gelen Değişimler

Yıllar	Ağırlık (gram)
220	6,57
250	2,86
260	2,34

Kaynak: Sahillioğlu, 1989: 39

Bu dönemde Aureus'un da ağırlığı oldukça azalmıştır. Yukarıdaki tabloda yıllar içinde Aureus'un ağırlığında meydana gelen azalmalar yer almaktadır.

Roma'da madeni paralar arasındaki değişim oranları da paranın değeri açısından önemlidir. Augustus döneminde (M.Ö. 27-M.S. 14) aureus ve denarius arasındaki kur $12\frac{1}{2}$:1 olarak sabitlenmiştir. Daha sonra uzun taşış döneminde bakır/gümüş oranı 40:1 ile 100:1 arasında dalgalanmıştır (Einzig, 1970: 31).

Tablo 2.4: Roma İmparatorluğu'nda Altın/Gümüş Oranı

Trajan (M.S. 98-117)	10:1
Diocletian (M.S. 284-305)	7,8:1
Theodosius (M.S. 378-95)	18:1

Kaynak: Einzig, 1970: 31

Yukarıdaki tabloda Roma tarihinin belli bir döneminde altın/ gümüş oranında meydana gelen değişimler yer almaktadır. Altın/gümüş oranı Roma'nın yıkılma dönemine yaklaştıkça yükselmiştir.

Paranın ağırlık ve ayarının düşmesi, kısa süre için borç yükü (Sahillioğlu, 1989: 39) nispi olarak (Barkan, 1957: 20) hafifletmiş olmakla beraber, daha sonra değeri ve satın alma gücünü de düşürmüştür (Sahillioğlu, 1989: 39). Para değerinde meydana gelen bu düşüşe paralel olarak fiyatlar da hızla yükselmiştir (Güçer, 1976: 46). Örneğin M.S. 301-323 arasında solidus'un fiyatı 50.000 denarius'dan 160.000 denarius'a çıkmıştır. Ancak denarius'un gümüş içeriği yarısı kadar düşmüş ve yüzde 4'ten yüzde 2'ye inmiştir (Einzig,

1970: 47). Örneğin buğdayın fiyatı 255-294 yılları arasında 20 kat artmıştır (Güçer, 1976: 46). Para ayarlaması sonucunda eşya fiyatlarında meydana gelen artış, paraya ayar olarak katılan madenin fiyatında da artış meydana getirmiştir ve maliyetini kurtarmadığı için paraya ayar olarak bakır yerine kurşun, kalay veya çinko katılmaya başlanmıştır (Sahillioğlu, 1989: 39). Fiyatlarda meydana gelen hızlı artış, asker, memur ve dar gelirli vatandaşları geçim sıkıntısı ile karşı karşıya bırakmıştır. Devlet buna çözüm olarak satış fiyatlarını tespit etmeye başlamış ve böylece başlayan iktisadi hayata devlet müdahalesi piyasaların daha büyük sıkıntılara düşmesine neden olmuştur (Güçer, 1976: 46). Bu sıkıntılardan biri, malların piyasadan çekilerek karaborsanın ortaya çıkmasıdır. Ayrıca fiyat artışları ile beraber devletin nakit para olarak topladığı vergilerin reel değeri, başka bir deyişle topladığı vergilerle satın alabileceği eşya miktarı da düşmüş ve bu durum devleti vergileri aynı olarak toplamaya sevk etmiştir. Devletin para ayarlamaları hızlandıkça, nakit olarak topladığı vergilerin sayısı ve önemi azalırken, aynı olarak topladığı vergilerin payı giderek artmıştır (Sahillioğlu, 1989: 39). İflas etmiş olduğu söylenebilecek bu para siyaseti karşısında Roma vatandaşları çok eskiden olduğu gibi “trampa” sistemine dönmek durumunda kalmışlar ve alışverişlerinde tartılan maden parçalarını kullanmaya başlamışlardır (Güçer, 1976: 46).

İmparatorluğun gerileme ve çöküş (dağılma) dönemi olarak da adlandırılabilir güdümlü ekonomi döneminde (284-476) enflasyonist para politikaları devam etmiştir (Sahillioğlu, 1989: 41) ve buna bağlı olarak yaşanan iki önemli ekonomik problem enflasyon ve para ayarının bozulması olmuştur (Güran, 1995: 20). Devletin karşı karşıya kaldığı mali sıkıntılar, vergi miktar ve oranları artırma yönündeki tedbirlere rağmen aşılamayıp, devletin gelirleri harcamalarını karşılayamayınca, devlet bu açığı paranın ağırlık ve ayarını bozarak kapatmaya çalışmıştır (Güçer, 1976: 47). Paranın gerçek değerinin azalması ve miktarının çoğalması ise eşya ve hizmet fiyatlarının beş-on kat artmasına neden olarak (Barkan, 1957: 20) yüksek düzeyli bir enflasyon sıkıntısı oluşturmuş ve bu durum ticareti de olumsuz yönde etkilemişlerdir (Heaton, 1985: 55). Bu durum yalnızca halk tabakasının ciddi sıkıntılara düşmesine değil, aynı zamanda devletin de büyük zarara uğramasına neden olmuştur. Devlet, ağırlığı ve ayarı düşük paranın ilk basılması durumunda kazançlı durumda olsa bile, vergi tahsilâtının çürük para üzerinden yapılması hazinedeki açıkları daha da artırmış ve hazinenin mevcut gelirleri ile devletin harcamalarını yapamaz duruma gelmesine neden olmuştur (Barkan, 1957: 20; Güçer, 1976:

47). Bu durumdaki Roma ekonomisinde aynı vergilerin payı daha da artmıştır (Sahillioğlu, 1989: 41). Böylece Roma ekonomisi zaman içinde para ekonomisinden aynı ekonomiye³⁰ (tabi ekonomiye) dönmüştür ve vergileri ürün ve hizmet halinde toplamaya başladığı gibi, maaşları da (memur, asker veya işçilerin maaşları) aynı şekilde ödemek durumunda kalmıştır ((Barkan, 1957: 20; Güçer, 1976: 47). Vergilerdeki artış halkın dağa kaçıp eşkıyalık yapmasına, çölde ibadete çekilmesine ya da kentteki pleb³¹ sınıfına katılmasına neden olmuştur (Sahillioğlu, 1989: 41).

3. ve 4. yüzyıllarda enflasyon sorunu artan ölçüde ayarı bozulan gümüş paralarda yaşanmıştır (Güran, 1995: 15). 3. yüzyılda imparatorluk maliyesinin yaşadığı darlıklar paraların ayarının sürekli düşürülmesine neden olmuş (Güçer, 1976: 46) ve yüzyılın sonunda Denarius'un satın alma gücü enflasyondan önceki değerinin yüzde birine kadar düşmüştür. Enflasyon bakır paraların tamamen değersiz hale gelmesine kadar devam etmiştir (Güran, 1995: 20). 4. yüzyılda iktisadi durum ve vergi sistemi 3. yüzyıldaki buhranların izlerini taşımıştır (Barkan, 1957: 22) ve yüzyılın sonunda çok az miktarda gümüş ve bakır para basılmış ve imparatorluk altın para sistemine geçmiştir (Güran, 1995: 20). Ancak memurlar ve şehir halkının bütün ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması üzerine fiyatların narh listeleri ile tespit edilmesi nedeniyle köylü açısından da ticaret için üretim yapmanın şevki ortadan kalkmış ve üretilen ürünün büyük bir kısmına memur ve askerlere dağıtılmak üzere devlet tarafından el konulması köylünün yalnızca kendi ihtiyaçlarını göreceği seviyede üretim yapması ile sonuçlanmıştır. Bu durumda esasen çarşı, pazar ve para esas fonksiyonlarını yitirmiştir (Barkan, 1957: 22).

Cermen istilaları nedeniyle Akdeniz havzasında ekonomi ve ticaretle beraber para gelenekleri de ikiye ayrılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinde nüfus, ticaret

³⁰ Tabii veya aynı ekonomi üç farklı anlamı ifade etmektedir. Bunlardan biri paranın olmadığı veya bilinmediği devirlerde bir malın diğer bir malla değiş tokuşu şeklinde yürütülen ticarettir. Diğeri, paranın aracı olması ya da herhangi bir ticari mübadele söz konusu olmadan, bir hizmetin karşılığı ya da vergi borçlarının, ücretlerin, kira bedellerinin, cezaların ya da savaş tazminatlarının eşya veya erzak olarak ödendiği ekonomidir. Roma İmparatorluğu için geçerli olan budur. Üçüncüsü ise Ortaçağ'da yaşanan kapalı ev veya malikane ekonomisidir. Bu üç çeşit aynı ekonominin ortaya çıkmasına vesile olan sebepler farklılık arz etmektedir (Barkan, 1957: 21).

³¹ Roma toplumunda zaman içinde kamusal toprak mülkiyeti çözülmüş ve bu durum iki ayrı toplumsal sınıf meydana getirmiştir. Bunlardan biri, sahip olduğu toprak mülkiyeti giderek artan ve sürekli güçlenen soylu toprak aristokrasisi sınıfıdır ve "patrici" olarak adlandırılmaktadır. Diğer sınıf ise küçük toprak sahipleri sınıfıdır. Bunlar ellerindeki az miktar toprağı da kaybederek (patricilere vermek zorunda kalarak) kentlere göç etmek zorunda kalmışlar ve pleb adı verilen devletin işesini üstlendiği yeni, asalak bir toplumsal sınıfı meydana getirmişlerdir (Özyüksel, 2007: 13).

ve kent ekonomisi hızla küçülmüştür. Sikke ve diğer para biçimlerinin kullanımı ve tedavülü de azalmış, trampa gibi parasız mübadele biçimleri yayılmıştır. Doğu Akdeniz’de ise kent ekonomisi ve genel ekonomik durumun daha güçlü kalması sebebiyle, Roma’nın altın, gümüş ve bakır sikke geleneği Bizans’ta gelişimine devam etmiştir (Pamuk, 1999: 5).

Para ve tüccar yasası antik dünyanın iki müthiş mirasıdır. Roma İmparatorluğu çöktüğü zaman para ekonomisi de daralmış olmakla beraber, tamamen ortadan kalkmamıştır. Eskiden Roma İmparatorluğu egemenliği altında olan ülkelerin hepsi değilse de büyük çoğunluğu yeni bir şehir-devleti düzenine geçmişlerdir. Bunlar Roma İmparatorluğu’ndan kalan yasalarla para kullanımına devam etmişlerdir (Hicks, 1977: 71).

1.2.ORTAÇAĞ’DA PARA VE TAĞŞIŞ

Ortaçağ, 476 yılından Yeni Dünya’nın keşfedildiği 1492 yılına kadar süren dönemi kapsamaktadır (Köhnen, 1965: 41). Ortaçağ’ın 1453’de II. Mehmed’in (Fatih Sultan Mehmed) Bizans İmparatorluğu’nun başkenti Constantinople’yi (İstanbul) fethetmesiyle sona erdiği yönünde görüşler de bulunmaktadır (Trak, 1973: 221).

5. yüzyılda meydana gelen Kavimler Göçü Batı Avrupa’da Roma İmparatorluğu zamanındaki iktisadi hayata son verip, 1000 yıl sürecek olan Ortaçağ ekonomisinin doğmasına sebep olmuştur (Güçer, 1976: 52).

Ortaçağ başlıca üç aşamaya ayrılabilir:

1. Kapanma ve Boğulma Dönemi: Batı Roma’nın istilalara uğradığı ve yıkıldığı andan (5. yüzyıl) itibaren 11. yüzyıla kadar süren dönemi kapsamaktadır. Ardı ardına istila hareketleri sonucu Avrupa Akdeniz ve dünya ticaretinin dışında kalmış (Güçer, 1976: 54), ticaret ilişkileri ve kent canlılığını yitirmiştir. Sanayi ve ticaret gerilemiş ve tarım ekonomisi hâkim olmuştur (Sahillioğlu, 1989: 48). İktisadi hayatın kırlarda toplanmasına bağlı olarak toprağa dayalı ekonomik ve sosyal hukuki düzen oluşmuş, pazar, piyasa ve dolayısıyla para fonksiyonunu yerine getiremez hale gelmiştir (Güçer, 1976: 54). Bu dönem Avrupa toplumlarında iktisadi ilişkilerin tabî (doğal) ekonomiye en çok yaklaştığı dönemdir. Bu dönemde para kullanımı tamamen ortadan kalkmamıştır, ancak daha çok bir değer ölçüsü olarak birikim aracı işlevinde kullanılmıştır (vazo, yemek takımı, ziyet

eşyası gibi değerli eşya koleksiyonları şeklinde (Barkan, 1957: 60-61). Piyasada tedavülü ve miktarı azalmış, büyüklüğü (ağırlığı) ve ayarı düşmüştür. Bu durumda parayı kullanma imkânı olmayan Avrupalılar, hizmet ve ücret ödemelerini erzak ve eşya olarak ya da şahsi hizmet angarya şeklinde yapar hale gelmiştir (Barkan, 1957: 42). Ayrıca bu dönemde Avrupa'da altın para artık basılmaz hale gelmiş (özellikle 9.-13. yüzyıl arasında), tüm alışverişler gümüş veya bakır ufaklık paralar kullanılarak yapılar hale gelmiştir (Barkan, 1957: 40). Altın paranın miktar ve kalitesi, uluslararası bir mübadele aracı olması açısından, ülkenin iktisadi varlığının ölçüsü ve aynı zamanda yaratıcı ve harekete getirici kuvvetlerinden birisidir (Barkan, 1957: 60). Bu dönemde altın paranın basılmaması, ekonomide genel bir fakirleşmenin göstergesidir (Barkan, 1957: 40).

2. Kalkınma Dönemi: 11.'dan 14. yüzyıl ortalarına kadar süren dönemi kapsamaktadır³². Bu dönemde Avrupa'da tüm ekonomik alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Nüfus artışıyla beraber tüm iyi topraklar tarıma açılmıştır. Fiyatlar yükselmiştir. Ticaret ve bankacılık daha karmaşık bir hale gelmiştir. Bu dönemde özellikle 1150-1350 yılları arasındaki dönem, ekonomik girişim için bir genişleme ve olgunlaşma dönemi olarak değerlendirilebilir (Heaton, 1985: 60). Tarım dışı ekonomik faaliyetler önem kazanarak ticaret ve sanayi gelişmiş ve kent hayatı yeniden canlanmıştır. Batı Avrupa kent dışına ve kıta içine doğru yayılma göstererek (Sahillioğlu, 1989: 48), tekrar doğudaki ülkelerle ilişkiler kurmuş, toprak zenginliği yanında menkul değerler de değer kazanmış ve böylece daha sonraki dönemlerde Avrupa ekonomisinin üstünlüğünü hazırlayan ekonomik uyanış süreci yaşanmıştır (Güçer, 1976: 54).

3. Duraklama Dönemi: 14. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yaklaşık 100 yıllık dönemde ise tarım, endüstri ve ticaret açısından koşullar olumsuz bir hal almıştır. Açlık ve veba salgınları nüfusun büyük ölçüde azalmasına neden olmuştur. Ücretler artmasına, vergiler ağırlaşmasına rağmen fiyatlar aynı kalmış hatta düşmüştür ve bu durum bazı işletmeleri daha az karlı hale getirmiştir. Diğer taraftan yeni oluşmuş veya henüz yeni oluşmakta olan devletler ya da kentler arasındaki ya da devletlerin kendi içindeki savaşlar (Heaton, 1985: 59) Avrupa'nın pek çok bölgesinde ilerlemeyi durdurarak, gerilemelere

³² Güçer, (1976:54)'de bu dönem, Ortaçağ'ın ikinci yarısına denk gelen 11.-15. yüzyıllar arası olarak gösterilmektedir.

sebeplerden birini oluşturmuştur. Sonuç olarak Ortaçağ'ın sonlarında ekonomik hayata durağanlık hakim olmuştur (Heaton, 1985: 61).

Güran (1995:26)'da yer alan dönemlemeye göre ise, 476-1000 yılları arasındaki yaklaşık yarım bin yıllık zaman dilimi Karanlık Çağ ya da Erken Ortaçağ olarak adlandırılmaktadır ve bu dönem Avrupa'da siyasi kargaşa ve ekonomik düşüşün yaşandığı bir dönemdir.

Yaklaşık olarak 1000 yıllarından başlayarak 14. yüzyıl başlarına kadar geçen süre ise İleri Ortaçağ olarak adlandırılmaktadır ve bu dönem yaygın ve hızlı bir ekonomik kalkınmanın görüldüğü bir dönemdir.

14. ve 15. yüzyıllar ise Geç Ortaçağ dönemi olarak adlandırılmaktadır ve bu dönem ekonomik anlamda kriz yaşanan bir dönemdir.

Heaton (1985:59) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre Ortaçağ 4 ana döneme ayrılabilir. Bu sınıflandırma 11. ve 14. yüzyıllar arasındaki Genişleme Dönemi ya da İleri Ortaçağ ve 14. yüzyıl ortasından sonraki dönem için Duraklama Dönemi ya da Geç Ortaçağ Dönemi şeklinde yapılan sınıflandırma ile tarihsel açıdan ve ekonomik koşullar bakımından örtüşmektedir. Yalnızca Ortaçağ'ın başlangıcı için daha farklı bir sınıflandırma söz konusudur. Buna göre birinci dönem 5.-7. yüzyıllar arası dönemdir. Bu dönemde göçebe halklar seçtikleri ya da ittikleri topraklara yerleşmişler ve bu bölgelerdeki tarımsal ve endüstriyel kaynaklarını işlemeye başlamışlardır (Heaton, 1985: 59). 700 yıllarından sonra yeni göç dalgaları bu yerleşme, gelişme ve şenlendirme hareketini yaklaşık üç yüz yıl sürecek bir kesintiye uğratmıştır (Heaton, 1985: 59). Özellikle 850-950 yılları arasında birinci dönemin siyasal ve ekonomik ilerlemesi durmuş ve bazı bölgeler kısmen gerileme sürecine girmiştir (Heaton, 1985: 60).

Cipolla (1993:20-21) Ortaçağ'ı geçerli olan uluslararası para açısından üç döneme ayırmıştır. Birinci dönem 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar olan dönemdir. Bu dönemde Yakın Doğu'nun zengin kasabaları, Kuzey Afrika'nın pazarları, İtalya'nın limanları, Fransa ve İspanya'da manastır ve kalelerin civarları, kısacası bütün Akdeniz'de Bizans

İmparatorluğu'nun altın solidus³³'u kullanılmıştır. 7. yüzyılın son on yılında ise bu birlik bozulmuştur. 7. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz dünyasının prestij kazanmış iki güçlü sikkesi nomisma ve dinar'dır. Batı Avrupa bu konuda Bizans ve Müslümanlarla yarışma çabası içine girmeyerek, ekonomik ve politik açıdan zayıf ve pasif bir rolü kabul etmiş ve esas olarak gümüş sikkeye dönmüştür (Cipolla, 1993: 25).

Ortaçağ'ın uluslararası para kullanımına göre ikinci dönemi 8. yüzyılın başlangıcından 13. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemi kapsamaktadır (Cipolla, 1993: 20). Bu dönemde Charlemagne (Şarلمان) para reformu kapsamında darp edilen yeni denarius'lar temel para birimidir (Cipolla, 1993: 26).

Ortaçağ'ın uluslararası para bakımından üçüncü ve son dönemi ise 13. yüzyılın ortalarından Ortaçağ'ın sonlarına (15. yüzyıl) kadar olan dönemdir (Cipolla, 1993:20). 13. yüzyılın ortası ile 14. yüzyıl sonu arasında büyük prestije sahip olan sikke Floransa'nın altın sikkesidir. 15. yüzyılda ise uluslararası parayı Venedik sikkesi temsil etmektedir (Cipolla, 1993: 26).

Ortaçağ'da Roma'nın siyasi ve ekonomik anlamda parçalanmasıyla beraber para ve her yerde geçerli bir para değeri sistemi düşüncesi de ortadan kalkmıştır. Roma İmparatorluğu'nun etkin para birliği, her bölge ve her küçük feodal beyliğin kendi parasını kullandığı ve dolayısıyla çok çeşitli paraların tedavülde olduğu bir düzene bırakmıştır (Özyüksel, 2007: 57).

1.2.1. Bizans İmparatorluğu

Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu olarak ikiye ayrıldıktan sonra, Doğu Roma İmparatorluğu Bizans adı altında 476-1453 yılları arasında yaklaşık 1000 yıl süre varlığını korumuş, Batı Roma'nın aksine Barbar ve İslam istilalarına karşı koymayı başarmıştır. Bizans İmparatorluğu ilerlemiş şehir hayatı ve çok kuvvetli altın parası ile iktisadi ve sosyal açıdan gelişmeye devam etmiştir (Güçer, 1976: 65-66). Bizans altın para kullanan ve dolayısıyla monometalist sistemin geçerli olduğu bir ülkedir. Ancak küsurat ödemelerinde ufaklık para olarak gümüş para da kullanılmıştır. Bizans'ın temel

³³ Solidus'u Yunanlılar tarafından nomisma ve Batılılar tarafından bezant olarak adlandırılmıştır. 13. yüzyılda ise "hyperperon" adını almıştır (Cipolla, 1993: 21).

para birimi Konstantin döneminde darp edilen 4,54 gram ağırlığındaki solidus'dur ve bu dönemde Nomisma adıyla kullanılmıştır³⁴. Bizans doğu ile batı arasındaki ticarete aracılık etmiştir ve ayrıca kendi lüks mallarının da ticaretini yürütmüştür. Doğudan ipek, baharat, fildişi ve kıymetli taşlar ithal etmiş ve genellikle altın para ihraç etmiştir. Doğu ile olan ticaret açığını Batı ile yaptığı ticaret fazlasıyla kapatmıştır (Sahillioğlu, 1989: 64-66).

Bizans Ortaçağ boyunca altın parası kuvvetli ve bol olan bir ülke olarak tanınmıştır (Güçer, 1976: 65-66). Bizans'ın altın sikke basımını destekleyen kaynaklardan biri, Balkanlarda bulunan altın, gümüş ve bakır maden ocaklarıdır. Ermenistan ve Kafkasya'da bulunan altın maden ocakları ise zaman içinde Sasanilerin eline geçmiştir. Kaynaklardan diğeri ise Urallar'dan ve Sudan'dan gelirken yağmacı aşiretlerin ellerinden kurtulabilmiş altınlardır (Tarlan, 1992: 37). Ayrıca Batı Avrupa ülkelerine karşı altın çekmeye müsait bir dış ticaret bilançosuna sahip olması ve İslam dünyasının Avrupa ülkeleri ve Rusya³⁵ ile yaptıkları ticareti kontrol ediyor olması, Bizans'ın parasal anlamda kuvvetli olmasının başka bir nedenini oluşturmaktadır. Diğer taraftan Bizans'ın altın para stokları birtakım olaylar karşısında sıkıntılı dönemler de geçirmiştir (Barkan, 1957: 62). Bizans 7. yüzyıl sonunda Anadolu hariç Asya'daki tüm topraklarını ve Kuzey Afrika'yı kaybetmiş ve küçülmüştür. Uzak Doğu ticaretini İslam ülkeleri aracılığı olmadan yapmasının olanağı kalmadığı için ve Avrupa'dan altın girişleri kısılmış olduğu için altın rezervleri daralmış ve ticareti durgunluk içine girmiştir (Sahillioğlu, 1989: 71-72). Bu durumda Bizans Doğu ülkeleri ile yaptığı ticaretin sebep olduğu değerli maden kaçışlarına engel olmak için birtakım tedbirler almıştır (Güçer, 1976: 65-66). Bunlardan biri altın ihracını yasaklamak ve bunun başlıca sebeplerinden biri olan ipek ve ipek kumaşların ülke içinde üretimini sağlamaya çalışmaktır (Barkan, 1957: 63). Daha da önemli olan diğer önlem ise iç siyasette bir dönem uygulanan (Güçer, 1976: 65-66) dinsel reform "iconoclastie" (tasvirkırıncılık) siyasetidir (Pirenne, 1984: 275). 7-9. yüzyıllar arasında yürütülen bu hareket ile kiliselerdeki ibadet eşyası, resimler ve benzeri şeyler kırılarak bunların

³⁴ Bir arkeoloji dalı olan "Nüvizmatik" bilimi bu isimden türemiştir. Bu paranın adı 7. yüzyıla doğru Dinarion Kreseon'a çevrilmiştir (İslam altın para birimi Dinar buradan gelmiştir) ve Avrupalılar bu parayı basan devlete izafetle Besante adıyla kullanmışlardır. (Shillioğlu,1989: 65).

³⁵ Ruslar Hristiyanlığı 956-1015 tarihleri arasında Bizanslıların etkisiyle benimsemişlerdir. Ayrıca Rus sanatı, yazı ve para sistemi üzerinde de Bizans etkileri bulunmaktadır. Bu durum iki ülke arasında gelişmiş ticari ilişkiler olduğunun bir göstergesidir. Bu durumun bir diğer önemli yanı, Rusların İslam dünyası ile de geniş ölçüde ilişkileri olmasına rağmen İslam yerine Hristiyanlığı kabul etmiş olmalarıdır. Bunun nedeni Rusların Volga nehrinden ziyade Dnieper nehri üzerinde faaliyet göstererek Bizans ile daha yakın ilişkiler kurmuş olmalarıdır ve bunun neticesi olarak Türk ve dünya tarihi açısından bu derece önemli bir sonuç ortaya çıkmıştır (Barkan, 1957: 88).

madenleri para darbında kullanılmış, böylece iddihar altınları piyasaya sürülmüştür (Sahillioğlu, 1989: 71-72). Böylece kiliselerdeki altın ve gümüş eşyayı müsadere ederek (Barkan, 1957: 63) ülkenin altın ve gümüş stoklarını imparatorluğun nakdi zenginliği haline getirmiş ve bu sayede bütün Ortaçağ boyunca altın para kuvvetli ve bol olan bir ülke olarak tanınmıştır (Güçer, 1976: 65-66). Ayrıca İslam dünyasının Avrupa'dan yaptığı ithalat karşılığında kıtaya akan dinar, Avrupa'nın Bizans'tan yaptığı alışlarda kullanılarak Bizans'taki altın miktarının artmasına katkıda bulunmuştur (Sahillioğlu, 1989: 71-72).

Bizans ekonomik durumunu ve parasının değerini 1071 Malazgirt yenilgisine kadar korumayı başarmış, fakat bu yenilgiyle beraber altın parasını yüzde 50 oranında ayarlamıştır. Orhan Bey zamanında Anadolu'yu ve İstanbul'u gezen Faslı seyyah İbn-i Battuta'nın anlatımına göre Bizans'ın parası Berbera (Hyperpére) değeri düşük bir paradır (Sahillioğlu, 1989: 72).

1.2.2. İslam Dünyası

İslamiyet'ten önce Mekkeliler, Akdeniz'in Hint Okyanusu ticaretine açılan penceresi olan Arap Yarımadası'nda Bizans'ın altın parasını (Dinar), İran'ın gümüş parasını (dirhem) ve Yemen'in Himeyer gümüş paralarını kullanarak (muhtemelen tartı ile) Bizans, İran ve Yemen aracılığıyla Hint Okyanusu ülkeleri arasındaki ticarete aracılık yapmıştır (Sahillioğlu, 1989: 67-69).

İslam dünyası Bizans'ın doğu sınırından itibaren paranın gümüşle eş anlamlı kullanıldığı, tedavülde sadece gümüş paranın bulunduğu ve dolayısıyla monometalist gümüş para sisteminin geçerli olduğu, altının yalnızca maden değerinin bulunduğu ve Batı'dan gelen altın paranın tedavülden çekilip eritilerek kuyumculuk sanayisinde veya evlerde eşya olarak kullanıldığı (Sahillioğlu, 1989: 66) ekonomiler olan İran ve doğusunu³⁶, diğer taraftan Kuzey Afrika ve İspanya'yı ve altın monometalizmi ülkesi olan Bizans'ı kapsamıştır (Sahillioğlu, 1989: 67-69). İslam fütühatı ile beraber yüzyıllardır Sasani imparatorlarının saraylarında ve Rum manastırlarında biriktirilmiş olan altınlar, ganimet olarak İslam dünyasının eline geçmiş ve para halinde piyasaya sürülmüştür. Bu durum dünya ticareti üzerinde Amerika'nın keşfiyle ortaya çıkan değerli maden akışının

³⁶ Örneğin Hindistan'ın para birimi olan Rupi, "rupya"dan gelmektedir ve rupya Sanskritçe gümüş demektir (Sahillioğlu, 1989: 66).

Avrupa iktisadi hayatında meydana getirdiği etkilere benzer tesirlerde bulunmuş, fiyatların yükselmesi, girişimci ruhun artması ve iş adamları tarafından yeni ticaret şekillerinin bulunması, yeni ülkelerin ticarete açılması gibi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Böylece dinar veya mankuş (nakışlı) adlı İslam altınlarının tüm dünya piyasalarına hakim olduğu dönem başlamıştır (Barkan, 1957: 63). Daha sonra Asya ve Afrika'nın belli başlı altın üretim merkezlerinin ele geçirilmesi ve Mısır'da eski Firavun veya asillerin mezarlarında binlerce yıldır saklı kalmış olan altın eşyanın soyulması İslam altınının temelini kuvvetlendirmiştir (Barkan, 1957: 63-64). Son olarak Sudan ve Kafkasya'daki altın madenleri ele geçirilmiştir. Böylece İslâm ülkeleri dinar'ın ağırlık ve ayarını değiştirmeden uzun süre dolaşımını sağlayabilmişlerdir. Bu sayede dinar asırlarca kuvvetli bir para olarak kalmış ve Doğu ticaretinde rahatlıkla kullanılarak önemli bir rol üstlenmiştir³⁷ (Güçer, 1976: 68-69).

7. yüzyıldan itibaren Akdeniz havzasının doğu ve güneyinde kurulan İslam devletleri, Bizans ve Sasani devletlerinin para ekonomileriyle etkileşim içinde olmuşlardır ve bu ülkelerdeki para düzenlerini kendi mali ve iktisadi yapılarıyla bütünleştirmeye çalışmışlardır (Pamuk, 1999: 7). Araplar Akdeniz'in siyasi ve dinsel haritasını değiştirmekle beraber ilk dönemlerde parasal haritasını değiştirememiş (Cipolla, 1993: 21) ve fethettikleri bu bölgelerde halkın daha önce kullandıkları paraları halkın alışkanlıklarına ilişmemek adına ağırlıklarına ve şekillerine dokunmadan kullanmalarına izin vermişlerdir (Sahillioğlu, 1989: 67-69). İlk dönemlerde işlemlerinde dinar olarak isimlendirdikleri Bizans altın sikkelerini ve dirhem olarak isimlendirdikleri İran gümüş sikkelerini kullanmışlardır (Cipolla, 1993: 21). Bu dönemde ilk İslam yöneticilerinin parasal konular açısından ilgisiz olmaları geniş çapta bir düzensizlik ve hem özel hem de kamusal spekülasyonlarla sonuçlanmıştır. Ayrıca Müslümanlar arasında tedavül eden sikkeler ve özellikle İran gümüş dirheminin ağırlıklarının farklı olması, halkın sabit ölçülerde bir hesap düzeni istemesine neden olmuştur³⁸ (Cipolla, 1993: 24-25). Bu nedenle ikinci halife Hazreti Ömer döneminde (634-644) tedavülde en çok bulunan üç çeşit gümüş dirhem – İran'ın Bağli, Bizans'ın Rumi ve İç Asya'nın Taberî dirhemleri- aritmetik ortalaması

³⁷ Bu konudaki en önemli örneklerden biri Aşağı Volga, Yukarı Volga, Fin Körfezi ve Baltık Denizi'nin iki yakasında yapılan kazılarda ele geçen pek çok definde rastlanan İslâm ülkesi paralarıdır. Bu paraların Buhara, Taşkent ve Belh şehirlerinde basıldığı tespit edilmiştir. Bu durum Ortaçağın ikinci yarısında Hazar Denizi, Volga Nehri, Fin Körfezi ve Baltık Denizi üzerinde İslam ülkeleri ile Batı Avrupa arasında önemli bir ticaretin yapılmış olduğunun bir kanıtıdır (Güçer, 1976: 71).

³⁸ Para reformuna sebep teşkil eden bu faktörler dışında para reformunun kaynağı olarak Müslümanların kendi paralarını basmaları konusunda Harun Reşit tarafından anlatılmış bir rivayet de mevcuttur (Cipolla, 1993: 24-25).

olarak 14 karat (2,97 gram) ağırlığında bir dirhem tanımlanmıştır³⁹. Dirhemler orijinal ağırlıklarına göre darp edildiklerine göre tartıyla alınıp verilmiştir (Sahillioğlu, 1989: 67-69). Böylece standartları belirlenen ilk İslam parası Sasani paralarının üzerine İslam'a özgü işaretlerin kazınması ile oluşturulmuştur ve bu ilk İslam sikkesi işlemez, zeytin çekirdeği şeklindedir (Tarlan, 1992: 37-38). Daha sonra Halife Abdülmelik (Emevi halifesi) tarafından bir para reformu gerçekleştirilmiş ve ilk İslam sikkeleri darp edilmiştir (Cipolla, 1993: 24-25). Halife Abdülmelik 695-696'da para birimlerinin ağırlıklarını bir kurala bağlamış ve şekil bakımından hem Araplaştırmış hem de İslamlaştırmıştır. Buna göre gümüş dirhem 14 karat (2,97 gram) ve altın dinar 4,25 gram olarak darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1989: 67-69). Altın para birimi olan dinar bir ölçüme göre 1 Mekke miskaline (45,25 gram), diğer bir ölçüme göre ise 10 dirhem (32,5 gram) saf gümüşe eşit saf altındır. Şam ve Kahire'de şer'i ölçüme uygun olarak miskal esasına göre kestirilmiştir ve o döneme kadar kullanılan Bizans parası solidus ile eşit ağırlıkta olarak 4,25 gramdır. Gümüşün değer yitirmesine ya da değer kazanmasına bağlı olarak dinarın dirhem karşısındaki değeri zaman içinde değişmiştir. Abbasi halifesi Harun Reşit döneminde (786-809) değeri yükselerek 1 dinar = 22 dirhem'e (71,5 gram saf gümüş) eşit hale gelen dinarın yerini Memlukler döneminde 3,74 gram ağırlığındaki Eşrefi altın paraları almıştır (Tarlan, 1992: 37-38). İslam dünyasında gümüş para dirhem ve altın para dinarın (mankuş olarak da adlandırılmıştır (Güçer, 1976: 68)) darp edilmesiyle beraber bimetalizm yeniden canlanmış ve zamanla tüm İslam ülkelerinde yaygınlaşmıştır (Sahillioğlu, 1989: 67-69). Kısa sürede olağanüstü bir prestij kazanan yeni İslam sikkeleri, nomisma'nın uluslararası bir para olarak tekeline son vererek Akdeniz'in para tarihinde bir dönüm noktası meydana getirmiştir (Cipolla, 1993: 24-25). Akdeniz ticaretinde dönemin en geçerli para birimi haline gelerek Akdeniz'e kıyı olan Avrupa devletlerinin Arap dinarına benzeyen saf altından sikkeler kestirmeleri sonucunu doğurmuştur⁴⁰ (Tarlan, 1992: 37-38).

³⁹ Dirhem eski bir ağırlık ölçüsü olarak okkanın 1/400'üne (3,118 gram) eşittir. Para birimi olarak Dirhem ise "dirhem-i şeri" 14 krat (3,25 gram saf gümüş) ve "dirhem-i örfi" 16 krat (2,0125 gram saf gümüş) ölçülerindedir (Tarlan, 1992: 37-38).

⁴⁰ Nüvizmatik açıdan değerlendirildiğinde İslam devletlerinin bastıkları sikkelerle Avrupa sikkeleri arasında ciddi bir karşılık bulunmaktadır. İslam devletlerinin sikkeleri üzerinde kısa yazılar ve Arap harfleri yer almıştır. Avrupa sikkeleri üzerinde ise resimler ve Latin harfleri kullanılmıştır. Görünüş itibarıyla var olan bu farklılığa rağmen, Akdeniz havzasındaki güçlü ticari ilişkiler sayesinde, bu iki gelenek arasındaki etkileşim Ortaçağ boyunca devam etmiştir. Bunun en önemli göstergesi İslam devletlerinin kullandığı para birimlerinin kökeni incelendiğinde görülebilir. İslam devletlerinde kullanılan altın dinar, gümüş dirhem ve bakır fülus sözcüklerinin kökenleri sırasıyla Roma, Antikçağ ve Bizans'tan gelmektedir. Aynı şekilde Ortaçağ Avrupa'sı da İslam devletlerinin parasal uygulamalarından birçoğunu benimsemiştir (Pamuk, 1999: 6).

Sonuç olarak 7. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz dünyasının prestij kazanmış iki güçlü sikkesi nomisma ve dinar'dır. Batı Avrupa bu konuda Bizans ve Müslümanlarla yarışma çabası içine girmeyerek, ekonomik ve politik açıdan zayıf ve pasif bir rolü kabul etmiş ve esas olarak gümüş sikkeye dönmüştür (Cipolla, 1993: 25). İslam dinarı Bizans nomisması karşısında özgürlüğünü kazandıktan sonra ise zamanla uluslararası bir para niteliğine kavuşmuş ve nomisma'dan boş kalan yerleri doldurmuştur. İslam ülkeleri ödeme güçlüğü nedeniyle uzun zaman kapalı kalan pazar yerlerini yeniden ticarete açarak dünya ticaretini canlandırmış ve Bizans ve Batı Avrupa'da bu kalkınmadan yararlanmıştır (Sahillioğlu, 1989: 69-71). İslam sikkeleri ayrıca Rusya'da tedavülde bulunmuş ve İskandinavyalı tüccarlar tarafından da kullanılmıştır⁴¹ (Barkan, 1957: 89).

Antik Çağ devletleri gibi Ortaçağın İslam devletleri sikke tekellerini büyük titizlikle korumaya çalışmışlardır (Pamuk, 1999: 8). İslam devletlerinin çoğu değerli madenlerin ve sikkelerin tedavülünü kolaylaştırmak ve sürekli kılmak amacıyla para piyasalarına karşı müdahaleci bir tavır içine girmeyerek, darphanelerde düşük ücretle veya tamamen ücretsiz olarak sikke basımı gibi uygulamalara gitmişlerdir (Pamuk, 1999: 7).

1.2.2.1.İran

Önemli İslami merkezlerden biri olan İran'ın para birimi Dirhem'dir ve dirhem hem iç tedavül gereksinimini karşılamış hem de dış ödemelerde kullanılmıştır. İran'da ilk Sasani hükümdarlarının dirhemleri 4,25 gram ağırlığında iken, son hükümdarların dirhemleri 4,10 gram ağırlığındadır. Bu rakamlardan da görüldüğü üzere dirhem, son derece istikrarlı bir paradır ve yüzyıllar boyunca istikrarlı bir para birimi olarak kalmayı başarmakla ün yapmış, buna bağlı olarak uluslararası itibarı yüksek bir para olmuştur. İran'da gümüş maden yatakları bulunmaktadır ve ayrıca gelişmiş bir ticaretin göstergesi olarak ülkenin belli başlı şehirlerinde birer darphane de yer almaktadır⁴² (Sahillioğlu, 1989:

⁴¹ İslam devletlerinin tüccarlara bakış açısı örneğin İtalya'daki kent devletleriyle karşılaştırıldığında bazı farklılıklar göstermektedir. İslam toplumlarında devletler tüccarların iktisadi hayatta oynadıkları rol dolayısıyla onları dinleyip, hoşgörülle yaklaşmakla beraber, tüccarların devletler üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştır (Pamuk, 1999: 7).

⁴² İran'ın dirhemleri İç Asya, Çin, Hindistan, Hint Okyanusu adaları, Arap Yarımadası ve özel bir parası olmayan Rus nehirleri bölgesine ihraç edilerek buralarda Nomisma'dan boş kalan yerleri doldurmuştur (Sahillioğlu, 1989: 66).

66). İslam'ın yayılmasından sonra İran'da 4,10 gramlık dirhem yerine 2,90 gramlık yeni dirhem darp edilmiştir⁴³ (Tarlan, 1992: 37-38).

İran'da hüküm süren İlhaneliler parasal alandaki zengin uygulamalarıyla Osmanlılar üzerinde en etkili olan İslam devletidir (Pamuk, 1999: 7-8). İlhanelilerde mali sistem, sikke, kredi, vergi ve devlet ticaret işleri İslam ülkeleri ve Araplardan ziyade Avrupa ülkelerine benzemektedir (Trak, 1973: 158). İlhaneliler Moğolların Çin'den Batı Asya'ya ve oradan da Avrupa'ya uzanan ticaret yolları üzerinde kurdukları denetim sayesinde önemli ölçüde gümüş elde etmişlerdir. İlhaneliler 13. yüzyılın sonlarına doğru İslamiyeti kabul etmiş ve İran'da yeni bir para sistemi kurarak, bir İslam devleti tarafından piyasaya sürülmüş en ilginç hat ve kabartma örneklerine sahip büyük miktarlarda altın ve gümüş sikke basmışlardır (Pamuk, 1999: 7-8). İran'da en ağır dirhemler 3,56 gram olarak İlhaneliler tarafından kesilmiştir (Tarlan, 1992: 37-38). İlhaneli sikkelerinin yüksek hacim ve kalitede oluşu, 13. yüzyılda İran ve Anadolu'daki iktisadi ve ticari faaliyetlerde önemli ölçüde canlanma olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Pamuk, 1999: 7-8). Ayrıca İlhaneliler zamanında İran'da "Çav" adını verdikleri kağıt parayı kısa bir dönem için kullandıkları bilinmektedir (Trak, 1973: 142; Akyıldız, 1996: 18).

1.2.3. Türk-Moğol İmparatorluğu

Moğol hakimiyetinden önce İran ve Anadolu'da her yerin ayrı parası ve ayrı vergi sistemi bulunmaktadır ve giderek artan mali buhran hüküm sürmektedir. Moğolların hakimiyetiyle beraber İran ve Anadolu'da bu durum ortadan kalkmış, her yerde aynı olan para sistemi, vergi usulü, ticaret kanunları ve mali sistem getirilerek İran ve Anadolu'nun iktisadi anlamda yükselmesi sağlanmıştır⁴⁴ (Trak, 1973:159).

Moğol İmparatorluğu'nda gümüş ve altın para hesaplarında dirhem, miskal, dinar, tekne (1/3 miskal), bâliş, tümen (on bin) gibi birimler kullanılmıştır (Trak, 1973: 153-154). Moğollarda kullanılan gümüş dinar "Dinâri Tebrizi" veya "Dinâri Râbih" olarak anılmış ve

⁴³ 12. ve 13. yüzyıllarda Türk ve İslam devletlerinde darp edilen bazı bakır sikkelere de Dirhem adı verildiği görülmektedir (Tarlan, 1992: 37-38).

⁴⁴ Moğollardan önce para sisteminde gümüş sikke buhranı söz konusudur. Bunu ortadan kaldıracı bir amaçla Anadolu, Suriye ve İran'da altın para darbı başlamış, ancak buhranı gidermeye yeterli olmamıştır. 13. yüzyılda ise buhranın temel sebebi olan Doğu ve Batı ülkeleri arasındaki iktisadi ve medeni temassızlık ortadan kaldırılarak, ticari ilişkiler geliştirilmiş ve böylece mali buhranın ortadan kalkmasına vesile olmuştur (Trak, 1973: 159).

6 gümüş dirheme eşit olmuştur. Moğol altın parası ise miskalle ölçülmüş ve 1 miskal altın = 12 miskal gümüşe eşit kabul edilmiştir (Trak, 1973: 154). Moğol İmparatorluğu'nda 10 dinarlık banknot da kullanılmıştır (Trak, 1973: 155). Altın ve gümüş para, ayarlarına gümüş göre tedavülde bulunmuştur (Trak, 1973: 156). Moğol İmparatorluğu'nun her yerinde sikkelerin değeri aynı olmuştur (Trak, 1973: 154).

Moğol İmparatorlarından Gazan Han döneminde kendisinden önceki İmparatorlar Argun ve Keyxatu dönemlerindeki mağşuş paraları ortadan kaldırmak, ayarı düşürülmüş altınlar yerine yüksek ayarlı saf altınlar, mağşuş gümüş yerine saf gümüş dinar ve dirhemler darp etmek ve paraya sabit bir şekil vermek amacıyla bir para ıslahatı yapılmıştır (Trak, 1973: 156). Ancak Gazan Han'ın ölümünden sonra sikke sistemi yeniden Altun Orda gibi diğer Moğol ülkelerindeki hale geri dönmüş ve dirhem ½ miskal gümüş yerine eskisi gibi 1/3 miskal gümüş haline gelmiştir (Trak, 1973: 57). 14. yüzyılda geçirilen mali buhranla beraber değer mevhumu değişerek altından gümüş haline gelmiştir (Trak, 1973: 157-158).

1.2.4. Avrupa

5. yüzyılın başından itibaren Batı Avrupa ve Akdeniz Avrupa'sı Roma İmparatorluğu medeniyetinin temel olmaktan çok biçimsel izlerini korumuş, ancak ekonomik anlamda ilkel toplumlarınkine yakın bir toplum aşamasına geçmiştir (Cipolla, 1993: 7). 5. yüzyıldan 7. yüzyıla tasarrufları yatırımlara dönüştürmeyi kolaylaştıracak finansal mekanizmalar neredeyse yoktur. Ekonomi gömülemenin deflasyonist etkisinden, üretici yatırım miktarının yetersiz olmasından kaynaklı olarak sıkıntı çekmiştir (Cipolla, 1981: 194).

Batı Avrupa'da Roma'nın topraklarını işgal ederek buralarda devletler kuran Barbar krallıkları Roma'dan hem kullandıkları bimetalizmi hem de Doğu'ya karşı sürekli açık veren ticaret bilançosunu devralmışlardır (Sahillioğlu, 1989: 64). Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı sırasında Constantinus tarafından 4,48 gram olarak ayarlanmış olan imparatorluğun para birimi Roma altın solidus'u barbarlar tarafından da ekonomik gerekçelerle (Pirenne, 1984: 128), daha açık bir ifadeyle Roma'dan aldıkları haraçlar nedeniyle uzun süredir tanındığı için değiştirilmemiştir (Pirenne, 1984: 126). Barbar'lar Roma topraklarını istila ettikleri sırada yağmaladıkları altınlarla altın para basmışlar ve bu

paralar yardımıyla Doğu'nun talep ettiği lüks malları getirebilmiştir (Sahillioğlu, 1989: 64). Ancak Roma zamanında Doğu hazinelerinden ganimet olarak toplanan (Barkan, 1957: 60) ve stoklanan bu altınlar tükenince doğu-batı ticareti daralma eğilimi göstermiştir⁴⁵. Avrupa'ya ticaret yoluyla altın girmesi söz konusu değildir. Aksine lüks dokumalar, kokular, kiliseler için buhurlar ve baharat için altın ihracı var olan stokları da eritmiştir. Diğer taraftan Avrupa'nın İlkçağ'larda işlediği altın maden ocakları tükenmiştir. Bu nedenlere bağlı olarak altının değeri artmış, önceleri Bizans altını ağırlık ve ayarında, üzerinde Bizans İmparatoru resmi olacak şekilde darbedilen altın paraların ayarları zaman içinde bozulmuş ve bunlar tedavülden çekilmiş ve para olarak kullanımı azalmıştır⁴⁶. Böylece Batı kapanma ekonomisi (karanlık çağ) dönemine girmiştir (Sahillioğlu, 1989: 64). Bununla birlikte gümüş için kısmen olumlu koşullar söz konusudur. Fransa'nın iç bölgelerinde, Britanya ve İspanya'da işlemeye devam edilen gümüş maden ocakları bulunmaktadır ve bu maden ocakları, miktarı giderek azalan ve dolaşımdan kalkan altın paranın yerine gümüş paranın ikame edilmesini mümkün kılmıştır (Tarlan, 1992: 36). Bu nedenle giderek gümüş para kullanımı artmış ve sistem gümüş monometalizmine dönmüştür (Sahillioğlu, 1989: 64). Roma'nın yıkılmasından sonra sembolik olarak bir imparatorluk kurduğu söylenebilecek olan (Güçer, 1976: 55) Frank kralı (Tarlan, 1992: 36) Charlemagne (Şarlman) babası Pepin'in para reformunu tamamlayarak (Pirenne, 1984: 310) 8. yüzyılın son çeyreğinde kısa zamanda tüm Avrupa'ya yayılacak (Cipolla, 1981: 199) Karolenj Para Reformu olarak adlandırılan (Pirenne, 1984: 315) bir para reformu yapmış ve yeni bir para sistemi geliştirmiştir (Güran, 1995: 59). Bu reform denarius⁴⁷ (penny⁴⁸) yeni bir sikkeye dayanmaktadır (Cipolla, 1981: 199) ve gümüş sikkeye yeni bir standart getirmiştir (Chown, 1996: 23). Tedavüle çıkarılan yeni denarius (denier) İslami

⁴⁵ İslam istilalarından önce Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı kısımları arasında ekonomik açıdan var olan farklılık, Doğu Roma İmparatorluğu lehine Batı'dan büyük miktarda altın çıkışlarını zorunlu kılmıştır. Bu sebeple daha önce Roma'nın Doğu hazinelerinden topladığı altınlar tekrar Doğu'ya dönmüştür ve Avrupa ülkeleri eşya veya stok altın ve altın madenleri bulamadığı için Doğu'dan daha fazla eşya satın alamaz hale gelmişlerdir (Barkan, 1957: 60).

⁴⁶ Altın dolaşımı İtalya'da devam etmiş, ancak Galya'da (günümüzde başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa'nın büyük bir bölümüne tarihte verilen isimdir.) ise kitleleşmiştir (Pirenne, 1984: 213). Altın için temel olan olgu, altının ticaretin bir sonucu olarak dolaşımda kaldığıdır (Pirenne, 1984: 214). Altın para baharatın beslenme içindeki yerini yeniden kazanması ile sistem içindeki yerine geri dönebilmiştir (Pirenne, 1984: 213).

⁴⁷ Roma'nın madeni para sistemi Roma İmparatorluğu'ndan daha uzun süre yaşamıştır. 768-814 yılları arasında Frank kralı olan Şarlman (Charlemagne) döneminde bile hala gümüş denarii terimleriyle fiyatlandırma yapılmaktadır (Ferguson, 2008: 24).

⁴⁸ Heaton (1985: 170) bu paranın Almanca söylenişiyile mark olarak adlandırıldığını belirtmiştir.

sikke olan dinara bağlanmıştır (Tarlan, 1992: 36) ve 1 dinar = 30 denier⁴⁹ olarak kur belirlenmiştir (Sahillioğlu, 1989: 72-74). Ayrıca 327 gramlık Roma libresi yerine 491 gramlık libre benimsenmiş ve bu yeni libreden 240 denarius darp edilmiştir⁵⁰ (Pirenne, 1984: 310). Sistemin dayanağı olan denarius, saf gümüştedir ve ağırlığı yaklaşık 1,7 gramdır. 12 yeni sikke eski para birimi solidus'un (shilling) 1 tanesine eşit olmaktadır (1 shilling = 12 penny) ve yeni penny'lerin 240 tanesi 1 pound ağırlığındadır (1 pound = 240 penny). Dolayısıyla aralarındaki ilişki 1 pound = 20 shilling = 240 penny⁵¹ şeklindedir (Cipolla, 1981: 199) ve pound (livre, lira), shilling (sou, solidus) ve pence, penny (denie, denarius⁵²)'dan oluşan bu parite (Chown, 1996: 23), Kıta Avrupa'sında Fransız Devrimi'ne kadar ve İngiltere'de 1960'lara kadar kullanılmaya devam etmiştir (Cipolla, 1981: 199). Bu nedenle en kalıcı para sistemi olarak değerlendirilmektedir (Pirenne, 1983: 90). Bu eşitlikte yer alan Pound bir sikke değil, bir gümüş ağırlığıdır. Shilling ise yakın geçmiş ile yeni para arasındaki bağlantıyı kurmak ve mevcut borçların sisteme entegre edilmesini kolaylaştırmak amacıyla kullanılmış bir birimdir⁵³ (Cipolla, 1993: 45-46). Penny Batı Avrupa ülkelerinde tedavülde bulunan tek para olmuştur (Chown, 1996: 23). Tam denier yanında daha küçük yarım denier'lik (obole'ler) ile çeyrek denier'lik paralar da darp edilmiştir ve bunlar gerçek paralardır. Bunların yanında tamamen hesaplama için kullanılan ve belli miktarda denier'e tekabül eden muhasebe sikkeleri de bulunmaktadır (Pirenne, 1984: 313). Örneğin bir muhasebe sikkesi olan solidus (Fr. sou, İng. shilling), 12 gerçek denarius (12 denarius = 1 solidus) ve yine bir başka muhasebe sikkesi olan libre (livre) 20 sou (20 solidus = 1 libre (Fr. livre, İng. pound) etmektedir (Pirenne, 1984: 313; Heaton, 1985: 170). Bu durumda düşük değerde bulunan denarius, (Pirenne, 1984: 312) küçük perakende alışverişler için çok uygundur (Heaton, 1985: 170) ve yerel pazarlardaki alıcılar tarafından gündelik ihtiyaçları gidermede kullanılmıştır (Pirenne, 1984: 313). Ancak büyük işlemler için denarius küçük kalmaktadır (Heaton, 1985: 170). Büyük miktarlarda ödemelere ihtiyaç duyulan yerlerde altın para basarak ya da Arap veya Bizans sikkeleri kullanılarak altın kullanımını devam ettirilmiştir (Pirenne, 1984: 313).

⁴⁹ Dinar 4,25 gram ağırlığındadır ve 2,97 gramlık 20 dirheme eşit durumdadır (Sahillioğlu, 1989: 72-74).

⁵⁰ 327 gram gümüş içeren Roma libresi Pepin döneminde 22 solidi veya 264 denarius iken, Charlemagne zamanında 20 solidi veya 240 denarius haline gelmiştir (Pirenne, 1984: 310).

⁵¹ Para birimleri; 1 quinea = 21 shilling, 1 pound sterling = 20 shilling, 1 shilling = 12 penny, 1 penny = 4 farthing, 1 farthing = ¼ penny, Yarım Crown = 2 shilling 6 penny (Smith, 2011: II, 12).

⁵² Heaton (1985: 170) bu paranın Almanca söylenişiyse mark olarak adlandırıldığını belirtmiştir.

⁵³ Gerçekte shilling 1508'e kadar İngiltere'de darp edilmemiştir (Chown, 1996: 23).

Reform çerçevesinde ayrıca sikkelerin alaşımı ve ağırlıkları da titizlikle korunmuştur (Pirenne, 1983: 91). Sikke darbı hakkı devlet tekeli haline getirilmiş ve yalnızca devlet denetimi altındaki sayısı sürekli kontrol altında olan az sayıda darphanede sikke darp edilmiştir (Pirenne, 1984: 314). Kalpazanlar ağır şekilde cezalandırılmış ve yine kalpazanlara engel olmak adına tedavüldeki para kraliyet darphaneleri tarafından sürekli yeniden kesilerek yeni bir damga basıldıktan sonra tedavüle verilmiştir (Pirenne, 1983: 91).

Karolenj Para Sistemi yalnızca gümüş sikkeye dayalı bir sistem olduğu için monometalik bir sistemdir. Arızı olarak birkaç altın sikke basılması, sistemin bimetalik olduğu yönünde yorumlanmamalıdır (Pirenne, 1984: 311). Karolenj para sistemi Roma para sisteminden kesin bir kopuşu temsil etmektedir (Pirenne, 1983: 90). Söz konusu kopuş, altının terk edilmesine bağlı bir adlandırma değil, para sisteminin temeli olan solidus'un terkine yönelik bir adlandırmadır (Pirenne, 1984: 312). Buna göre Charlemagne'nin getirdiği parasal sistem, Akdeniz ekonomisinden kesin bir kopuşu ifade etmektedir (Pirenne, 1984: 313). Karolenj para reformuna kadar Hıristiyan Avrupa için tek bir parasal sistemden başka bir deyişle Roma'lı ve Akdeniz'li bir sistemden söz edilebilirken (Pirenne, 1984: 314), reformla beraber her biri özel bir ekonomik alana denk gelen Bizanslı ve Karolenj ya da Doğulu ve Batılı para sistemleri bulunmaktadır (Pirenne, 1984: 315).

Karolenj reformunun sonucunda ortaya çıkan parasal sistem, dönemin özelliklerine tamamıyla uyan ve özgün (Pirenne, 1983: 90), ancak aynı zamanda son derece basit bir sistemdir. Buna rağmen parasal anlamda eksikliklerin hissedilmemesinin nedeni (Cipolla, 1981: 199), dönemin pazarları olmayan kırsal bir ekonomi özelliği göstermesi (Pirenne, 1983: 90), ticari değişimin az, sikkelerin niteliğinin kötü, parasal değişimin yetersiz (Pirenne, 1983: 92) ve çoğu işlemin takas şeklinde oluşupdur (Cipolla, 1981: 199). Paranın bulunmasından önceki dönem Alman iktisatçıları tarafından doğal ekonomi dönemi olarak betimlendiği gibi, Erken Ortaçağ'lar da paranın hemen hemen dikkate alınmayacak ölçüde önemsiz bir role sahip olması nedeniyle doğal ekonomi dönemi olarak tanımlanmıştır (Pirenne, 1983: 86). Ortaçağ para sistemi, para sisteminin bilinen en alt düzeyinde seyretmiştir (Pirenne, 1984: 310). Para arzı düşüktür ve para kullanımı yaygın değildir. Verginin neredeyse tamamen yok olmuş ve kral hazinesi de önceki dönemine

nazaran önemsiz hale gelmiştir (Pirenne, 1984: 313). Zaman içinde parayla yapılan ödemeler yerini malla yapılan ödemelere -aynı ödemelere- bırakmıştır (Özyüksel, 2007: 57). Bu amaçla genellikle yiyecek, baharat, kumaş, mücevher, hayvanlar hatta bazen standart ağırlıktaki ekmek parçaları (Cipolla, 1993: 10), biber ve sincap derileri gibi ilkel para tipleri para birimi yerine kullanılmıştır⁵⁴ (Ferguson, 2008: 25). Kısacası paranın icadından önce egemen olan yöntemler yeniden yaygın olarak kullanılır hale gelmiştir ve ticaret ve para, sistemin arazi unsurları haline bürünmüştür (Özyüksel, 2007: 57).

Cipolla (1993: 10) bu durumu “parasal” ekonomi aşamasından “takas” ekonomisine doğru atılan bir adımın göstergesi olarak değerlendirmektedir. Bu geçişin nedenleri sikke arzı ve talebi açısından irdelendiğinde sikke arzının kıt, sikke talebinin dar olduğu görülmektedir. Sikke arzının kıt olmasının nedenlerinden biri, değerli madenlerin arzının kıt olmasıdır (Cipolla, 1993: 13). Güney Akdeniz ve Yakın Doğu’yu hakimiyetleri altına almış olan İslam İmparatorluğu’nun çok daha fazla gelişmiş ticaret merkezlerinde para talebi daha da fazladır. Bu nedenle değerli madenler daha geri kalmış Avrupa’dan oralara doğru akmaya eğilimlidir (Ferguson, 2008: 24). Diğer taraftan madenlerin büyük bir kısmı oldukça yaygın bir şekilde iddihar⁵⁵ için kullanılmaya başlanmıştır⁵⁶. Kıtlığın diğer bir nedeni gelirin büyük ölçüde dengesiz dağılımıdır. Veri bir sosyal toplulukta toprak sahibi ile köylülerin ekonomik durumu farklılık arz etmektedir (Cipolla, 1993: 13). Zenginlik anlamına gelen “pecunia” kelimesi artık paradan ziyade toprak anlamına gelmeye başlamıştır (Ferguson, 2008: 25). Bu genel kıtlık yerel koşullar açısından değerlendirildiğinde, bu koşulların inelastik olması yanında, yavaş ve seyrek haberleşme ile otarşik eğilimlerin sikkelerin tedavül hızını düşürmek yönünde etkide bulunduğu görülmektedir. Öte yandan pazarın genel olarak etkin ve düzgün bir şekilde çalışmadığı herhangi bir zaman diliminde bir köy, kasaba veya kalede sikke bolluğu durumu oluşurken, diğer bir köy, kasaba veya kalede sikke darlığı söz konusu olabilmektedir (Cipolla, 1993: 13). Düzgün işleyen ve etkin bir pazar, sağlam bir para sistemine gereksinim duyduğu gibi, para sisteminin mevcut olması ve çalışması için de etkin bir pazar tarafından desteklenmesi gerekmektedir (Cipolla, 1993: 14-15). Sadece belirli günler açık olan bir pazar

⁵⁴ Örneğin, keten bezine karşılık peynir, tohumluk tahıla karşılık tavuk ya da şarap verilir hale gelmiştir (Özyüksel, 2007: 57).

⁵⁵ İddihar, biriktirme ya da biriktirilme; toplayıp saklama ve kıtlık durumunda yüksek fiyatla satmak için zahire toplayıp saklama anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2013: 472).

⁵⁶ Örneğin senyörler altını ziynet ve şatoların günlük kullanım eşyası haline getirmişler, kiliseler krallar ve halktan altın olarak aldıkları bağışları ibadet eşyası haline getirmişlerdir (Sahillioğlu, 1989: 64).

düşünülürse, bu pazar öncesinde gelenlerden ve sonrasında gidenlerden soyutlanmış durumdadır (Hicks, 1967: 2). Bu özellikleriyle bu dönemde Avrupa'da etkin ve düzgün bir biçimde işleyen bir pazar yoktur (Cipolla, 1993: 14-15). Bu durum sikke arzı açısından olduğu gibi sikke talebi açısından da darlık meydana getirmektedir. Sikke talebinin darlığına neden olan diğer faktörlerden biri, tek taraflı ödemelerde yaygın olarak eşya kullanılmasıdır. Ayrıca işgücü sisteminde de çalışanların büyük kısmına toprak hakkı imtiyazı ile ödeme yapıldığı için para önemsiz bir yer işgal etmiştir. Uzun dönemde para talebi, ekonomik gelişme ve veri bir toplumda ulaşılan iş bölümü derecesi arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Karanlık çağların batı toplumları ise ilkel bir ekonomik gelişme aşamasındadır ve iş bölümü oldukça düşük bir düzeydedir. Diğer taraftan malların önemli bir bölümünün tüketenler tarafından üretiliyor olması ve birçok malın komşular arasında mübadele edilmesi de sikke talebini düşürücü yönde etkide bulunmaktadır. Sikkelerin muamele talebi çok zayıf olmakla beraber gömülenecek bir varlık olarak talebi aşırı derecede yüksektir (Cipolla, 1993: 14-15). Tüm bu koşullar yanında bu dönemde devletin kendi sikkelerinin yasal ödeme aracı olarak kabul edilmesi ve ödemelerin para ile yapılması konusunda ısrarcı olmaması ve hatta bu konuda istekli olmaması, durumu daha da ağırlaştırmıştır. Buna göre sikke basımı kamusal değil özel bir faaliyettir ve devlet eritilip ayarı belirlenene kadar, eş deyişle külçeye dönüştürülene kadar sikkeleri vergi ödemesinde kabul etmemiştir (Cipolla, 1993: 15-16).

Şarlıman para sistemi 9. yüzyılın ikinci yarısında Karolenj İmparatorluğu parçalandıktan sonra doğan tüm devletler tarafından korunmuş ve gümüş denarius gerçek para olarak, sou ve livre hesap parası olarak muhafaza edilmiştir. Uygulamada denarius'un penny, sou'nun shilling ve livre'nin pound olarak çeşitli isimlerle kullanılmaları söz konusu olmuştur, ancak ifade ettikleri şey farklı değildir. Zaman içinde aynı kalan özellikler yanında sistemde meydana gelen önemli değişiklikler de bulunmaktadır. Kralların iktidarını güçsüzleştiren anarşi ortamında (Pirenne, 1983: 91) 920'de kiliseler kendi damgalarıyla para basma yetkisini elde etmişlerdir ve bu yetki para serbestisi olarak adlandırılmaktadır. Para serbestisi kralın kendine ait yetkileri terk etmeye başlaması olarak değerlendirilmiştir⁵⁷ (Pirenne, 1984: 314). Para darp hakkı kiliselerin ardından feodal

⁵⁷ 12. yüzyıla gelindiğinde madenlerin sendika sistemi ile işletildikleri görülmektedir (Köhnen, 1965: 166).

lordlar⁵⁸ (Pirenne, 1983: 91) ve yeni kurulan şehirlerin de eline geçmiştir ve kısa sürede para darp hakkını ele geçiren yeni güçlerin sayısı⁵⁹ orantılı olarak yeni sikkeler ortaya çıkmış (Pirenne, 1983: 91) ve pek çok birimin darp ettiği yalnızca mahalli ihtiyaçlar için kullanılan (Güçer, 1976: 88-89) değeri düşük bozuk para (ufaklık para) şeklinde kullanılan (Köhnen, 1965: 93) çok miktarda para tedavülde bulunur hale gelmiştir (Güçer, 1976: 88-89). Büyük lordlar elde ettikleri bu hakkı kötüye kullanmış ve etkin kontrolün olmamasından da yararlanarak belirli aralıklarla sikkeleri tedavülden çekip darphanelerde daha az ağırlıkta ve ayarı giderek bozulan yeni sikkeleri piyasaya sürmeye başlamışlardır (Pirenne, 1983: 91). Yeni ve eski sikkeler arasındaki fark, lordlara büyük miktarda gelir oluşturmuştur. Böylece gümüş paralar giderek daha fazla bakırla karıştırılmış ve paranın değeri de giderek azalmıştır (Pirenne, 1983: 92). Bu durum Ortaçağ'da her pazar ve panayırdaki bulunarak paralar arasındaki mevcut değer değişikliklerinden yararlanan ve ayrıca bu işlem için ayrı bir ücret alan sarraflık mesleğinin ortaya çıkmasına neden olmakla ve para değiştiriciler olan sarrafların (Köhnen, 1965: 94) sikkelerin çeşitliliğinden kaynaklı (Trak, 1973: 181) büyük kazançlar elde ederek (Köhnen, 1965: 94) sarraflığın⁶⁰ gelişmesine katkıda bulunmakla beraber (Güçer, 1976: 88-89), ticari faaliyetleri büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Ancak bu dalgalanmaları önleyecek yöntemler Ortaçağ'da bilinmemektedir (Zeytinoğlu, 1976: 71). Zaman içinde penny'lerin ayarı giderek daha fazla düşürülmüştür. Ancak halk 240 penny için pound demeye devam etmiştir. Başlangıçta 240 penny 1 pound ederken artık 240 penny 1 pound'dan daha az miktar gümüş etmektedir ve böylece pound-sayının pound-ağırlığa eşit olması durumu sona ererek pound hesap parası olarak kullanılmaya başlamıştır (Cipolla, 1993: 47). Büyük miktarlarda ödeme gerektiren işlemlerde penny kullanımı on binlerce veya yüz binlerce penny şeklinde hesaplanmak ve ödenmek zorunda kalmıştır. Ödemelerde ortaya çıkan bu zorluk, İslam dinarı veya dirhemi ya da Bizans nomisma'sı kullanılarak atlatılmıştır (Cipolla, 1993: 45-46). Ancak doğudan gelen Bizans ve Müslüman paralarının işlem hacmini karşılayacak miktarda olmaması

⁵⁸ Feodal Avrupa da ise sikke basma yetkisi kral veya imparatora olmakla birlikte darphanelerin yönetimi feodal beylerin eline geçmiştir. Böylece sikke arzı işlevi çeşitli alt birimler ve onların sahipleri arasında bölünmüştür (Pamuk, 1999: 8).

⁵⁹ Para basma hakkına sahip kimseler Almanya'da yaklaşık 600 birim, Frank Krallığı'nda 300 vassaldır ve İtalya'da her kenttir. İngiltere ise para basımını merkezileştirmiş tek ülke olmuştur (Heaton, 1985: 171).

⁶⁰ Ortaçağ'da ticari organizasyonda fuarlar son derece önemli rol oynamıştır (Hicks, 1967: 2). Champagne, Leipzig, Frankfurt, Flandr gibi fuarlar bunlar içinde en önemlileridir (Zeytinoğlu, 1976: 73). Bu fuarlarda çok sayıda ve çeşitte para tedavül etmiştir. Fakat 14. yüzyıla kadar Champagne Kontluğu tarafından çıkarılan "Provins" adı verilen para alışveriş işlemlerinde kolaylık sağlamıştır. Bu para sarraflar tarafından sağlanmış ve ölçü ayarı olarak kullanılmıştır. Mesleki faaliyetlerini bir bankonun arkasında yürüttükleri için sarraflara İtalyanlar tarafından "Bancheri-Banker" adı verilmiştir (Zeytinoğlu, 1976: 75).

durumu zorlaştırmıştır (Güçer, 1976: 88-89). Diğer taraftan daha büyük bir sıkıntı hesaplama ve muhasebeleştirme işlemlerinde penny kullanımı durumunda ortaya çıkmış ve bu sıkıntı çözülememiştir. Bu noktada hesap paraları devreye girmiş yalnız büyük fiili ödemeleri değil, hesaplama ve muhasebeleştirmeyi de yapılabilir kılmıştır (Cipolla, 1993: 45-46).

10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfus artışı ve ekonominin gelişmesiyle beraber kısa zaman içinde daha ayrıntılı bir parasal sistemin gerekliliği hissedilmeye başlanmıştır (Cipolla, 1981: 200). 11. yüzyılın sonunda ekonomik faaliyetlerdeki artış paranın hareketliliğini hızlandırmıştır. Böylece paranın artan tedavülü, metal arzındaki yetersizliği telafi etmiştir. Lordlar paranın artan tedavül hızını da lordlar kendi çıkarları için kullanmış, paraların tedavülden çekilerek eskisinden daha düşük değerde yeniden piyasaya sürülmesi uygulamasına devam edilmiştir (Köhnen, 1965: 93; Pirenne, 1983: 92). İlerleyen dönemlerde kralların çeşitli ülkelerde para basma hakkını lordlardan geri almayı başarmaları durumunda dahi, para basma hakkının en değerli gelir kaynaklarından biri olduğu yönündeki bakış açısı değişmediği için, bir hükümdardan diğerine geçişte paranın durumu kötüleşmiştir (Pirenne, 1983: 93). Paranın gerçek değeri sürekli düşerken, ülkenin ihtiyaçlarına göre artırılan ya da azaltılan paranın nominal değerinin korunması için ardı ardına kanunnameler yayınlanmış, ancak sürekli dalgalanmaların önüne geçilememiştir. Para basma tekniğinin ilkelliği, darphaneden çıkan paranın aynı ağırlık ve ayarda olmasını sağlama konusunda yetersiz kaldığı için karışıklığı artırmıştır. Bu durum paraları kırpmak ve tekrar kaynatmak gibi kalpazanlık faaliyetlerini kolaylaştırarak artırmıştır (Pirenne, 1983: 94). Avrupalılar bu problemlerin üstesinden gelmek için iki yol izlemiştir. Bunlardan biri Bağdat gümüşü ve Afrika altınlarını elde edebilmek için ticari yollara başvurmak, diğeri Haçlı Seferleri yoluyla Müslüman dünyanın zenginliklerini yağmalamaktır (Ferguson, 2008: 25). 12. yüzyılda İslam dünyasının siyasi bunalımlar geçirdiği ve Türklerin egemenliğinde yeni bir siyasi birlik kurmaya çalıştığı dönemde gerçekleştirilen Haçlı seferleri sayesinde elde edilen ganimetlerle (Sahillioğlu, 1989: 72-74) Frank Krallığı ile Venedik ve Cenova şehir devletlerine giren İslam altınları⁶¹ daha önce olduğu gibi Bizans'ın mallarına yönelmiş ve bu nedenle tekrar zenginleşen (Tarlan, 1992: 37)

⁶¹ İstanbul'da darp edilen altın para besant, bezant veya byzant adıyla anılmaktadır. Müslümanlarca darp edilen altın para ise dinardır. Bu iki para Batı da olduğu gibi her yerde kabul görmüştür ve dinar, Hıristiyanlaşmış bir şekil olan mancus adı altında dolaşıma girmiştir. Müslüman olmayan dünyanın eline fazlaca altın geçmeye başlayınca altından para darbına başlanmıştır (Heaton, 1985: 171).

Avrupa’da 13. yüzyılda altın, gümüş ve bakırdan oluşan madeni para düzenine dönülmüştür⁶² (Pamuk, 1999: 9). Böylece Ortaçağ başlarının kendine yeterli malikânesinin doğal ekonomi koşulları ve malla yapılan mübadele, artan ticaret dünyasının para ekonomisine dönüşmeye başlamıştır (Köhnen, 1965: 71; Özyüksel, 2007: 67). Ticaretin yaygınlaşmasıyla beraber geçmişin tek servet kaynağı olan toprağın yanında “para”nın yeni bir servet çeşidi olarak kullanımı söz konusu olmuştur (Özyüksel, 2007: 69). Yeni kredi ve ortaklık şekilleri, şehirlerde oluşan yeni ekonomik ortam parasal gelişmelerle birlikte deflasyonist baskıyı azaltıcı yönde etkide bulunmuştur (Cipolla, 1981: 199). Fiyatlar 1150’lerden itibaren iki yüz yıl süre ile artmış ve 1300’lerde iki katına çıkmıştır (Heaton, 1985: 112). 12. yüzyılın sonu ve özellikle 13. yüzyıl boyunca Avrupa ülkeleri penny’den daha büyük yeni para birimleri olan altın sikkelerini birbiri ardınca tedavüle vermiştir (Cipolla, 1981: 199) ve böylece hesap paraları maddi paralar haline gelmiştir (Cipolla, 1993: 47-48). Ancak altın paralardan önce isimleri, ağırlıkları nedeniyle “Groschen” (Grosso) olan gümüş paralar tedavüle girmiştir⁶³ (Köhnen, 1965: 94). 1172 yılında Cenova 4 penny değerinde gümüş bir madeni para çıkarmıştır (Güran, 1995: 59-60). Pisa, Floransa ve Venedik kısa zaman içinde Cenova örneğini takip etmiştir (Cipolla, 1981: 200). Ortaçağ’ın başlarında önemli ticaret şehirleri olan Milano ve Floransa’nın yanına Haçlı Seferlerinden sonra doğu ile yaptığı ticaret sayesinde büyük gelişme kaydeden Venedik de eklenmiştir (Köhnen, 1965: 75). Venedik Doğu ile yapılan ticarete tekel konumuna kavuşmuş ve 1202 yılında Denarius’un birkaç katı değerinde Grosso adı verilen iri gümüş bir parayı tedavüle çıkarmıştır. Böylece Avrupa’da iri gümüş devri açılmıştır ve diğer İtalyan şehirleri aynı yolu takip etmiştir. Grosso’lar bölgeler ve ülkeler arası ticari işlemlerde kullanılırken, yerli ufak paralar mahalli ihtiyaçlar için kullanılabilir hale gelmiştir (Güçer, 1976: 88-89). 13. yüzyıla kadar Akdeniz havzasında ticaret, parasallaşma ve bu çerçevedeki kurumların düzeyi Doğu Akdeniz’de Batı Akdeniz’dekilerden yüksek olmuştur. Ancak 11. yüzyıldan itibaren Avrupa’da tedavüldeki gümüş sikke miktarının

⁶² Altın, gümüş ve daha değersiz bakır ya da nikel literatürde sırasıyla “sarı”, “beyaz” ve “siyah” para olarak bilinmektedir (Chown, 1996: 14). Ortaçağ’da da bugün olduğu gibi metallerin ağırlıklarının uygun şekilde dağılması beklenmektedir. Aksi takdirde birinin daha fazla kullanılması çeşitli sıkıntılar meydana getirecektir. Bu tür para sistemleri bazen “trimetalizm” olarak anılmakla birlikte, aslında daha çok altın ve gümüşün kullanılmasından kaynaklı olarak “bimetalizm” olarak adlandırılması daha uygundur (Chown, 1996: 14). Bimetalizm üç döneme ayrılmaktadır. 14. yüzyıl boyunca altının yükseldiği ve düştüğü dönem, 17. yüzyılda Yeni Dünya’daki altın yataklarının keşfiyle ortaya çıkan değişiklikler dönemi ve 19. yüzyılda gümüşe karşı altının keskin zafer dönemidir (Chown, 1996: 16).

⁶³ “Grossus” Latince’de ağır, kalın anlamına gelmektedir ve Groschen ismini bu kelimeden almaktadır (Köhnen, 1965: 86).

artması dolayısıyla para kullanımı ve ticaret artmıştır (Pamuk, 1999: 9). Avrupa'nın altın paraya asıl dönüşü 1252 yılında Floransa'da üzerinde zambak resmi bulunduğu için Florino⁶⁴ adı verilen (Sahillioğlu, 1989: 72-74) 3,53 gram ağırlığında ve 24 ayarda bir altın paranın darbıyla olmuş ve Floransa örneğini Cenova ve Venedik takip etmiştir (Güçer, 1976: 88-89). 1252'de Cenova Genovini adı verilen saf altından darbedilmiş parasını piyasaya çıkarmıştır (Güran, 1995: 59-60). 1257'de Fransa da üzerinde kuzu resmi bulunması nedeniyle Angel adı verilen altın parasını darp etmiştir. 1284'de Venedik adını Venedik Dükaliği'ndan alan (Sahillioğlu, 1989: 72-74) Ducat (Düka) adlı 2 cm çapında, 3,5 gram ağırlığında ve 23,5 ayar saf altından darbedilmiş parasını tedavüle sürmüştür (Tarlan, 1992: 39) ve bu para bu dönemdeki en önemli para halini alarak (Sahillioğlu, 1989: 72-74) vasıflarını en son basıldığı yıl olan 1797 yılına kadar koruyabilmiş ender paralardan olmuştur (Tarlan, 1992: 40). İtalyan şehir devletleri örneğini kısa zaman içinde kıtadaki diğer devletler de izlemiş ve 15. yüzyıla kadar tüm Avrupa ülkeleri kendi çeşitli metal ve para birimlerinden oluşan kompleks para sistemlerine sahip olmuşlardır (Cipolla, 1981: 200). 1312'de Hollanda'da Gulden, 1344'de İngiltere'de Noble ve 1478-1479'da Osmanlılar Sultanî adı verilen altın paralarını basmışlardır (Sahillioğlu, 1989: 72-74). Ortaçağ'da uluslararası düzeyde tartışmasız olarak en prestijli ve hakim olan sikke Floransa'nın altın florini ve Venedik'in altın dükasıdır ve bunların ağırlık ve kaliteleri yüzyıllar boyunca sağlam olarak kalmıştır (Cipolla, 1981: 200). Dükanın uluslararası ticarete tercih edilir hale gelmesiyle beraber Florin'in uluslararası ödeme aracı olarak kullanım alanı daralmıştır (Tarlan, 1992: 39). Avrupa'nın bu altın paraları basılışlarının mükemmel oluşu, ağırlık ve ayarlarındaki istikrar ve basıldıkları şehirlerin ekonomilerinin büyük bir gelişme içinde olması sayesinde zaman içinde Bizans ve Müslüman paralarına göre daha değerli hale gelmiş, Avrupa'nın her yerinde ve Doğu ülkelerinde kullanılmaya başlanmış ve bu durum Avrupa'nın kalkınmasını hızlandırmıştır (Güçer, 1976: 88-89).

Ortaçağ'ın kalkınma dönemi olarak adlandırılan 11.- 14. yüzyıl ortası arasındaki dönemde nüfus ve gelir artışına paralel olarak insanlar mübadelede kullanmak üzere daha fazla paraya ihtiyaç duymuştur ve para talebi artmıştır. Altın ve gümüş üretimi ise 15.

⁶⁴ İtalyanca'da çiçek anlamına gelen "fiorini" ve veya "florene" kelimesinden türemiştir. Florin başka ülkeler tarafından da benimsenmiş bir isimdir. Örneğin 1344'de aynı adı taşıyan İngiliz altın sikkeleri darbedilmiştir. Yine Hollanda tarafından darbedilen altın paralar da bu isimle anılmıştır. Fransa'da ise Kral Saint Louis döneminde çıkarılan ve 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar tedavüle kalan Fransız Florini isimli para kullanılmıştır (Tarlan, 1992: 39).

yüzyılın sonuna kadar para talebindeki artış kadar hızlı büyümemiştir. Bu durumda mal ve hizmetler açısından uzun dönemde altın ve gümüşün değeri (mal olarak altın ve gümüşün değeri) artmıştır. Başka bir ifadeyle mal ve hizmetlerin altın ve gümüş cinsinden fiyatı deflasyonist etkilerle beraber düşmüştür. Uzun süreli para kıtlığını ve fiyat düşmesini engellemenin mümkün olan yolları kredi imkanlarının geliştirilmesi, metal para sisteminden başka mübadele yollarının kullanılması⁶⁵ ve para biriminin altın ve gümüş içeriğinin düşürülmesidir (tağşiş). 10.-15. yüzyıllar arasında bu yöntemlerin üçü de kullanılmıştır, ancak en sık kullanılan kredinin geliştirilmesi ve para biriminin tağşişidir (Cipolla, 1981: 200). Altın madeni paraların darbından sonra bile krallar ve büyük lordlar tarafından mali çıkarlar ekonomik çıkarlara feda edilerek (Pirenne, 1983: 97) paraların ayarları bozulmaya ve paralara keyfi değerler verilmeye devam edilmiştir⁶⁶ (Pirenne, 1983: 96). Ortaçağ boyunca en hızlı ekonomik gelişmeyi yaşayan ülkeler, aynı zamanda para ayarının en çok bozulduğu ülkeler olmuştur (Güran, 1995: 60). Gümüş paraların değerlerinin düşürülmesi bunların satın alma güçlerini azaltarak ticareti daha çok para gerektirir hale getirmiştir. Bu durum halkı altın paraya yöneltmiştir. Ancak altın para da 15. yüzyıl boyunca değer kaybına uğrayacaktır. Kısacası Ortaçağ parasının değer standardı olma işlevini yerine getiremediği söylenebilir (Heaton, 1985: 172).

1350'lerde fiyatlar gerileme işareti göstermeye başladığında bir taraftan Kara Ölüm (Kara Veba) (1347-1351) diğer taraftan Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) insanları tahrip etmiştir (Heaton, 1985: 113). Kara Ölüm İngilizler ve Fransızlar arasında yaşanan Yüzyıl Savaşları'nın da etkisiyle büyük bir hızla yayılmış ve toplam nüfusun yarısı ile üçte biri arasında insan yaşamını yitirmiştir⁶⁷ (Özyüksel, 2007: 72). Bir taraftan kıtlık, savaş ve salgın hastalıklar köylerin boşalması ve hatta binlerce köyün haritadan silinmesine, diğer taraftan eşkıyalık ve yağmacılık kırsal nüfusun kentlere göç etmesine

⁶⁵ Kağıt para, Ortaçağ'da uzak tarihler ve uzak bölgelerle yapılan ticari işlemlerde ödemeleri yapmak üzere antik dünyanın bir mirası niteliğinde 13. yüzyılda tüccarlar, sarraflar ve bankerler tarafından geliştirilmiş ödeme emri veya ödeme sözü anlamına gelecek bir mübadele aracıdır. Böylece hem kredi kullanımı hem de bankacılığın yaygınlaşması için zemin hazırlanmıştır (Heaton, 1985: 173).

⁶⁶ Neticede 13. yüzyıla gelindiğinde Şarلمان'ın gümüş penny'leri gümüşten ziyade siyah bir hale gelmiştir (Pirenne, 1983: 92).

⁶⁷ Bu dönemde Londra'da günde 200, Paris'te ise günde 800 kişi ölmüştür. Söz konusu yüksek ölümler sonrasında sağ kalanların emeğine olan talep artmış ve emek değer kazanmıştır. Bunun üzerine senyörler nakdi rantların eskisine göre daha az emek satın aldığı gördükleri için, serflerin angarya yükümlülüklerini paraya çevirmekten vazgeçmişlerdir. Bu durum serfler ve senyörler arasında çok şiddetli çatışmaların çıkmasına ve 14. yüzyılda daha önceki dönemlere göre çok daha yaygın ve şiddetli köylü isyanları çıkmıştır (Özyüksel, 2007: 72).

sebeplere olmuştur. Bu nedenle daha önce nüfus baskısı altında işlenen marjinal topraklar terk edilmiştir. Ancak topraklar bol olmakla birlikte bu sefer de bunları işleyecek işgücü az olduğu için ücretler yükselmiş, tarımsal ürün fiyatları (hububat fiyatları) ise talebin azlığı nedeniyle bazı zamanlarda maliyeti dahi kurtaramayacak kadar düşük seviyede kalmıştır (fiyatların dört beş katına çıktığı kıtlık zamanları hariç). Tarımsal gıda maddelerinin fiyatlarının düşmesi ve ücretlerin yükselmesine karşı senyörler birtakım yeni uygulamaları hayata geçirmişlerdir⁶⁸ (Sahillioğlu, 1989: 115).

Tağışlar ve taşışlar nedeniyle paranın içerdiği değerli maden miktarında karalılık olmaması Ortaçağ'ın en önemli parasal özelliklerinden biri olarak döneme damgasını vurmuştur (Heaton, 1985: 171). Paranın maden ayarındaki bozulmanın en önemli nedeni para arzı ve para talebi arasındaki dengesizliktir. Başka bir deyişle, daha çok paraya dayalı hale gelen ve nüfus ile gelirin artmasıyla beraber daha çok para talep edilen bir ekonomide, altın ve gümüşün yeterli ölçüde esnek olmayan arzıdır (Güran, 1995: 60). Değerli madenlerin para olarak kullanımı dışında başka kullanım alanlarının olması, kıtlığın sebeplerinden biridir (Heaton, 1985: 172). Diğer taraftan savaş ve ticaret dengesindeki bozukluklar nedeniyle paranın ülkeyi terk etmesi de tedavüldeki para miktarını azaltmıştır (Hawtrey, 1950: 224-225). Bu nedenle altın ve gümüş madeni bulunmayan ülkeler, para miktarının gerekli düzeyin altına inmesine engel olmak için para standardında yaptıkları ayarlamalarla beraber, altın ve gümüş ihracını yasaklama gibi tedbirler de uygulamaya koymuşlardır (Heaton, 1985: 172). Para arzı ve talebi arasındaki dengesizliğin yanında savaşlar, ticaret dengesindeki bozukluklar nedeniyle (Hawtrey, 1950: 224-225) hazineye gelir sağlama gerekliliği (Heaton, 1985: 171), özellikle 14. yüzyıldan itibaren merkeziyetçi eğilimlerin hız kazanmasıyla beraber devlet harcamalarındaki artışı karşılama gereği (Pamuk, 1999: 8) gibi sorunların çözümü olarak ve madeni paralar üzerinden kar sağlama yöntemi olarak da (Hawtrey, 1950: 224-225) sıklıkla standart madeni paranın ağırlığının düşürülmesi (Hawtrey, 1950: 1-2) veya madeni paraların metal içeriklerinin (ayarının) azaltılması yoluna gidilmiştir (Hawtrey, 1950: 225). Para değerinin periyodik olarak

⁶⁸ Bunlardan biri, verimi düşük ve büyük masraf gerektiren topraklarını boz bırakarak, verimli topraklarda tarım yapmaya başlamaları ve böylece maliyetlerini düşürmüş olmalarıdır. Diğerleri, talep esnekliği düşük olan buğday gibi ürünler yetiştirmek yerine, talep esnekliği daha yüksek olan bira ve hammaddesi olan arpa, şarap, et, tereyağı ve boya yapımında kullanılan bitkileri yetiştirmeye başlamalarıdır. Bir diğer yöntem, emek yoğun tarım yerine toprak yoğun tarımı tercih etmeleri ve tarlalarını üzerinde hayvan yetiştirmek için çayıra çevirmeleridir. Bu yöntem tarihte "çit çevirme" olarak bilinmektedir. Ve son olarak baskı ve kanuni yollarla ücretleri düşük tutmak ve angarya hizmetlerini yaşatmak da aynı amaçla uygulanan bir yöntem olarak kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1989: 115).

düşürülmesi kağıt para kullanımının, acil vergiler koymanın ya da hazine bonolarının olmadığı bir ortamda hazineye gelir sağlamanın olağan bir yolu haline gelmiştir ve özellikle savaş ve hazinenin sıkıntılı olduğu dönemlerde paranın değerini düşürme eğilimine direnilememiştir (Heaton, 1985: 172). Diğer taraftan para darlığı bu hakka sahip kimseler için bir gelir kaynağıdır, külçeden para darp etmek veya eski paraları eriterek yeni para darp etmek senyoraaj getirisi sağlamaktadır (Heaton, 1985: 171). Bir ülkede tağşişlerin ne ölçüde kullanılacağını veya para biriminin güçlü ya da zayıf olduğunu gösteren etkenler, devleti elinde tutan ve tağşişlerden yarar sağlayan kesimlerle, tağşiş ve enflasyon sarmalından zarar görecektir kesimler arasındaki mücadele olmuştur (Pamuk, 1999: 8).

Ortaçağ'ın parasal özelliklerinden bir diğeri para basma yöntemlerinin kalpazanların kolayca sahte para basmalarına neden olacak düzeyde basit olmasıdır (Heaton, 1985: 172). Bu nedenle Ortaçağ boyunca tedavüldeki paralar aşınma ve imalat hataları gibi nedenlerle ağırlığını kaybetmiş paralar (Hawtrey, 1950: 224-225) yanında, kırpma ve sahtesini yapma tehdidi ile karşı karşıya kalmış paralar olmuştur (Morgan, 1965: 18).

Ortaçağ parası ile ilgili son özellik, altın ve gümüş arasında evrensel olarak kabul edilen oranların olmamasıdır. En az 13. yüzyıldan beri altın ve gümüş Avrupa ülkelerinin çoğunda tedavülde bulunmaktadır. Bu süre içinde otoriteler ikisi arasında basit bir ilişki tahsis etmeye çalışmışlardır. Fakat iki metalin külçe olarak görece değeri istikrar arz etmemiştir ve farklı ülkelerde aynı değerde olmamıştır (Chown, 1996: 14). Örneğin altının Fransa'da gümüşten 11 kat daha değerli olması, İngiltere'de ise yaklaşık 10 kat daha yüksek olması durumunda bireyler gümüşünü İngiltere'de altına çevirip, Fransa'da tekrar gümüşe çevirerek bu operasyondan yüzde 9 düzeyinde kar elde edebilir (Chown, 1996: 15). Gerçekte 15. yüzyıl sonunda 10 birim altının gümüş karşılığı İspanya'da 98 birim, İtalya'da 105 birim, Fransa'da 110 birim, İngiltere'de 115 birimdir. Kişilerin bu ülkeler arasında para ticareti yaparak kazanç sağlamaları söz konusu olmuştur (Heaton, 1985: 172). Ancak bu tür işlemlerden yüksek bir kar elde edildiğini kesin olarak söyleyebilmek için maliyetlerin ve metallerin fiziksel olarak ulaşım risklerinin yüksek olduğu da hesaba katılmalıdır (Chown, 1996: 15). Diğer taraftan bu tür işlemlerin çoğalmasının, değerinin altında belirlenen madenin değerinin daha yüksek olduğu ülkelere kaçma eğiliminde

olmasından kaynaklı olarak ülkenin para arzını alt üst edeceğini söylemek mümkündür (Heaton, 1985: 172).

Ortaçağ'da tüm devletlerde yerel sikkelerle beraber oldukça geniş bir biçimde yabancı sikkeler de tedavül etmiş ve günlük işlemlerde ödeme araçları olarak kullanılabilirler gibi gömülenecek varlıklar olarak da kullanılmışlardır. Uluslararası sikke olarak adlandırılan bu sikkeler “moneta grosa” denilen büyük ve tam sikkelerdir⁶⁹ ve içlerinden birisi uluslararası para olarak hakim konumdadır, dolayısıyla daha fazla prestije sahip konumuyla daha kolay kabul edilmekte ve daha şiddetli talep edilmektedir. Ayrıca bu sikkelerin çoğunluğu ağırlık, ayar ve üzerlerindeki yazılar ve dizaynlar açısından başka bir sikkenin taklidi durumundadırlar. Ancak zaman içinde devletlerin güç ve etkinliklerini yükselirken yabancı sikkelerin istikrarlı bir ayar ve istikrarlı bir ağırlık özelliklerine sahip olmayanları tedavül dışında tutma yönünde bir eğilim gösterdikleri de olmuştur. Bununla beraber 16. ve 17. yüzyıllarda yabancı sikkelerin ulusal sikkelerle aynı haklara sahip olmaları ve herhangi bir özel sınırlama olmaksızın serbestçe ülkeye gelmeleri ve yine serbestçe ülkeden çıkmaları engellenememiştir (Cipolla, 1993: 20).

1.2.4.1.İtalya

12. yüzyılda İtalya'nın kuzeyinde yaşanan gelişmelerin iktisadi hayat üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Günümüzde kullanılan banka kelimesi, Ortaçağ sarraflarının üzerinde para işlemleri yaptıkları “bank” olarak adlandırılan sıralardan gelmektedir. Bankacılığın temelini teşkil eden bu parasal işlemler özellikle Cenova, Venedik, Milano ve Floransa şehirlerinde çok gelişmiştir (Köhnen, 1965: 94). İtalyanca bank, banco ve banque kelimeleri önce diğer Avrupa dillerine, daha sonra tüm dünyaya yayılmıştır (Weatherford,1997: 73). Bu nedenle bugün bankacılık literatüründe kullanılan “bank, iskonto, ciro, kredi (Trak, 1973: 181),” gibi ticaret, muhasebe, ödeme işlemleri, borsaya ait

⁶⁹ Avrupa'da serbestçe dolanmış uluslararası sikkelerden bahsedilirken küçük ufaklık sikkeler kastedilmemektedir. Çünkü itibari para olmaktan öteye geçemedikleri için ihraç edildikleri alanın dışında kolaylıkla ve her zaman kabul edilmemişlerdir, yerel muamele gereksinimlerine hizmet etmişlerdir ve zaten toplam tedavül değerinin küçük bir parçasını temsil etmişlerdir (Cipolla, 1993: 20).

pek çok terimin İtalyancadan gelmesinin arkasında bu dönem Kuzey İtalya’da görülen gelişmeler bulunmaktadır⁷⁰ (Köhnen, 1965: 94).

Tablo 2.5: Bazı Avrupa Ülkelerinde Bir Pound’a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı, 800-1700

Yıllar (yaklaşık olarak)	Milano	Venedik	Floransa	Altın ve gümüş arasındaki pazar oranı
800	390	390	-	1:10-12
1250	70	20	35	1:10
1500	8.6 (9)	6.2 (6)	5.7 (6)	1:11
1600	4.9	3.5	4.5	-
1700	3.9	3.0	3.9	-

Kaynak: Cipolla, 1981: 201

*Hem yıl hem de ağırlık ve oranlar yaklaşık rakamlardır (Cipolla, 1993: 87).

**Parantez içinde yer alan değerler Cipolla (1993: 87)’den alınmış değerlerdir.

Tablo 2.6: Bazı İtalyan Şehir Devletlerinde Bir Pound’a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı, 800-1700

Yıllar	Milan	Cenova	Venedik	Floransa
1252	70	70	20	35
1315-1325	31.5	39.4	14.8	15.2
1390-1400	20.6	29.2	7.6	9.2
1490-1500	8.6	12.8	6.2	5.7
1545-1555	5.9	9.7	5	4.5
1615-1625	4.9	7.1	3.5	4.5
1690-1700	3.9	4.9	3	3.9

Kaynak: Cipolla, 1981: 201

Yukarıdaki tablolarda yer alan veriler 800-1700 yılları arasında seçilmiş bazı İtalyan şehir devletlerinde parasal aşınmanın fiziksel eğilimini göstermektedir⁷¹ (Cipolla, 1993: 78-79). Tabloda yer alan bilgilere göre Ortaçağ’da en fazla ekonomik gelişme

⁷⁰ “Bankerott” iflas etmek anlamına gelmektedir ve yine Ortaçağ İtalya’sındaki para ticareti ile ilişkilidir. Sarrafın zarara girerek borçlarını ödeyemez hale gelmesi durumunda kendisine ait olan bank (sıra) kırılmakta ve sarrafın iflas ettiği anlamını ifade etmektedir (Köhnen, 1965: 94-95).

⁷¹ Alttaki tabloda 1252 yılından itibaren daha ayrıntılı veriler yer almaktadır.

gösteren İtalyan şehir devletlerinde aslında en yüksek oranlı tağşişler yapılmıştır (Cipolla, 1981: 201). Paranın değerinin düşürülmesi eğilimleri (tağşiş) Venedik'te özellikle 11. yüzyıl başı ile 12. yüzyıl ortası arasında geçen dönemde çok güçlü olmuştur ve penny'nin ağırlık ve ayarı muamelelerin büyük bir kısmı için yetersiz ve uygunsuz olacak kadar düşürülmüştür⁷². 12. yüzyıl ortası ile 13. yüzyıl ortası arasında geçen zaman diliminde ise İtalyan parasının değer düşüşü görece olarak büyük ölçüde daha yavaştır. 13. yüzyıl ortası 14. yüzyıl başı arasında değer düşüşü tekrar hızlanmış, ancak daha sonra 14. yüzyıl boyunca özellikle Kara Veba'nın nüfusta meydana getirdiği önemli düşüşün para talebinin büyük ölçüde azalmasına sebebiyet vermesi dolayısıyla yeniden yavaşlamıştır. 15. yüzyıl boyunca aşağı doğru hareket kuvvetli bir biçimde devam etmiştir. 15. yüzyıl boyunca külçe altın ve gümüşün satın alma gücü artmaya devam etmiş, ancak parasal birimlerin ayar itibarıyla sürekli ve artan oranlı düşüşü parasal birimlerle ifade edilen fiyatların düşmesini engellemiştir (Cipolla, 1993: 81-82).

İtalyan devletlerinin paralarının daha büyük oranda değer yitirmesinin nedenleri yukarıda sıralanan "tağşişin nedenleri" para talebi ve arzının farklı esneklikleri, savaş masraflarına bağlı olarak devlet bütçesi açıklarının artan oranlı artışı (özellikle 14. yüzyıl ortasından sonra sürekli büyümüştür) ve tacir sınıfının sürdürülen enflasyondan sağlayacağı kazançlardır (11. yüzyıldan itibaren İtalyan hükümetlerinin tacir sınıfı tarafında kontrol edilmesine bağlı olarak gelişmiştir⁷³) (Cipolla, 1993: 82). 10. yüzyıl ortası ile 10. yüzyıl sonu arasında İtalyan devletlerinde nüfus 5 milyondan 7-8 milyona yükselmesiyle beraber ekonominin parasal kesimi oransal olarak daha fazla genişlemiş, ekonomik büyüme hızlanmış ve iş bölümü daha belirgin hale gelmiştir. İtalyan şehir devletlerinde Fransa ve İngiltere'deki benzer eğilimlere göre daha güçlü yaşanan bu gelişmeler para talebinde genişleme meydana getirmiştir. Değerli madenlerin arzı ise görece olarak esnek değildir. Dolayısıyla gümüşün parasal amaçlarla olan talebi gümüş arzını aşmıştır ve bu durum fiyatlar üzerinde deflasyonist bir baskı yaratmıştır. Bunu ortadan

⁷² Bunun üzerine para otoriteleri o döneme kadar saflığı bozulmadan kalmış olan İngiliz penny'si standartlarında, penny'nin belli bir katı düzeyinde grosso olarak isimlendirilen yeni bir sikkelyi tedavüle sürmüşlerdir. Önceki dönemlerde İngiliz ve İtalyan paraları arasında mevcut olan parite tamamen ortadan kalkmış ve İngiltere'nin penny'sine karşılık gelen gümüş miktarı Venedik yerel penny'sinin çok yüksek bir katına tekabül eder hale gelmiştir (Cipolla, 1993: 81-82).

⁷³ 1252 yılında çift-metal sisteminin getirilmesinden sonra tacir sınıfı özellikle ücret ve vergiler şeklinde olan borçlarının artan oranlı olarak değer yitiren sikkelerle, alacaklarının ise değerleri bozulmadan kalan altın sikkelerle ödenmesi konusunda ısrarcı olmuşlar ve böylece kendi enflasyonist karlarını garanti edecek araçlar bulmuşlardır (Cipolla, 1993: 82).

kaldırmak adına madeni para yerine “ilkel para” gibi ikameler bulunmuş⁷⁴, yeni ve daha ileri ödeme biçimleri kullanılmış⁷⁵ ve son olarak sikkelerin ayarı düşürülerek tedavül sayıları artırılmıştır. Ancak ilkel paraların uyumsuz ve zamanın eğilimine karşı olması ve yeni ve daha ileri ödeme biçimlerinin yetersiz olması nedeniyle İtalyan toplumu daha çok “sikkelerin ayarını düşürme ve tedavülünü artırma” yöntemini uygulamak zorunda kalmış ve denarius’un ayarını artan oranlı biçimde düşürmüştür (Cipolla, 1993: 80). Sikkenin değer yitirmesi konusunda para talebindeki artış ile aynı oranda genişleme göstermeyen değerli madenlerin inelastik arzı da dikkate alınmalıdır (Cipolla, 1993: 81-82).

1.2.4.2.İngiltere

Tablo 2.7: Bir pound’a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı (gram)

Yıllar (yaklaşık olarak)	İngiltere
800	330
1250	324
1500	172
1600	112
1700	112

Kaynak: Cipolla, 1981: 201.

*Hem yıl hem de ağırlık ve oranlar yaklaşık rakamlardır (Cipolla, 1993: 87).

Yukarıdaki tabloda İngiltere’de 800-1700 yılları arasında para içeriğinde meydana gelen gümüş değişimi yer almaktadır (Cipolla, 1981: 200). İngiltere’de denarius 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar orijinal içeriğinin % 16’sını kaybetmiş (Weber, 1981: 246-247) olmasına rağmen İngiliz sikkeleri Avrupa’daki paralar içinde değer yitirme olgusundan en az etkilenen paralardır ve Kara Avrupa’sı ile karşılaştırıldığında büyük ölçüde istikrarlı gözükmektedir (Cipolla, 1993: 78-79). Bunun nedenlerinden biri, İngiltere’de ise para basma hakkının yalnızca krala ait olarak kalmış olmasıdır (Pirenne,

⁷⁴ Örneğin özellikle büyük ticari merkezlerde madeni paranın ikamesi olarak biber ve diğer mallar kullanılmıştır (Cipolla, 1993: 80).

⁷⁵ Yeni ödeme sistemleri anlamında kısa zamanda büyük gelişmeler gösteren yeni bankacılık ve kredi uygulamaları devreye sokulmuştur (Cipolla, 1993: 80).

1983: 93). Her emisyonunda sikkelerin ayar ve ağırlıklarının para otoritesi (kral) tarafından değiştirilmesine ve sikkelerin tiplerinin de üç yıllık aralıklarla titizlikle değiştirilmesine, para basanların çok sayıda olmasına, sikkelerin önemlerine bakılmaksızın her yerel kesimde basılmasına rağmen, para basanların para yapımı konusunda para otoritesine karşı sorumlu olmaları, kuralların ihlali durumunda ölüm cezası ile cezalandırılmaları gibi uygulamalar parada meydana gelmesi muhtemel değer değişikliklerini azaltıcı yönde etkide bulunmuştur (Cipolla, 1993: 78-79). Aynı kapsamdaki diğer nedenler İngiltere'nin ekonomik özellikleri ile ilişkilidir. 13. yüzyılın ortasına kadar İngiltere'nin ekonomik gelişmesi Kuzey ve Orta İtalya'ya göre daha hızlıdır ve uzun dönemli para talebi ise görece olarak yavaştır. Arz cephesindeki durum ise İngiltere'nin çok aranan hammaddesi yüne dayanan üretim endüstrisini geliştirmiş ve ürettiği kumaşları Kara Avrupa'sı pazarlarında satmış olmasına bağlı olarak elde ettiği sürekli değerli maden akışının sağladığı pozitif bir ödemeler dengesine sahip olması açısından kontrol altında bulunmuştur (Cipolla, 1993: 83-84).

Tablo 2.8: Gümüş Sikkelerin Ağırlıklarında Meydana Gelen Değişiklikler

Yıl	Tower Pound'un değeri	Penny'nin Ağırlığı	Değer düşme yüzdesi
Orijinal Standart	20s.	22,5	-
1299	20s. 3d.	22,2	1,25
1343	22s. 2d.	20,3	8,6
1346	22s. 6d.	20	1,50
1351	25s.	18	10
1411	30s.	15	16,6
1464	37s. 6d.	12	20
1526	42s. $2\frac{1}{2}$ d.	10,6	11,1

Kaynak: Hawtrey, 1950: 225

Yukarıdaki tabloda İngiltere'de gümüş sikkelerin ağırlığının düşürülmesi işlemleri yer almaktadır ve özellikle 1343, 1351, 1411 ve 1464'de yapılmış olanlar dünyadaki genel gümüş kıtlığı çerçevesinde değerlendirilebilir (Morgan, 1965: 110). Yine Yüz Yıl Savaşları döneminde savaşın finansmanı kapsamında shilling 13. yüzyılda 250 grain'den (1 grain = 64,79891 miligram) 15. yüzyıl ortasında 166 grain'e düşürülmüştür (Heaton, 1985: 172).

İngiltere ile İtalya'nın durumu karşılaştırılırsa ikisinin koşullarının temelde çok zıt olduğu görülecektir. İtalya erken bir dönemde hızlı bir büyüme elde etmiş olmasına rağmen değerli madenlerin yetersiz arzı ile engellenmiştir. Ayrıca Ortaçağ boyunca hükümet taşışşerlerden yarar sağlayan bir toplumsal sınıf tarafından kontrol edilmiştir. İngiltere'nin durumu ise büyümeye daha geç başlayan ve değerli madenlerin bol ve esnek arzından yararlanan bir ekonomi olarak karakterize edilebilmektedir. Diğer taraftan sikke basımı her zaman merkezi bir gücün (Kral) kontrolü altındadır ve Kral hazinenin gereksinimlerini karşılamak amacıyla sikkelerin ayarını bozmuş –sikke basımı ve ayar düşürmekten doğan karlar kralın tekeli altındaydı- ancak paranın istikrarında çıkarı olan İngiliz baron sınıfı (gelirleri sabit parasal ödemeler biçiminde olduğu için) bu konuda padişaha muhalefetlerini her daim iletmekten çekinmemişlerdir (Cipolla, 1993: 85).

1.2.4.3.Fransa

Tablo 2.9: Bir pound'a Karşılık Gelen Saf Gümüş Miktarı (gram)

Yıllar (yaklaşık olarak)	Fransa (livre)
800	390
1250	80
1500	22
1600	11
1700	6

Kaynak: Cipolla, 1981: 201

*Hem yıl hem de ağırlık ve oranlar yaklaşık rakamlardır (Cipolla, 1993: 87).

Yukarıdaki tabloda Fransa'da 800-1700 yılları arasında para birimindeki taşışş düzeyleri yer almaktadır (Cipolla, 1981: 200). Fransız parası aynı dönemde İtalyan paralarından daha az, İngiliz paralarından daha fazla değer yitirmiştir (Cipolla, 1993: 78-79). Fransa ödemeler dengesi ve değerli madenlerin elde edilebilirliği konusunda İngiltere'nin ayrıcalıklı konumuna sahip değildir (İngiltere'den farklılaşan, İtalya ile örtüşen özelliği). Ancak sikke basımı kral ve geliri sabit parasal ödemeler biçiminde olduğu için parasal istikrardan yarar sağlayan baronların kontrolü altında olmuştur

(İngiltere ile benzeşen, İtalya'dan farklılaşan özelliği). Diğer taraftan İngiltere'den farklı olarak feodal beyler dinsel konulara dayanarak sikke basma hakları olduğunu iddia etmişler, önce gümüş arzındaki darlık nedeniyle daha sonra elde edecekleri yüksek karlar nedeniyle sikke değerini düşürme uygulamasına oldukça erken bir dönemde başlamışlardır. Özellikle 14. yüzyıl sonundan itibaren bütçe açıkları ve artan savaş masrafları Fransız krallarının likit varlıklarını çoğaltmak için değer düşürme uygulamasına daha sık başvurmalarına neden olmuş ve Fransız baronları da İngiliz baronları gibi buna karşı koymak yerine kendi paralarının da değerini düşürerek kralın elde ettiği yararın aynısını elde etmeye çalışmışlardır (Cipolla, 1993: 86).

Fransa'da 12. yüzyıl sonrası yapılan bir seri tağşiş sonrası Denier İngiliz Penny'sinin değerinin çeyreğine kadar inmiştir. 13. yüzyıl başlarında İngiltere ile savaşa girilmesiyle beraber tekrar başlamıştır (Hawtrey, 1950: 226). Fransız krallarından İyi Jean (1350-1364) Yüz Yıl Savaşları'nın (1337-1453) finansmanı için bir yılda 18 kere paranın ayarını değiştirmiştir (Heaton, 1985: 172). Daha genel olarak Fransa'da 1300-1700 yılları arasında paranın yaklaşık olarak 300 kere tağşiş edildiği bilinmektedir (Heaton, 1985: 353).

Tablo 2.10: Fransa'da Paranın Değerinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1359-1360

	Gümüşün fiyatı (mark başına livre)	Sikkenin ayarı (%)	Mark başına sikke sayısı	Sikkelerin gümüş ayarı
27 Kasım 1359	12		48	18
5 Aralık	15	33	48	24
19 Aralık	18,45	-	-	-
31 Aralık	23,62	-	-	-
2 Ocak 1360	24,62	20	60	36
22 Ocak	34,47	16	72	54
17 Şubat	-	16	80	60
27 Şubat	53,87	16	100	75
4 Mart	77,8	12	100	100
31 Mart	102	12	125	125

Kaynak: Hawtrey, 1950: 227

Yukarıdaki tablo 1359-1360 yılları arasındaki sikke taşışlarını göstermektedir. Gümüşün fiyatı ve mark'tan darp edilen sikke sayısı kısa zaman içinde hayli yükselirken, sikkenin ayarı yine aynı kısa zaman içinde giderek düşmüştür.

1.2.4.4.Almanya

Paraların tedavülden çekilerek eskisinden daha düşük değerde yeniden piyasaya sürülmesi uygulaması Almanya'da da fazlasıyla uygulanmıştır ve sikkelerin yılda ortalama üç kez değerlerinin düşürüldüğü olmuştur (Pirenne, 1983: 92). Alman solidus'u 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar orijinal içeriğinin yüzde 16'sını kaybetmiştir. (Weber, 1981: 246-247).

Almanya'da 1042'den itibaren (Köhnen, 1965: 93) mark olarak adlandırılan 218 gramlık bir parasal ölçü kullanılmaya başlanmıştır (Pirenne, 1983: 91). Mark kelime anlamı olarak "Marke: Şekil, işaret" demektir ve para üzerine yapılan resim ve işaretleri belirten bir para birimidir (Köhnen, 1965: 93). 14. ve 15. yüzyıllarda Güney Almanya şehirlerinde dokuma ve metal endüstrileri gelişmiş, para işlemleri, ticaret ve spekülasyon artmış ve bu durum az sayıda büyük ticaret işletmelerini ortaya çıkarmıştır. Bu ticari işletmelerde kullanılan bilanço ve muhasebe yöntemleri, çek ve borç senetleri ile ilgili işlemler ve bankacılık ve çeşitli ödeme muameleleri dikkate alındığında söz konusu ticari işletmelerin modern anlamda birer ticarethane oldukları söylenebilir ve bunlar arasında en önemlileri Fugger ve Welser ailelerine ait olanlardır (Köhnen, 1965: 86). 1450'lili yıllarda Almanya o döneme kadarki en zengin dönemini yaşamaktadır (Köhnen, 1965: 73).

1.3.YENİÇAĞ'DA PARA VE TAĞŞIŞ

Yeniçağ, 1492 yılından 1789 Fransız İhtilâli'ne kadar süren dönemi kapsamaktadır (Köhnen, 1965: 41). Yaklaşık beş yüz yıllık bu dönem, erken modern ve modern çağ olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Birinci dönem tarihsel açıdan genel olarak beklendiği gibi Ortaçağ'a ait pek çok özelliği barındırmaktadır ve bu dönemde tarihçiler tarafından ticaret devrimi, merkantilizm çağı ve erken kapitalizm dönemi olarak adlandırılan süreçlerin karakteristikleri gelişmiştir. İkinci dönem ise endüstri devrimi, serbest ticaret uygulamaları ve 19. yüzyıldaki olgun kapitalizmin özelliklerini yansıtmaktadır (Heaton, 1985: 207).

Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçiş, devrin ekonomik hayatını büyük ölçüde etkileyen olaylar ve düşünce akımlarının bir neticesidir. Söz konusu gelişmeler; hümanizma, Rönesans ve Reform gibi fikri alanda ortaya çıkan gelişmeler yanında, yeni deniz yolları ve kıtaların keşfi, teknik gelişmeye yeni yönler veren icatlar gibi maddi gelişmelerdir. Bu gelişmeler Ortaçağ'daki toplumsal yaşayışın ve dogmaların yerini alarak kişisel ve fikri anlamda hürriyetler oluşturmuş ve bu durum iktisadi alanda da büyük ilerlemelere yol açmıştır (Köhnen, 1965: 95).

15. yüzyılda fikri ve maddi alanda meydana gelen değişikliklerin iktisadi düşünce üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur ve Ortaçağ'ın iktisadi faaliyetleri büyük ölçüde değişme göstermiştir. Ortaçağ'ın feodal düzeni son bulmuş ve merkezi otoriteler güçlenerek milli devletler kurulmuştur. Bu değişikliklerin en önemli sonucu para ve ticari işlemlerde meydana gelen gelişmedir. Rönesans'la birlikte paranın karakteri değişmiştir ve para, kredi ve finansla bağlantılı hale gelmiştir. Rönesans finansal gelişme açısından da çok önemlidir, çünkü Rönesans dönemi finansçıları Yunan ve Roma'lı atalarının hiç karşılaşmadıkları ya da daha az karşı karşıya kaldıkları faiz engeliyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü Hıristiyanlık ve İslam inancına göre faiz ve tefecilik günahtır (Hicks, 1977: 72). Ancak zaman içinde Ortaçağ'dan beri devam eden kilisenin faiz yasağı Reform hareketlerinin de etkisiyle yavaş yavaş azalmış ve faiz mübah kabul edilir hale gelmiştir⁷⁶ (Zeytinoğlu, 1976: 71).

Bu dönemdeki diğer önemli gelişme Avrupa'nın deniz aşırı yayılmasının önemli sonuçlarından biri olarak zengin altın ve özellikle de gümüş yataklarına sahip olan Amerika'nın (Meksika ve Peru)'nun keşfidir. Bu keşifle beraber elde edilen altın ve gümüş gibi değerli madenler önce İspanyollar tarafından ele geçirilmiş (Güran, 1995: 91) ve böylece hazinelerindeki parayı artırmaları için çok daha kolay bir yol bulunmuştur (Özyüksel, 2007: 79-80). Ayrıca değerli maden akışını devam ettirmek için büyük ölçekli madencilik teşebbüsleri organize edilmiştir (Güran, 1995: 91). Daha sonra bu madenlerin diğer Avrupa ülkelerine akmaya başlamasıyla ticaret uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Böylece 15. yüzyıldan itibaren ülkelerde yeni bir iktisadi davranış başlamıştır (Zeytinoğlu, 1976: 104).

⁷⁶ İslam dinine göre de faiz yasak olduğu için bankacılığın temelini teşkil eden sarraflık İslam inancına sahip toplumlarda uzun bir zaman gelişmemiştir (Zeytinoğlu, 1976: 118).

1.3.1. Dönemin Parasal Özellikleri

15. yüzyıldan itibaren hızla gelişen ve uluslararası bir nitelik kazanan ticaretle beraber paranın önemi daha da artmıştır. Mahalli hükümetlerin ortadan kalkmasıyla beraber alışverişi zorlaştıran irili ufaklı çok çeşitli paralar da ortadan kalkarak bunların yerini ülkenin her yerinde geçebilen paralar almaya başlamıştır (Zeytinoğlu, 1976: 118-119). Yeniçağ boyunca altın, gümüş, platin ve bakır gibi değişik değerdeki çeşitli madenlerden sikke darp edilmiş olmakla beraber (Tarlan, 1992: 69), sikkelerin yapıldığı madenler homojen bir maden stoku oluşturacak şekilde basit olarak bir araya getirilememiş ve birbirleriyle sürekli rekabet hali içinde olmuşlardır (Braudel, 1993: 552). Sikke darbı için en çok kullanılan madenler çağın başlarında gümüş, sonrasında ise altındır. Ülke ekonomileri büyüdükçe yapılan ödemelerde gümüşün kullanımı artmış ve gümüş standardı 18. yüzyıla kadar Avrupa para sisteminin temelini oluşturmuştur⁷⁷. Buna göre gümüş, para değerinin ölçüsü olarak esas alınmış ve gümüşle altın arasındaki değişim oranının piyasada serbestçe dalgalanmasına izin verilmiştir. Gümüş sikkelerin ayar ve ağırlıkları para otoriteleri tarafından belirlenmiştir. Gümüşün değer kazandığı dönemlerde devlet gümüş temin etmede güçlükler yaşamış (Tarlan, 1992: 69) ve gümüş paralar kıtlamıştır (Braudel, 1993: 552). Bu durumda oluşan mali sıkıntı öncelikle para otoritesince paranın içerdiği gümüşün miktarının (paranın ayarının) düşürülmesi (tağşiş) ile aşılmaya çalışılmıştır (Braudel, 1993: 552; Tarlan, 1992: 69). Ancak bu çözüm çoğu zaman ekonomik sorunları ve sosyal huzursuzlukları da beraberinde getirmiştir. İkinci bir yol olarak devlete ait darphanelerde halkın elindeki külçe ve gümüş eşyadan sikke kestirilmesine izin verilmiştir (Tarlan, 1992: 69). Bu kapsamda alınan önemli bir karar 1666'da İngiltere ve 1679'da Fransa'da külçe veya eski paralardan sikke darbı için darphanelere gelenlerden alınan senyörlük haklarının ilga edilerek serbest para basma hakkının getirilmesi olmuştur. Ancak hükümdarların senyörlük hakları yoluyla elde ettikleri bu gelirden vazgeçmeleri⁷⁸ ve hükümetlerin aşınmış paraları piyasadan çekip bunların yerine yenilerini tedavüle vermeleri âdetini benimsemeleri için uzun zaman geçmiştir. Bu nedenle en iyi para sistemleri bile sikke arzının yetersiz olmasından ve tedavülde ayarı bozuk paraların bulunmasından sıkıntı çekmişlerdir (Heaton, 1985: 353). Rekabette altın paraların üstün

⁷⁷ Gümüş standardı Asya, Afrika ve Güney Amerika'nın bazı ülkelerinde 20. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir (Tarlan, 1992: 69).

⁷⁸ Ancak bu kaybın bedeli, ithal malı içkilere koyulan bir vergi ile kapatılmıştır (Heaton, 1985: 353).

konuma gelmesi, gümüşü kaçırmış, bunun üzerine altın keyfi olarak teşvik gören bir kötü para haline gelmiş ve iyi para rolünü üstlenen gümüş sikkeleri piyasadan kovmuştur. Altının artması üzerine hayat pahalılığı da artırmıştır. Aynı durum ülkeler açısından değerlendirilirse gümüş ve altın oranı için uluslararası bir anlaşma olmaksızın her ülkenin kendi içinde resmi değerler saptadığı görülmektedir. Ancak altın ve gümüşün nispi pazar fiyatları birinin diğerine göre kıt veya bol olmasına göre değişmiştir. Devletlerin değişen bu piyasa fiyatlarını izleyerek resmi oranı değiştirmeleri mümkün olmamış ve bu madenlerden birinin diğer ülke terimlerine göre daha değerli veya değersiz hale gelmesi sonucu oluşmuştur (Heaton, 1985: 356). Altın ve gümüş para arasında yaşanan bu durumun farklı para çeşitleri için de aşağı yukarı aynı şekilde gerçekleştiği yapılan gözlemlerden elde edilmiş bir sonuçtur. (Braudel, 1993: 552).

16. yüzyılda uluslararası piyasada beyaz maden egemen olmuştur, fakat altın kambiyo senetleri ve bakır ondan bağımsız olarak da kullanılmıştır. Bakır bu dönemde mütevazı hatta önemsiz bir role sahiptir ve 16. yüzyılda Almanya’da, 17. yüzyılda İsveç ve Japonya’da kullanılmış, İber Yarımadası’nda ise (İspanya ve Portekiz) tanınmamıştır (Braudel, 1993: 597).

17. yüzyılda Avrupa’da hızla basılan büyük gümüş sikkeler dünya ticaretinin en önemli hesap birimi ve ödeme aracı olmuştur. Aynı zamanda Avrupa’nın dünya ticaretindeki etkinliği artmıştır (Pamuk, 1999: 9-10). 18. yüzyılda ise hemen hemen tüm Avrupa ülkeleri altın, gümüş, bakır gibi kıymetli ya da kıymetsiz pek çok madenden para darp edilmesine rağmen en çok tercih edilen ve kullanılan maden önce gümüş daha sonra altın olmuştur. Ancak İngiltere ve Fransa gibi zengin ülkelerde önce altın gümüş ile birlikte para darbında kullanılırken, Rusya ve İsveç gibi fakir ülkelerde bakır para basımı uzun bir süre devam etmiştir (Zeytinoğlu, 1976: 118-119). Yine 18. yüzyıl Hindistan’ı üzerine son yıllarda yapılan araştırmalara göre, milyonlarca insan tarafından yapılan küçük ölçekli işlemler ve bu işlemlerde kullanılan ufak değerli bakır sikkeler aracılığıyla, kırsal toplum ve ekonomi bölgesel ekonomilere ve oradan da dünya ekonomisine bağlanmıştır (Pamuk, 1999: 9-10).

Bu dönemin önemli özelliklerinden birisi de devletler tarafından bankaların kurulmuş olmasıdır. İlk olarak 1609’da Hollanda Amsterdam’da kurulan dünyanın ilk merkez

bankası olan Amsterdam Exchange Bank⁷⁹ (Wisselbank) imtiyazlı bir hükümet kuruluşu olarak görev yapmıştır ve Avrupa'ya gelen altınları kendisine çekerek kısa süre sonra hükümdarlara dahi borç verir hale gelmiştir. Ayrıca tüm Avrupa bankalarına örnek teşkil etmiştir (Trak, 1973: 224). Bu banka sayesinde güvenilir bir banka parası formu oluşturularak tağşiş edilmiş sikke problemi konusunda bir çözüm oluşturulmaya çalışılmıştır (Ferguson, 2008: 127). 18. yüzyıla gelindiğinde ise büyük sermayeli bankalar oluşmuş durumdadır ve bu sayede ticaret mali bir desteğe sahip olmuştur. Değerli madenlerden para basmak serbest olup devam etmekle beraber, banka senetleri de önem kazanmıştır (Trak, 1973: 229). Buna bağlı olarak bu dönemde banknot kullanımında artışlar meydana gelmiştir. Ortaçağ'da bankerler tarafından kullanılan yöntemin - kendilerine emanet edilen kıymetli madenlerin miktarından daha fazla senedi vermek- bankalar tarafından 18. yüzyılda daha fazla kullanılır hale gelmesi kağıt paranın istendiğinde azaltılması ya da artırılmasını mümkün kılmış (Güran, 1995: 97-98) ve mali sıkıntılara düşüldüğünde sikkelerin değerli maden içeriklerini azaltarak ya da nominal değerlerini düşürerek yapılan tağşiş işlemlerini azaltıcı etkide bulunmuştur (Heaton, 1985: 353). Ancak zaman içinde banknot kullanımında yaşanan bazı olaylar, halkın banka parasına olan güvenini sarsmış ve bu nedenle toplam para arzının tek metal yerine altın ve gümüş olmak üzere iki ayrı metalden darp edilen sikkelerle artırılması gerekmiştir. Buna bağlı olarak Avrupa ve Amerika'da 18. yüzyılda ortaya çıkan ve 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden çift metal sistemi (bimetalizm) geçerli hale gelmiştir (Tarlan, 1992: 70).

Ortaçağ'dakinin aksine özellikle 15. yüzyılda Fuggerler gibi büyük sermaye sahibi aileler madencilik sektöründe faaliyet göstermeye başlamışlardır. 16. yüzyılda meydana gelen teknik ilerlemeler maden işleme konusunda da gelişmelere neden olmuş, ancak bu dönemde mutlakiyet rejimleri altında madenler tamamen hükümdarların idaresine geçmiştir. Ayrıca bu dönemde maden işçileri sendikalar halinde birleşmiş ve madencilik okulları açılmıştır. Buhar makinelerinin madenlerde de kullanılmasıyla beraber özellikle kuyu açma tekniğinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Köhnen, 1965: 166). Elde edilen madenlerden sikke darbı 1650'li yıllara kadar ilkel ve pahalı bir süreç olmuştur. Plakadan

⁷⁹ Amsterdam Bankası, Venedik'teki Rialto Bankası model alınarak 1609'da kurulmuş bir bankadır. Bu bankanın işlerinden biri, mevduat kabul etmek, diğeri ise bir hesaptan diğere para aktarmaktır. Tüccarların sikke, külçe ve kambiyo senedinden mevduatları bu bankada toplanmaktadır (Heaton, 1985: 271) ve sikkelerin değişik değerli maden içeriklerine sahip olmaları nedeniyle yerli veya yabancı, ağır veya hafif olmalarına göre bu mevduatlar banka tarafından değerli maden cinsine göre değerlendirilmekte, ancak müşterilerine kendi banka parası olan florin cinsinden kredi açılmaktadır (Heaton, 1985: 272).

para kesme yöntemi 1650'ler civarında terk edilmiş, iki güçlü kişi ile çalıştırılabilen pres yöntemi kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde kişi başı veya pres başına üretim düzeyleri düşük seviyelerdedir. Bir altın sikkenin darbı değerinin yüzde 5'i kadar bir maliyete sebep olmaktadır. Bir gümüş sikkenin darbı ise değerinin yüzde 25'i kadar bir maliyet gerektirmektedir. Bakır paralar için aynı maliyet, bu paraların darp edilmek istenmemesine neden olacak kadar maliyetli olmaktadır. Her cins sikkenin sahtesinin yapılması kolaydır (Heaton, 1985: 353).

1.3.2. Dönemin İktisadi Politikası: Merkantilizm

1500-1800 arası dönemde Batı Avrupa ülkelerinde uygulanan iktisadi fikir ve politikalar “Merkantilizm⁸⁰” veya “Ticari Kapitalizm” olarak adlandırılmıştır (Zeytinoğlu, 1976: 104). Merkantilizm Ortaçağ'da feodal lordların savaşları finanse edebilmek için para ve maden biriktirmeye verdikleri önemin⁸¹, 16. yüzyılda mali metotları daha karmaşıklaşmış olmakla beraber aynen devam etmiş halidir⁸² (Güran, 1995: 98). Modern Çağın başlangıcında da devlet adamları tarafından paranın kalitesinden ziyade ülke sınırları içindeki değerli maden miktarı önemsenmiş⁸³ ve zenginlik, değerli maden bulundurmakla özdeşleştirilmiştir⁸⁴. Öte yandan değerli madenlerin kullanışlı ve likit biçimleri tercih edilmiştir. Buna göre bir ülke değerli madenlere sahip olduğu derecede güçlüdür (Heaton, 1985: 355). Devletler mal alıp satan büyük tüccar zihniyeti ile düşünmeli ve buna yönelik faaliyet göstermelidir (Trak, 1973: 245). Bu faaliyetler her ülkede farklı şekillerde

⁸⁰ Merkantilizm ilk defa Adam Smith tarafından kullanılmış bir ifadedir ve kelime anlamı bezirgan olarak ifade edilebilmektedir (Zeytinoğlu, 1976: 104). Merkantilizm 16. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın ortasına kadar “merkantilistler” olarak adlandırılan bir grup yazar tarafından ortaya atılmış bir düşünce biçimidir ve bu yazarların alt yapıları ve bakış açıları önceki dönemlere göre oldukça farklıdır. Katkılarını çok miktarda çıkan broşürleri yoluyla yapmışlardır. 1693-1696 yılları arasında 300'den fazla İngilizce broşürü basmışlardır. Bazıları aktif olarak ticaretle ilgilenmiştir. John Locke, Sir Christopher Wren ve Sir Isaac Newton bu isimlerden bazılarıdır. Bu isimler hariç birçoğu az eğitilmiştir ve muhakeme yetenekleri ve açıklamaları çoğu zaman karmaşıktır. Fakat buna rağmen özellikle uluslararası ticaret alanında önemli teorik gelişmeler ortaya çıkmıştır (Morgan, 1965: 182).

⁸¹ Merkantilistlerin parayı fazla önemsemelerinin nedeni, yaşadıkları dönemin ekonomik olayları çerçevesince değerlendirilebilir. Bu dönemde Ortaçağ'ın aynı ekonomisi para ekonomisine doğru evrilmeye başlamış ve Merkantilistler iktisadi hayata dinamizm kazandırmasını bekledikleri bu gelişmeyi hızlandırmak ve güçlendirmek için desteklemişlerdir (Trak, 1973: 245).

⁸² Dolayısıyla Merkantilizm düşünce olarak bu döneme ait olmamakla beraber uygulaması 16. yüzyılda mümkün kılınmıştır (Trak, 1973: 245).

⁸³ Değerleri madenler savaşlar için son derece önemlidir, diğer taraftan kredi ve yatırım için en iyi sermaye biçimidir. Vergiler ve borçlar onlarla ödenmekte ve ticareti onlar harekete geçirmektedir (Heaton, 1985: 354).

⁸⁴ Bu çerçevede ülke içinde mümkün olduğu kadar çok altın ve gümüş biriktirmenin amaçlandığı bu politika külçecilik olarak da adlandırılmıştır (Güran, 1995: 98-99).

uygulanmakla beraber ortak paydada buluşmalarını sağlayan ortak özellikleri (Güran, 1995: 98) hiçbir ülkenin yeteri kadar değerli madene sahip olduğunu kabul etmemesidir. Bu çerçevede uygulanan bazı politikalar da benzerlik göstermektedir. Genel olarak her devlet külçe ve sikke hareketlerine kısıtlamalar getirmiştir (Heaton, 1985: 355). Diğer taraftan kolonyal olmayan ve aynı zamanda içerde de değerli maden yataklarına sahip olmayan ülkelerin değerli maden biriktirebilmeleri için akla gelen ilk yol olan hazine gemilerini arazi olarak ele geçirmek sayılmazsa, yapılması gereken tüccarların dış ticaretleri çerçevesinde ihracatın kabul görmesi ve ithalatın yasaklamalara tabi tutulmasıdır (Heaton, 1985: 354). Başka bir ifadeyle mevcut altın ve gümüşün dışarı çıkmasının engellenmesi ve çoğalması için uğraşılmasıdır. Bu çerçevede siyasi sınırlara gümrük duvarları takviye edilmiş (Trak, 1973: 222), yerli üreticiler tekel hakları ve ihracat sübvansiyonları ile desteklenmiştir (Güran, 1995: 98-99). Mümkün olduğunca dışarıdan mal alınmayarak yerli malı kullanımı artırılmaya ve dışarıya mal satarak ülkeye para gelmesi sağlanmaya çalışılmıştır⁸⁵ (Trak, 1973: 222). Ayrıca tahıl ve diğer yiyeceklerin ülke içi arzını bollaştırmak amacıyla ihraçları yasaklanmış, mamul malların üretimi ise ülkenin kendi kendine yeterliliğini güçlendirmek ve dışarıya satış yapabilmek için teşvik edilmiştir (Güran, 1995: 98-99). Kısacası madeni olmayan ülkelerin değerli madeni, dışarıdan satın aldıklarından daha çok dışarıya mal satışı yaparak sağlayacakları savunulmuştur. Böylece pozitif ticaret dengesi de elde edilmiş olacaktır (Morgan, 1965: 183). Örneğin Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi ülkeler kolonileri çok az altın ve gümüş ürettiği için değerli maden birikimini ticaret yoluyla yapmaya çalışmışlar ve bu nedenle lehte dış ticaret dengesi tutturmaya önem vermişlerdir (Güran, 1995: 98-99). Ülkenin kendisinde veya kolonilerinde değerli maden bulunması durumunda ise değerli maden birikimi için yapılması gereken eldeki madenlerin işlenmesi olmuştur (Trak, 1973: 222). Bu kapsamda bazı Avrupa ülkeleri deniz aşırı kolonileri aracılığıyla amaçlarına ulaşabilmiştir (Güran, 1995: 98-99).

Miktar teorisine inanan merkantilistler birtakım eleştirilerle karşı karşıya kalmışlardır. Merkantilist düşünce kapsamında pozitif ticaret dengesinin sağladığı altın ve gümüş akışının fiyatların artmasına neden olması beklenir ve bu da ihracatın azalmasına ithalatın ise teşvikine neden olarak pozitif ticaret dengesinin ortadan kalkması sonucunu

⁸⁵ Ancak ithalatı kısma politikasına rağmen ülke içinden temin edilemeyen hammaddelerin gümrüksüz ithaline izin verilmiştir (Güran, 1995: 98-99).

doğurur. Pozitif denge ortadan kalkana kadar ihracat artar ve ithalat düşer (Morgan, 1965: 183). Sonuç olarak değerli madenlerin ülkeler arasındaki dolaşımı, her ülkedeki para miktarı, fiyat seviyesi ve ödemeler dengesi arasındaki ilişki kapsamında otomatik ve kendiliğinden bir mekanizma meydana getirerek, ihracat ve ithalat arasındaki denge yoksunluğunun geçici olmasını sağlar (Morgan, 1965: 183).

1.3.3. Fiyat Devrimi Ve Tağşiş (16.-17. Yüzyıl)

1.3.3.1. Yeni Değerli Maden Kaynakları

Değerli madenlerin en etkili oldukları dönem 16. yüzyıldır ve bu etki geçmiş dönemlerin stokları yanında paranın tedavül hızına, ülkeler arası bağlantılara, ekonomiler arası çekişmelere, devlet ve tüccarların faaliyetlerine ve halkın kanaatine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde değerli madenlerden elde edilen para ise çoğunlukla kabul edildiği gibi evrensel anlamda sürükleyici olmaktan ziyade, gerçek etkileri görmeyi engelleyen bir örtü işlevi görmüştür (Braudel, 1993: 551).

Ortaçağ'ın büyük bir kısmı boyunca kıt olan değerli madenler (Morgan, 1965: 20) ve buna bağlı olarak oldukça küçük, ince bir tabaka halinde ve büyük ölçüde başka madenlerle karışık halde bulunan dolaşımdaki gümüş paralar, 15. yüzyılın sonlarından itibaren madenler konusunda yaşanan birtakım gelişmelerle kökten değişmiştir (Güran, 1995: 60-61). Özellikle Amerika kıtasının keşfi zengin altın yataklarının yanında çok daha zengin gümüş yataklarının ele geçirilmesini sağlamış ve Atlantik üzerinden değerli maden akışı başlamıştır⁸⁶ (Morgan, 1965:20; Cipolla, 1981: 203). Bu değerli madenler sayesinde tüm Avrupa'da tedavüldeki para birimleri çok miktarda, daha büyük ve ağır altın ve gümüş sikke çeşitlerinden (escudos, dabloons, sekizlik real, ducatoons rixdollars gibi) oluşur hale gelmiştir (Cipolla, 1981: 203).

⁸⁶ Bunun dışında Portekizliler Afrika kıyısında iki altın üretim bölgesi olan Gine ve Altın Kıyısı'nı keşfetmişler ve altın buradan eskisinden çok daha büyük miktarlarda Avrupa'ya akmaya başlamıştır. Ayrıca yine aynı dönemde Avrupa'da Tirol ve Saksonya'da zengin gümüş yatakları bulunmuştur (Güran, 1995: 63).

Amerika'dan İspanya'ya değerli maden akışı 16. yüzyılın başlarından itibaren başlamış ve 1550'lere kadar altın ve gümüş olarak karışık bir şekilde devam etmiştir⁸⁷. 1530'lar öncesinde altının bol oluşu (Braudel, 1993: 564) gümüş ve bakırın altına göre değer kazanmasına sebep olmuş ve gümüş ve bakır madenlerinin gelişimini teşvik edici bir rol oynamıştır. 1530-1534 yıllarından itibaren Amerikan altın üretimi gerileme sürecine girmiş ve 1560'a kadarki süreçte altının bol olması durumu ortadan kalkarak bu tarihten itibaren sarı maden olarak anılan altın nispi önemini kaybetmiştir (Braudel, 1993: 566). 1550'lerde bir taraftan Peru'da cıva madenlerinin bulunması gibi (Heaton, 1985: 239) yeni madenlerin açılışı diğer taraftan (Morgan, 1965: 20) gümüş cevherinin yeni cıva yöntemleriyle işlenmeye başlanması gibi yeni (Braudel, 1993: 566) maden çıkarma tekniklerinin gelişimi gümüşün büyük miktarda ve sürekli akışını sağlamıştır (Morgan, 1965: 20). 1560-1680 (Brezilya altınının devreye girdiği yıl) arası dönemde "altın konjonktürünün" yerini "gümüş konjonktürü" almıştır (Braudel, 1993: 564). Değerli maden akışı 1590'da doruk noktasına ulaştıktan sonra gerilemeye başlamıştır⁸⁸ (Heaton, 1985: 239).

Amerika'da toprak üstündeki madenlerin çoğu İspanyollar tarafından (Heaton, 1985: 239) yağmayla (Morgan, 1965: 20) ganimet olarak veya takasla ele geçirilmiştir. Peru'da 1.300.000 ons altın ve bir oda dolusu altın eşya kurtarmalık olarak verilmiş, böylece Peru kralı mutfak eşyası gibi pek çok alanda kullanmıştır. Ancak toprağın üzerindeki hazineler, toprağın altındakilere göre oldukça azdır (Heaton, 1985: 239). Yeni Dünya'nın üretim hacmini tam olarak bulabilmek için darp edilen para miktarlarını bulmak gerekmektedir. Ancak bir yerde eritilen sikkelerin başka bir yerde daha eritilmesi veya birkaç ay ve yıl geçtikten sonra başka bir darphaneye geçmiş olmaları bu durumu zorlaştırmıştır (Braudel, 1993: 591). Buna rağmen Earl J. Hamilton tarafından hesaplamalara göre (Braudel, 1993: 566) 16. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyada gümüş üretimi 50 tondan az iken, Amerika kıtasının keşfedilmesiyle yüzyılın sonunda 9/10'u Amerika'da olmak üzere 420 tona ulaşmıştır (Özyüksel, 2007: 79-80). Bir seferde yüze

⁸⁷ Değerli madenleri taşıyan ilk gemilerin çoğu, korsanlar veya özel teknelerin saldırılarına uğrayınca, 1565'de tüccar filoları örgütlenmiş ve İspanya yılda üç kez savaş gemileriyle bunlara refakat etmeye başlamıştır, bu sayede korsanlık önlenmiştir (Heaton, 1985: 239).

⁸⁸ 1540'larda Almanya'daki gümüş üretimi de en yüksek seviyesine ulaşmıştır (Braudel, 1993: 564). Potosi'deki üretim miktarı 1600'lerde en yüksek noktasına ulaşmış ve daha sonra gerilemeye başlamıştır. Meksika'daki gümüş üretimi ise 1630'lara kadar yüksek kalmış, bu tarihten sonra düşmeye başlamıştır ve 1750'lerdeki yeni gümüş patlamasına kadar nispeten düşük bir düzeyde kalmıştır (Heaton, 1985: 238).

yakın gemi konvoyuyla bir yılda 170 ton Atlantik üzerinden Sevilla'ya getirilmiştir (Ferguson, 2008: 23). 1580'den 1598'e kadar İspanya'dan Cenova'ya gelen maden miktarı sürekli artmıştır. 1598'de bu anlamda bir rekor kırılmış ve tek seferde 2.200.000 ekü (200.000 altın olarak, 1.300.000 gümüş külçe olarak 700.000 riyal olarak) taşınmıştır. 1594 tarihli bir belgeye göre ise İspanya'ya her yıl 10 milyon altın girmiş, bunun 3 milyonu kralın, 3 milyonu da özel kişilerin hesabına aktarılmış ve kalan 4 milyonu da İspanya'ya kalmış ya da haberciler, yolcular veya denizciler tarafından kaçak olarak ihraç edilmiştir (Braudel, 1993: 589). Yeni Dünya'nın keşfinden 1800'e kadar 145.000-165.000 ton gümüşün ve 2.739-2.846 ton altının gemilerle taşındığı görülmüştür. Ounce başına 400 dolar fiyatından toplam altın üretimi 36 milyar dolar kadardır (Weatherford, 1997: 100).

Tablo 2.11: 17. ve 19. Yüzyıllarda Altın ve Gümüş Madeninin Değişim Yüzdeleri

	Altın (%)	Gümüş (%)
1601-1701 (her biri 20 yıllık 5 dönem)	7,8	7,7
1701-1800 (her biri 20 yıllık 5 dönem)	15,6	27,4
1801-1900 (her biri 20 yıllık 5 dönem)	69,0	67,0
1801-1850 (her biri 10 yıllık 5 dönem)	52,4	22,3
1851-1885 (her biri 5 yıllık 7 dönem)	8,1	40,8
1886-1890 (her biri 1 yıllık 5 dönem)	5,9	10,5
1891-1895 (her biri 1 yıllık 5 dönem)	13,3	6,3
1896-1900 (her biri 1 yıllık 5 dönem)	12,3	3,4
1901-1905 (her biri 1 yıllık 5 dönem)	10,7	1,9

Kaynak: Fisher, 1946: 264

* Tabloda yer alan rakamlar her dönem için ortalama değişiklik yüzdelerini ifade etmektedir ve ortalama üretim rakamları yardımıyla hesaplanmıştır (Fisher, 1946: 265).

Yukarıdaki tabloda 17. ve 19. yüzyıllarda altın ve gümüş madeninin değişim yüzdeleri yer almaktadır. Tabloda bu dönemde altın ve gümüş madeninin her ikisinin de hemen hemen aynı kararsızlık (istikrarsızlık) durumunda oldukları görülmektedir (Fisher, 1946: 264). 18. yüzyılda ve 1851-1890 arasında altın daha istikrarlıdır. 19. yüzyılın birinci yarısında ise gümüş daha az dalgalanmıştır (Fisher, 1946: 265).

İspanya'nın değerli madenleri kendi ülkesinde tutmak amacıyla (Morgan, 1965: 20) gümrüklerle çevrilmiş korumacı bir ülke olmak (Braudel, 1993: 567) yönündeki çabalarına rağmen, gerek kaçak ihracat şeklinde⁸⁹ (Braudel, 1993: 568) gerekse de kendisi ve kolonilerinin ihtiyaç duydukları balık, mamul mallar, baharat (Heaton, 1985: 239-240) ve tahıl ithalatı (Braudel, 1993: 568) faturalarının Fransa, İngiltere, Hollanda, İtalya ve Portekiz'e ödenmesi (Heaton, 1985: 239-240) ve barut ve silah⁹⁰ satın almak amacıyla Alçak Ülkelere⁹¹ yüzde 15 kârla para haline getirilmeye düka⁹², gönderilmesi nedeniyle (Braudel, 1993: 570) Amerikan hazineleri Avrupa'ya yayılmıştır (Heaton, 1985: 239-240). Bu durumda Amerikan hazinelerinin bolca aktığı İspanya'nın ticaret açıkları artarken, Alçak Ülkeler ve İtalya fazla vermiştir (Braudel, 1993: 596).

1580'den sonra gümüşün gerçek dağılım merkezi İspanya'dan daha büyük ölçekte İtalya⁹³ haline gelmiştir. Bu sayede İtalya'da nakit bolluğu oluşmuş⁹⁴ ve bu rolü sayesinde İtalya önemli miktarda kar elde etmiştir (Braudel, 1993: 588). İtalya'da paranın bollaşmasının bir nedeni, İspanyol parasının yolu üzerinde bulunmasıdır. Daha önemli olan diğer neden ise İtalya'nın Almaya, Doğu Avrupa, Alçak Ülkeler, Fransa ve İspanya ile olan ticaretinde fazla oluşturacak faaliyetler yapıyor olmasıdır. Bu sayede bir yandan birikim yapmış⁹⁵, diğer taraftan Doğu Akdeniz ve Türkiye tarafına verdiği açıkları kapatmıştır⁹⁶ (Braudel, 1993: 591-592).

Amerikan hazinelerinin akışı 17. yüzyılın ilk ve ikinci on yılından itibaren yavaşlamıştır (Braudel, 1993: 633) ve 17. yüzyıl sonunda büyük ölçüde sona ermiştir

⁸⁹ Özel kişilerin nakit ihraçları kısıtlanırken hazineninkiler artırılmıştır. Ancak bu kısıtlamalar İspanya'ya yerleşmiş yabancı firmaların dışarıya nakit yollama işlemlerini sürdürmelerine engel olamamıştır (Braudel, 1993: 570).

⁹⁰ Bu gibi ticari ilişki ve ihtiyaçlar İspanya'nın zaman içinde tüm korumacı engelleri kaldırmasına neden olmuştur (Braudel, 1993: 570).

⁹¹ Bugünkü Belçika ve Hollanda toprakları Alçak ülkeler olarak adlandırılmaktadır. Alçak ülkelerin kuzey kısımlarının büyük bölümü deniz yüzeyinin altındadır veya kumsallar halindedir ve bu nedenle bu isimle adlandırılmaktadır (Heaton, 1985: 109).

⁹² Peru'dan gelen 800.000 düka altın Alçak ülkelere yüzde 15 karla para haline getirilmesi için gönderilmiştir (Braudel, 1993: 570).

⁹³ Cenevizliler 16. yüzyılın başından itibaren uluslararası finansın eksenine haline gelmiştir (Braudel, 1993: 594). Ceneviz'in bu başarısında İtalya'nın tamamının yardımı olmuştur ve Ceneviz kendi kentlerinden ve bundan daha çok İtalya'dan aldıkları sikkeler ve kambiyo senetlerini sağlamışlardır (Braudel, 1993: 596).

⁹⁴ 17. yüzyılda İtalya'da paralar darp edilince hemen tedavüle verilmiş ve yine hemen darp edildiği yeri terk etmiştir. Başka bir deyişle İtalya'da para ne kadar hızlı tedavül ettiyse o kadar bollaşmıştır (Braudel, 1993: 591).

⁹⁵ Bu dönemde ayrıca İtalya'da gümüş enflasyonu oluşmuş ve bu nedenle altın güvenilir hale gelerek iddihar ve uluslararası ödeme aracı olarak kullanılmaya başlamıştır (Braudel, 1993: 591-592).

⁹⁶ Doğu ile olan bu ticaret İtalya'nın endüstriyel faaliyetlerini canlandırmıştır (Braudel, 1993: 591-592).

(Braudel, 1993: 634). Amerika'da azalan verimler yasasına bağılı olarak maden işletme masraflarında bir artış meydana gelmesi, Amerika'nın kendi parasal ihtiyaçları nedeniyle üretimin büyük kısmını kendine saklaması, madenlerin bir bölümünün İspanya yerine Uzak Doğu ve Çin üzerinden yollanması ve Amerika'da ciddi boyutlara varan nüfus azalması nedeniyle maden çıkarımı için gereken Hintli emek gücünü sağlanmanın zorlaşması ve yavaşlaması maden akışını yavaşlatan nedenlerdir (Braudel, 1993: 633). Amerika'dan maden akışının sona ermesiyle beraber, değerli maden içeriği düşük paralar ve sahte paralar Akdeniz'in para dolaşımını ele geçirmiştir (Braudel, 1993: 634). Kötü para Kuzey Avrupa ve İslam dünyasında da belirmiştir (Braudel, 1993: 635).

1.3.3.2. Artan Değerli Maden Akışının Etkileri

Yeni değerli maden kaynaklarının keşfiyle beraber yaklaşık bir yüzyıllık kısıtlılık hali sona ermiştir (Ferguson, 2008: 23) ve dünyadaki altın ve gümüş stoku artmıştır. Böylece 16. ve 17. yüzyıl boyunca gümüş sikke ve hatta altın sikkeler tarihte hiç olmadıkları kadar kolay ulaşılabilir olmuştur. Değerli madenlerden yapılan sikkelerin kullanımı zenginlerle sınırlı olmaktan çıkmıştır (Weatherford, 1997: 106). Bunun ortaya çıkardığı sonuçlar iktisadi tarih açısından son derece önemlidir (Trak, 1973: 223). Aşağıda bu önemli sonuçlar maddeler halinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. Değerli madenlerin artışıyla beraber paranın değerli madenlerden yapıldığı bu dönemde, tedavüldeki paraların sayıları artmış, çeşitlenmiş ve kaliteleri de Ortaçağ'a göre bir miktar düzelmiştir (Cipolla, 1981: 202). 15. yüzyılın ikinci yarısında ilk olarak Güney Almanya'da thaler'ler ve daha sonra Kuzey İtalya'da testoni'ler gibi büyük, kalın ve tam ayarlı gümüş paralar darp edilmiştir (Cipolla, 1981: 202). 1580'lere doğru Cezayir'de İspanyol eküsü, gümüş riyal, sekizlik, altılık, dörtlük sikkeler kullanılmaya başlanmış ve bu paralar pazarda prim yaparak Türkiye'ye ihraç edilen en büyük mal kalemlerinden biri haline gelmiştir (Braudel, 1993: 587). 16. ve 17. yüzyılda Venedik, Cenova ve Floransa'da darpedilmiş altın ve özellikle gümüş sikkeler ve daha sonra da İspanyol sekizlik sikkeleri Asya'da tedavül etmiştir (Braudel, 1993: 554). Onların varlığı önceki yüzyıllarda Avrupa para piyasalarını olumsuz etkileyen değerli maden kıtlığının aşıldığının önemli bir işareti (Cipolla, 1981: 202). Ancak bu sikkeler önceki dönemde olduğu gibi büyük keşiflerden sonra da zaman içinde aynı şekilde Çin, Hindistan ve Doğu Hint adalarına

giderek Akdeniz dolaşımından çıkmıştır. Bu değişmeyen durumun arkasında bu paraların Doğu ülkelerindeki satın alma güçlerinin Hıristiyan ülkelerinde olduğundan daha yüksek olması ve Batılıların verdikleri değerli madeni paralar karşılığında aldıkları baharat ve ipek yer almaktadır (Braudel, 1993: 554). Diğer taraftan söz konusu paralar bir süre sonra gündelik hayatı da etkilemeye başlamıştır (Braudel, 1993: 554).

2. Değerli metallerin giderek artan arzı, uluslararası likidite ve mübadelenin giderek genişlemesi anlamına gelmektedir (Cipolla, 1981: 229-230). Bu etki Doğu ile olan ticarete özellikle dikkat çekici düzeydedir (Cipolla, 1981: 230). Bu süreçte Batı Akdeniz'in sikke ve kredi dolaşımı muazzam bir ölçüde şişmiş (Braudel, 1993 :585) ve Akdeniz, dünya para dolaşımının büyük bölümünü kendi tarafına döndürerek (Braudel, 1993: 587) yolcu ve büyük miktarlarda paranın taşındığı bir deniz haline gelmiştir (Braudel, 1993: 585).

3. Değerli madenlerin artan arzına bağlı olarak üretilen yeni paralar bir süre sonra gündelik hayatı da etkilemeye başlamıştır (Braudel, 1993: 554). Bu dönemde bir taraftan tarım genişlemiş, diğer taraftan şehirler yeniden canlanmıştır. Bu durum kırsal ile şehir arasındaki ticaretin gelişmesine olanak sağlarken piyasa ekonomisi ve para ilişkilerinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Ticaretin gelişmesi asil sınıfın tüketim malları talebini yükseltirken, bu malların pazardan temin edilmesi mümkün hale gelmiştir. Sonuç olarak asil sınıfın nakdi gelir ihtiyacı artmış ve asil sınıf bu ihtiyacını etkin bir organizasyon olmaktan çıkan angarya işgücü ve aynı vergi düzenini, nakdi kira almak ve vergileri para olarak toplamak şeklinde değiştirmiştir (Güran, 1995: 63).

4. Yeni değerli maden kaynaklarının keşfiyle beraber altın/gümüş oranı değişmiştir (Ferguson, 2008: 26). Önce altın daha fazla, gümüş daha az ve aralarındaki oran 10:1 iken, daha sonra gümüş çoğalmış, altın nadirleşmiş ve 16. yüzyıl sonlarına doğru aralarındaki oran 15:1 olmuştur (Trak, 1973: 223).

5. Yeni Dünya'daki değerli madenler önce bu madenlerin başlıca sahibi olan İspanya'ya, daha sonra (Fisher, 1946: 187) İspanyolların hesapsız harcamaları sonucu (Özyüksel, 2007: 79-80) ticaret yoluyla Hollanda ve Avrupa'nın başka bölgelerine ve daha sonra ise Doğu'ya akmıştır. Değerli maden akışına bağlı olarak fiyatlar da önce İspanya'da, sonra Hollanda ve daha sonra da diğer ülkelerde (Fisher, 1946: 187) yüksek düzeyde artış göstermiştir (Özyüksel, 2007: 79-80). Değerli maden akışının en önemli etkisi budur. Yeni

çıkarılan madenlerin yayılma hızının yavaş olmasına bağlı olarak fiyat artışları bazı yerlerde gecikmiş olmakla birlikte, artış ve düzeyi şüphe götürmeyecek derecededir (Fisher, 1946: 187). Çeşitli Avrupa ülkelerinde fiyatlar genel seviyesi yaklaşık yüzde 300-400 oranında artmıştır (Güran, 1995: 91). Avrupa’da 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatlar bazı ülkelerde yüzde 100, bazı ülkelerde ise yüzde 200’den fazla artmıştır. Para birimleri taşıya uğrayan ülkelerde ise toplam fiyat artışları yüzde 600’e varmıştır. Ayrıca tüm fiyatlar aynı hızda artmamış, tarım fiyatları mamul mallarından⁹⁷, yiyecek fiyatları sanayi fiyatlarından daha hızlı yükselmiştir (Clarkson, 1971: 34; Pamuk, 1999: 122). Fiyat artışları Akdeniz ülkeleri ve Akdeniz’e yakın ülkelerde (Braudel, 1993: 632) daha yüksek düzeyde olmuştur (Braudel, 1993: 611).

Tablo 2.12: Avrupa’da Değerli Madenlerin Tahmini Miktarları, Üretimi ve Stoku (milyon dolar) ve Fiyat Seviyeleri

Tarih	Maden miktarı	Üretim ve ihracat	Stok	Fiyatlar
1500 }	670	290	{ 170	35
1600 }			{ 550	75
1700 }	1640	740	{ 1450	90
1800 }	4280	3880	{ 1850	100
1900 }	13000	8960	{ 1890	125 (?)

Kaynak: Fisher, 1946: 188.

Yukarıdaki tabloda para madenlerinin stoklarında ve fiyat seviyelerindeki yükselişler görülmektedir. Her ikisinde de en büyük artış, 16. yüzyılda meydana gelmiştir. Ayrıca fiyat yükselişleri para miktarı artışından daha hızlı olmuştur. Paranın tedavül hızında meydana gelen değişiklikler hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır (Fisher, 1946:189).

⁹⁷ Üç yüzyıldır bir yükseliş trendi göstermeyen yiyecek fiyatları ciddi derecede artmıştır (Ferguson, 2008: 26).

1.3.3.3.Fiyat Devrimi

Geçmişe yönelik ekonomi bilimi sağlam temellere oturdukça 16. yüzyılda yaşanan fiyat artışları sorunu daha da karmaşık bir hale gelmektedir (Braudel, 1993: 611). Bu nedenle 1500-1640 arası dönemde yaşanan fiyat artışları bazı tarihçiler (iktisat tarihçileri) tarafından Fiyat Devrimi olarak adlandırılmaktadır⁹⁸ (Güran, 1995: 91). Ancak diğer bir grup tarihçi, dönem içinde yıllık ortalama yüzde 2 düzeyinde bir enflasyon söz konusu olduğunu ve bu enflasyon seviyesinin 20. yüzyıl enflasyon düzeyi ile kıyaslandığında yüksek bir düzey olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır (Ferguson, 2008: 26). Bununla beraber fiyat artışlarının o dönemin toplumları, ekonomileri ve kurumlarının uyum sağlama olanaklarına kıyasla oldukça önemli olduğunu inkar etmemişlerdir. 16. yüzyıldaki fiyat artışları o döneme kadar görülmemiş boyutta olduğu için, o dönemde yaşayanlar açısından son derece aşırı ve acımasızdır⁹⁹ (Pamuk, 1999: 122). 1500'lerden önce başlayan ve yukarı doğru tırmanışı kesilmek bilmeyen fiyatlar karşısında, önceden her şey çok ucuzken bu dönemde gayri insani ve hiç gerilemeyen bir pahalılık deneyimi yaşadıkları duygusuna kapılan insanlar, ortaya çıkan bu durumun nedenlerini anlamadıkları veya yanlış anladıkları¹⁰⁰ için şaşkına dönmüştür (Braudel, 1993: 614). Bu bağlamda “Devrim” kelimesi İtalya gibi eski, karmaşık ve nakdi bir ekonomiye sahip olması açısından tartışılabilir nitelikte olmakla birlikte, Balkanlar ve Anadolu'nun tümünün büyük ölçüde etkilenmiş olması nedeniyle Türk İmparatorluğu açısından yerinde bir değerlendirmedir (Braudel, 1993: 611).

Değerli madenlerin bollaşmasıyla değerli madenlerden yapılan paraların özellikle gümüşün değeri ve satın alma gücü düşmüştür (Ferguson, 2008: 26). Bu durum büyük

⁹⁸ Fiyat Devrimi olarak adlandırılan parasal açıklama yiyecek fiyatlarının sanayi fiyatlarından neden daha hızlı yükseldiğini açıklayamamaktadır ve en güçsüz yanını bu oluşturmaktadır (Clarkson, 1971: 34).

⁹⁹ Fiyat artışları konusundaki gözlem ve tartışmalar yalnızca Avrupa için geçerlidir, Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde özellikle büyük nüfuslu Hindistan ve Çin'deki fiyat hareketleri için yeterli bilgi yoktur (Pamuk, 1999: 122-123).

¹⁰⁰ 1588 tarihli bir raporda Biscaye adı verilen ova bölgesi fiyat yükselişlerinin nedeni ova bölgesi halkının meyhanelerde ölçüsüz şekilde yiyip içmesi, tembellik ederek tarlalarını işlememeleri ve bahçelerinden meyve toplamamalarıdır. Kısacası pahalılığın nedeni olarak fakirlerin günahını görmekteyler (Braudel, 1993: 615). İnsanlar pahalılığa neden olduğunu düşündükleri için (örneğin deri ihracının ayakkabı fiyatlarını artırdığı ya da spekülörlerin et, at, yün kumaş, ipek gibi malların fiyatlarını artırdıklarını düşünmekteyler) kralın Yeni Dünya'ya yönelik eşya ve altın ihracatına ve cam eşya, mum, mücevher, bıçak gibi yararsız eşyaların ithalatına altın karşılığında izin vermemesi isteğinde bulunmuşlardır (Braudel, 1993: 614). Ayrıca çiftçiler pazara mal yollamamakla suçlanmıştır. İhracatçı içerde darlık olacak kadar çok malı dışarı gönderdiği için suçlanmıştır. Tüccar istifçi olmakla suçlanmıştır. Tefeci ise geleneksel olarak hep suçludur (Heaton, 1985: 242).

miktarda değerli maden getirilmesinden elde edilen yararları yok etmiştir. Hamilton tarafından yapılan hesaplamalara göre İspanya’da fiyatlar bir yüz yıl öncesine göre 1601-1610 arasında 3,4 kat yükselmiştir. Bu dönemde para ayarıyla oynanmamasına rağmen bu yükseliş yaşanmıştır (Heaton, 1985: 241). Değerli maden akışı çerçevesinde İspanyol fiyatlarındaki artış diğer bütün ülkelerdekine göre daha erken, hızlı ve fazla olmuştur. Bu durum İspanya’nın ihracat endüstrilerini yabancı rakiplere karşı dezavantajlı duruma getirmiştir (Heaton, 1985: 259). Hollanda’nın dokumacı kenti Leyden’de fiyatlar 1520-1580 arasında yüzde 300 oranında artmıştır. Fransa’da gümüş cinsinden fiyatlar, 16. yüzyılın son çeyreğinde aynı dönemin birinci çeyreğinde göre 2,2 kat yükselmiştir ve bu oran tağış edilen paralar dikkate alındığında daha da yüksektir. İtalya’da da fiyatlar iki kat artmış, İsveç’te ise 1620’de fiyat artışları iki katı geçmiştir (Heaton, 1985: 241). İngiltere’de yaşam maliyeti aynı dönem içinde 7 kata kadar artmıştır¹⁰¹ (Ferguson, 2008: 26). Buğday fiyatları endeksi 1550’de 25 iken, 1600’de 75’e ve 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde savaşların da etkisiyle 100’ün üzerine çıkmıştır. Sonuç olarak genel anlamda Avrupa’da malların fiyatı 1600’de 1500 yılına göre iki ya da üç kat daha fazladır (Heaton, 1985: 241).

1.3.3.4.Yükselen Fiyatların Etkileri

1. Fiyat Devrimi’nin parasal açıklamaları enflasyonun ekonomik büyümeyi uyardığını söylemektedir. Buna göre fiyatların temel üretim maliyetleri olan ücret ve kiralardan daha fazla yükselmesine bağlı olarak karlar daha da artmış ve bu durum yeni girişimleri hem teşvik etmiş hem de finanse etmek için kaynak sağlamıştır (Clarkson, 1971: 34).

2. Eşya fiyatlarında meydana gelen yükselmelere bağlı olarak, arazi serveti azalırken menkul servetler çoğalmış ve belirli kişilerin ellerinde toplanmaya başlamıştır (Trak, 1973: 223).

¹⁰¹ Aksi yönde yasalara rağmen kontluklarda karar merciinde olan toprak sahiplerinin çıkarları ücret verenleriyle uyum göstermekte olduğu için her yıl aynı ücret düzeyini muhafaza etmek yönünde eğilim göstermişlerdir. Saptanan oranlar fiyat hareketlerinin gerisinde kaldığı için, reel ücretlere bağlı olarak işçilerin hayat standartlarında düşmeler meydana gelmiştir. Kentsel işçilere nazaran kırsal işçiler kendi hesaplarına toprak işleme ve otlaktan yararlanma hakkına sahip oldukları için yiyeceklerinin bir kısmını kendileri üretebilmişlerdir (Heaton, 1985: 243). 1540-1640 yılları arasında ise İngiliz endüstrisinde meydana gelen yeni gelişmeler emek talebini ve buna bağlı olarak ücret düzeyini artırmıştır. Sonuç olarak İngiliz reel ücretlerinin tağış yıllarında ve 1520-1560 yılları arasındaki hızlı fiyat artışı döneminde ciddi düşüşler göstermiş, ancak daha sonra bu kaybın bir kısmı telafi edilmiştir (Heaton, 1985: 244).

3. Bu dönemde Fransızlar, Türkler, İranlılar da dahil tüm ülkelerde vergi artışları yaşanmıştır (Braudel, 1993: 631). Vergi mükellefleri vergi artışlarından yakınmışlar, ancak vergi artışlarının nedeninin Amerikan gümüşü olduğunu fark etmemişlerdir. Zamanın koşulları düşünüldüğünde kötü dağılmış olan vergilerin yalnızca bir kısmı devlet kasalarına ulaşabilmiştir. Vergilerini büyük ölçüde ödeyen bölgelerde endüstri olumsuz etkilenmiş, hayatın reel maliyeti artmıştır. Diğer taraftan vergi artışı halkın büyük gruplar halinde göç etmesiyle sonuçlanmıştır¹⁰² (Braudel, 1993: 631).

4. Fiyatların yükselmesinin sınıfsal etkileri değerlendirildiğinde bazı kesimlerin zenginleştikleri görülürken bazı kesimlerin durumlarında ise önemli gerilemeler olduğu görülmektedir (Özyüksel, 2007: 79-80). Bunun nedeni en basit haliyle fiyatlarda meydana gelen artışa rağmen rant, ücret ve faiz gelirlerinin aynı kalmış ya da fiyatlardaki artıştan daha az artmış olmasıdır. Bu durum bu türden gelir sağlayanlar için sıkıntılara yol açmıştır (Heaton, 1985: 244).

Enflasyondan karlı çıkan gruplardan biri, masraflarına karşılık kazançları daha büyük bir hızla yükselen tüccarlardır (Özyüksel, 2007: 79-80). Geçimlik üretim yapan çiftçiler ve bağımsız zanaatkar veya küçük dükkan sahibi olan ustalar enflasyondan kısmen daha az etkilenmişlerdir. Devletler de enflasyonu az zararlı atlatan kesimler olarak değerlendirilebilir (Heaton, 1985: 244). Enflasyondan zararlı çıkan gruplar ise ücret karşılığı çalışanlar ve bir ölçüde toprak sahipleridir (Özyüksel, 2007: 79-80). Ayrıca özellikle bankalar enflasyondan en zararlı çıkan kesimlerden olmuşlardır (Braudel, 1993: 623).

Tüccarlar artan fiyatlar yanında, yine buna bağlı olarak pazara gelen mal miktarındaki artıştan, Amerika ve Doğu'nun mal talebinden ve spekülasyon fırsatlarının artmasından da kazanç elde etme imkanına sahip bulunmuşlardır ve bu nedenle enflasyondan kârlı çıkan kesimde yer almışlardır (Heaton, 1985: 244-245).

Bağımsız zanaatkar veya küçük bir dükkanı olan ustalar yüksek maliyetlere uyum sağlayabilmeleri açısından enflasyondan kısmen az etkilenen grupta yer almaktadır (Heaton, 1985: 244).

¹⁰² Örneğin Floransa'da halkın büyük gruplar halinde göç etmelerine sebebiyet vermiştir (Braudel, 1993: 631).

Devletler ise bu sorunu en az zararla atlatan kesimdir. Devletin mali yükleri gelirler, harcamalar ve borçlardır. Borçlar fiyat artışları ile otomatik olarak hafiflemiştir. Devletlerin harcamaları çok yüksek olmakla birlikte, yüzyıl ölçeğine göre büyük ölçekli ve artan kaynaklara sahip oldukları için gelirleri de ciddi düzeyde artış göstermiştir (Braudel, 1993: 628).

Ücretler 16. yüzyılın büyük kısmında fiyatların gerisinde kalmıştır (Heaton, 1985: 244). Madenlerin ilk geldiği yerlerden olan İspanya’da Fiyat Devrimi sonrasında ücretler daha ılımlı olmakla beraber özellikle Fransa, İngiltere, Almanya, Polonya ve Floransa’da düşmüştür¹⁰³ (Braudel, 1993: 619). Bu durumun parasal işaretleri oldukça önemlidir. Birincisi; fakirler ücretleri, harcamaları ve gündelik hayatlarında altın kullanılmamakta, gümüş çok az kullanılmakta ve çoğunlukla gümüş-bakır veya bakır sikkeler kullanılmaktadır. Bu nedenle aslında bir ülkenin üretkenliği ve bolluğu en iyi düşük paralarla yargılanabilmektedir. İkincisi; bu dönemde geçerli olan sistem çift maden sistemi olarak adlandırılmakla birlikte, aslında uygulamada üçlü maden sisteminin geçerli olduğudur (Braudel, 1993: 620-621).

Fiyat artışlarının toprak sahipleri üzerindeki etkileri, büyük ölçüde toprak sahiplerinin konumuna bağlı olmuştur (Heaton, 1985: 244). Öncelikle toprak gelirleri, ödemelerin tamamen nakdi hale gelmediği ve angaryaların devam ettiği yerlerde daha az etkilenmiştir (Braudel, 1993: 621). Rantların sabit kaldığı durumda fiyatlarda meydana gelen artış bu kesimin de reel gelirlerini bir miktar düşürmüştür (Özyüksel, 2007: 79-80). Örneğin İngiltere ve Fransa gibi örneklerde kiracılarla değişmez rantlar cinsinden kira sözleşmeleri yapıldığı için “rentier” haline gelen büyük toprak sahipleri, kiracılarından aldıklarında küçük artışlar sağlayabilmişlerdir (Heaton, 1985: 244). Ancak diğer taraftan büyük toprak sahiplerinin büyük çoğunluğu durumlarındaki görece kötüleşmeyi önlemek adına çeşitli çözüm yolları aramışlardır (Özyüksel, 2007: 79-80) ve bu kapsamda rant dışı kaynaklardan daha fazla gelir elde etmeye ve topraklarını daha iyi kullanmaya çalışmışlardır (Heaton, 1985: 244). “Çit çevirme¹⁰⁴ (çitleme)” yöntemi bu açıdan

¹⁰³ İspanya’da reel ücretler 1571-1580 100 bazı üzerinden 1510’da 127,84, 1530’da 91,35, 1570’de 105,66, 1580’de 102,86, 1590’da 105,85, 1600’de 91,31, 1610’da 125,49, 1611’de 130,56 olarak değişiklik göstermiştir (Braudel, 1993: 619).

¹⁰⁴ 1400-1650 yılları arasında çoğu fakir topraklardan oluşan yalnızca 500.000 akrılık toprak çitlenmiştir. Çitlenen toprakların çoğu tahıl alanı ve meyve bahçesi haline getirilmiştir. 17. yüzyılda çitleme sıklıkla ilgili taraflar arasındaki anlaşma yoluyla devam etmiştir. Bazı toprak baronları ve çiftçiler deney kazanarak yeni

önemlidir. Endüstriyel gelişmeyle beraber, lordlar topraklarını çiftlikten koyun otlağına çevirerek daha yüksek kazanç elde edeceklerini görmüşler ve koyun yetiştirmek amacıyla topraklarını çitle çevirmişlerdir (Özyüksel, 2007: 79-80). Böylece emek yoğun tarım yerine toprak yoğun tarımı geçmişlerdir (Sahillioğlu, 1989: 115). Bu yöntem genel olarak üretimin genişlemesine katkıda bulunmuştur. Ancak diğer taraftan çiftlikte koyun yetiştirmek için daha az insana ihtiyaç duyulması, toprakta çalışan çiftçilerin başlıca geçim kaynaklarını kaybetmeleri sonucunu doğurmuştur. Diğer yöntem rantın yükseltilmesidir¹⁰⁵. Çitleme ve rant yükseltme sonucu topraklarından kopan insanlar kapitalizmin habercisi manifaktürel üretimin ihtiyaç duyduğu ücretli emek grubunu oluşturmuştur. Rantların ayarlanabilir olduğu durumda çiftçilerin aynı zamanda pazar için üretim yapması söz konusu ise elde ettikleri rantın bir kısmını kaybetme ihtimalini göz önünde bulundurarak (Özyüksel, 2007: 79-80) ellerindeki toprağı daha entansif işlemek veya ortak ve boş toprakları daha iyi kullanılabilir duruma getirmek yönünde önlemler almaları gerekmektedir. Örneğin Almanya ve Polonya’da yüksek fiyatlar nedeniyle toprak sahipleri tahıl üretimlerini artırmış, ancak bunun sonucunda küçük çiftçiler kendi topraklarında serf durumuna düşmüşlerdir. Geçimlik üretim yapan çiftçiler ise fiyat artışlarından daha az etkilenmişlerdir (Heaton, 1985: 244).

İş aleminin bütün sektörleri özellikle de bankalar, bankacılık işlemlerinde reel para değil muhasebe sikkesi kullanılmasına bağlı olarak enflasyondan olumsuz yönde etkilenmişlerdir (Braudel, 1993: 623). Reel paralarla muhasebe sikkesi (hesap parası) arasındaki ilişkide zaman içinde reel paralar kazançlı çıkarken; zaman, hesaba geçip hareketsiz para haline gelen muhasebe sikkeleri aleyhine işlemektedir. Bu durumda çok önce bankaya yatırılmış bir paranın muhasebe sikkesi üzerinden ödenmesi durumunda mevduat sahibi kaybeden taraf olmaktadır. Bankanın krediyi eski muhasebe sikkesi üzerinden açması durumunda ise kaybeden taraf banka olmaktadır (Braudel, 1993: 624). 1550-1570 arası dönemde banka iflasları artış göstermiş ve kamu bankaları kurularak

bitkiler üretmeye başlamışlardır, Fransa ve Hollanda’dan yeni tohum, araç ve yöntemler getirerek havyan ve insan yiyeceğı olarak patates ve şalgama yetiştirmeye önem vermişler ve otlakları ıslah etmişlerdir (Heaton, 1985: 300).

¹⁰⁵ Bu çerçevede uygulanan yöntemlerden biri senyörlerin kiracılarının kontratı bitince kontratı eski koşullara göre yenilemeyerek rantı yükseltmeleri, bunun üzerine kiracının rantı ödeyemeyerek toprağı bırakmak zorunda kalmasının sağlanması ve senyörün de toprağı satması ya da yeni belirlenen rantı ödemeyi kabul eden birine kiralamasıdır (Özyüksel, 2007: 79-80).

durum toparlanmaya çalışılmıştır¹⁰⁶ (Braudel, 1993: 625). Bankalar zarar etmeleri üzerine çareyi mudileriyle beraber kendilerini de muhasebe sikkesi devalüasyonlarından koruyacak önlemler almakta bulmuşlardır¹⁰⁷. Mudiye yatırdığı para cinsinden kredi vererek muhasebe sikkesi tehlikelerinden korunmaya çalışılmıştır (Braudel, 1993: 627).

Fiyat artışları sonucu oluşan memnuniyetsizliklerin giderilmesi adına birtakım önlemler alınmıştır, ancak bunların hiçbirinde tam anlamıyla memnuniyet verici etkilerin elde edildiği söylenememektedir (Heaton, 1985: 242). İspanya’da yasal narh fiyatları saptanmıştır (Heaton, 1985: 242). Fransa’da fiyat ve ücretler dondurulmuştur¹⁰⁸. İngiltere’de de narh koymak alınan önlemlerden biri olmuş, bunun dışında simsarlara sert kısıtlamalar getirilmiş, stoklama (istifçilik), perakende satmak üzere mal stoklama ve toptancılık daha iyi tanımlanmaya çalışılmış (Heaton, 1985: 242) ve bu uygulama bazı tüccarların meslekten atılmasıyla sonuçlanmıştır. İngiltere’de ayrıca fiyatlardaki ilerlemelere göre ücretlerin çok düşük seviyede kaldığı kabul edilmiş ve değişen yaşam maliyetlerine göre ücretler ayarlanmaya çalışılmıştır (Heaton, 1985: 243).

Artan fiyatlar konusunda daha gerçekçi bir çözüm, arz kanadında yapılan ayarlamalardır. Örneğin İngiliz toprak sahipleri kendilerini artan fiyatlara karşı korumak adına arz miktarını düşürmüşlerdir. Ayrıca 1576’da çıkarılan bir yasayla rantın üçte birinin tahıl cinsinden ödenmesi ve 1550 yılı fiyatlarının esas kabul edilmesi hükme bağlanmıştır. Toprak sahipleri, rantı nakit olarak almaları durumunda kendi ihtiyaçlarını pazar fiyatından

¹⁰⁶ Özel bankaların batışında kamu otoritelerinin yetersiz müdahaleleri etkili olmuş ve özel bankaların yetersizlikleri, kararsızlıkları ve iflasları kamu bankalarının ani doğumuna neden oluşturmuştur (Braudel, 1993: 627).

¹⁰⁷ Örneğin 1552’de Napoli’de Ravasquez’deki altın rezervlerine el koyularak, altınlar daha düşük değerli yeni basılan sikkelerle değiştirilmiştir. 1586’ya gelindiğinde Venedik’teki Signoria Bankaları mudilerine altın hesap defteri açmış, daha sonra 1625’de sekizlik İspanyol sikkeleri üzerinden hesap açmıştır (Braudel, 1993: 627).

¹⁰⁸ Fransa’da fiyat devriminin etkilediği temel kesim, sabit para ranta bağımlı olan toprak sahipleridir. Bunlardan bazıları durumu kabul edip, yalnızca kemerlerini sıkmakla yetinmişlerdir. Bazıları topraklarını burjuvalara satarak hükümet görevi elde etmeye çalışmışlardır (Heaton, 1985: 281). Özellikle yeni toprak sahiplerinin içinde bulunduğu bir diğer kesim ise kiracılardan daha fazla gelir sağlamaya ve topraklarını bizzat kendileri işlemeye başlamışlardır. Yapabildikleri ölçüde ödentileri sabit para ranttan ürünün belirli bir miktarı haline dönüştürmeye çalışmışlardır ve kısa süreli kira sözleşmeleri yapmışlardır. Çiftliğin el değiştirmesi durumunda ödenen resim miktarını artırmışlardır. Kiracılara borç para vermişler, ödemelerin yapılamaması durumunda onları topraklarından atmışlardır. Köylülerin vergilerini ödeyememeleri durumunda onların topraklarını ilga etmişlerdir. Hatta avukatlarına danışarak kiracıların ortak topraklar üzerinde haklarının olmadığını iddia etmişlerdir. Bu tür gelir artırma çabalarına rağmen köylülerin inadı ve krallığın koruması sayesinde köylüler toprak sahipleri 1750’den sonra daha saldırgan hale gelinceye kadar topraklarını ellerinde tutmayı başarmışlardır (Heaton, 1985: 282).

karşılmak zorunda olacakları için daha büyük zarara uğrarken, aynı olarak rant almaları halinde daha fazla ürün elde etme imkanına sahip olmuşlardır (Heaton, 1985: 243).

1.3.3.5.Fiyat Artışları Ve Analizi: Tağşiş

16. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa Yeni Dünya'daki maden yataklarından elde edilen değerli madenlerden etkilenmeye başlamıştır ve fiyatlar önemli ölçüde artış göstermiştir. Başlangıçta insanlar fiyat artışlarının nedenini aşına oldukları şekilde tağşişe bağlamışlardır, ancak daha sonra yüksek düzeydeki fiyat artışlarını açıklamak için tağşişlerin yeterli olmadığını anlamışlar ve altın ve gümüş bolluğunun bunların değerini düşürdüğünü kavramışlardır (Monroe, 1968: 46).

Fiyat Devrimi ilk başta yanlış yorumlanmakla beraber zamanla paranın değeri teorisi açısından önemli ilerlemeler kaydedilmesini sağlamıştır. 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca madeni paranın değerini belirleyen sebepler üzerinde fazla durulmamış, madeni paraların ağırlıklarındaki değişimlerin etkisine daha fazla önem verilmiştir (Monroe, 1968: 53). Çünkü o dönemde değerli madenlerin değerinin mutlak olmadığı anlaşılamamıştır (Ferguson, 2008: 26).

Amerikan hazinelerinin fiyat artışları üzerindeki etkisi konusunda ilk açıklamalar 1556 ve 1558'de ortaya koyulmuş olmasına rağmen¹⁰⁹ (Braudel, 1993: 616), sorun 1566-1568 yılları arasında Jean Bodin ile M. de Malestroit'in konu hakkındaki karşıt görüşleri dolayısıyla kamuoyuna mal olmuştur. O dönem düşünürleri muhasebe sikkesi tağşişleri üzerinden açıklama yapan Malestroit'in görüşlerini kabul etmeyerek Jean Bodin'e hak vermişlerdir (Braudel, 1993: 616). Malestroit'e göre Fransa'daki fiyatlar önceki düzeyine göre artmasına rağmen, mallar gerçekte daha pahalı hale gelmemiştir. Çünkü sikkelerin madeni para içeriği düşürülmüştür ve bu durumda mallar öncekine göre daha fazla altın ya da gümüşle satılır durumda değildir (Monroe, 1968: 56). Buna göre Malestroit fiyatların yükselişinin nedeni olarak paraların gümüş içeriklerinin düşürülmesini işaret etmiştir (Heaton, 1985: 242).

¹⁰⁹ Bu yönde açıklamalarda bulunanlardan biri Salamanca Üniversitesi profesörlerinden Martin de Azpilcueta'dır ve eseri kendisi 1590'da Roma'da öldükten sonra yayımlanabilmiştir. Yine 1558'de V. Carlos'un (Şariken, Kutsal Roma Cermen İmparatoru) tarih yazıcısı Francisco Lopez de Gomora'dır ve onun eseri de 1912 yılında yayımlanabilmiştir (Braudel, 1993: 616).

Daha sonra Luigi Einaudi tarafından yapılan ve Malestroit'e tahsis edilen çalışmaya göre, 1471-1498 arası Fransa'da yüzde 627 olarak hesaplanan fiyat artışlarında madenlerin etkisi yüzde 299,4'tür. Hesaplamanın kesinliği kanıtlanamaz olmasına rağmen değerli madenlerin etkisi görmezden gelmek mümkün değildir. Ancak birtakım düzeltme faktörleri de dikkate alınmalıdır. Buna göre fiyat artışları konusunda ilk olarak "Amerikan maden üretimini zorunlu kılan Avrupa" faktörü değerlendirilmelidir. Avrupa ticareti mal satışı yoluyla Amerikalıları madenleri çıkarmaya zorlamıştır. Bu durum enflasyonun oluşmasının sebeplerinden biridir. Diğer faktör 15. yüzyılda özellikle İtalya, İspanya, Portekiz, İngiltere ve Alçak Ülkeler gibi denizci bölgelerde olmak üzere parasal bir ekonomik düzen tamamlanmış olmasıdır¹¹⁰. Dolayısıyla bu madenler çarpan rolü oynamıştır. Son olarak muhasebe sikkelerinin tağşışleri de enflasyon üzerinde pay sahibidir (Braudel, 1993: 616-619).

Bu dönemde para teorisi konusunda açıklamalarda bulunan en meşhur kişi olan Bodin¹¹¹ ise fiyat artışlarıyla Amerikan madeninin ithalinden kaynaklanan değerli maden bolluğu arasındaki bağlantıyı ortaya koymuş ve böylece değerli madenlerin mevcut arzının etkisine ilk vurgu yapan kişi olmuştur (Monroe, 1968: 56). Buna göre içinde bulunulan dönemde altın ve gümüş bolluğunun geçmiş 400 yıllık süreye göre hiç olmadığı kadar çok olması fiyat artışlarının nedenidir (Heaton, 1985: 242). Böylece o zamana kadar daha az dikkat edilen arz etkisi o dönemden itibaren ağırlık kazanmıştır¹¹² ve zaman içinde altının talep ve arzındaki değişikliklerle fiyatlardaki değişiklikler arasındaki bağlantı zaman içinde miktar teorisine güçlü kanıtlar sağlayacak şekilde hareket etmiştir (Morgan, 1965: 189). Bodin bu söyledikleriyle "Miktar Teorisi"nin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Onunla

¹¹⁰ 15. yüzyılda modern devletler, ücretli askeri birlikler ve maaş alan subayların varlığı ve nakdi vergilerin ortaya çıkmış olması gibi (Braudel, 1993: 618).

¹¹¹ Bodin aslında fiyat artışları için altın ve gümüşün artan bolluğu, tekeller, malların kıtlığı, kral ve lordların zevk düşkünlüğü ve tağşışler olmak üzere beş faktörü işaret etmiştir (Monroe, 1968: 57). Bodin tarafından açıklanan fiyat artışlarının sebeplerinden üçü olan tekelleşme, kıtlık ve lüks ikincil derecede önemlidir ve bunlar belirli malların yüksek fiyatları olarak neden oluşturmakla beraber, genel anlamda genel anlamda yüksek fiyatlar açısından uygun değildirler. Bu nedenle yüksek fiyatları tağşış ve değerli madenlerin bolluğuyla birlikte ele almış, ancak bunu yaparken iki farklı soru kafasını karıştırmıştır (Monroe, 1968: 57). İlk etapta bu sebepleri belirli durumların açıklanmasına atfetmiştir. İkinci aşamada ise bizzat kendisi yapılan ayrıma değinerek altın ve gümüş arzındaki değişikliklerden, kıtlık zamanında birbirinden bağımsız faaliyet olarak mal fiyatlarının olağan düzeylerinden daha yüksek düzeye çıkmalarına neden olan belirli değişiklikler olarak söz etmiştir (Monroe, 1968: 58).

¹¹² Paranın ayarıyla oynamak acil durumlarda para gereksinimini karşılama yöntemi olarak fazlasıyla yerleşmiş olduğu için ve Amerikan hazinesi her ülkede fazlasıyla kabul gördüğü için fiyatlar üzerindeki etkisi önemsenmemiş ve bu çerçevede Malestroit ve Bodin'in söyledikleri para denetleyicileri üzerinde herhangi bir etkide bulunmamıştır (Heaton, 1985: 242).

aynı görüşe sahip başkaları da bulunmaktadır (Monroe, 1968: 72). Ancak aynı yüzyıl içinde Bodin'den kısa bir süre sonra talep etkisini ikinci sıraya koyan ve diğer mallarda gözlenen temel olarak farklı bir yolla arzdaki değişikliklerin etkilerini gösteren bir grup düşünür daha vardır. Bunlar modern miktar teorisinin gerçek atalarıdır (Monroe, 1968: 58).

17. yüzyılda para teorisi konusunda ortaya koyulan en önemli açıklama, paranın tedavül hızı konusundadır (Monroe, 1968: 146). Bu dönem düşünürlerinden Malynes'e göre de taşışlar ve para bolluğu fiyat yükselişlerinin nedeni olmaktadır (Monroe, 1968: 102). Vaughan, taşış ile altın ve gümüş bolluğunun fiyat yükselişlerinin nedeni olarak görenlerden bir başkasıdır. Kıtık, savaş nüfus azalmasının da bu konuda etkisi olmakla birlikte bu etkilerin geçici ve farklı yönde olduğunu söylemiştir (Monroe, 1968: 102).

18. yüzyılda fiyat değişiklikleri konusunda Hume ve Montesquieu tarafından yapılan açıklamalar örtüşmektedir. Bu görüşe göre para arzındaki bir artış ya da düşüş ile fiyatlarda meydana gelen değişiklik arasında belli bir zaman geçmektedir. Amerika'nın keşfi ile beraber genel olarak tüm Avrupa'da (maden yataklarına sahip olan ülkeler dışında) endüstri gelişmiştir. Çünkü değerli maden artışının büyük bir talep ortaya çıkarması için belirli bir süre geçmiştir ve bu endüstri için elverişli bir durum meydana getirmiştir (Monroe, 1968: 233).

Yine bu konudaki alternatif bir hipoteze göre ise; altının üretimindeki artış ilk olarak altın üretici ülkelerdeki gelirlerin artmasına neden olmuştur. Söz konusu yüksek gelirler onların alıcılarının daha fazla mal satın almalarına (ithal etmelerine) olanak vermiştir ve bu durum endüstriyel ülkelerin mallarına olan talebi artırarak bu ülkelerdeki gelirleri ve fiyatları da artırmıştır. Bu görüşün önemi para stokundan ziyade gelir akışına dikkat çekmiş olmasıdır (Morgan, 1965: 188-190).

Değerli maden akımının en önemli etkisi, fiyatlar genel düzeyinde uzun süreli ve büyük artışlar meydana getirmiş olmasıdır. Ancak 16. yüzyılda fiyatların etkisi altında bulunduğu faktör yalnızca bu değildir. Bunun haricinde fiyatlar kısa dönemli dalgalanmalara yol açan bolluk ve kıtlıktan da etkilenmiştir. Diğer taraftan ani talep ortaya çıkarmak ve arza engel olmak gibi etkilerde bulunan söylenti ve spekülasyon ile savaşlar da aynı çerçevede değerlendirilebilmektedir (Heaton, 1985: 240). Avrupa'ya taşınan değerli madenler, mal ve hizmetlere olan talebi artırırken aynı dönemde 16. yüzyılda

Avrupa’da nüfus artışı da yaşanmıştır. Dolayısıyla değerli madenlerin arzının esnek olduğu ölçüde talepte meydana gelen artış, başlangıçta üretim artışı ile karşılanmıştır. Ancak özellikle tarım sektörünün üretiminde darboğazlar belirmesi fiyatlarda hızlı bir yükselmeye neden olmuştur (Güran, 1995: 91). Bu durumun temelinde nüfus artış oranının topraktan elde edilen ürünlerin artış oranından daha hızlı olması yer almaktadır. Bu uzun dönemli eğilim zaman içinde hasat başarısızlıkları nedeniyle (örneğin 1550 yılı başlarında, 1590’larda ve 1630’larda) daha da kötüleşmiştir (Clarkson, 1971: 34).

Fiyatları etkileyen diğer bir faktör, paraların değerli maden içeriğindeki ayarlamalar ve resmi değerindeki değişimlerdir (Heaton, 1985: 240). 1540’larda madeni paranın tağşişi enflasyon sarmalına başka bir zincir daha eklemiştir. Bu durum, diğer dönemlerden farklı olarak ortaya çıkmış bir durumdur¹¹³ (Clarkson, 1971: 34). Bakır ve gümüş-bakır paraları ayarlamak için bunlar sürekli olarak tedavülden çekilmiş ve darphaneye sevk edilmiştir. Darphanede ise her seferinde daha hafif hale getirilerek tedavüle sokulmuştur. Devlet her seferinde bu işten kazançlı çıkarken halk özellikle de fakirler zarara girmiştir (Braudel, 1993: 620-621). Para arzındaki bir artış para sistemini tekelleştiren hükümeti zenginleştirmesine rağmen toplumu daha zengin hale getirmez (Ferguson, 2008: 26)

Fiyatlar üzerinde etkide bulunan üçüncü faktör, bazı malların bizzat kendisinden kaynaklanan nedenlerdir. Örneğin, 1540-1640 arasında Londra’da nüfus altı kat kadar artmış, bu durum inşaat malzemesi fiyatlarını, kiralaları ve hatta kentin diğer ihtiyaçları için uzaktan getirilen malların fiyatlarını yükseltmiştir.

Son olarak temel sebeplerden biri olarak altın ve gümüşün diğer şeylerde de olduğu gibi bolluktan kaynaklı olarak ucuzlamasıdır (Monroe, 1968: 103). Değerli madenlerin bollaşması, değerlerinin düşmesine neden olmuş ve birim mal başına daha fazla değerli maden ödenmesi gerekliliği oluşmuştur (Heaton, 1985: 241).

1.3.3.6.Çeşitli Ülkelerden Tağşiş Örnekleri

İspanya’da amaçların gerektirdiği fonlar başka yerlerden temin edilemeyince 1500’den sonra tağşişler başlamıştır. II. Philippe döneminde (1554-1598) daha önce

¹¹³ Başka zamanlarda örneğin 1550’lerde fiyat artışı iyi hasat veya nüfus büyümesine geçici kontrol sayesinde hafifletilebilmiştir (Clarkson, 1971: 34).

Müslümanlık ve Protestanlık inançlarına karşı savaşılan dönemlere göre çok daha fazla tağşiş edilmiş para basılmıştır. III. Philippe döneminde (1598-1621) bütçenin dengesiz olması nedeniyle ve devlet gelirlerine alacaklıların el koyması nedeniyle gümüş ve bakırdan darp edilen ve perakende ticarete kullanılan vellon'ların gümüş içeriği azaltılarak değeri düşürülmüştür. IV. Philippe döneminde (1621-1665) asilik çıkaran Hollandalılar, 30 Yıl Savaşları, İspanya, İtalya ve Portekiz'deki isyanlar, salgınlar, azalan vergi gelirleri ve değerli maden arzındaki sert düşüşler nedeniyle enflasyonist politika uygulanmış, bu durum fiyatların aşırı derecede yükselmesine neden olmuştur¹¹⁴ (Heaton, 1985: 257). İspanya değer kayıpları ve artışlarından özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında fazlasıyla müzdarip olmuştur ve 1700'e kadar istikrara kavuşamamıştır (Heaton, 1985: 353).

Görelilik olarak en iyi verilere sahip olduğumuz ülke olan İngiltere'de (Ferguson, 2008: 26) bu dönemde yapılan tağşişleri analiz etmek tağşişlerin esas amacının anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

1. 1542-1551 Büyük Tağşiş (Great Debasement) Dönemi: Dönemin hükümdarı Henry VIII tahta 1509'da çıkmış ve ilk 17 yıl madeni sikkede herhangi bir değişiklik yapmamıştır (Chown, 1996: 41). Ancak daha sonraki dönem için elde edilen bilgilere göre 1542'de Fransa ve İskoçya'ya karşı yapılan savaşlar nedeniyle Ortaçağ'da olduğu gibi yeni bir tağşiş dalgası başlamıştır. Bu tağşişler başlangıçta ılımlıdır ve madeni paraların ağırlığının yalnızca 1/16'sı azalmıştır (Hawtrey, 1950: 228-229). Daha sonra ise sikkenin ayarı da düşürülmeye başlanmıştır (Morgan, 1965:111) ve ayarı yaklaşık beş yüzyıldır 37/40 olan gümüş sikkeler tağşişten sonra 5/6 oranda ayara sahip hale gelmiştir (yüzde 10 düzeyinde değer kaybı). Savaş üç yıl sürmüştür. 1545'de gümüş sikkenin ayarı yarıya, 1546'da ise üçte birine düşürülmüştür (Hawtrey, 1950: 228-229). Bu ayarlamalar sonunda 1520'de bir penny'nin içindeki kadar gümüş, 1546'da üç penny'de bulunur hale gelmiştir (Heaton, 1985: 240). 1549'da sikkenin ayarı yarısı kadar artırılmış, ağırlığı ise yüzde 33 oranında azaltılmıştır. 1550'de ağırlık aynı kalmış, ancak ayar yüzde 25 oranında düşürülmüştür. 1545'den beri shilling 120 grains ağırlığında ve 40 grains gümüş içermekteyken, bu tağşişler sonrasında 1549'da ağırlığı 80 grains kadarken gümüş içeriği halen 40 grains kadar kalmıştır ve sikkenin ağırlık kaybı yüzde 60 oranına ulaşmıştır (Hawtrey, 1950: 228-

¹¹⁴ Aksi yönde uygulanan deflasyon politikaları ise fiyatların aşırı derecede düşmesine neden olmuştur. Bu dalgalanmalar belirli hesaplar çerçevesinde yapılmadığı için İspanyol ekonomisine büyük zararlar vermiştir (Heaton, 1985: 257).

229). Sikkelerin ayarı ise eski ve doğru ayar olan binde 925'den Edward VI (1547-1553) döneminde binde 250'ye kadar düşürülmüştür (Morgan, 1965: 20-21). 1542-1551 arasında Henry VIII'in tahta çıktığı döneme göre sikkelerdeki altın ve gümüş miktarı yüzde 16'dan daha az kalmıştır (Morgan, 1965: 111). 1551'de, 1520'de bir penny'nin içindeki kadar gümüş ve 1546'da üç penny'de bulunan gümüş 6 penny'de bulunur (Heaton, 1985: 240) ve $\frac{1}{4}$ oranında gümüş ve $\frac{3}{4}$ oranında bakırdan darp edilir hale gelmiştir. Ortalama yüzde 22 oranında kayıp yaşanmıştır. Bu durum sikkelerin aşınması ve kırılması gibi problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Chown, 1996: 43). Bu arada darphane fiyatı da artmıştır ve 1543 yılındaki 48s. (sou=shilling) düzeyinden, 1550 yılında 72s. düzeyine çıkmıştır (Hawtrej, 1950: 228-229). Darphane fiyatının artması durumunda bireyler doğal olarak ellerindeki kullanılmayacağı ilan edilmiş eski ve yıpranmış sikkeleri ya da külçe halindeki değerli madenleri darphaneye götürüp sikke darp ettirmek istememiştir. Bu durumda darphanenin kârı ortadan kalkmıştır. Bu sorunu aşmanın yolu, artan darphane fiyatını madeni paraların düzen, ağırlık ya da ayarıyla birleştirmek olarak bulunmuştur. 1544-1551 arasındaki Büyük Tağşiş döneminde uygulanan bu yöntemle hükümet yaklaşık 1,3 milyon £ kar elde etmiştir. Diğer taraftan yapılan tağşişlerin altın/gümüş oranı açısından değerlendirilmesi de önemlidir. İngiltere'de iki metal para arasındaki ilişki, sikke içindeki gümüş miktarı ve sikke içindeki altın miktarına göre belirlenmiştir. 1542-1551 arasındaki dönemde yapılan tağşiş sonrası sikke içindeki gümüş miktarı, sikke içindeki altın miktarından çok daha fazla düşmüştür. Fakat miktar açısından gümüş/altın oranının düşmesi sonucunda altın ve gümüş sikke oranları değişmeden kalmıştır (Clarkson, 1971: 144-145). Tağşiş süreci Elizabeth I'in tahta geçerek (Morgan, 1965: 20-21) Sir Thomas Gresham¹¹⁵ (Chown, 1996: 60) ile beraber 1560-1561'de sikke tashihi işlemine gitmesine kadar devam etmiştir (Morgan, 1965: 20-21).

Sikke tağşişlerine fiyatlarda o güne kadar görülmemiş düzeydeki fiyat artışları eşlik etmiştir. Veriler az olmakla beraber 1540-1560 yılları arasında fiyatların yaklaşık 2 kat artmıştır (Morgan, 1965: 20-21). Fiyatlardaki artış paranın gümüş içeriğindeki düşmeyle aynı oranda gerçekleşmemiştir. Başka bir deyişle penny'nin gümüş içeriğinin dörtte bir oranında düşmesi, tedavüldeki paranın dört kat artması anlamına gelmemiştir. Çünkü

¹¹⁵ Sir Thomas Gresham (1519-1571) Kraliçe Elizabeth'in mali müşaviridir (danışmanıdır). Kraliçenin babası tarafından gerçekleştirilen Büyük Tağşiş'in izlerini ve ortaya çıkardığı sorunları temizlemekle yükümlü tutulmuştur (Chown, 1996: 17).

fiyatlar muhtemelen tedavüldeki gerçek para miktarı tarafından daha doğrudan etkilenmiştir ve sikkenin ayarının azaltılması sonucu darphanenin elde ettiği karın bir kısmı külçe şeklinde değerlendirilmiştir (Chown, 1996: 51).

Daha önceki imparatorlar sikkenin ağırlığını düşürüp ayarına dokunmayarak daha ılımlı karlar elde etmişken Henry VIII ise ayarı da düşürmüştür ve bunu sistematik bir şekilde uygulamıştır. Bu dönemde değerli madenlerin bollaşması nedeniyle yapılan tağşiş işlemleri için ekonomik gerekçeler gösterilememektedir. Sikkelerin tağşişi geliri artırmak için bir araçtır (Morgan, 1965:111). Tağşiş yapan hükümdarlar tağşişten kar sağlayarak borçlarını ödemiştir (Chown, 1996: 43).

2. 1598-1601 Dönemi: 1598’de İrlanda isyanı ile karşı karşıya kalan Kraliçe Elizabeth hükümeti çareyi sikkenin ayarını değiştirmekte bulmuş ve 1598’de yüzde 25 ve daha sonra 1601’de ise yüzde 24,16 oranında düşürmüştür (Hawtrey, 1950: 325). İngiliz Pound’u orijinalinde 4995 grains gümüş ayarındadır. Tekrarlanan tağşişler sonrasında kademeli olarak ayarı azalmış ve 1601’de 1719 grains’e kadar düşmüştür (Hawtrey, 1950: 421). Tağşişlerin amacı sadece senyoraj geliri elde ederek İrlanda’daki savaşın maliyetlerini karşılanmasına katkı sağlamak değildir, aynı zamanda İrlandalıların elinde olan iyi sikkeleri alıp isyancılara karşı gerekli cephaneye ve yiyecek gibi ihtiyaç duyulan şeyleri tedarik etmek için potansiyel bir kaynak sağlamaktır (Hawtrey, 1950: 327).

3. 1620-1624 Dönemi: 1620-1624 arası dönemde İngiltere’de yapılan tağşişler Avrupa’da ticareti tekrar kesintiye uğratmıştır. Bu tağşişler İngiliz tekstil ürünlerinin yerel para birimleri cinsinden fiyatlarını artırmıştır ve onları dünya pazarlarında rekabet edemez hale getirmiştir (Clarkson, 1971: 125-126). Böylece İngiltere’nin ticaret açısından en önemli engelini düşük kalitedeki sikkeler oluşturmuştur. Bu sorun kısmen ağırlık ve boyut anlamında standart paraların üretilmesi konusunda yaşanan teknik anlamdaki sıkıntıdan kaynaklanmaktayken, tağşiş edilmiş sikkelerin tedavüle verilmesinin ardından daha büyük oranda bunlardan kaynaklanır hale gelmiştir (Clarkson, 1971: 13).

4. 1695 Tağşişi: 1695’deki tağşiş beklenmedik bir şekilde yapılmıştır (Hawtrey, 1950: 242). Bu dönemde tedavüldeki madeni para ilk kez 1663’de darp edilen altın guinea’dır¹¹⁶

¹¹⁶ Batı Afrika’daki altın madeninin bulunduğu yer olan Guinea sahilinden Afrika Kraliyet Şirketi tarafından getirilen altınlarla darp edildiği için bu isimle adlandırılmaktadır (Court, 1954: 95-96). 18. yüzyılda altın

(Court, 1954: 95-96). 1694¹¹⁷ Aralık ayında guinea ve gümüş külçe fiyatları neredeyse normal denebilecek bir düzeydeyken, 1695 Haziran ayında guinea'nın değeri 1/3 oranında yükselmiştir ve Aralık ayına kadar gümüş külçe fiyatı maksimum seviyesine ulaşarak 1 ounce (onsu) 6s. (solidus, shilling) 5d. (denarius, penny) olmuştur (Hawtrey, 1950: 242). Diğer taraftan İngiltere'de 16. yüzyılda en çok gümüş sikkeler kullanılırken, 1660'lara kadar ticaret dengesindeki yarı-sürekli açıkla beraber ikiye katlanan gümüşün ülke dışına çıkışı ve tedavüldeki yıpranmış, kırık gümüş sikkelerin darphanenin yeni darp ettikleriyle yeterli miktarda yer değiştirememesi, 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ülkede ciddi derecede gümüş kıtlığı oluşturmuştur. 1666'da senyoraj iptal edilmiş olmasına rağmen darphanenin gümüş sikkeleri küçülmeye devam etmiştir. Dolayısıyla bu dönem tağşişinde söz konusu gümüş kıtlığının etkisinin de bulunduğu söylenebilir. Yüzyılın sonunda tedavüldeki gümüş sikkenin aşırı yıpranmış ve aşırı değer kaybetmiş hali, hükümetin 1696'da büyük çaplı bir yeniden sikke basımı (sikke tecdidi) maliyetine katlanmak zorunda kalmasına neden olmuştur. Ancak bu operasyon istenilen şekilde sonuçlanamamıştır ve bu nedenle temel madeni para olarak altın gümüşle yer değiştirmiştir¹¹⁸ (Clarkson, 1971: 144-145). Altın sikkeler ise gümüşten daha düşük bir tedavül hızına sahip oldukları için değer biriktirme aracı haline gelmiş ve İngiliz iç ticaretinin çoğunluğunu oluşturan büyük çaptaki küçük işlemlerde kullanımı uygun olmamıştır. Altın ve gümüş sikke arzındaki eksiklikler kağıt para kullanımıyla beraber doldurulamamıştır. Kağıt paranın gelişimi 17. yüzyılda çok yavaş olmuştur¹¹⁹ (Clarkson, 1971: 146).

guinea İngiltere'nin standart madeni parası haline gelmiştir (Court, 1954: 95). Bu sikkelerin değeri 1717 yılına kadar 20 Shilling olarak kalmıştır (Tarlan, 1992: 73). Isaac Newton Kraliyet Darphanesi'nin müdürü olduktan sonra 1717'de guinea'nın değerini 21 shilling olarak belirlemiştir (Court, 1954: 95).

¹¹⁷ Bu dönemdeki önemli bir diğer gelişme 1694'de İngiltere'de "Bank of England" adıyla bugünün merkez bankası niteliğine sahip bir banka kurulmuş olmasıdır¹¹⁷ (Dirimtekin, 1982: 17-18). Yeniçağın başlangıcında (1450'ler) İngiltere'de "Goldsmith No" adıyla özel banknot durumunda olan paralar piyasaya sürülmüş ve bunlar piyasadaki para arzını artırmıştır. Bu paraların aniden bozdurulmak istenmesi İngiltere ekonomisinin iflas etmesine neden olmuş ve böylece dünyada ilk defa devlet iflası meydana gelmiştir. Bu iflasa rağmen İngiltere'de bu para sisteminin oturduğunu gösterir nitelikte özel banknotlara olan talep devam etmiştir. Bunun üzerine Bank of England kurulmuştur (Dirimtekin, 1982: 17-18). Bu banka ulusal para birimiyle birlikte devlet borçlarını yönetmek üzere 85 yıl önce Amsterdam'da kurulan Wisselbank ile benzer bir yapıya sahiptir (Ferguson, 2011: 45).

¹¹⁸ Bu süreçte 1604'te altının darphane fiyatı artırılması ve bu nedenle altın ithal etmek daha karlı hale gelmesinin de katkısı bulunmaktadır (Clarkson, 1971: 144-145).

¹¹⁹ Batı'da kağıt para ilk olarak Amerika'da basılmıştır (Akyıldız, 1996: 19). 17. yüzyılın bitiminden önce çok az bir miktar kağıt para İngiltere'de tedavülde olmuştur (Clarkson, 1971: 133). Ancak o dönemin kağıt para birimi bugünkü gibi değildir, altına endekslidir (Mansfield, 1977: 276).

18. yüzyılda altın guinea İngiltere'nin standart madeni parası haline gelmiştir (Court, 1954: 95). Altın standardının kabul edilmesiyle uzun bir sürecin nihayetinde 18. yüzyılın ilk yarısında altın sikkeler etkin standart sikke olarak gümüşleri piyasadan sürmüştür. Bu durum kısmen ticari amaçlar ile maaş ve ücret ödenmesi için kullanılan gümüşten daha büyük bir değere sahip olan sikkelere artan talep nedeniyle oluşmuştur. Kısmen de darphanenin sıkı fiyat politikası ve dünya altın ve gümüş arzında ve göreceli ticaret değerlerinde meydana gelen değişimlerden kaynaklanmıştır (Court, 1954: 96). Bu süreçte gümüş sikkeler de altın gibi yasal olarak geçerlidir (Court, 1954: 95). 1717-1798 arasında 1719 grains ayar gümüş ya da 113 grains ayar altına tekabül eder hale gelmiştir. 1816'da yasal oranı da 113 grains ayar altına eşitlenmiştir. Ancak piyasadaki değer içindeki kıymetli madenlerin değerinden sıklıkla ve gözle görülür derecede farklılaşmıştır (Hawtrey, 1950: 421). Para piyasasındaki gelişmeler 1793-1815 arasında Fransa ile yapılan uzun savaş sırasında kesintiye uğramıştır. Bu savaş para ve kredi üzerinde beklenmedik etkiler meydana getirmiştir. Savaşın ilk etkilerinden birisi 1797 yılı başlarında altın madeni paranın kağıt para ile yer değiştirmesidir (Court, 1954: 98).

18. yüzyıla gelindiğinde Fransa'daki tağşiş uygulamaları yeniden çoğalmıştır. 1700-1716 yılları arasında savaş ve sonrasındaki güçlükleri azaltmak adına tağşiş işlemine 42 kere başvurulmak zorunda kalınmıştır (Heaton, 1985: 352). Özellikle 1718'lerin başında Paris Parlementosu'nun yüzde 40 oranında tağşiş edilmiş sikkeleri piyasaya sürmesi ile beraber oldukça büyük bir kaos ortamı oluşmuştur (Ferguson, 2008: 141). 1726'da yeni bir standart oluşturularak, bu standardın devrime kadar sürmesi sağlanmıştır (Heaton,1985:353).

3. BÖLÜM

OSMANLI PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ

*Pâre vü AKÇE nakş-i sikke ile
Jâle düşmüş beyaz sünbüldür*

*FELS-i ahmer deyüb begenmedigin
Lâle-i âlle karanfildir.
Âli*

1. OSMANLI PARA DÜZENİ

1.1. OSMANLI İKTİSAT POLİTİKALARI

Osmanlı Devleti için bugünkü anlamda iktisat politikalarından bahsetmek kolay değildir. Devlet pek çok iktisadi fonksiyonu yerine getirmekte, fakat hiçbir zaman sadece iktisadi maksatla hareket etmemekte; aynı anda siyasi, askeri, dini, idari ve mali hedefleri bir arada yerine getirmeye çalışmaktadır (Genç, 2012: 45). Ayrıca çağdaş ekonomik zihniyetten farklı olarak (Tabakoğlu, 2005: 143) eski Türk iktisadi ve sosyal geleneklerinin devamı niteliğinde (Tabakoğlu, 2005: 141) “ekonomi insan refahını artırmak (Tabakoğlu, 2005:143) ve sosyal refahı sağlamak (Tabakoğlu, 2005:142) içindir” görüşü kapsamında talep yönlü değil, arz yönlüdür (Tabakoğlu, 2005: 143).

Genç (2012: 47) tarafından yapılan incelemeye göre Osmanlı Devleti'nin iktisadi kararlarında belirleyici olan iktisadi dünya görüşünün temel unsurları iâşecilik (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçiliktir.

İâşe ilkesi, iktisadi faaliyete tüketici açısından bakan görüşün dayandığı bir ilkedir. Buna göre iktisadi faaliyetin amacı, mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar ucuz, kaliteli ve bol bulunmasını sağlayarak insanların ihtiyacını karşılamaktır. Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesi olan bu ilkeyi geçerli kılabilmek adına Osmanlı Devleti, mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahaleciliği benimsemiştir (Genç, 2012: 47-48). Çünkü Osmanlılar gibi geleneksel toplumlar uzun süreli tecrübe ve gelenekleri sayesinde, yetersiz üretimin tüketicinin daha yüksek fiyatlar ödemesine neden olarak tüketici kesimini; aşırı üretimin ise zanaatkârın düşük fiyatlar yüzünden haksızlığa uğramasına yol açarak üretici kesimini

zarara uğrattığını görmüş ve bu nedenle düzenlemelerin tüketici ve üreticinin her ikisinin de yararına olacak şekilde yapılması gerektiğini savunmuştur (İnalcık, 2000: I, 90). Bu çerçevede Osmanlı Devlet’inde uygulanan dış ticaret politikaları da kentli tüketicilerin çıkarlarını yansıtmaktadır (Pamuk, 1999: 13). İhracat, üretim faaliyetinin hedefi değildir ve yurt içi ihtiyaçlar tamamen karşılandıktan sonra özel bir izinle ve belirli miktarlarla yapılabilmektedir. Buna karşılık ithalatın serbestçe yapılmasına müsaade edilmiştir (Genç, 2012: 49).

Fiskalizm ilkesi, hazineye ait gelirlerin mümkün olan en yüksek seviyeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyden aşağı inmesinin engellenmesi demektir (Genç, 2012: 52). Siyasal iktidarın imparatorluk hazinesinde ne kadar altın ve gümüş biriktiğine bağlı olduğu ve bir ülkenin refahının altın ve gümüş bolluğu ve edinilebilirliğiyle ölçüldüğü görüşünden hareketle (İnalcık, 2000: I, 86), iktisadi kararlar alınırken bir yandan gelirler yükseltilmeye, diğer taraftan harcamalar kısılmaya çalışılmıştır (Genç, 2012: 52). Aynı çerçevede vergi yükümlülerinin zenginleşerek hazineyi besleyecek duruma gelebilmeleri için korunmaları gerektiği savunulmuştur (İnalcık, 2000: I, 86).

Gelenekçilik ilkesi; Klasik dönem Osmanlı zihniyetini belirleyen unsurların başında gelmektedir (Tabakoğlu, 2005: 141) ve sosyal ve iktisadi ilişkilerde oluşan dengeleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme, değişim eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişiklik ortaya çıktığı takdirde tekrar eskiye dönmek için değişimi ortadan kaldırma iradesi olarak açıklanabilmektedir (Genç, 2012: 50). Bu çerçevede “Aydınlanma” zihniyetinin getirdiği gelişmeci-ilerlemeci yaklaşım Osmanlı zihniyetinde mevcut olmamış ve değişme bozulma olarak değerlendirilmiştir (Tabakoğlu, 2005: 142), Antik Ortadoğu ve Anadolu, özellikle İran ve Bizans gelenekleri ile mahalli gelenekler sürdürülmüştür (Tabakoğlu, 2005: 141). Diğer taraftan korkulan asıl tehlike, tüm endüstri öncesi toplumlarda olduğu gibi kıtlık olmuştur. Üretimde küçük bir düşme veya tüketimde bir artış, ulaşım imkanlarının kısıtlı olduğu bu dönemde kolayca kıtlığa dönüşebilir endişesiyle “men-i israfat” denen lüks tüketimin sınırlandırılmasına yönelik birtakım yasaklamalar getirilmiştir (Genç, 2012: 50). Pamuk, tahıl, ham yün ve deri gibi hammaddelerin ihracatını yasaklamak yönündeki politikalar da halkın zorunlu ihtiyaç maddelerinde darlık yaşamamasını sağlamak içindir (İnalcık, 2000: I, 87). Ayrıca yalnızca tüketim değil, üretim de kontrol altında tutulmuştur (Genç, 2012: 50).

Bu çerçevede Osmanlı ekonomik zihniyeti “bolluk ekonomisi” zihniyetidir. Merkantil politikalarla uygulamada birtakım benzerlikler bulunmakla birlikte amaç ve zihniyet açısından farklılaşmaktadır. Örneğin ikisi de değerli madenlerin ihracını önleyerek ithalini serbest bırakarak piyasada altın ve gümüş bolluğu oluşturmaya çalışmıştır (İnalçık 2000: 86). Ayrıca iki taraf da tahıl, pamuk, yün gibi ürünlerin ihracını yasaklama yoluna gitmişlerdir. Bu politikalar da Osmanlılar kitlelerin zorunlu ihtiyaç maddelerinde herhangi bir darlık yaşamamasını amaçlarken; Batı dünyasının asıl amacı emeği ucuz tutarak sanayide dünya pazarları için ucuz fiyatlarla ihraç ürünleri üretebilmeyi hedeflemektedir (İnalçık 2000: 87). İki taraf da ticaret yollarını korumanın gerekliliğine inanmış, ancak Batı bunu ülke ekonomisini global bir ekonomi, şirket gibi düşünerek dengnin ülke lehine olması amacıyla yaparken; Osmanlı salt fiskalist çıkarlarla hareket etmiştir (İnalçık 2000: 8).

İktisat politikalarının niteliği ve içeriğini büyük ölçüde devletin hangi kesimleri temsil ettiği veya hangi kesimlerin devlet nezdinde etkili olduğu belirlemektedir. Osmanlı toplumunda taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasiyle merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasındaki yoğun mücadele 15. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed’in başarılı merkezileşme hamleleri sonrasında bürokrasi lehine sonuçlanmıştır. Toprak sahipleri tüccarlar ve sarrafların devletin iktisat politikaları üzerindeki etkileri ise sınırlı kalmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda merkezî yapılar zayıflamasına rağmen üretici ve tüccarlar bu yapının değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenememiştir (Pamuk, 1999: 11-12).

1.1.1. Osmanlı Para Sistemi

Osmanlı para sisteminin anlaşılabilmesi için, o dönemde dünyada geçerli olan para sisteminin ve İslamiyet’in temellerinin dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü Osmanlı para sisteminde cari dünya ekonomik konjonktürünün gereklilikleri doğrultusunda politikalar uygulanırken devlet sisteminin özünü oluşturan İslami esaslar da büyük ölçüde gözetilmeye devam edilmiştir (Erdem, 2006: 10). Osmanlılar parasal uygulamalarında Roma ve Bizans, Ortaçağ İslam devletleri, Moğolların İran’da kurduğu İlhanlılar, İtalyan kent devletleri ve İspanya, Akdeniz havzasının önde gelen para geleneklerinin tamamından

etkilenmişlerdir¹ (Pamuk, 1999: 17-18). Diğer taraftan İslam geleneğinden hareketle sikkeyi hutbeyle beraber egemenliğin en önemli simgelerinden biri olarak görmüşlerdir² (Pamuk, 1999: 19).

Bütün geleneksel ekonomiler gibi Osmanlı ekonomisi de altın ve gümüşün mübadele aracı olarak kullanıldığı ve eşya olarak kullanılmasının en aza indirilmesine çalışıldığı madeni para sistemine dayanmaktadır (Tabakoğlu, 2005: 291). Madeni para sistemlerinde paranın değeri (satın alma gücü) onu tedavüle süren devletin itibarından değil içerdiği değerli maden miktarından gelmektedir. Bu kapsamda değerli madenlerin nadir olma özellikleri değer üzerindeki en belirleyici faktördür (Sahillioğlu, 1958: 140). Diğer taraftan değerli madenlerin oranı, ticaret hacmi ve başka ülkelerin sikkelerinin rekabeti (dış ticaretin pozitif ya da negatif olmasıdır) de madeni paraların (sikkelerin) değeri üzerinde belirleyici olmaktadır (Berkes, 2013: 205). Sikkenin kanuni değeri ise içerdiği maden miktarı ile maliyeti etkileyen faktörlerin hesaplanarak üzerine tuğra hakkının (seigneurial) eklenmesi ile oluşturulmaktadır (Kolerkılıç, 1958: 25).

Uygulamada devlet tarafından kabul edilen para sistemine göre söz konusu maden herkes tarafından darphanelere götürülerek para darp ettirilebilmektir. Devlet bu paranın şeklini, veznini ve ayarını kontrol etmektedir ve tuğra hakkı denilen bir resim almaktadır (Kolerkılıç, 1958: 39). Her zaman olmamak kaydıyla sikkelerin hazineye giriş ve çıkış kurlarının farklılaştırıldığı da olmuştur (Erdem, 2006: 11).

Osmanlı para sistemi fiili olarak altın ve gümüşe dayanmaktadır (Pamuk, 2007: 114) ve bu sistemin ödemeler yelpazesinin tümünü kapsayabilmesi için değişik madenlerden oluşan sikkeler arasında belli oranların belirlenmesi gerekmektedir (Pamuk, 1999: 76). Günlük hayatta daha çok gümüşten yapılan paralar kullanılmasına rağmen gümüş paraların değerini belirlemede altının rol oynaması, altın madeni ile gümüş madeni arasında sıkı bir ilişkinin olmasına neden olmuştur (Berkes, 2013: 198-199). Altın ve gümüşün aynı zamanda gerekli oluşu her ülkede ikisi arasında bir oranın doğmasına yol

¹ Osmanlılar üzerinde en etkili olan İslam devleti parasal alandaki zengin uygulamalarıyla İlhanlılardır (Pamuk, 1999: 8).

² 16. yüzyılda yaşamış tarihçilerden biri olan Âli'ye göre hutbe ve sikke Allah tarafından gönderilen iki özel ilahi armağandır. Hutbe soyuttur ve hükümdarın prestijinin büyüklüğü düşüncesini ifade etmektedir. Buna karşılık sikke somuttur ve hükümdarın gücünü yazıyla somut olarak yansıtmaktadır. Sikkelerin çeşitli coğrafyalarda tedavül etmesi, hükümdarın gücünün ülkenin en uzak köşelerine kadar ulaşmasına vesile olmaktadır (Pamuk, 1999: 10).

açmıştır. İkisi arasındaki oranın dengesi, iki madenin hacmine ve ticarete aranılabilirliğine, başka bir deyişle ticaret amaçlı kullanım için taleplerine bağlı bulunmuştur (Berkes, 2013: 199). Altın ve gümüşün göreceli fiyatları değiştikçe tedavüldeki sikkelerin göreceli fiyatları ya da kur değerleri de değişmiştir (Pamuk, 2007: 114). Diğer taraftan Osmanlı piyasalarında yabancı sikkeler de tedavülde bulunmuş, bu durum nitelik olarak birbirinden farklı sikkeler arasında belirli bir tarifenin kurulmasını gerekli kılmıştır. Ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesiyle sikkelerin değerlerini denkleştirmek ve kurlarını belirlemek daha önemli hale gelmiştir (Berkes, 2013: 201). Osmanlı ekonomisinde tedavülde bulunan tüm sikkelerin değerlerinin yerel piyasalar tarafından belirlenmesi tercih edilmiştir. Çünkü hem altın/gümüş oranının hem de değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin sürekli dalgalandığı ve sabit kur politikaları izlenmesi durumunda Gresham Kanunu'nun (kimi sikkelere piyasa değerlerinin altında değer biçilmesi sonucu) devreye girme Osmanlı yöneticileri tarafından hesaplanmıştır. Devlete yapılan ödemelerin hangi kur değeri üzerinden kabul edileceği ise hazırlanan listelerde belirtilmiştir (Pamuk, 1999: 80).

1.1.1.1. Madeni Paralar (Sikkeler)

1.1.1.1.1. Gümüş Sikke

Osmanlı para düzeninde yerel işlemlerde en çok kullanılan ödeme aracı gümüş akçedir. Akçe aynı zamanda temel hesap birimi (Pamuk, 1999: 77) ve muhasebe sikkesi olarak da kullanılmıştır. Muhasebe sikkesi ülke içindeki çeşitli paralar arasında ya da yabancı ülke paraları ile ülkenin kendi parası arasında ortak bir ölçü bularak devlet gelir ve giderlerinin hesabını tutabilmek için kullanılan sikkeye denilmektedir ve “ayarlama sikkesi” olarak adlandırılmaktadır (Berkes, 2013: 201). Ayar ölçüğü sayılan sikke gerçekten var olan bir sikke olabileceği gibi, daha önce kullanılan ancak zaman içinde kullanımdan kalkarak ölçük haline getirilmiş bir sikke de olabilmektedir (Berkes, 2013: 202). Osmanlı tarihinde uzun bir dönem muhasebe sikkesi olarak kullanılan akçe, hem sikke hem de ayar ölçüğüdür³ (Berkes, 2013: 202).

³ Osmanlılarda gümüş paralara dirhem altın paralara dinar denilmeyerek İslami gelenekten ayrılmıştır. Akçe (akça) kelimesinin Bizans parası “aspre”den gelmiş olduğu yönündeki görüşler kanıtlanamamıştır. Akçe Türkçe bir kelimedir ve adını darp edilen madenin renginden almıştır (Gazneliler döneminde

1.1.1.1.2. Altın Sikke

Osmanlılar uzun mesafeli ticaret üzerinde söz sahibi olmak ve geliştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla H. 882/1477-1478 yılından itibaren altın para bastırmışlardır. Akçe bu döneme kadar ekonomik işlemler için yeterli olmakla beraber, toprakların genişlemesi ve imparatorluk kurma girişimleri, tüm Doğu Akdeniz bölgesinde kabul edilecek bir ödeme aracının oluşturulmasını gerekli kılmıştır (Pamuk, 1999: 64-65).

1.1.1.1.3. Bakır Sikke

Akçenin değer bakımından günlük alışverişin önemli konularından biri olan birçok ucuz fakat zorunlu maddelerin, özellikle yiyecek maddeleri, üstünde olması nedeniyle küçük alışverişlerde bakırdan kesilen bakır sikkeler kullanılmıştır (Akdağ, 2010: 530). Osmanlı para sisteminde mankur, mangır, pul adlarıyla darp edilen bakır sikkeler itibari paradır ve dolayısıyla maden ve para değeri arasında büyük bir fark bulunmaktadır (Tabakoğlu, 1985:279). Buna göre hacimlerinin yakından izlenerek yerel ekonominin ihtiyacından fazlasının basılmamasını sağlamak üzere (arz denetimi) (Pamuk, 1999: 75) mankurların serbest darp hakkı bulunmamış ve altın ve gümüş paradaki gibi isteyen herkes darphaneye bakır getirip mankur bastıramamıştır (Sahillioğlu, 1958: 123; Tabakoğlu, 1985: 279). Her bölgenin bakır sikke tekeli genellikle üç yıl için bir kişiye satılmış, gümüş veya altına dönüştürülmelerini sınırlamak amacıyla da vergi ödemelerinde kabul edilmemiştir (Pamuk, 1999: 75). Mankurlar nominal ve reel değerleri arasındaki farktan dolayı ve 4-6 ayda ya da senede bir yenilerinin tedavüle verilerek eskilerinin kullanımının gümüş akçelere oranla daha kısa sürede yasaklanmasından dolayı vergi karakteri kazanmıştır (Çünkü tedavülü yasak edilen bakır paralar değerinde vergi verilmiş olur) (Sahillioğlu, 1958: 123). Divan dilinde “pul” dağıtımının “salgun” olarak adlandırılması da bu nedendir. Ancak darp ücreti ve bakırın darp sırasında fire vermesi nedeniyle mankur darbından elde edilen gelir yüksek boyutlarda olmamıştır⁴ (Tabakoğlu, 1985: 279).

hazinedara akçeden türemiş “Ağıcı” isminin verilmesi, Uygurlarda “Ağı”nın gümüş anlamına gelmesi bunun göstergesidir (Sahillioğlu, 1958: 25).

⁴ Bazı tarihçiler mankurların bozuk para işlevini göz ardı ederek, devletin mankurlar sayesinde zorla vergi toplamak amacına hizmet ettiklerini ve bu nedenle mankur bastırdıklarını söylemektedirler. Ancak yerel ekonomiler her zaman bozuk paraya ihtiyaç duymaktadır (Pamuk, 1999: 44). Bu nedenle bakır sikke üretimi iki boyutlu olarak değerlendirilmelidir. Mankur bastırmakla devlet bir yandan yerel ekonomilerin ihtiyaç duyduğu para talebini karşılarken, diğer taraftan kendisine düzenli bir vergi kaynağı sağlamış olmaktadır (Pamuk, 1999: 43-44).

1.1.1.1.4. Yabancı Sikkeler

Değerli madenlerin nadirliği dolayısıyla pek çok devlet gibi Osmanlı Devleti de piyasada ihtiyaç duyulan para miktarını her zaman karşılayamadığı için yabancı paraların kullanılmasına müsaade etmek zorunda kalmış (Sahillioğlu, 1958: 140) ve hatta özendirme (teşvik) politikası⁵ izlemiştir (Pamuk, 1999: 70). Halk elindeki yabancı paraları darphanelere getirerek kendi paralarına çevirme hakkına sahip olmuş ve maden ocaklarından uzak yerlere kurulan darphanelerin ham maddesini genellikle bu yabancı paralar teşkil etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 140). Diğer taraftan yabancı sikkeler uzun mesafeli ticaretin gelişmesinde de önemli bir rol üstlenmiş ve sultaninin 16. yüzyıldaki yükselişine kadar Osmanlı ülkesinde uzun mesafeli ticarete en önde gelen ödeme aracı olmuştur (Pamuk, 1999: 70). Ülkede yabancı sikkelerin kullanımı esnek politikalar izlendiğinin de bir göstergesi olmakla birlikte (Pamuk, 1999: 80) yabancı bakır paraların tedavülüne izin verilmemiş, buna rağmen Osmanlı hâkimiyetindeki Macaristan, Balkanlar, Eflak, Boğdan, Avusturya, Polonya, Erdel'de bunlar kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 152). Ayrıca 17. yüzyılın sonunda devletin akçeyi sıkça tağşişine rağmen yabancı devletlerin mağşuş paralarının ülke içine girmesi hususunda hassas davranılmış ve mağşuş para ihbarı durumunda tetkik edilmeden ülkeye girişine izin verilmemiştir (Sahillioğlu, 1958: 153).

Pamuk (1999: 77) yukarıda kısaca özetlenen Osmanlı para sisteminin özellikleri çerçevesinde Osmanlı para sisteminin tek metalli olarak nitelendirilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Çünkü Osmanlı para sisteminde tüm malların ve hatta altın sultani ile bakır mankurların değerleri bile gümüş akçe ile ifade edilmiş ve altın sikke ile gümüş akçe arasında sabitlenmiş bir parite bulunmamıştır⁶ (Pamuk, 1999: 78).

⁵ Örneğin değerli madenler ve yabancı sikkeler vergilerden muaf tutulmuş, gümrükler ve darphanelerde çalışanlar yabancı sikkelere el konmaması gibi imtiyazlar veya kapitülasyonlar sağlanmış ve bunlar 16. yüzyılda tüm Avrupalı tüccarlara uygulanacak şekilde genişletilmiştir (Pamuk, 1999: 80-81).

⁶ 19. yüzyılda kullanılan tanımlara göre bir para rejiminde tüm malların değerini bir metalin belirlemesi durumunda (örneğin gümüş), tedavülde birden fazla madenden basılmış sikkeler ve kağıt para bulunsu bile, bu para sistemi o metal (gümüş) temelinde tek metalli bir sistem olarak değerlendirilmelidir. Bu tanıma göre Osmanlı para sistemi tek metalli bir para düzenini yansıtmaktadır. 19. yüzyılda çift metalli para sistemleri için yapılan tanıma göre ise; bir para düzeninin çift metalli para düzeni olarak adlandırılabilmesi için hem altın hem de gümüşün parasal standart olarak kabul edilmesi ve altın ile gümüş arasında devletçe belirlenen yasal bir oran olması gerekmektedir. Bu tanımlar 19. yüzyılda kabul edilmiş, sıkı tanımlardır. Gevşek tanımlar yalnızca piyasada hangi tür sikkelerin tedavül ettiğine bağlı olarak belirlenir (Pamuk, 1999: 77-78).

1.1.2. Sikke Arzı Kaynakları

Osmanlı İmparatorluğu parasal süreçler açısından değerlendirilirken dünya ekonomisinin bir parçası olduğu ve dünyadaki ekonomik konjonktürden sürekli olarak etkilendiği hususu mutlaka dikkate alınmalıdır (Pamuk, 1999: 21). Osmanlıların dönemin koşullarına bağlı olarak diğer devletlerle beraber karşılaştıkları ortak güçlüklerin başında, para talebi ve para arzının tedavüldeki değerli maden miktarıyla ilişkili olması gelmektedir. Para talebi çoğunlukla altın, gümüş ve diğer metallere üretilen sikkelerle karşılanmaktadır. Bu nedenle para arzı ile bu madenlerin piyasada tedavül eden miktarları arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır (Pamuk, 1999: 19).

1.1.2.1. Madenler

Madencilik ve maden kullanan bütün imalat türlerinin Osmanlı ekonomik yaşantısında büyük önemi olmuştur (Faroqhi, 2000: 230). Bunun en önemli nedenlerinden biri madeni para sisteminde ödeme imkânlarının doğrudan maden elde etme imkânları ile ilişkili olmasıdır⁷ (Tabakoğlu, 1985:276). Sikke basımında kullanılan madenlerin miktarı, para arzını, fiyatları ve ticaret hacmini de etkilemektedir (Tabakoğlu, 1985:277). Diğer taraftan demir, bakır ve gümüş savaşlarda birincil öneme sahiptir (Faroqhi, 2000: 230). Dolayısıyla devlet madenlerin üretim düzeylerini artırmaya büyük önem vermiştir (Pamuk, 1999: 42). Ayrıca üretim ve ticaret diğer bütün sektörlerden daha fazla düzenlenmiş ve bu alandaki yasadışı ticaretin önlenmesi için başka alanlarda olduğundan daha fazla çaba harcanmıştır⁸ (Faroqhi, 2000: 230). Bu koşullar altında madencilik kentlerinin gelişmesi ya da gerilemesi madenlerin durumuna bağlı olduğu kadar, hükümetin madenlerin yönetimine ilişkin politikalarına, başka bir deyişle siyasal iktidara sahip kişilerin ekonomik gerçeklikleri yorumlama biçimine de bağımlı durumdadır⁹ (Faroqhi, 2000: 231).

⁷ Osmanlı Devleti için para arzını artırmanın bir diğer yolu da bunalımlı dönemlerde saraydaki ve özel şahısların ellerindeki altın ve gümüş eşyanın darphaneye gönderilip para kestirilmesini istemek olmuştur (Tabakoğlu, 2005:304).

⁸ Bu çerçevede mültezimler ve küreciler kadının ve merkezi idare tarafından atanan diğer görevlilerin doğrudan gözetimi altında çalışmışlar, imparatorlukta üretilen demir, bakır ve gümüşün bir kısmına el koyulmuş ve reyanın gümüşü süs olarak kullanması sık sık yasaklanmıştır (Faroqhi, 2000: 230). Osmanlı yetkililerinin madencilik üzerindeki sıkı denetimi, maden ve ocaklara işçi sağlanması konusunda da aynı şekildedir ve yaya, müselleme, özel ayrıcalıklara sahip küreciler, ücretli işçiler ve köleler yerel hükümet görevlileri tarafından sıkı gözetim altında idari buyruklarla çalıştırılmıştır (Faroqhi, 2000: 231).

⁹ Örneğin Küre bakır madenlerinde azalan getiri gözlenmesine rağmen, Osmanlı yönetiminin devleti projeleri ve serbest piyasada çalışan zanaatkarların yerleşimini teşvik etmeye yönelik politikaları sayesinde

Akçenin Osmanlılar için temel hesap birimi ve ödeme aracı olması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki gümüş madenlerinden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. 15. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlıların Anadolu'daki önemli sayılabilecek tek gümüş madeni Gümüşhane'dir ve II. Mehmed döneminde ele geçirilmiştir¹⁰ (Pamuk, 1999: 43). Balkanlar'da ise daha kolay ilerlenmiş ve 1390-1460 arası dönemde Makedonya, Sırbistan ve Bosna'daki önemli gümüş madenlerini birkaç kez ele geçirilip, kaybedilmiş ve tekrar ele geçirilmiştir¹¹ (Pamuk, 1999: 41). Balkanlar'daki küçük madenlerin bir kısmı kısa sürede kapanmış, ancak yine kısa süre içinde yenileri açılmıştır. Fethedilen madenlerde daha önce kullanılan teknik ve üretim yöntemlerini değiştirilmemiş, var olan kurallar ve izlenen yöntemler kullanmaya devam edilmiştir¹² (Pamuk, 1999: 42).

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı yönetimindeki gümüş madenlerinin üretim düzeylerinde ciddi artışlar olmuştur. Amerika'dan gelen ucuz gümüş madenlerinin etkisine devlet mülkiyetinin etkisiyle bir süre daha dayanabilen Osmanlı gümüş madenleri 17. yüzyıl başlarından itibaren gerilemeye başlamıştır (Pamuk, 1999: 42-43).

1.1.2.2. Ticaret

Ticaret hacminde meydana gelen genişleme ve daralma para arzı, daha açık bir ifadeyle tedavüldeki madeni paraların miktarının artıp azalması ya da boyutlarının büyüyüp küçülmesi ile ilişkilidir (Tabakoğlu, 1985: 277). Bir bölge veya ülkenin ticaretinin dışarıya karşı açık vermesi durumunda değerli madenler dışarıya akmakta ve para arzı daralmaktadır (Pamuk, 1999: 19). Osmanlılar, ulaştıkları büyük sınırlar dolayısıyla sıkı biçimde denetlenebilen kapalı bir ekonomi olmaktan çıkarak, coğrafi anlamda çok farklı bölgelerle ticari bağlantılar kurmak zorunda kalmıştır ve bu durum değerli maden akışının denetimini ve parasal istikrarın sürdürülmesini güçleştirmiştir (Pamuk, 1999: 20).

madenlerdeki üretim düzeyi artmamasına rağmen kentin büyümesi devam etmesi sağlanmaya çalışılmış olabilir (Faroqhi, 2000: 231).

¹⁰ Gümüşhane'de basılan akçelerin üzerinde darphane yeri Canca olarak belirtilmiştir (Pamuk, 1999:43).

¹¹ Bu maden merkezlerinde darp edilen ilk akçeler sikkeler üzerinde yer alan tarihlere göre Serez'de H. 816/1413, Üsküp'de H. 825/1422 ve Novo Brdo'da H. 834/1430 yıllarında basılmıştır (Pamuk, 1999: 41).

¹² Balkanlar'daki madenler için hazırlanan kanunnamelerde kullanılan deyim ve yöntemlerin Saksonlardan beri kullanıldıkları görülmektedir (Pamuk, 1999: 42).

Osmanlı Devleti Asya ile Avrupa arasındaki büyük ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır (Pamuk, 1999: 20). Dolayısıyla değerli madenlerin bol olmalarından kaynaklı olarak ucuzladıkları Batı ile az olmalarından ve geleneksel bir mücevher düşkünlüğünden kaynaklı olarak çok pahalı buldukları Doğu arasında kalmıştır (Akdağ, 2010: 504). 12. yüzyılda Orta Avrupa'da zengin gümüş yataklarının işletilmeye başlanmasıyla beraber Avrupa ithal ettiği baharat, ipekli ve diğer tekstil ürünlerinin büyük bir bölümünü değerli madenlerle ödemiş ve bu nedenle Asya ile olan ticaretinde açık vermiştir. Amerika kıtasından gelen büyük miktarlarda altın ve gümüş ticaret hacmini daha da artırmıştır (Pamuk, 1999: 20). Osmanlılar ise bazı endüstri mallarını, ancak daha çok kendi ihtiyacı olan gıda ve hammaddeleri (etlik hayvan ve özellikle hububat olmak üzere öteki besin maddelerini) darlık mevcut olmasına rağmen kıyılardaki Avrupalı gemicilere satmış ve bu satıştan elde ettiği altın ve gümüşü, yeterli gelmediği için içerden eklenenlerle beraber servet sahibi saray, hükümet ve devlet büyükleri, şehirde rastlanan tefeciler gibi zenginlerin düşkün oldukları lüks Doğu kumaşları, kürk ve baharat gibi maddeleri satın almak üzere Doğu ülkelerine (Rusya, İran ve Hint yörelerine) göndermiştir (Akdağ, 2010: 504).

1.1.3. Osmanlı Para Politikaları

Tabakoğlu (2005: 291) madeni para sisteminin günümüz para sisteminden farklı olduğunu ve bu nedenle fiyat hareketleri veya işsizlik karşısında bugünkü anlamda modern para politikalarının uygulanmasının söz konusu olamayacağını belirtmiştir¹³. Madeni para rejiminde para kavramının çok net olduğunu, enflasyonun ve sanayi kapitalizmi ile beraber ortaya çıkan işsizliğin o dönem bulunmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla madeni para rejiminde bir para politikası, para arzının mübadele hacmine cevap verecek düzeyde olmasının sağlanmasından ibarettir. Bu amaçla Osmanlılar tarafından uygulanan yöntemlerden birisi, para arzı kaynağının daralmaması amacıyla, Selçuklulardan devraldıkları uygulamayı sürdürerek ülkeye değerli maden girişini teşvik etmiş olmalarıdır. Bunun yanında para arzını genişletmek adına bazı dönemlerde saray ve şahısların ellerinde

¹³ Para politikası belirli iktisadi hedefler çerçevesinde para arz ve talebini düzenlemek demektir. Günümüzün çağdaş kapitalist ekonomilerinde söz konusu hedeflerin başında fiyat istikrarını sağlamak ve tam istihdama ulaşmak olmak üzere ödemeler dengesinin, iktisadi büyümenin ve adil gelir bölüşümünün sağlanması gelmektedir. Para politikasında kullanılan temel araçlar para miktarı, faiz oranları ve kredi hacmidir. Madeni para rejiminde para kavramı çok netken, günümüzde para kavramının belirsiz olması, para siyasetinin uygulanması ve istenilen sonuçların alınmasını zorlaştırmaktadır (Tabakoğlu, 2005: 291).

bulunan altın ve gümüş eşyanın darphanelere götürülerek para kestirilmesi emredilmiştir (Tabakoğlu, 2005: 291).

Akkuş (2008: 125) tarafından yapılan çalışmada Erken Dönem’de para arzı ve para talebinin modern anlamda para politikası araçları olarak kullanılamayacağı belirtilmiştir. En geniş anlamıyla Osmanlı Devleti’nin makro politika olarak taşıdığı uygulamalarını, mikro politika olarak da fiyat kontrollerini (narh uygulamalarını¹⁴) kullandığını ifade etmiştir.

Osmanlı yöneticileri para ile ekonomi arasındaki güçlü ilişkinin bilincinde olarak ekonominin sağlığı için parasal istikrarı sağlamaya yönelik politikalar uygulamıştır (Pamuk, 1999: 19). Bunun en önemli sebeplerinden birincisi, vergi toplamak¹⁵ ve askerlere, bürokratlara, tüccarlara ve toplumun diğer kesimlerine ödeme yapmak için tarihte en eski devletlerde de olduğu gibi paraya ihtiyaç duymuş olmalarıdır (Pamuk, 1999: 18). İkincisi, coğrafi olarak uzun mesafeli ticaret yolları üzerindeki konumlarına bağlı olarak kendileri için ekonomik açıdan çok önemli olan uzun mesafeli ticaretin istikrarlı bir para düzeni gerektirmesidir (Pamuk, 1999: 18). Bu kapsamda son döneme kadar kabul edilen yaygın görüşün¹⁶ aksine, yapılan araştırmalar 15. yüzyıl sonunda kent nüfusunun neredeyse tamamı ve kırsal nüfusun da bir bölümünün para ekonomisinin bir parçası olduğunu, 16. yüzyılda ise değerli madenlerin giderek bollaşması ve kırsal ekonominin

¹⁴ Fiyatları etkileyen en önemli faktörler arz ve talep koşulları ile para, dolayısıyla devlettir. İşte bu noktada narh müessesesi devreye girmiştir (Sahillioğlu, 1968: 36). Narh, devletin fiyatları maliyetin üzerinde belli bir kâr oranı bırakarak belirlediği fiyatlara verilen addır. Osmanlı dönemindeki narh uygulamalarında aynı çeşit mallarda kaliteli olana kalite hakkının tanınarak daha yüksek fiyat koyulduğu görülmektedir (Sahillioğlu, 1968: 37). Narh için devlete başvuran sosyal gruplar maddi imkanları sınırlı olan tüketici zümresi ve esnaf arasındaki rekabetin önlenmesi için lonca halinde örgütlenmiş esnaflardır. Ayrıca yetkili makamların nadir de olsa herhangi bir başvuru olmadan narh belirlediği durumlar da olmuştur (Sahillioğlu, 1968: 37). Narh uygulanan ürünler ekmek, et, pirinç, pekmez, arpa, yulaf, tuz gibi ürünlerdir (Sahillioğlu, 1968: 39-40). Özellikle tarım ürünlerine uygulanan narh sistemi, ipek halılar, değerli yüzükler, mücevherli kılıçlar gibi lüks tüketime konu olan ürünlere ise uygulanmamış ve bu ürünlerin fiyatları serbestçe belirlenmiştir (Akkuş, 2009: 128-129). Osmanlılarda narh sistemini gerekli kılan sebepler olağan ve olağanüstü haller olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Öztürk, 2002: 862). Olağan narhlar mevsimsel değişikliklere göre oluşturulurken (Öztürk, 2002: 862); olağanüstü narhlar kıtlık, nüfus artışı, ticari dengelerdeki değişiklikler ve paranın değer kaybetmesi gibi nedenlerle oluşturulmuştur (Öztürk, 2002: 863).

¹⁵ 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadar geçen dönemdeki vilayet kanunnamelerinde yer alan vergilerin miktarları ve kapsamı hakkında ayrı ayrı her vilayet için hazırlanan uzun listelerden anlaşılabilceği üzere, zanaatkar ve tüccarların yanı sıra köylüler ve göçerlerden de sık sık, küçük miktarlarda ve nakit olarak vergi toplanmıştır ve bu durum kent ile kırsal arasında güçlü bağları olan ve piyasalara yönelmiş bir ekonominin varlığının bir işaretidir (Pamuk, 1999: 81).

¹⁶ Daha önce tarihçiler Osmanlı Devleti’nde Balkanlar ve Anadolu’da yalnızca uzun mesafeli ticarete ve kent ekonomisinde para kullanımının yaygın olduğu yönünde bir görüşe sahiptiler. Son yıllarda yapılan araştırmalar yerleşmiş bu görüşü değiştirmiştir (Pamuk, 2007: 113).

pazara yönelmesi¹⁷ nedeniyle para kullanımında büyük artışlar yaşandığını göstermektedir (Pamuk, 2007: 113).

Osmanlıların parasal uygulamaları (politikaları) ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer nokta, devletin müdahaleciliğidir. Osmanlı tarihinde müdahaleciliğin en yoğun olduğu zaman, dönemin özel koşullarından kaynaklı olarak II. Mehmed dönemidir (Pamuk, 1999: 47). Ancak daha sonraki dönemlerde müdahaleci politikaların önemli bir bölümü hiç uygulanmamış ya da yumuşatılarak uygulanmıştır (Pamuk, 1999: 51). Ayrıca devletin para piyasalarını, değerli madenleri, sikkeleri ve onların fiyatlarını eş deyişle kurlarını ve faiz hadlerini denetlemeleri, mal piyasalarını ve ticareti denetlemelerinden daha zordur. Bu nedenle II. Mehmed döneminden sonra devletin para piyasalarına müdahalesi de daha seçici olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren parasal uygulamalarında daha esnek ve pragmatik davranmıştır (Pamuk, 1999: 19).

1.1.3.1. Paranın Darbı ve Tedavülü

Osmanlıların parasal uygulamalarındaki en önemli amaç ve önceliği, piyasalarda mümkün olduğu kadar fazla miktarda değerli maden ve sikke dolaşımını sağlamak olmuştur (Pamuk, 1999: 80) ve geleneksel olarak tahta geçen her padişah kendi adına sikke kestirmiştir. Akçelerin üzerinde yer alan tarih, her padişahın tahta çıktığı ya da kendi adına kestirdiği akçenin üzerine koydurduğu tarihtir ve bu tarih bütün saltanat süresince kullanılabilirdiği gibi yeni akçe kesilme yılına göre değiştirildiği de olmuştur (Akdağ, 2010: 531). Padişahın her tahta geçtiğinde sikke bastırması darp hakkı ve darp ücreti olarak hazineye bir kazanç kaynağı teşkil etmiştir (Tabakoğlu, 1985: 277). Yeni akçe tedavüle çıktıktan sonra eski akçenin yakalanması durumunda bir dirheme iki yeni akçe verilmiş, eş deyişle 100 dirheme 200 yeni akçe ödenmiştir. “1 dirheme 2 akçe” verilmesi şeklindeki cezalı tarife Osmanlı gelenekçiliğinin uzun yıllar değişmeden kaldığının bir kanıtı olarak, akçe değer olarak küçülmeye devam etmesine rağmen değişmemiştir. Eski akçe sahipleri, yeni akçe kesilirken ellerindeki eski akçeyi teslim ederek yeni akçe alırlarsa, bu durumda kayıpları eski ve yeni akçe arasındaki vezin kaybı kadar olmuştur. Eski akçe yasağı

¹⁷ 16. yüzyılda nüfus artışı ve kentleşmeyle beraber kırlarla kentler arasındaki bağlar güçlenmiştir, Balkanlar ve Anadolu'daki köylüler ve büyük toprak sahipleri ürünlerini düzenli olarak kurulan pazar ve panayırlara getirip kent ve kasaba sakinlerine satmışlardır. Ayrıca yine bu dönemde Anadolu ve diğer bölgelerde kent ve kasabaların içinde ve çevresinde küçük ölçekli ama yoğun kredi ilişkileri ağı gelişmiştir ve İslamiyet'in faize getirdiği yasaklamalar ya da bankacılık kurumlarının yokluğu 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin gelişmesine engel olamamıştır (Pamuk, 1999: 81).

başladıktan sonra eski akçe ile yakalanmaları durumunda ise dönemin koşullarına göre kayıp oranı giderek yükselmiş ve II. Mehmed döneminde yüzde 40¹⁸, I. Süleyman döneminde yüzde 53¹⁹ oranında gerçekleşmiştir. Burada yüzde 40 ve yüzde 53 olarak gerçekleşen kişisel kayıplar, devlet hazinesi için aynı oranlarda kazançları ifade etmektedir. Aslında yapılan bu işlemi adaletsiz bir vergi alma yöntemi olarak değerlendirmek mümkündür (Akdağ, 2010: 529). Diğer taraftan madenlerin tedarikinin kâğıt paraya oranla zor olması, emisyonun bir finansman aracı olarak kullanılmasını sınırlamıştır (Tabakoğlu, 1985: 277). Gümüş ve bakır sikkeler için geçerli olan bu durum mankurlar için geçerli değildir. Mankurların maden değeri ile itibari değeri arasında büyük fark olması ve her yeni mankur kesildiğinde mankur üzerindeki tarihin değişerek eski tarihlisinin tedavülden düşmesi devlete önemli kazançlar sağlamıştır (Akdağ, 2010: 531). Mankurlar ayrı bir örgüt eliyle ve başka bir kurala göre “pul darphanelerinde” kestirilip, “pulcular” tarafından kendi iltizam bölgelerindeki kasaba, şehir ve pazarlara dağıtılmıştır²⁰ (Akdağ, 2010: 530). Mankurların üzerinde yer alan tarihler, pulcular ya da pul eminlerinin iltizam fermanını aldığı yıllardır (iltizam süresi genellikle üç yıldır) ve bu sebeple aynı padişah dönemine ait birden çok hatta pek çok tarihli mankurlar olabilmıştır (Akdağ, 2010: 531).

Darphanelerin ve hazinenin sikke kestirmekten iki türlü kazancı bulunmaktadır. Bunlardan birisi darphaneye gelen gümüş ve altından sikke kesimi karşılığında alınan ücrettir. Diğeri ise devletin sahip olduğu darp hakkıdır ki, serbest darp hakkı darphane ve dolayısıyla hazine gelirlerini sürekli kılmaktadır (Tabakoğlu, 2005: 293).

¹⁸ Yeni sikke darp edilmesi durumunda ortaya çıkan kayıpları bir örnek üzerinden açıklamak gerekirse: 1478’de bir kimsede 1451 yılına ait 280 akçe (1451’de 100 dirhem gümüşten kesilen akçe adedi uyarınca 100 dirheme eşit olmaktadır) bulunması durumunda, 1478’de 100 dirhem gümüşten 330 akçe kesilirken, “1 dirheme 2 akçe” hesabıyla karşı tarafa 200 akçe ödenmektedir. Bu durumda kişinin kaybı 130 akçe kadardır ki bu oransal olarak yüzde 40’a tekabül etmektedir (Akdağ, 2010: 529). Matematiksel olarak $(330-200)/330=0,39$ yaklaşık olarak yüzde 40 değerini vermektedir.

¹⁹ Aynı durumun 1521’de I. Süleyman devrinde ortaya çıkması durumunda, o dönem 100 dirhem gümüşten 428 akçe kesilmekte olduğu düşünülürde, bu defa zarar yüzde 53 düzeyinde gerçekleşmektedir (Akdağ, 2010: 529). 100 dirhemden 428 akçe kesilirken, yakalanan akçeler için yine 200 akçe ödenince, matematiksel olarak $(428-200)/428=0,53$ yaklaşık olarak yüzde 53 rakamına ulaşılmaktadır.

²⁰ Mankurların tedavüle çıkarılması, bu işin iltizam koşulları çerçevesinde bir “pul emini”ne verilmesi, bu kişinin de iltizama aldığı bölgesinin sancaklarını “pul âmilleri” denen ikinci el mültezimlere satarak ülkenin her tarafına dağıtılmasını sağlaması ve esnafın bunları akçeyle değiştirmek zorunda kalarak alışverişlerinde itibari değerlerine göre kullanması yoluyla olmuştur (Akdağ, 2010: 531).

1.1.3.1.1. Darphaneler

Osmanlı Devleti'nde mahalli tedavül ihtiyacına cevap vermek amacı ve kısıtlı ulaştırma ve nakliyat imkanları gibi (Tabakoğlu, 2005: 293) dönemin teknolojik ve idari koşulları göz önüne alınarak, değerli madenleri az sayıda merkezde toplayıp sikke üretmek ve bunları taşraya göndermek oldukça güç olacağı için (Pamuk, 1999: 39) sanılan aksine para basma işi, 17. yüzyıl sonuna kadar tek yerden yürütülememiş ve merkezileştirilememiş (Sahillioğlu, 1968: 72), farklı yerlerde çok sayıda darphane kurularak para darp edilmiştir²¹ (Pamuk, 1999: 39). Darphaneler değerli madenin tedarik edildiği yerde paraya çevrilme kaygısı (Sahillioğlu, 1968: 72) ve darp masraflarını karşılayacak madenin birikmesi gerekliliği gibi sebeplerle genellikle maden bulunan yerlerde kurulmuşlardır (Tabakoğlu, 2005: 293). Sırbistan ve Doğu Makedonya'nın gümüş, altın, bakır ve kurşun madenleri para darbu için gerekli olan madenler açısından oldukça önemlidir. Darphaneler Rumeli ve Anadolu'da da madenlerin çıkarıldıkları yerlere kurulmuştur. Örneğin Afyonkarahisar, Edirne, Amasya, Ankara, Ayasuluk, Aydın, Bolu, Bursa, İstanbul, Konya, Novo Brdo, Serez ve Tire'de yer alan darphaneler maden yakınlarına kurulan darphanelerdir (Beldiceanu, 1995: I, 154; Akdağ, 2010: 526-527). Darphanelerin çoğunlukla kuruldukları yerlerden bir diğeri ticaret yollarıdır ve buralarda sikkelerin ham maddesi ticaret yoluyla temin edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 242). Ayrıca hurdalaşmış, kırılmış paraların ıslahı gibi özel bir amaç için ya da sefer halinde ortaya çıkan arizi bir para darlığını gidermek amacıyla kurulmuş darphaneler de bulunmaktadır. Bunun dışında sayılan amaçlara hizmet etmeyen ve sadece hazineye gelir temin etmek amacıyla kurulan darphaneler ise başka bir iltizama zarar vermeyecek şekilde uygun yerlerde kurulmuştur. Özellikle para düzeninin bozulduğu bölgelerde kurulan darphanelerin kontrol edilebilecek şekilde merkeze yakın olmasına dikkat edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 245). Darphanelerin bazılarının sabit bir yeri yoktur ve faaliyette bulunmadıkları zamanlarda sikke kalıpları civar şehirlerin bedestenlerinde bulunmuştur (İnegöl, Balya gibi). Darphanelerin bir kısmı ise ani bir ihtiyaç halinde kurulup, ihtiyacın ortadan kalkması durumunda kapanmıştır (Ordu) (Sahillioğlu, 1958: 241).

²¹ Mahalli bazı darphaneler yalnızca belli cinsten para basmışlardır (Tabakoğlu, 2005:293).

Osmanlı İmparatorluğu genişledikçe darphanelerin sayısı da artmış²² ve 80'e ulaşmıştır. Ancak darphanelerin her zaman hepsi aynı anda faaliyette bulunmamış, aynı zamanda faaliyette bulunan darphane sayısı hiçbir zaman 50'yi geçmemiştir (Sahillioğlu, 1958: 241) ve merkezi devlet tarafından yakın denetim altında tutulmuştur (Pamuk, 1999:39). Darphane sayısının çokluğu (Pamuk, 1999: 39) ve yalnızca başkentte darphane bulundurmak yerine birbirinden uzak şehirlerde ve küçük kasabalarda darphane kurmak (Akdağ, 2010: 526-527) Osmanlıların piyasaların sikke talebini karşılamak konusunda duyarlı olduklarının bir göstergesidir (Pamuk, 1999: 39). Çünkü bu sayede akçe kesme fermanı çıkar çıkmaz tüm darphaneler faaliyete geçerek, yeni akçeleri piyasaya çıkarabilmekte ve elinde külçe gümüş ya da eski akçe bulunanlar hemen yakınlarındaki darphanelerde bunları yeni akçe haline getirebilmektedir. Böylece yeni akçe mümkün olan en çabuk şekilde her tarafta bollaştırılabilmektedir. Yine bu sayede devlet her bölgenin önemli şehir ve kasabalarında bir çeşit vergi alma mekanizması kurmuş ve hazineye gelir sağlamıştır (Akdağ, 2010: 526-527). Ancak bu uygulama aynı zamanda darphanelerde atıl kapasite olduğunun (darphanelerin tamamının tam gün çalışmadığının) ve darphanelerin faaliyet düzeyleri arasında büyük farklılıklar bulunduğunun da bir işaretidir (Pamuk, 1999: 39). Ayrıca bu uygulama farklı yerlerde bulunan darphaneleri denetleme güçlüğü ve farklı yerlerde kesilen akçelerin şekil ve gümüş miktarı bakımından farklı özelliklerde kesilmesi gibi sorunlar oluşturmuştur. Aksi takdirde, darphanenin yalnızca İstanbul'da olması durumunda da, dönemin ulaşım, haberleşme ve teknik koşulları açısından yeni akçelerin memleketin her tarafına ulaşması çok uzun bir zaman alacaktır (Akdağ, 2010: 526-527).

Darphanelerin kaynaklarını mukataalar, müsadereler ve para darbı işlemlerinden elde edilen hasılat oluşturmuştur (Cezar, 1986: 103). Darphanelerin üretim düzeyleri bireylerin darphaneye getirdikleri veya devletin darphaneye sağladığı değerli maden miktarına bağlı olduğu için, darphanelerde üretim düzeyleri mevsimlik olarak büyük dalgalanmalar göstermiştir (Pamuk, 1999: 39). Darphanelerin faaliyetleri tağşiş, tecdid, tashih ve cülus dönemlerinde yoğunlaşmıştır (Sahillioğlu, 1958: 253). Ayrıca tecdid-i sikke politikaları sonrasında darphanelerin faaliyet hacimleri büyük ölçüde artmaktadır (Pamuk, 1999: 39).

²² Darphanelerin sayısı II. Mehmed döneminden I. Süleyman dönemine kadar sürekli artmıştır (Akdağ, 2010: 526-527).

Darphanelerin idare ve işletme usulleri emanet, iltizam ve emanet ber-veç-i iltizam şeklinde olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 247). Büyük kent merkezindeki darphaneler genellikle emanet düzeni çerçevesinde işletilmiştir ve devlet memuru konumunda olan eminler tarafından yönetilmiştir. Daha küçük darphaneler iltizam sistemi çerçevesinde işletilmiştir ve âmil adı verilen özel girişimciler tarafından yönetilmiştir²³ (Pamuk, 1999: 39). İltizam yöntemiyle üçer yıllık dönemler için (Tabakoğlu, 2005: 293) özel teşebbüs konumundaki mültezimlere ihale edilen darphaneler, rezervlerde eksiklik ya da ticaret yolu üzerindeki darphaneler için yolun politik bir nedenle kapanmış olması gibi durumlarda ise devlet eliyle işletilmiştir. Bu sistemde mukataanın konusu darphanenin işletilmesi değil, madenden belirli esaslara göre para basılması işidir (Sahillioğlu, 1968: 72). Bazı darphaneler de “emanet ber-veç-i iltizam” denilen melez düzenle işletilmiştir ve özel girişimciler aynı zamanda devletin memuru konumuyla bu darphaneleri yönetmişlerdir (Pamuk, 1999: 39).

Darphanede çalışanlar, darphane dışında ve içinde çalışanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Darphane dışında çalışanlar gümüş arayıcıları ve darphane sarraflarıdır²⁴ (Sahillioğlu, 1958: 248-249). Darphane içinde çalışanlar ise darphane emini²⁵ ve kadı ile darphane emini tarafından tayin olunan ikinci bir emin, sahib-i ayar, üstat (Akdağ, 2010: 527-528), nâzır, katip ve darphane işçileridir²⁶ (Sahillioğlu, 1958: 248-249). Yeni akçe kesilmesi için ferman çıkarıldığında darphane âmiline yüz bin akçe ya da bir miktar daha

²³ İltizam düzeninde âmil ya da mültezim adı verilen özel girişimciler veya ortaklıklar, devlete düzenli ödemeler yapacakları taahhüdü ile darphanelerin işletmesini üç, altı ya da bazı durumlarda daha uzun sürelerle üstlenmişlerdir. Bazen aynı girişimci birden fazla darphanenin işletmesini üstlenebilmiştir. Örneğin 1470’lerde Anadolu ve Balkanlarda tüm yerel darphanelerin aynı ortaklık tarafından işletildiği olmuştur. Ayrıca devlet darphanelerin faaliyetlerini ve hesap defterlerini yerel kadılar aracılığıyla da denetlemiştir (Pamuk, 1999: 39).

²⁴ Bunların görevi darphanelere darp edilecek madeni temin etmek ve tashih-i sikke sırasında yeni akçeleri ülkenin her tarafına götürüp, eskileri toplamaktır (Sahillioğlu, 1958: 248-249).

²⁵ Darphane emini, Darphane emini günlük işlerin yürütmesinden sorumludur (Pamuk, 1999: 39) darphanenin yönetiminde ulûfe (gündelik) ile veya götürü usulünde (iltizam usulü) çalışan yetkilidir. Darphanelerinin “örüleri” içine giren bölgede “eski akçe ve gümüş yasağını” uygulamakla sorumlu olurlar ve bölgenin her tarafına özellikle işlek ticaret yolları ve merkezlerine “yasakçılar” yollayarak gerektiğinde yükleri, tüccar odalarını, dükkânları, şüphelendikleri evleri arayarak kalp akçe, eski akçe veya yasak gümüş aratma ve yakalattırma yetkisine sahiptirler. Kalp para kesmenin cezası kol kesmek ve hatta idam etmek, ayrıca kalp mallarının müsadere edilerek yarısının hazineye yarısının da darphane amiline kalmasıdır (Akdağ, 2010: 527-528).

²⁶ Sahib-i ayar (işveren ve personel şefi sıfatlarını da taşımaktadır (Tabakoğlu, 2005: 293)) ve üstat darphaneye gelen külçe gümüş ve eski akçeleri eriterek 100 dirhem gümüşten emredilen miktarda akçe kesilmesi ile sorumludur. Ayrıca gelen gümüşlerde hile olmaması ve gümüşlerini akçeye çevirmek için nöbete (sıraya) giren kimselere haksızlık edilmemesi için darphane emini ve kadı tarafından tayin olunan ikinci bir “emin” de bulunmaktadır ve sahib-i ayar ve üstat gelen gümüşleri iki eminin de gözü önünde akçe haline getirmektedir (Akdağ, 2010: 527-528).

fazla sermeye verilmiş (büyük gümüş stokları ile işe başlanmamakta), darphaneye özel kişilerin gümüş külçeleri ve eski akçeleri geldikçe, emin kendisine ödünç olarak verilen bu sermayeyi geri ödemekle yükümlü tutulmuştur (Akdağ, 2010: 529). Toprak altı işlerinin zor olması, uzmanlık gerektirmesi, madenlerde çalışacak kişi bulmanın kolay olmaması²⁷ ve maden elde etmenin önemi, sultanın madencilere birtakım geniş zilyetlik hakları tanınmasını gerekli kılmıştır. Madenlerin statüsü Sakson kökenlidir ve işçiler günde yedi saat, haftada beş gün çalışma süresi, Cumartesi Pazar tatilleri, yılda Noel ve Paskalya’da tatiller, vergi bağışıklıkları, kıtlık zamanlarında kasapların önce madencilere hizmet etmesi gibi birtakım ayrıcalıklı haklara sahiptirler (Beldiceanu, 1995: I, 160).

1.1.3.1.2. Sikke Darp Tekniği

Sikke kesme usulü 100 dirhem halis ayar gümüşten belirli miktarda akçe darp edilmesi şeklinde bir tekniğe dayanmıştır (Pamuk, 1999: 39-40; Akdağ, 2010: 357) ve merkezi devlet tarafından saptanarak darphanelere gönderilmiştir. Darphaneye getirilen madenler ve yabancı paralar tartıyla alınmış, karşılığında gerekli miktarda yeni basılan Osmanlı sikkesi verilmiştir (Tabakoğlu, 2005: 293). “Halis ayar²⁸” gümüşün ne kadar halis olduğu belli olmamakla beraber, akçelerde ortalama yüzde 90 saflıkta gümüş kullanıldığı varsayılmaktadır. Akçe üretilirken içine bakır veya herhangi bir başka maden katmak yasaktır. Ayrıca piyasadan satın alınan külçe gümüş için ne kadar ödeme yapılacağı, darphaneye gümüş külçe getirip akçe bastırmak isteyenlerden ne kadar ücret talep edileceği darphanelere yollanan talimatlarla bildirilmiştir. Akçe için belirlenen standartlara ne derecede uyulduğu, bir taraftan devlet denetiminin etkinliğine, diğer taraftan piyasalarda tedavül eden gümüş miktarına bağlıdır²⁹ (Pamuk, 1999: 39-40).

Darphanede yapılan işlemler 17. yüzyıla kadar basittir ve demirci veya kuyumcуда yapılan işlemlerden farklı değildir. Bu dönem darp tekniği “çekiçle darp tekniğidir” (Sahillioğlu, 1958: 251). Sikke kesimi için maden önce çubuk, sonra tel haline getirilmiş,

²⁷ II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde maden işçisi sağlamada sıkıntı yaşanmış ve aralarından bazılarının kaçması gibi durumlarla karşı karşıya kalınmıştır (Beldiceanu, 1995: I, 160).

²⁸ Altın ve gümüş sikkelere bunları sertleştirmek adına bakır katılmakta ve buna “ayar” denmektedir. Sikkelerin değeri rayiç olarak ifade edilmektedir (Tabakoğlu, 2005: 293).

²⁹ 16. yüzyılın ikinci yarısında gümüş kıtlamış, bu nedenle de devlet denetimi etkisini kaybetmiştir. Ancak 16. yüzyılın ortalarına kadar sikke standartlarına uymayan darphane işletmecilerinin cezalandırılması konusunda yerel kadırlara gönderilen talimatlarının sayısının görece az olması ve eldeki sikkelerin ağırlıklarının büyük dalgalanmalar göstermiyor olması, darphanelerin devlet tarafından belirlenen standartları yakından izlediklerinin bir göstergesidir. Fakat kuruluş dönemine ait akçe örneklerinin ayarları ya da gümüş içerikleri incelenmemiştir (Pamuk, 1999:40).

daha sonra bu teller dövölüp kare halinde kesilmiş ve akçe ağırlığı bulununcaya kadar kenarından kırılmıştır. Son olarak yuvarlak damgalı iki kalıbın arasına yerleştirilip (Tabakoğlu, 2005:293) yukarıdaki kalıba bir çekiçle vurulmak suretiyle alt ve üst kalıplar üzerindeki desenler (Pamuk, 1999: 40), yazı ve şekil sikkenin iki tarafına da damgalanmış ve etrafı keski ile kesilmiştir (Kolerkılıç, 1958: 15).

Sikke kalıplarının üretimi³⁰, boş metal parçalarının veya alaşımlarının hazırlanması ve çekiçle yapılan vuruşlar sonrasında ortaya çıkan nihai ürünün kalitesinin denetimi zordur (Pamuk, 1999: 40) ve beceri gerektirmektedir. Daha büyük darphanelerde üretim tekniği ise üst düzey uzmanlık gerektirmektedir. Çok sayıda usta, zanaatkâr ve işçi, sahib-i ayarın denetimi altında çalışmaktadır. İstanbul'daki gümüş ve bakır sikke üretiminde çalışanların sayısı birkaç yüzden fazladır. Diğer büyük darphanelerde çalışanların sayısı ise yüzden fazladır. Orta büyüklükteki darphanelerde çalışanların sayısı 50 kadardır. Uzmanlık gerektiren kimi işlerde taşradaki küçük darphaneler büyük darphanelerden yararlanmışlardır (Pamuk, 1999: 40-41).

Çekiçle darp yönteminin kullanıldığı Osmanlı Devleti'nde para darbı konusunda kol kuvveti ve çekice dayanan geleneksel teknoloji (teknik sınır) sikkelerin niteliğini düşürmüş ve daha da önemlisi darp kapasitesini (üretim hacmini) sınırlamıştır. Bu durumun sikke üretiminin çok sayıda taşra darphanesinde gerçekleştirilmesini zorunlu kılması nedeniyle (Sahillioğlu, 1965: 78; Pamuk, 1999: 159-160) 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti ihtiyaçlarını enflasyon parası ile karşılayabilmek için darp tekniğini değiştirerek “mihaniki darp yöntemi”ni kullanmaya başlamış ve yeni bir darphane ve modern aletlerle para darbı işine girişmiştir. Para darbının bir endüstri olarak kabul edilmesi durumunda kurulan modern darphane batılı anlamda kurulmuş ilk fabrika olarak değerlendirilebilir³¹ (Sahillioğlu, 1965: 78).

1.1.3.2. Tecdid-i Sikke

Tecdid Arapça bir kelimedir ve “yenileme, yenilenme, tazelenme” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2013: 1224). Tecdid-i sikke sikkelerin yenilenmesi demektir. Bir

³⁰ Para basılması için gerekli olan sikke kalıpları, Mısır hariç diğer darphanelere İstanbul'dan gönderilmiştir (Tabakoğlu, 2005: 293).

³¹ Mayıs 1689'da mankurun 1 akçe = 1 mankur kuru üzerinden tedavül etmesi kararının alınmasıyla birlikte mankur darbı için kurulan bu ilk darphane yeterli gelmemeye başlamış ve darphane civarındaki dükkanlar kiralanarak mankur darbı bakırcılara da yaptırılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 79).

padişah tahta çıktığında devlet, tedavüldeki eski sikkelerin darphanelere getirilerek, yeni padişahın ismini taşıyan yeni sikkelerle değiştirilmesini talep etmektedir (Pamuk,1999: 39).

Osmanlı İmparatorluğu ülke sınırlarının genişlemesiyle birlikte 16. yüzyıldan itibaren darp ettikleri pâre (Mısır), şahî (İran) ve kuruş (Hollandalıların “Esedî” denilen guraşlarına benzer ilk Osmanlı kuruşları) gibi isimlerle çeşitli gümüş sikkelerin tedavül ettiği bir ülke haline gelmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı hükümdarları tedavülde darp serbestisi hakkına sahip birden fazla para bulunması ve sikkelerin toplanıp yerlerine yenilerinin dağıtılmasının eskisi gibi kısa zamanda yapılamayacağı gerekçesiyle sikke tecdidi politikasına başvuramaz olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 60). Ayrıca tedavülde bol miktarda sikke bulunması sikke darbından elde edilen gelirleri de azaltmıştır. Bu çerçevede 16. yüzyıldan sonra yapılan sikke tecdidleri yalnızca tahta cülus eden yeni hükümdarın adına sikke darp edilmesi anlamına gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 61).

1.1.3.3. Tashih-i Sikke

Sikke tashihi tedavüldeki sikkenin herhangi bir sebeple vezin ve ayarı standart olmaktan çıkması durumunda tekrar standart hale getirilmesi amacıyla devletin uyguladığı politikaya verilen isimdir (Sahillioğlu, 1958: 62). Tedavüldeki paraların bozulmuş olması durumunda devlet bu bozulmuş sikkeleri tanıyabileceği gibi bozulmadan önceki standartlara geri dönmesi yönünde de faaliyette bulunabilmektedir (Sahillioğlu, 1965: 6).

Sikke tecdidleri ve sikke tashihlerinin ikisinde de mali gerekçeler bulunmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 6). Bu çerçevede ana hatlarıyla birbirine benzeyen bu uygulamalar sikke tashihi'nin sultanın kendiliğinden yaptığı değil, alıcı ve satıcı arasındaki ilişkilerde ve fiyatlarda meydana gelen bozulmalar neticesinde (Sahillioğlu, 1958: 62) halkın ayaklanmalara varan baskılarda bulunmasının neticesi olarak ortaya çıkması açısından birbirinden ayrılmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 6; Sahillioğlu, 1958: 62). Bu nedenle sikke tecdidi politikasına göre sikke tashihi politikasının ıslahat yönü ağır basmaktadır. Uygulamada ise her iki politika da sikkelerin darphaneden geçirilerek standartlaştırılmasını hedeflemektedir. (Sahillioğlu, 1965: 6).

1.1.3.4. Tağış-i Sikke

Sahilliođlu'nda (1958: 61) tağış akçenin ağırlığı ya da ayarının dūşürölmesi olarak ifade edilmiş, altın fiyatları üzerinde yapılan değişiklikler ise devalüasyon olarak adlandırılmıştır.

Tabakoğlu (2005: 292) tağışı, paranın içindeki bakır oranının çoğaltılması (kızıl akçe) ve kenarlarının kırılması (kırkık akçe) olarak ifade etmiş ve bunun fiili bir devalüasyon olduğunu söylemiştir. Tağış sonrasında gümüşün altın karşısında değer kaybetmesi, kaybın devlet yanında piyasa tarafından paraların kırılması (kırkık akçe) yoluyla da yapıldığını göstergesidir. Devletin yaptığı, bu fiili durumun tescili olarak değerlendirilebilmektedir. Buna göre tağış aslında devletin paranın değer kaybını bir finansman aracı olarak kullanması anlamına gelmektedir (Tabakoğlu, 2005: 292).

Tağış işlemi devletlerin sikkelerin değerinin dūşürölmesi konusunda belirleyici olma girişimleridir (Berkes, 2013: 205).

Sikke tağışı üç şekilde yapılmaktadır. Bunlardan birincisi sikkelerin ağırlığını dūşürmek ya da kalınlığını azaltmak; diğer değerli maden oranlarını değiştirerek sikkelerin kırat ve ayarlarını dūşürmek ve üçüncüsü sikkelerin ölçeği olarak kullanılan muhasebe sikkesine daha yüksek bir itibari değer koymaktır (Berkes, 2013: 204).

Yeni sikke darbı ve tağışların temel amacı ek gelir elde etmektir ve gelirin miktarı sikke miktarına bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı'da sıklıkla tağışe uğrayan sikke 17. yüzyıl sonuna kadar geniş halk kitleleri tarafından kullanılan akçe ve daha sonra da kuruş olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 61). Sultaninin altın içeriği ise "uluslararası" piyasalarda kabul görebilmesinin diğer altın sikkelerin standartlarını izlemesine bağlı olması gerekçesiyle sabit tutulmuştur. Ayrıca devletin yükümlölüklerinin neredeyse tümünün gümüş akçe üzerinden yapılması nedeniyle, sultaninin altın içeriğinin azaltılmasının devlete sağlayacağı önemli bir mali kazanç beklentisi oluşmamıştır (Pamuk, 1999: 79).

1.1.3.4.1. Tağışın Nedenleri

1. Osmanlı Devleti'nde tağışların en önemli ve en sık görülen nedeni devletin piyasaya daha fazla para sürerek ek gelir sağlamak istemesidir. Dolayısıyla tağış işlemi sadece devalüasyon olarak değil, bunun yanında bütçe açıklarını kapatmanın bir yolu olarak devletin ek para basması diye de nitelendirilmelidir. Çünkü tağış işlemi ile beraber hem dolaşıma sokulacak para miktarı artmaktadır, hem de devlete ödemeleri için kullanabileceği yeni bir kaynak sağlanmış olmaktadır (Pamuk, 2007: 115-116). Madeni paraya maden değerini aşan bir değer vermek ile modern ekonomilerdeki karşılıksız para ihracı arasında büyük bir farklılık yoktur. Ancak madeni para rejiminin geçerli olduğu ekonomilerde enflasyonun oluşabilmesi ve bundan devletin yarar sağlayabilmesi için modern ekonomilerdekinden farklı olarak piyasaya bol miktarda para sürmek zorunludur. Modern ekonomilerde kağıdın maliyeti paranın kıymetini aşmadığı müddetçe devam eden para basımı, sınır ve esneklik açısından madeni para rejimine göre çok daha fazla iken; madeni para rejiminde enflasyon parasının çoğaltılabilmesi darphanenin kapasitesine, teknik koşullarına ve maden tedarik edebilme imkanlarına bağlı bulunmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 77).

Tağışların temel sebeplerinden biri bütçe açıkları olmakla birlikte, zaman zaman bütçe tasarrufları da tağışe neden teşkil etmiştir. Bu durumda hazine tasarrufları normal bir gelir fazlasının ürünü değil aşırı bir vergilendirme sonucu elde edilen dönem gelirin ürünüdür. Artan vergileri ödeyebilmek adına çiftçiler üretim araçlarını ve çift hayvanlarını satmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum o dönem için bütçe fazlası oluştururken, bir sonraki dönemde milli hasılayı ve devlet hazinesini azaltıcı bir unsurdur (Sahillioğlu, 1958: 171).

Osmanlı tarihinde uygulanan tağış işlemlerinin çoğu bütçe açıkları nedeniyle uygulanmıştır. İstisnai olarak II. Mehmed döneminde adeta düzenli bir politika halini alan tağışler bütçede verilen fazlalara rağmen yapılmış tağışlerdir. Bu tağışler sonraki dönemde bütçe açıkları meydana getiren harcamalar nedeniyle ek gelir elde etme güdüsüyle yapılmış tağışlerdir.

a. Tağışların en önemli sebeplerinden biri olan bütçe açıkları, devlet gelirlerinin harcamaları oranında artmamış olmasından kaynaklanmıştır. Bu durum Kanuni'nin son dönemlerinden itibaren ortaya çıkmıştır (Sahillioğlu, 1958: 173).

Bütçe açıklarına neden olan harcama kalemlerinden en önemlisi askeri harcamalardır. Askeri harcamalar içinde de en büyük payı askerlere yapılan ulufe ve cülus bahışı ödemeleri oluşturmaktadır (Sahillioğlu, 1958: 173-174). Bir diğer önemli askeri harcama kalemi ise savaşlardır. Yapılan savaşların büyük bir ganimet sağlamadığı veya önemli bir fütühatla sonuçlanmadığı durumlarda savaş harcamalarının bütçeye verdiği yük daha da ağırlaşmıştır (Sahillioğlu, 1958: 174). Ayrıca Osmanlı fetih politikasına göre fethedilen yerlerde gelenekle belirlenen miktar dışında herhangi bir talep söz konusu olmaması, zaman içinde yapılan savaşların devlete olan yükünü artırmıştır (Öztürk, 2002: 804-805). Savaşlar bir yandan devletin kaynak gereksinimini hızla artırırken, diğer yandan halkın olağanüstü önlemleri kabul etme eğilimini yükseltmiştir. Dolayısıyla devlet ek gelir bulma ihtiyacı arttıkça kutsal savaş temasını gündeme getirmiştir. II. Mahmud döneminde piyasaya sürülen düşük standartlı sikkeler veya hazine kağıtları bu strateji çerçevesinde değerlendirilebilmektedir (Pamuk, 1999: 215).

Bütçe harcama kalemlerinden diğeri saray harcamalarıdır ve padişah ikamet etmese bile sarayda oldukça büyük bir kalabalığın ikameti söz konusu olduğu için yapılan harcamalar da o ölçüde yüksek olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 174).

b. Ortaçağ'da devletler para ve ticaret konularında dış ticaret teşviki ve devlet hazinesinin nakitle ödeme gücünün yeterli tutulması olmak üzere iki faktörün baskısı altında bulunmuştur (Berkes, 2013: 222). Uluslararası ticaretin ve uluslararası para ve maden hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na olumlu etkisi, Doğu'dan yapılan ithalatla Batı'ya yapılan ihracat arasında belirli bir oranın varlığına ve Doğu'dan yapılan ithalatın Batı'ya yapılan ihracatı aşmamasına bağlı olmuştur. Aksi durumda ortaya çıkan dış ticaret açıklarının karşılanabilmesi, ek kaynak ihtiyacı ortaya çıkarmış ve tağış yapılmasını gerekli kılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 189).

Osmanlı dış ticaret istatistikleri ilk kez 1878 yılında yayımlanmaya başlamıştır. 1878 yılı öncesi için Osmanlı dış ticaretine ilişkin verilere ulaşılamadığı için dış ticaret açık ve fazlaları rakamsal olarak değerlendirilememiştir (Pamuk, 2005: 22).

Dış ticaret ilişkileri bağlamında kapitülasyonlarla paranın değerinin düşürülmesi arasındaki ilişkiyi inceleyen Berkes (2013: 197)'e göre, kapitülasyonlar dış ticaret faktörü ile olumlu ilişkili içinde iken, hazine siyaseti ile ise çelişmiştir (Berkes, 2013: 224) ve kapitülasyon ile sikke bozulması uygulamaları birlikte hareket ederek ülke servetinin dışarıya akmasına neden olmuştur. Süreç dış ticaret açığı bulunan devletin gümüş darlığı nedeniyle açığı altınla ödemesi ile başlamaktadır. Altına talebi artıran bu durum, gümüşün değerini düşürmektedir. Gümüşün kendi değerinin düşmesi ise muhasebe akçesinin değerini de düşürmekte ve bunun arkasından da züyuf ve kalp gümüş para ticareti ve akını başlamaktadır (Berkes, 2013: 222). Bu kapsamda Avrupa devletlerinin giderek artan iktisadi ve ticari güçleri karşısında aynı iâşeci zihniyeti devam ettiren ve askeri gücü gerileyen Osmanlılar, Avrupa ülkeleri ile kendisi arasında mali ve ekonomik yapılar açısından ortaya çıkan farklılaşma sonucu değişen dengelere göre mal ve değerli maden akışının denetleyememiş ve kapitülasyonların maliyetini de artıran bu durum parasal istikrarın sağlanmasını da güçleştirmiştir (Pamuk, 1999: 21).

2. Tağşişlerin bir diğer nedeni çeşitli nedenlerle oluşan para darlığıdır. Para darlığına yol açan nedenlerden birisi, para biriminin istikrarsızlığı nedeniyle ona karşı oluşan güvensizliğin, değerli madenler ve sikkelerin yastık altına girmesine sebep olarak tedavüldeki para miktarını azaltmasıdır (Pamuk, 1999: 19). Para darlığına yol açan bir diğer sebep ticaret dengesi ithalat yapan ülkenin aleyhine olacak şekilde yürütülen ticari ilişkilerdir (Berkes, 2013: 222).

1.1.3.4.2. Tağşişin Sonuçları ve Maliyetleri

1.1.3.4.2.1.Mali ve Ekonomik Sonuçlar

1. Tağşişler sonrasında fiyatlarda değişiklikler meydana gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 226) ve fiyatlar akçenin gümüş içeriğiyle ters orantılı olarak ya da dolaşımdaki para miktarıyla doğru orantılı olarak artış göstermiştir (Pamuk, 2007: 115-116). Osmanlı tarihinde uzun vadede fiyat artışlarının en önemli nedenini tağşişler oluşturmuştur. En hızlı fiyat artışları en hızlı tağşiş dönemlerinde ortaya çıkmıştır (Pamuk, 1999: 245). Ayrıca piyasaların ve halkın tağşişi hemen öğrendikleri durumda fiyat artışları daha hızlı olmuş ve tağşişin mali yararları daha çabuk tükenmiştir (Pamuk, 1999: 214). Bu durum o dönemde bir ülkede dış ticaret, eşya fiyatları, sikke değeri ve altın-gümüş madenlerinin değeri arasındaki ilişkinin

bilindiğinin ve değerli maden stokunun değış tokuş edilen mal toplamına oranı değışmediğı takdirde fiyatların neredeyse sabit kalıp, aksi durumda ise fiyatlarda dalgalanmalar meydana geleceğinin farkında olunduğunu göstermektedir (Berkes, 2013: 207).

Pamuk (2007: 181) tarafından un, et, pirinç, sadeyağ, bal, zeytinyağı, gıda maddeleri, odun, kömür, sabun ve çivi gibi diğer malların fiyatları kullanılarak hesaplanan fiyat endeksinde İstanbul'da genel fiyat düzeyinin 1469-1914 yılına kadar yaklaşık olarak 300 kat arttığı, ortalama olarak ise yüzde 1,3 düzeyinde bir artış gösterdiği belirtilmektedir. Akçe cinsinden fiyat endeksi ise 1-3 aralığında oynama göstererek istikrarlı hareket etmiştir. gram gümüş cinsinden hesaplanan fiyatlar 1500-1640 arasında yükselmiş, 18. yüzyıl başlarına kadar gerilemiş, 19. yüzyıl ortalarına kadar ise yeniden yükselişe geçmiştir (Pamuk, 2007: 13).

Tağışların fiyat artışlarını ortaya çıkarmasına neden olan güçlü mekanizmalar vardır³². Buna göre taşışlar kısa dönemde tedavüldeki sikkelerin ve gümüşün itibari değerini yükseltmektedir ve gümüş darlıklarına karşı geçici bir çözüm sağlamaktadır. Ancak uzun vadede fiyatların artmasına neden olmakta ve dolayısıyla dolaşımdaki para miktarının reel ya da fiyat düzeyine göre uyarlanmış miktarını eski düzeyine geri döndürmektedir. Bu durumda değerli maden kıtlıkları gibi nedenlerle fiyatlar kısa vadede olmasa da uzun vadede artmaktadır. Uzun mesafeli ticaret de uzun vadede fiyatların gümüş cinsinden dengelenmesine neden olmaktadır³³. Buna göre ekonomi açısından izlenmesi gereken sağlıklı gösterge para hacminin itibari miktarı değil, tedavüldeki gümüş miktarıdır (Pamuk, 1999: 57-58).

Tabakoğlu (2005:293) paradaki değer kaybının 1326 yılından 1740 yılına kadar geçen 414 yıllık sürede yüzde 84,3 oranında olduğunu, buna göre yıllık ortalama değer kaybının yüzde 0,24 oranında kaldığını belirterek, bu oranı bugüne kıyasla oldukça düşük bir seviye olarak değerlendirmiştir.

³² Bu mekanizmalar Cipolla tarafından açıklanan taşış sebeplerinden tedavüldeki para miktarını artırma gereği kapsamında değerlendirilmelidir.

³³ Osmanlı Devleti'nin ticaret yolları üzerinde kurulmuş olması, gümüş üzerinden ifade edilen Osmanlı fiyatlarının ucuzlaması durumunda mal ihracatı artmasına ve fiyatların yükselmesine neden olmuştur (Pamuk, 1999: 57-58).

a. Tağışlar ilk aşamada devletin gelirlerini artırarak (Pamuk, 1999: 213) borç yükünü hafifletmiştir, ancak daha sonra devlerin piyasadaki en büyük alıcı olması nedeniyle fiyat yükselişleri (Sahillioğlu, 1958: 229-230) bu gelirlerin azalmasına neden olmuştur. Çünkü devlete ödenen vergiler içinde miktarları para birimi cinsinden sabitlenmiş olanlar, tağış sonrası yükselen fiyatlar nedeniyle reel olarak azalmıştır. Buna engel olmak için devletin ya tağışları yinelemesi ya da vergilerin miktarını yükseltmesi gerekmiştir (Pamuk, 1999: 213). Kısacası refah artışı uzun sürmemiştir (Sahillioğlu, 1958: 229-230). Ayrıca tağışlar eski akçelerin tedavülden kaldırılması halinde güdülen amaca hizmet etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 222). Osmanlı hükümdarları birbirinden ayrı iktisadi dinamiklerin yaşandığı farklı bölgelerde akçeden ibaret tek bir parayı her yerde kabul ettirememiş ve bu nedenle sıkça başvurdukları politikasından elde etmeyi umdukları mali kazançları da kolayca elde edememiştir (Sahillioğlu, 1958: 59).

b. Tağışlar (tashih ve tecdidler için de geçerli bir durumdur) sonrasında hesap ve mukayese imkanlarının ortadan kalkması, hesapların sabit paralar üzerinden yapılması gerekçesine bağlı olarak hesap paralarını ortaya çıkarmıştır (Sahillioğlu, 1958: 226).

c. Tağışlar sonrasında artan fiyatlar nedeniyle esnafın ileri gelenleri, ihtiyarlar ve kadılar bir araya gelerek narh cetvelleri hazırlamıştır (Sahillioğlu, 1958: 226). Her türlü para ayarlamasında kendiliğinden narh uygulamasına giden devlet, tağış dönemlerinde narh fiyatlarını tespit etmek konusunda aceleci davranmazken, paranın değeri artırıldığında karar uygulamaya koyulur koyulmaz narh fiyatları tespitine başlanmıştır (Sahillioğlu, 1968: 38).

2. Akçenin tağışla uğrayarak kendisi ve değerinin küçülmesi, eşya fiyatları ve altın değeri itibarıyla da akçeyi sabit veya düzenli bir biçimde düşen bir para olarak piyasada tutmayı güçleştirmiştir (Akdağ, 2010: 534-535). Bu nedenle Osmanlı piyasalarında tağışlar sonrasında “Kötü para iyi parayı kovar.” şeklinde özetlenebilecek Gresham Kanunu geçerli olmuştur (Tabakoğlu, 2005:292). Halkın para birimine olan güvenini kaybetmesi ve tağışların tekrarlanacağı beklentisine kapılması nedeniyle ortaya çıkan bu durumda, halk kendi ülkesinin sikkeleri yerine yabancı sikkeleri elinde tutmaya başlamıştır (para ikamesi) ve sikke bastırmak için darphanelere değerli maden veya yabancı sikke getirmez olmuştur. Bunun üzerine devletin tağışlar yoluyla ek gelir sağlaması da giderek zorlaşmıştır (Pamuk, 1999: 214).

Yabancı paralar için geçerli olan para ikamesi altın için de geçerli olmuş ve özel kişiler ve devletin resmi memurları akçeye güvenlerinin kalmadığının bir göstergesi olarak büyük toplamlı para hesaplarında altın esasını kullanmayı tercih etmiştir (Akdağ, 2010: 534-535).

3. Devletin gümüş darlığı nedeniyle akçenin ağırlığını giderek azaltması, bir taraftan halkın gözünde bu paranın resmi değerini sarsmış, diğer taraftan bazı kişilerin bu karışıklıktan çıkar sağlamak amacıyla hile yollarına sapmalarına yol açmış (Akdağ, 2010: 638-639) ve kalpazanlığın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu çerçevede söz konusu kalpazanlık faaliyetlerinden biri, büyük maliyeci ve sarraf kimselerin, özellikle Yahudilerin (Akdağ, 2010: 534-535), kısmen çingenelerin (Sahillioğlu, 1958: 212) daha düşük gümüş içerikli sikkeler üretmeye başlayan devletin oluşturduğu ek gelire ortak olmak amacıyla yine düşük gümüşlü ama devletin ürettiği sikkelerden daha fazla gümüş içeren sikkeler (“muskul=ağır”) üretmeye başlamalarıdır (Pamuk, 1999: 214). Musakkal akçeler hafif akçeleri kullanmaya duyulan isteksizlik karşısında, gerçek kıymetlerinden fazlaya geçirilerek bu yoldan büyük kazançlar elde edilmiştir (Akdağ, 2010: 638-639). Diğer taraftan akçenin kenarlarını kırparak (kırkık akçe) gümüş elde etmek³⁴, akçenin altın karşısındaki değer değişikliğini kullanarak, altın-akçe değiş tokuşunu ticaret haline getirip halkı kandırmak gibi faaliyetlerle akçe değerindeki kararsızlığı daha da artırmak yoluna gidilmiştir (Akdağ, 2010: 534-535). Çoğunlukla en çok darp edilen akçe üzerinde yapılan kalpazanlık ve akçe kırkıcılığı faaliyetleri nedeniyle piyasada normal ağırlıkta akçe bulma imkanı ortadan kalkmış ve fiyatlar yükselmiştir (Sahillioğlu, 1958: 213). Zaman içinde gümüş fiyatlarında meydana gelen artışla beraber kalpazanlık fırsatı kaybolmuştur. Fakat devletin değerli maden fiyatlarına narh uygulaması ve değerli madenleri uygulanan resmi narh fiyatlarından satın almaya çalışması kalpazanlığı özendirmeyi sürdürmüştür (Pamuk, 1999: 214).

Devlet akçenin itibarını ve geçerliliğini korumak için mali ve iktisadi olmaktan ziyade zorlamaya yönelik tedbirler almıştır (Akdağ, 2010: 535-536). Kalpazanlık faaliyetleri karşısında alınan tedbirlerden biri maden ihracının yasaklanmasıdır (Sahillioğlu, 1958: 190). Ayrıca ham gümüşün kullanılması da yasaklanmıştır. Sarraflara

³⁴ Akçe kırkıcıları pek çok yerde emirlerinde birçok adam çalıştırarak bu işi adeta bir işletme haline getirmiştir (Sahillioğlu, 1958: 213).

işlemleri için her gün sadece ikişer yüz dirhem (640 gram) gümüş alma izni verilmiştir (Pamuk, 1999: 49-50; Akdağ, 2010: 535-536). Özellikle darphane olan şehirlerde bu yasaklar daha sıkı uygulanmıştır. Yasakların uygulanmasıyla memur edilen görevliler “gümüş arayıcılar” ya da “gümüş yasakçıları” adlarıyla anılmıştır ve yolcuların yüklerini ya da dükkanları ve evleri arayarak külçe veya sikke buldukları durumda bunları müsadere etmiştir³⁵ (Sahillioğlu, 1958: 190-191). Öte yandan yalnız uluslararası ticarete değil, iç ticarete de nakit para ile değil mal mübadelesi şeklinde yapılması konusunda kanunlar getirilmiştir³⁶. Ancak bu sınırlamalar ve yasaklamalar neticesinde madenler kaçırılmaya başlamış, kaçırılmaya karşı alınan tedbirler ise ticaret güzergahlarının değiştirilmesiyle neticelenmiştir (Sahillioğlu, 1958: 201). Bu faaliyetler karşısında sikke tashihi yapmaya yönelik devlet akçesi en çok bozuk hale gelen ve en çok şikayet edilen bölgelerde darphane açarak ve hurda akçeleri toplayıp yeniden darp ettirerek sahil akçe haline getirmeyi istemiş, ancak başarılı olamamıştır (Sahillioğlu, 1958: 213). Son olarak suçlunun tüm malının hazine ve yasakçıya pay edilmesi, idam (Akdağ, 2010: 535-536), hapis, kürek, burun ve kulak kesme gibi çeşitli ceza uygulamalarına da başvurulmuş, buna rağmen istikrar sağlanamamıştır (Sahillioğlu, 1958: 214).

4. Tağşişler devletin iç piyasalardan borç almasını güçleştirmiştir. Piyasalar tağşişlerin tekrarlanacağı beklentisi içine girince, devlete borç vermekten vazgeçmiş ya da borç vermek için daha yüksek faiz talep etmiştir (Pamuk, 1999: 213-215).

5. Para ayarlamalarının devlete gelir kaynağı temin etmek yanında resmi kurlar ile piyasa kurlarını birbirine yaklaştıran bir rolü de bulunmaktadır (Tabakoğlu, 1985:285).

³⁵ Gümüş yasakçılığı ve akçe darbında halkın uyduğu kural ve ceza hükümlerinin adil olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü yasağa rağmen gümüş ve eski akçe bulunduran kişi, yakalandığı takdirde kendisine çok az bir bedel ödenmiş, ancak gümüş ve eski akçelerini kendi arzularıyla teslim edenler de yine ellerindeki önemli bir kısmını kaybetmişlerdir (Akdağ, 2010: 535-536).

³⁶ İhraç yasakları tüccarları mal karşılığında ülkelerine mal ile dönmesi demektir ve bu durum ülke ekonomisi açısından bir kolaylık iken, tüccar için ise tam tersi bir zorluktur. Çünkü o dönemde tüccar malıyla birlikte seyahat etmek zorundadır ve aynı anda hem ithalatçı hem de ihracatçıdır. Getirdiği malı satabilmesine rağmen karşılığında götürebilecek mal bulamama riski bulunmaktadır (Sahillioğlu, 1958: 200).

1.1.3.4.2.Sosyal Sonuçlar

Osmanlı toplumunda tağışışlerden tüm kesimler etkilenmiştir. Ancak toplumsal sınıfların bir kısmı yarar sağlarken, bir kısmı zarara uđramıřtır³⁷ (Pamuk, 1999: 245).

1. Osmanlı toplumunda tağışışlerden sürekli yararlanan tek kesim devlet olmuştur (Pamuk, 1999: 245) ve devlet dışında tağışışlerden sürekli yararlanan siyasal olarak güçlü bir kesim yoktur (Pamuk, 1999: 60). Ancak diğer taraftan değer kaybı Osmanlı vergi rejimi çerçevesinde değerlendirildiğinde, bazı vergilerin ilk konuldukları zaman akçenin yüksek değer dolayısıyla zorunlu olarak aşağı tutulmuş olan miktarlarının, akçelerin değer kayıpları sonrasında da artırılmadığı grlmektedir³⁸. Bunda Osmanlı yazarlarının, ulemasının ve tabii halkın yeni vergi ya da kanunnamedekilerin artırılmasını iyi karşılamamalarının etkisi büyüktür. Artan fiyatlar nedeniyle meydana gelen kayıplar da dikkate alındığında devletin tağışışlerden sağladığı yararın sınırlı olduğu sonucuna varılmaktadır (Akdağ, 2010: 642-643).

2. Tağışışlerden yarar sağlayan bir diğer grup gelecekteki parasal yükümlülükleri akçe üzerinden sabitlenmiş olanlar, özellikle de borçlular ve sabit kira deyenlerdir. Bu kapsamda köylülerin durumu değerlendirildiğinde, kırsal kesimde miri (devlet mülkiyeti altındaki topraklar) ve özel mülk toprakları işleyenlerin çoğunlukla aynı olarak ödedikleri vergi (şr gibi) ve kiralardan, çift resmi gibi yılda bir kez ödenen ve akçe üzerinden sabitlenmiş vergilere kıyasla daha büyük miktarlar olmasına bağlı olarak tağışışlerden zarar gördükleri söylenemez. Diğer taraftan enflasyon döneminde tarım üreticilerinin mallarını pazara getirdiklerinde yüksek fiyatlardan sağladıkları yararın daha baskın olduğu söylenilmektedir (Pamuk, 1999: 61). Ancak paranın değerinde meydana gelen düşmenin zaman içinde dirlik (timar) usuln³⁹ maaş ödemelerindeki hizmet-ücret dengesini hizmetin zararına olacak şekilde etkilemesi nedeniyle köylülerin yarar sağlama-zarara

³⁷ Tağışışlerin nedenlerinden bir başkası olan “enflasyon için belirli toplumsal kesimlerden gelen baskılar” konusu, tağışışlerin zamanlaması ve ne kadar sık uygulandığının devlet ile toplum arasında değerren g dengelerine bağlı olarak değerlendirilmesi kapsamında anlaşılabilmektedir (Pamuk, 1999: 60-61). Bu nedenle tağışışin sosyal sonuçları bu kapsamda değerlendirilmelidir.

³⁸ II. Mehmed’in sipahilerin raiyyetlerinin Hristiyan’ından yıllık 23, Müslüman’ından yıllık 22 akçe olarak aldıkları çift resimlerini, 1458 yılında Sırbistan seferini yaparken sipahilerin ağır hizmetlere katlandığı gerekeşiyle onar akçe artırarak 33 ve 32’ye çıkarması vergi artırılmasının nadir hatta tek örneğidir (Akdağ, 2010: 642-643). 1453’de 12 akçe olan “bennak resmi” (evli ancak üzerine toprak yazılı olmayan bir erkek köylüden alınan vergidir) 1559’da yine aynı düzeydedir (Akdağ, 2010: 652).

³⁹ Görevleri karşılığında hazineden ulûfe alacak (gündelik) hizmet kişilerinin, yıllık olarak hesaplanan ücretleri karşılığında kendilerine gösterilen köylerin bir grup vergilerini kanunnamelerde belirlenen miktar akçe üzerinden almaları usulüdür (Akdağ, 2010: 642).

uğrama düzeyleri de değişmiştir. Dirlik sahipleri içinde has ve zeamete sahip bulunan yüksek devlet görevlilerinin, gelirlerini kanunsuzluk ve soygunculuk yapma riskini göze alarak artırma yolunu bulmaları, timarlı sipahi sınıfı ve vakıfların ise bu fırsattan yoksun olmaları nedeniyle giderek iflasa sürüklenmeleri, kuruluş ve yükseliş döneminde benzeri az görülen bir düzen çerçevesinde işleyen timar sisteminin itibarını düşürerek, daha sonraki dönemde devletin farkına varamadığı bir hızla askeri yönden sarsılmasına neden olmuştur (Akdağ, 2010: 652).

3. Tağşişlerden zarar görmeyen kesimlerden bir diğeri, kentlerdeki dükkân sahipleri ve tüccarlardır. Kredi ilişkilerinin giderek canlanmasına rağmen alınan borçların çoğunun küçük ölçekli olması ve hızlı bir enflasyon ortamında satılan mallara narh uygulanması riski dışında, sattıkları malların fiyatlarının enflasyonla beraber artması sayesinde dükkân sahipleri ve tüccarlar tağşişlerden yararlanmışlardır. Büyük bölümü alacaklı durumda oldukları için tağşişlerden fazla yararlanamayan sarraflar ise, sikkeler ve para piyasalarına ilişkin uzman bilgileri sayesinde, tağşişlerin yarattığı belirsizlik ve kur dalgalanmalarından faydalanmışlardır. Ancak tüccar ve sarrafların devlet politikalarını etkileyecek derecede gücü yoktur (Pamuk, 1999: 61).

4. Tağşişlerden zarar gören kesimler akçe üzerinden sabit ödeme bekleyen kesimlerdir. Bunlar içinde en fazla zarar gören kesim, maaşlarını ya da ücretlerini devletten alanlardır. Bunun dışında köylülerden topladıkları akçelerin bir bölümünü akçe cinsinden alan sipahiler, loncalarda çalışanlar ve diğer ücretlilerin de maaşları tağşişlerden olumsuz yönde etkilenmiştir (Pamuk, 1999: 60-61). Bu kimseler zaman içinde gelirlerindeki artışın hiç olmaması ya da çok az olması yanında, akçe değerinin düşmesi ve fiyat artışları nedeniyle satın alma güçlerindeki azalmalar gibi ağır maliyetlere katlanmıştır (Akdağ, 2010: 652) ve hayat standartlarında tağşiş ölçüsünde düşme meydana gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 228). Zaman içinde akçenin değeri düşerken fiyatlar gibi ücretlerde de artışlar yaşanmıştır. Ancak ücretlerin tağşiş edilmiş paralarla ödendiği ve fiyatların da arttığı düşünülürse yevmiyeler için koyulan narhın çok da yüksek olmadığı anlaşılmaktadır (Sahillioğlu, 1958: 228).

5. Tağşişlerin en önemli sonucu başkentte ortaya çıkardıkları siyasal muhalefettir (Pamuk, 1999: 214). Tağşişe karşı muhalefet kentli nüfusun çoğunluğu, devlet memurları, lonca üyeleri, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlar (Pamuk, 1999: 245) ile ücretleri devlet

tarafından ödenen bürokratlar, ulema ve özellikle başkentte yaşayan yeniçerilerdir⁴⁰ (Pamuk, 1999: 214). Satın alma güçlerinin düşmesi dolayısıyla ayaklanan ve ağırlıklı kısmı yeniçerilerden oluşan bu grup, sorumluların cezalandırılmasını, ya tağşiş işleminin geri alınmasını ya da tağşiş oranına bağlı olarak maaşlarına zam yapılmasını istemişlerdir (Pamuk, 2007: 115-116). Bu muhalefetin etkisini sadece ortaya çıkardıkları ayaklanmaların sayısı ya da sıklığıyla değerlendirmemek gerekmektedir. Sadece tağşişe muhalif kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri ihtimali bile, özellikle barış dönemlerinde devletin daha sık tağşiş yapmasına engel teşkil etmektedir (Pamuk, 1999: 214-215). Dolayısıyla tağşişin devletin mali bunalımına çözüm getirip getiremeyeceği devletin siyasi gücüne ve çeşitli siyasi grupların örgütlülük derecesi ile direniş kuvvetine bağlı bulunmaktadır (Pamuk, 2007: 115-116).

6. Tağşişler sonrasında devlet gelirlerinde meydana gelen azalmaları telafi etmek adına koyulan yeni vergiler ve miktarları tağşiş oranında arttırılan eski vergiler nedeniyle yükümlülüklerini yerine getiremez hale gelen köylüler (Sahillioğlu, 1958: 176), köylerini terk ederek büyük şehirlere İran'a ya da Rumeli'ye göçmüş ya da Celali isyanlarına katılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 229-230). 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam eden Celali isyanları her şeye rağmen köylerinde kalanların yurtlarını terk etmeleri için başka bir sebep teşkil etmiştir. Bu nedenle işsizleşen Anadolu'da, üretim ve dolayısıyla vergilerin azalmasına bağlı olarak hazine gelirleri azalmış ve bu ilişkiler bir sarmal halinde devam etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 176).

7. Tağşişin bir diğer sosyal sonucu toplumda sosyal kutuplaşma oluşturmıştır (Sahillioğlu, 1958: 229). Bu dönemde Osmanlı piyasalarında rüşvet artmış, spekülasyonlar yayılmış ve hatta durgunluk söz konusu olmuştur⁴¹ (Sahillioğlu, 1958: 230). Altın paralarla akçe arasındaki kurun yıllardır devam eden düzensizliği ve devletin bu duruma müdahale etmemesi, özellikle esnaf ve tüccarları anlaşmazlıklara sürüklemiş, ayrıca alışveriş ve diğer para işlerinde kişileri birbirine karşı güvensizliğe yöneltmiştir (Akdağ, 2010: 538).

⁴⁰ 17. ve 18. yüzyıllarda yeniçerilerin büyük çoğunluğu esnaf ya da dükkan sahibi olarak da çalışmaya başladıklarından, bu iki kesim arasında güçlü bir örtüşme bulunmaktadır. Bu geniş muhalefet devletin tağşişleri sık kullanmasına engel olmuştur (Pamuk, 1999: 214).

⁴¹ Avrupa'da 16. yüzyılda tağşişler sonrasında fiyatların artması ve ücretlerin ise fiyatlar seviyesinde artmamasına ek olarak Amerikan hazineleri sanayi teşebbüslerini artmıştır. Avrupa'nın aksine Amerikan hazineleri ve fiyat artışları Türkiye'de çok sayıda işçinin istihdam ettiği ve ücret ve fiyat artışları arasındaki farktan kazanç sağlayacak teşebbüsler olmaması ve bu teşebbüsler için Avrupa'dan Yahudilerin faaliyetlerinin de türlü şekillerde kösteklenmesi sebebiyle sanayinin gelişmesine olanak sağlamamıştır (Sahillioğlu, 1958: 230).

1.1.3.4.2.3. Tağışın Faydaları ve Maliyetleri

Bir devletin parası sağlam olduğu oranda, o devletin ekonomisi, hükümet düzeni, toplumunun sosyal yaşamı ve dış itibarının da sağlam olması beklenmektedir (Akdağ, 2010: 532). Osmanlı tarihi boyunca iktisadi ve özellikle mali çarkın göstergesi olan akçe, sağlam ve kararlı para durumuna getirilememiştir (Akdağ, 2010: 635). Normal şartlarda askeri ve siyasi bakımdan büyüyen bir devletin parasının da değer kazanması gerekmektedir. Fakat Osmanlı akçesi için bunun tam tersi bir durum geçerli olmuştur (Öztürk, 2002: 804-805).

Osmanlı Devleti'nin tağışe yaklaşımı, tağışlerin kısa vadede sağladıkları mali yarar ile kısa ve uzun vadede ortaya çıkardıkları maliyetlerin karşılaştırılması çerçevesinde şekillenmiştir. Kısa ve uzun vadeli maliyetlerin tağışlerin sağladığı mali yararların altında kaldığına inanılan durumlarda tağışe başvurulmuştur. Buna göre tağışler kısa vadede devlete gelir sağlayan mali politika araçlarıdır (Pamuk, 1999: 212-213).

Osmanlı ekonomisinde para çeşitli açılardan bir finansman aracı olarak kullanılmıştır (Tabakoğlu, 1985: 284). Bu çerçevede kullanılan yöntemlerden biri olan tağış sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibari değeri daha fazla olan sikke basmıştır ve böylece o para birimi cinsinden ifade edilen ödemelerinin daha büyük bir bölümünü karşılayabilmiştir (Pamuk, 1999: 213). Diğer taraftan kur değişiklikleri de gelir kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu amaçla geçici sürelerle sikkelerin hazineye giriş ve çıkış kurları farklılaştırılmıştır (Tabakoğlu, 1985: 284). Devletin tağış sonrasında eski sikkelerin tedavülünü yasaklamaya gücünün yetmesi durumunda darphaneye getirilen eski sikkeler (Pamuk, 1999: 213) piyasa değerinin 1-2 akçe aşağısında bir fiyattan alınarak bu değer üzerinde bir masraf gösterilmiş ve aradaki fark hazineye kâr kaydedilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 284). Ayrıca devlet getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için belli bir ücret talep ederek de ek bir gelir elde etmiştir (Pamuk, 1999: 213).

Tağışın faydaları yanında ekonomik açıdan fiyat artışları ve bunun devlet hazinesine olumsuz etkisi, para ikamesi, kalpazanlığın yaygınlaşması, devletin iç piyasalardan borç almasını güçleştirilmesi ve toplumsal açıdan tağışten zarar gören kesimlerin varlığı ve bunların başlattıkları isyanlar, sosyal kutuplaşma ve güvensizlik

ortamının oluşması gibi sonuçlar tağşişlerin maliyetlerini oluşturmaktadır (Pamuk, 1999: 213-215).

1.1.3.4.2.4.Tağşişin Dönemsel Analizi

Osmanlı Devleti'nde yapılan tağşişlerin büyük çoğunluğu üç dönemde yoğunlaşmıştır:

1. 15. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed'in saltanatı döneminde yapılan tağşişler
2. 1580'lerden 1640'lara kadar süren mali ve parasal istikrarsızlık döneminde başvurulmuş tağşişler
3. 19. yüzyılın başlarında II. Mahmud'un saltanatı döneminde yapılan tağşişler (Pamuk, 1999: 21-22).

2. OSMANLI PARA TARİHİ

Osmanlı para tarihi çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır.

Avrupa para tarihi çerçevesinde yapılan sınıflandırmaya⁴² göre Osmanlı para tarihi Gümüş Monometalist ve Bimetalist dönem olarak ikiye ayrılmıştır. Bu sınıflandırmada kullanılan kriter sanıldığı gibi monometalist için ülkede sadece altın ya da gümüş, bimetalist için ise ülkede altın ve gümüşün birlikte tedavül etmesi şartları değil, “darp serbestisi hakkı ve sonsuz ibra kuvveti” olmuştur. Darp serbestisi ellerinde külçe bulunduran kişilerin külçelerini darphanelere götürerek darp ücretini veya resmini ödemek suretiyle para darp ettirme imkanına sahip olmasının ifadesidir. Sonsuz ibra (ödeme) kuvveti, miktarı ne kadar yüksek olursa olsun ödemelerin o madenden yapılabilmesi anlamına gelmektedir. Bu iki özelliğin sadece altın için tanınması halinde altın monometalist; yalnız gümüş için tanınması halinde gümüş monometalist ve hem altın hem de gümüş için tanınması halinde bimetalist sistem geçerli olmuştur. Bimetalist sistemin

⁴² Sahillioğlu (1965: 17) Avrupa para tarihini 1252-1320 altın para dönemi, 1320-1447 gümüş para dönemi, 1447-1550 tekrar altın para dönemi, 1550-1650 Amerikan gümüşleri dönemi ve bu dönem içinde 1599-1680 tedavül araçları darlığı, bakır ve mağşuş paralar dönemi, 1680'den sonra ise yeniden altın para dönemi olarak sınıflandırmıştır. Avrupa para tarihi için yapılan bu sınıflandırmanın ana hatlarıyla Osmanlı para tarihine de uyum gösterdiğini belirtmiştir (Sahillioğlu, 1965: 17).

geçerli olduğu ülkelerde herhangi bir nedenden dolayı madenlerden birinin serbest darp hakkının kaldırılması ya da sonsuz ibra hakkının iptal edilmesi durumunda total altın gümüş standardı ortaya çıkmıştır (Sahillioğlu, 1958: 8).

Osmanlı para tarihinde 1326-1477 arası gümüş monometalist dönemdir. Bu dönemde tedavüldeki paralar gümüş paralar, ufaklık para durumundaki bakır paralar ve yabancı altın paralardır (bazılarına “sahh” damgası⁴³ vurularak bir nevi ülke parası özelliği kazandırılmak istendiği görülmektedir). Bu dönemde gümüş için geçerli olan darp serbestisi hakkı nakit paranın kıtlığı nedeniyle külçe sahiplerinin külçelerini darphaneye götürüp akçe kestirmeye zorunlu tutulduğu darp mecburiyeti şeklinde istenmiştir. Aynı çerçevede gümüş veya altın sikke ve külçe ihracı da yasaklanmıştır (Sahillioğlu, 1958: 10-11). 1476-1478’de II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) döneminde ilk Osmanlı altın parasının darp ettirilmesiyle beraber Osmanlı İmparatorluğu fiilen bimetalist bir sisteme girmiştir. Bu dönemde kullanılan gümüş para birimi 17. yüzyıla kadar akçe, 17. yüzyıldan sonra ise akçenin katları olarak tedavüle sürülen ya da tamamen ayrı bir para birimi olarak darp edilen gümüş paralardır (Sahillioğlu, 1958: 11). Fatih döneminden beri pul, fels yada mankur adıyla anılan bakır paralar ise tedavülde yine bulunmuştur (Sahillioğlu, 1958: 13), ancak mankurların sürüm değeri alaşımının doğasına bağlı olarak çok değişkenlik göstermiştir (Belin, 1999: 106).

Belin (1999: 5) tarafından yapılan sınıflamaya göre Osmanlı paraları geleneksel (ulusal) yöntem ve yabancı ya da tecimsel yöntem olarak iki şekilde sınıflandırılmıştır. Geleneksel yöntemde göre paralar birim: akçe, ufaklık: mankur ve büyük para: altın olarak üçe ayrılmıştır. Bu yöntemde paraların çoğunun adı Moğolca’dan alınmıştır (Belin, 1999: 99). Yabancı ya da tecimsel yöntemde göre ise gümüş para (birim:kuruş), altın para, gümüş paranın birinci basamaktaki ufaklığı: akçe, gümüş paranın ikinci basamaktaki ufaklığı: para ve gümüş paranın ufaklığının ufaklığı: pul olarak sınıflandırılmıştır (Belin, 1999: 5). Bu sınıflandırma kuruş temeline dayanmaktadır ve kuruş, “beyaz” ve “kıızıl” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Belin, 1999: 115). Ancak kuruş sözcüğü yalın olarak kullanıldığında gümüş parayı ifade etmektedir (Belin, 1999: 118). Kuruşun değerini belirlemek için gerekli

⁴³ Sahih damgası İslamiyet’in ilk zamanlarında tedavül eden Bizans paralarının vezinlerinin doğruluğunu göstermek üzere Bizans paraları üzerine vurulan aynı anlama gelen damgalarla aynı anlama gelmektedir. Osmanlıların yabancı sikkelere şah damgası vurması da sokulan sikkenin mağşuş olduğu zamana tekabül etmektedir (Sahillioğlu, 1958: 18).

olan birimlerin niceliği, akçenin saflığına ve değiş-tokuş değişikliklerine göre değişmektedir (Belin, 1999: 115).

Tabakoğlu (2005) Osmanlı para tarihini para siyaseti çerçevesinde değerlendirmiştir. Buna göre Osmanlı para tarihi klasik dönem ve yenileşme dönemi olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Klasik dönemde 1326-1478 kuruluş dönemi: monometalizm, 1478-1565 ticari gelişme ve bimetalizm dönemi, 1565-1600 fiyat artışları dönemi, 1600-1685 sikke tashihleri dönemi (Tabakoğlu, 2005: 297-299), 1688-1691 trimetalizm tecrübesi⁴⁴ ve 1685-1750 Osmanlı paralarına dönüş dönemi olarak sınıflandırılmıştır. Yenileşme dönemi ise geçiş dönemi (1750-1840) ve temsili para (1840-1923) dönemleri olarak ayrılmıştır (Tabakoğlu, 2005: 308-309).

Öztürk (2002: 806-807) Osmanlı para tarihini akçe dönemi (1326-1688), kuruş-para dönemi (1688-1879) ve lira- kuruş dönemi (1879-1923) dönemi olarak üç bölüme ayırmıştır.

Akçe dönemi olarak adlandırılan 1326-1688 arası dönemde yaklaşık 360 yıl boyunca devletin temel para birimi olan akçe tedavülde kalmış, ancak bu dönem içinde yüzde 85 oranında değer kaybetmiş ve 17. yüzyıl sonunda daha fazla tağşiş edilemeyecek derecede küçülmüştür. Bunun üzerine yeni bir para birimine geçme zarureti doğmuştur (Öztürk, 2002: 806). Ancak akçe muhasebe sikkesi olarak 19. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır. (Öztürk, 2002: 807).

Kuruş-para döneminde (1688-1879) akçenin piyasadaki ihtiyaçları karşılayamayacak düzeyde küçülmesi (Öztürk, 2002: 807) ve akçe darbının kârlı olmaktan çıkması nedeniyle (Sahillioğlu, 1965: 70) 1688'de kuruş ve kuruşun 1/40'ı olan paradan oluşan yeni bir para sistemine geçilmesiyle başlamıştır. Söz konusu yeni paralar önce thalerlerin toplanıp darphanede tuğra basılması şeklinde piyasa sürülmüş, daha sonra ise daha sonra ise yerli kaynaklarla darp edilebilmiştir. Kuruş, dönemin hızlı iktisadi gelişmeleri ve devletin askeri ve bürokratik masrafları karşısında sürekli değer kaybetmiştir. 1840'da tedavüle sürülen kaimelere ve 1844'de yılındaki Para Operasyonu

⁴⁴ Yalçın (1979: 311) 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı paralarının bakır, gümüş ve altın olmak üzere üç çeşit olduğunu ve bu çerçevede geçerli olan para sisteminin trimetalizm olarak değerlendirilmesi gerektiği konusunda Tabakoğlu ile aynı fikirdedir.

ve Mecidiye esaslı para sistemine geçilmesine rağmen kuruşun değer kaybı devam etmiştir (Öztürk, 2002: 807).

1879-1923 lira- kuruş dönemi olarak adlandırılan bu dönemde ise Mecidiye'nin 100 kuruş değerindeki Osmanlı altın lirası devletin temel para birimi olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da devam eden lira-kuruş sistemi kurulmuştur (Öztürk, 2002: 807). Çift metalli bu sistemde yeni altın ve gümüş sikkeler 1 lira = 100 kuruş sabit değerleri üzerinden piyasaya sürülmüştür. Yeni sikkelerin standartlarına göre altın/gümüş oranı 15,09'da sabitlenmiştir. 1843'te yeni altın sikkeler ve 1844'te yeni gümüş sikkeler tedavüle verilmiştir. 1844'te yılından itibaren ek mali gelir elde etmek için yapılan tağşişlere son verilmesi yönünde alınan karara bağlı olarak (Pamuk, 1999: 225) bu dönemde lira-kuruş dönemi çalışmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır.

İnalçık (2010: 170) tarafından tağşişler üzerinden yapılan sınıflandırmaya göre ise Osmanlı İmparatorluğu'nun para tarihindeki ilk aşama, 1585'e kadar akçedeki gümüş miktarının yavaş yavaş azaltıldığı dönemdir (İnalçık, 2010: 169). 1489-1585 arası dönemde akçe gümüş içeriğinin yüzde 12'sini kaybetmiştir (İnalçık, 2010: 169-170). 1585 tarihinde akçenin gümüş içeriği yüzde 44 oranında azalmıştır. Sonraki üç yüz yıllık yeni dönemde ise akçe yüzde 40-50 değer kaybına uğramıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Pamuk (1999: 77) Osmanlı para sistemini para sistemindeki tüm malların ve hatta altın sultani ile bakır mankurların değerlerinin bile gümüş akçe ile ifade edilmesi ve altın sikke ile gümüş akçe arasında sabitlenmiş bir parite bulunmaması nedeniyle tek metalli olarak nitelendirilmiştir (Pamuk, 1999: 77-78).

Ayrıca Osmanlı tarihinin elde edilen yeni verilerin ışığında yeniden değerlendirilmesi neticesinde eski bilgilerin aksine 16. yüzyıldan itibaren sürekli gerileyen ve 17. ve 18. yüzyılın kesintisiz bir bunalım ve durgunluk yaşayan bir imparatorluk olmadığını; 18. yüzyılda yeni bir para biriminin yerleştirildiği, imparatorluğun merkezi ve uzak eyaletleri ile bağlarının kuvvetlendiği bir parasal, iktisadi ve siyasi bir toparlanma süreci içinde olduğunu ifade etmiştir (Pamuk, 1999: ix).

Pamuk (1999:22) tarafından Osmanlı parasal kurum ve düzenlemeleri dikkate alınarak yapılan sınıflandırma aşağıdaki gibidir:

I. 1300-1477: Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlar'daki ticaret yolları üzerinde kurulduğu ve gümüşe dayanan istikrarlı bir para birimine (akçe) sahip olduğu dönemdir (Pamuk, 1999: 22).

II. 1477-1585: Osmanlı Devleti'nin mali, iktisadi ve siyasi olarak güçlü olduğu ve para sisteminin altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan üçlü bir para sistemi olduğu dönemdir. Bu dönemde egemenliğin en önemli simgesi olarak altın sikkeler imparatorluk düzeyinde tekleştirilmiştir. Gümüş sikkeler açısından ise imparatorluk içinde farklı para bölgeleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca kentler ve kasabalar çevresinde yoğun kredi ilişkileri gelişmiştir (Pamuk, 1999: 22).

III. 1585-1690: Osmanlı Devleti'nin mali, iktisadi ve siyasi sorunlardan kaynaklı olarak parasal istikrarsızlık yaşadığı ve Osmanlı piyasalarına yabancı sikkelerin ve onların taşışe uğramış türlerinin egemen olduğu dönemdir. Kıtalararası değerli maden akışları parasal sorunları daha da ağırlaştırmış ve darphaneler kapatılmıştır (Pamuk, 1999: 22).

IV. 1690-1844: Osmanlı Devleti'nin mali ve iktisadi istikrar koşullarında yeni bir gümüş para birimini (kuruş) yerleştirdiği, ancak kuruşun 1780'lere kadar süren istikrarlı bir dönemden sonra, yaşanan derin mali bunalımlar nedeniyle hızla taşış edilerek değer kaybına uğradığı bir dönemdir. Bu dönemde ayrıca merkezle çevre arasındaki parasal bağlar kuvvetlenmiş, geleneksel sarraflar devlete verdikleri borçlar sayesinde gelişmiş ve finans burjuvazisine dönüşmüşlerdir (Pamuk, 1999: 22).

V. 1844-1918: Osmanlı Devleti'nin gümüş kuruş ile altın liradan oluşan çift metalli düzene geçtiği ve ek mali gelir sağlamak amacıyla başvurulmuş taşışlardan vazgeçilerek, bu amaçla dış borçlanmanın kullanıldığı dönemdir. Ayrıca "topal" altın standardına geçilmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında dünya pazarlarıyla hızla bütünleşme olmuş ve bankacılık gelişmiştir (Pamuk, 1999: 22).

Osmanlı para tarihindeki taşış uygulamalarını analiz edeceğimiz çalışmanın bundan sonraki kısmında temel olarak Pamuk'un sınıflandırılmasına bağlı kalınmıştır.

3. OSMANLI PARA TARİHİNDE TAĞŞIŞ UYGULAMALARININ DÖNEMSEL ANALİZİ

3.1. OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİ⁴⁵

3.1.1. Dönemin Genel Özellikleri

Osmanlı rejiminin kuruluşunu ifade eden bu dönem dünya ekonomik konjonktürü açısından Avrupa Hıristiyan alemi için, eş deyişle batılı milletler için servet ve refahın giderek arttığı ve değerli madenlerin bolladığı bir dönemken, Yakındoğu ve Ortadoğu memleketlerinin (Bizans ve tâbileri de dahil) fakirleştikleri ve özellikle değerli madenler bakımından daha sıkıntılı duruma düştükleri bir dönemdir (Akdağ, 2010: 313). Diğer taraftan bu dönemde dünyada iktisadi açıdan durgunluk söz konusudur ve bunun göstergeleri olarak fiyatlar düşük, sürüm imkânları kısıtlı ve talep yetersizdir⁴⁶. Bu dönemde Anadolu'da kullanılan ufak gümüş paralar da ticaret hacmi ve durgunluğun göstergesi olarak kabul edilebilir (Tabakoğlu, 2005:296).

Osmanlı tarihi açısından bu dönemde Orhan Bey'in Bursa'yı fethiyle beraber saltanatının kesinlik arz etmesi adına (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 65) beylikten imparatorluğa geçiş için gerekli yasaların koyulması zamanının geldiğine hükmedilmiştir (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 65). Aynı anda hem savaşım hem de yönetmek zorunluluğu, basit aşiret yapısından ayrı ayrı kurumların olduğu düzenli bir devlete dönüşmeyi gerekli kılmıştır ve bu nedenle yönetim, maliye ve hukuk işlerinin askeri işlerden ayrılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Askerlerin savaşa gittiklerinde beslenmelerini sağlamak için vergi düzeni oluşturulmuştur. Sultanın hazinesi ile devletin hazinesi ayrılmıştır (Shaw, 1982: 47). Yaya kuvvetlerinin bazı istenmeyen davranışlarda bulunması

⁴⁵ Osmanlı kuruluş devri 1326-1477 yılları arası olarak kabul edilmekle birlikte tağşışlerin sıklığı ve düzeyine göre yapılan sınıflamamızda 1444 yılını sınır olarak kabul etmenin daha yerinde olduğu düşünülmüştür.

⁴⁶ Moğollar 13. yüzyılın sonlarında Selçuklular üzerinde doğrudan denetim kurmuşlar ve bu durum Anadolu'da iktisadi durgunluk ve kargaşa ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde Memlûklular Haçlılara ve Moğollara karşı direnen tek İslam devletidir. 1260'da Memlûklular Ayn-ı Calut'ta Moğolları yenmişler ve 1291'de son Haçlı kalesi olan Akka iskelesini geri almışlardır. Bu durum Haçlıların Avrupa-Asya ticaretinde Mısır ve Suriye'yi devreden çıkartarak ticareti doğrudan Anadolu üzerinden yürütmek için Moğollarla anlaşma imkânları aramalarına yol açmıştır. Ancak 1335'de İlhanlı Devleti dağılınca bu amaca ulaşılammıştır. Osmanlı Devleti böyle bir siyasi karışıklık ve ekonomik durgunluk ortamında kurulmuştur (Tabakoğlu, 2005:296).

üzerine, yabancı küçük çocukların devlet tarafından ailelerinden alınarak Müslüman hale getirilmesi ve nitelikli bir eğitimle yetiştirilmesi olarak ifade edilen “devşirme” uygulamaları başlatılmıştır. Ücretlerinin 1 akçeden başlamak üzere yeteneklerine göre artırılması kararı alınmıştır. Yeniçeri ocağı da bu şekilde oluşturulmuştur (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 69). I. Murad döneminden itibaren şehzadeler küçük yaşlarında büyük bir eyalet ya da bölgenin valisi olarak atanmış ve tecrübeli bir vezir tarafından yöneticilik ve askerlik gibi pek çok alanda yetiştirilmiştir. Zaman zaman kendi adlarına para bastıkları dahi olmuştur. Savaş zamanlarında ordunun büyük kanatlarını komuta etmek üzere babalarına katılmıştır⁴⁷ (Shaw, 1982: 83). İlerleyen yıllarda II. Murat’ın askerleri ateşli silahlarla donatmak yönünde verdiği karar, Osmanlıların Avrupa ve Asya’daki askeri üstünlüklerini garantilemiştir. Yeniçerilerin zamanın en modern silahlarıyla donanmış olmalarına karşın, sipahilerin ok, yay ve mızrakla donanmaları Osmanlı’nın kendi içindeki siyasal çatışmada da yeniçerileri üstün konuma getirmiştir⁴⁸ (Shaw, 1982: 78).

3.1.2. Dönemin Parasal Özellikleri

15. yüzyılın son çeyreğinde altın sultaninin piyasaya sürülmesine kadar Osmanlı sikkeleri gümüş akçe ile bakır mankurdan oluşmuştur (Pamuk, 1999: 40). Gümüş akçe temel hesap birimi ve ödeme aracı olmakla beraber küçük hacimli alışverişlerde mangır, mankur ya da pul adı verilen bakır sikkeler kullanılmıştır. Mankurların basımı I. Murad döneminden (1362-1389) itibaren başlamıştır⁴⁹ (Pamuk, 1999: 43).

⁴⁷ I. Murad döneminde (1362-1389) ayrıca ganimetlerin bolluğu nedeniyle fiyatlar da düşük olmuştur (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 120). Tacü’t-Tevarih’te bunun örneği olarak köleler için 125 Osmanlı akçesi değer biçilmesi gösterilmektedir (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 120).

⁴⁸ Bu dönemdeki en önemli olaylardan biri de I. Bayezid (Yıldırım Bayezid) döneminde Osmanlı Devleti’nin yıkılış aşamasına geldiği Fetret Devri’dir (1403-1412).

Hoca Saadettin Efendi (1992, 281) Yıldırım Bayezid döneminde devletin yıkılmanın eşğine gelerek Fetret Devri’nin yaşanmasına neden olarak, Bayezid’in padişahlığının ilk günlerinde gençlik eğilimleri ve entrikacı bir vezirin aldatmalarının da etkisiyle günlerini içki ve eğlence ile geçirmesini göstermektedir. Ona göre Bayezid daha sonra tövbe ederek toparlanarak doğru yolu bulmuş olmasına rağmen reayayı koruma, halkı sakınma konularında gevşek davranması bu şekilde cezalandırılmıştır (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 281).

⁴⁹ Koleksiyonlardaki birkaç bakır sikkenin Orhan Bey dönemine (1324-1362) ait olduğu iddia edilmektedir. Kaynakların büyük çoğunluğu ise mankur üretimim başlangıç dönemi için I. Murad dönemini işaret etmektedir (Pamuk, 1999:43).

3.1.2.1. Gümüş Para: Akçe

Osmanlılar ve beylikler İlhanlıların egemenlikleri süresince kendi adlarına sikke bastırmamışlar, parasal ihtiyaçlarını İlhanlılar adına basılan sikkeler veya isimsiz sikkeleri kullanarak karşılamışlardır (Tabakoğlu, 2005:297). Son Selçuklu sultanı II. Mesud'un ölümünden (1308) sonra kendi sikkelerini darp edene kadar bu hükümdar adına kesilen 2,3 gramlık sikkeyi kullanmışlardır (Akdağ, 2010: 327). Son İlhanlı valisi Timurtaş'ın Mısır'a kaçması ve böylece İlhanlıların Anadolu üzerindeki egemenliklerinin çökmesinden sonrası için ise (Pamuk, 1999: 37) kesin olarak Osmangazi'ye ait olan sikke bulunamamıştır⁵⁰ (Sahillioğlu, 1958: 25). Orhan Bey Bursa'nın fethinden sonra saltanatının kesinlik arz etmesi için gerekli yasalar çerçevesinde ilk olarak halk tarafından kullanılan, ancak geçerliliği şüpheli olan Selçuklu sultanları adına basılmış sikkelerin yerine kendi sikkelerini (Hoca Saadettin Efendi, 1992: I, 66) H.727/1326-27 tarihinde⁵¹ darp ettirmiştir⁵² (Pamuk, 1999: 33-34). Selçukluların sikkelerinden ayırt edilebilmeleri için akçeye Akçe-i Osmanî veya sadece Osmanî de denilmiştir (Pere, 1968: 12). İlhanlıların para konusunda Osmanlılar üzerinde son derece etkili olduklarının göstergesi olarak (Pamuk, 1999: 37) ilk akçeler desenler açısından İlhanlı sikkelerine benzemiştir. Ağırlık açısından ise Batı Anadolu'daki diğer beyliklerle beraber bu bölgede tedavül etmekte olan gümüş Bizans sikkelerine yakın bir ağırlığı seçilmiştir⁵³ (Pamuk, 1999:35-36). Akçelerin

⁵⁰ Aşıkpaşaoğlu Tarihi'nde Osman Bey döneminde pazarlardan vergi alınması konusu gündeme gelmiş ve "bir yük getirerek satabilenin iki akçe vermesi" kararı alınmıştır. Ayrıca tımarlar da bu dönemde dağıtılmaya başlanmıştır (Atsız, 1985: 28-29). Buna göre akçe kullanımı bilinmekle birlikte Osmangazi'ye ait sikke bulunamadığı için kullanılan sikkelerin onun tarafından darp edildiği söylenememektedir. Sahillioğlu (1958: 21)'na göre Osmangazi'nin sikke darp ettirmemesinin nedeni konusunda bazı vakanüvisler Selçuklu hükümdarına hürmeten olduğunu söylemiş olmakla birlikte bu gerçekçi değildir. Osmangazi'nin para darp ettirmemesinin nedeni Moğolların gazabına uğrama korkusu ve şartların yeterince olgunlaşmamış olmasıdır. Çünkü sikke basmak için araç gerece ihtiyaç duyulmaktadır ve bu nedenle sikke bastırmak hutbe okutmak gibi kolay değildir (Sahillioğlu, 1958: 29). Beldiceanu (1995: I, 154) Osmanlı gümüş parasının da ilk olarak beyliğin kurucusu Osman Bey tarafından darp edildiğini, ancak Orhan Bey tarafından Venedik'in "mezzanino"su örnek alınarak daha ağır 1,152 gramlık akçelerin çıkarıldığını ifade etmiştir.

⁵¹ Osmanlı tarihçiliğinde kimi tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılı olarak 1299 yılı kabul edilmektedir. Osmanlılar 1299 yılında bağımsızlıklarını kazanarak Selçuklu hükümdarının egemenliği altından çıkmış olmakla beraber, bundan çok kısa bir süre sonra İlhanlıların egemenliği altına girmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılı olarak 1299 yılının kabul edilmesi tartışmalı bir konudur. Bir hükümdarın kendi adına sikke bastırması antikçağdan itibaren Akdeniz havzasında egemenliğin en önemli simgelerinden biridir. Nümizmatik kanıtlar dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılı olarak kendi adlarına ilk sikkenin basıldığı 1326 yılının kabul edilmesi daha akla yatkındır (Pamuk,1999:34).

⁵² Bu çerçevede ilk olarak Tacü't-Tevarih'te (1992: I, 67) ufaklık paraların ilk olarak H. 729 (M. 1328-1329) tarihlerinde darp edildiği belirtilmiştir. Belin (1999: 100) ilk Osmanlı akçesinin 1328 yılında basıldığını belirtmiştir.

⁵³ Osmanlıların gümüş akçeleri ağırlık açısından Moğol dirhemlerinden küçük, ancak yarım dirhemden büyüktür. 1320'lerde İlhanlı dirhemlerinin ağırlığı 1,85 gramdan 1330'ların ortalarında 1,44 grama

ağırlığı “rubu miskal”dir, daha açık bir ifadeyle (Yalçın, 1979: 310) Tebriz misali dirhem in dörtte bir ağırlığındaki 1.152 gramdır⁵⁴ ve bu akçenin 17. yüzyılın sonrasındaki ölçüye göre vezni 5 ¾ karattır⁵⁵ (Sahillioğlu, 1958: 25; Yalçın, 1979: 310). Pamuk (1999: 36) sikkelerin ağırlıklarının 1,15 ile 1,18 gram arasında değiştiğini belirtmiştir⁵⁶. Ayarı ise yüzde 90’dır⁵⁷ (Pere, 1968: 12).

Osmanlı tarihinde istisnai olarak darp edilen iri gümüş sikkelerin ilki yine Orhan Bey döneminde ikilik ve beşlik akçe olarak darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 2).

3.1.2.2. Bakır Para: Mankur

Eldeki bilgilere göre ilk bakır para I. Murad döneminde darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 124). İlk dönemlerde akçe-mankur kuru 1 akçe = 24 mankur iken, akçenin ayar ve ağırlığında meydana gelen değişiklikler nedeniyle akçe-mankur kuru da değişmiş ve I. Bayezid zamanında 1 akçe = 12 mankur, II. Mehmed döneminde ise 1 akçe = 8 mankur olmuştur⁵⁸ (Yalçın, 1979: 310).

3.1.3. Dönemin Tağşişleri

Osmanlı ekonomisinde mali hesap ölçüsü olarak “akçe” denilen gümüş sikke kullanılmış ve ilk Osmanlı tağşişi Selçuklu dönemi ana parası olan gümüş dirhem in

düşmüştür. Bu durum İlhanlı dirhemlerinin o yıllarda hızla küçüldüğünü ve gümüş içeriklerini yitirdiklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla Osmanlıların sikke ağırlığı konusunda kimlerden etkilendiğini bulmak için batıya dönmek gerekmektedir (Pamuk, 1999: 36).

⁵⁴ Akdağ (2010: 356) Bursa’nın fethi ertesinde kestirilen akçenin 12 kat (bazen 11,5 kat da olmuştur) (2,54 gram) ağırlığa sahip olduğunu, Orhan Bey’in Osmanlı tahtına çıkarak beyliğini bağımsız saydıktan sonra dolaşıma çıkardığı akçenin ise 6 kat (5,75 kat da olduğu olur) (1,3 gram) ağırlıkta olduğunu belirtmiştir⁵⁴.

⁵⁵ 5 ¾ kırattır (1 miskal 1 ½ dirhem, 24 kırat (4 gram 618 miligram)’dır) (Yalçın, 1979: 310).

⁵⁶ Osmanlılar 17. yüzyıl sonlarına kadar gümüş sikke darbederken 3,072 gramlık dirhemi kullanmışlardır. Bu dirhem Tebriz dirhemi olarak bilinmekte ve İlhanlılar tarafından kullanılmaktadır. Klasik İslam dirhemi 3,207 gram olduğuna göre, Osmanlıların kullandığı 3,072 gramlık dirhem klasik İslam dirheminden yüzde 4 daha hafiftir (Pamuk, 1999: 36).

⁵⁷ Osmanlıların ilk akçeleri (14. yüzyıl) Bursa, Edirne, Ayasuluk (Efes) ve Marmara havzasında sikkeler üzerinde belirtilmeyen diğer yerlerde darp edilmişlerdir ve diğer Türkmen beyliklerinin sikkeleriyle beraber tedavül etmişlerdir. Osmanlılar 15. yüzyılda Selçuklu ve İlhanlı örneklerinden hareketle, önde gelen ticaret ve kent merkezlerine, önemli madenlere veya önemli madenlerin yakınlara çok sayıda darphane kurmuşlardır. 14. yüzyıl sonları ve 15. yüzyıl başlarında akçe Bizans topraklarında ve tabii Konstantinopolis’te tedavül eder hale gelmiştir. Başka bir deyişle Osmanlıların topraklarıyla beraber, akçenin tedavül alanı da genişlemiştir (Pamuk, 1999: 38).

⁵⁸ Mankurların büyük bölümü İstanbul, Edirne ve bakır madenlerinin bulunduğu Anadolu kentlerinde üretilmiştir. Balkanlarda bakır üretiminin sınırlı kalması nedeniyle mankurların büyük bölümü oraya taşınmış ve orada piyasaya sürülmüştür (Pamuk, 1999: 43).

ağırlığını tam yarıya indirmek biçiminde yapılmıştır (ağırlığı 2,3 gramdan 1,15 grama düşmüştür) (Akdağ, 2010: 526). Osmanlıların ilk gümüş sikkelerinin basıldığı yıl olan 1326'dan II. Mehmed'in ilk kez tahta çıktığı 1444'e kadarki dönemde ise son derece istikrarlı bir seyir izlemiş ve akçenin ağırlığı 1,15 ile 1,20 gram arasında kalmıştır⁵⁹. Bu istikrarlı durum Osmanlı maliyesinin iyi durumda olduğunun işaretidir. Akçedeki istikrarın bir nedeni 14. yüzyıl sonlarında Sırbistan ve Makedonya'daki zengin gümüş madenlerinin ele geçirilmiş olmasıdır. Bir diğeri 14. yüzyıl boyunca Osmanlılar ile diğer beylikler arasındaki para topluluklarının akçenin standartlarına uymayı teşvik edici rolü olduğu düşünülmektedir⁶⁰ (Pamuk, 1999:51).

⁵⁹ I. Bayezid Timur'a yenildikten sonraki dönemde, Fetret Devri'nde (1402-1413) akçenin ayarının bozulmuş olması olasıdır (Pamuk, 1999: 51).

⁶⁰ Erken dönem Osmanlı sikkeleri yanında İsfendiyar ve Eretna Beyliklerinin sikkeleri üzerinde incelemeler yapan Philip Remler, bu üç beyliğin sikkeleri arasında sıkı bir ilişki olduğu yönünde bir tez savunmuştur. Buna göre sikkelerin her iki tarafındaki ifadelerin yerleştiriliş biçimleri ve kullanılan desenler dikkate alındığında bu beylikler arasında ortak bir para topluluğu kurulmuş olabileceğini iddia etmektedir. Osmanlılar 1360'lardan itibaren kendi sikkelerinin desenlerini kendileri yapmışlardır, ancak İsfendiyar ve Eretna beylikleri 1380'lere kadar İlhanlı sikke desenlerini kullanmaya devam etmişlerdir. Söz konusu üç beylik için sikke desenleri benzemekle beraber, sikke ağırlıkları birbirinden farklıdır. Dolayısıyla eğer Remler tarafından iddia edildiği gibi bir para ortaklığı varsa bile, bu ortaklığı iktisadi düzeyde değil simgesel bir ortaklık olarak düşünmek daha doğrudur. Remler'in bu iddiasından farklı olarak Konstantin Zhukov tarafından Remler'den esinlenilerek yapılan araştırmalar, Batı Anadolu'da Osmanlılar, Karesi ve Saruhan beylikleri arasında bir para topluluğunun olduğunu göstermektedir. Bu topluluk 1390'larda Osmanlıların bölgeyi fethetmelerine kadar devam etmiştir. Bu para topluluğunda ise sikkelerin ağırlıkları birbirine çok yakındır, bu nedenle birbirleri yerine kullanılabilirlerdir. Para konusunda kullanılan ortak standartlar, beylikler arasında yakın iktisadi ve ticari bağların olduğunun bir göstergesidir. Bu nedenle bu para topluluğunu iktisadi bir topluluk olarak düşünmek gerekmektedir (Pamuk, 1999: 35).

Tablo 3.1: Akçenin Gümüş İçeriği ve Kuru, 1326-1444

Yıllar	100 dirhemden kesilen akçe	Akçenin Ağırlığı (gram)	Venedik dükası karşısındaki kuru	Hesaplanan Altın/Gümüş oranı
1326	265 ⁶¹	1,15	30-32	-
1327	265	1,15	30-32	9,3 (9,71)
1360	260 ⁶²	1,18	30-32	9,3
1388	255	1,18	30	9,0
1400	255	1,20	32	9,7
1410	265 ⁶³	1,15	35	10,2
1420	255	1,18	35	10,5
1431	260 ⁶⁴	1,18	35-36	10,6 (11,98)
1432	260	1,18	35-36	10,6 (11,98)
1444	290	1,06	39-40	10,6

Kaynak: Pamuk, 1999: 52

*Tablodaki bilgilerle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri, kuruluş devrine ait akçenin ağırlığına ilişkin olarak verilerin sınırlı olması nedeniyle sütun 2'deki verilerin çoğunluğunun (100 dirhemden kesilen akçe) sütun 3'deki ağırlıklardan türetilmiş olduğudur. Ayrıca devlet darphanelere akçenin standartları ile ilgili talimatlar göndermiş olsa bile, darphanelerin bu standartları ne ölçüde izledikleri belli değildir. Devletin darphaneler üzerindeki denetiminin zaman ve mekâna göre farklılıklar göstermesi ve teknolojik kısıtlamalar nedeniyle sikkelerin ağırlık ve ayarları farklılıklar göstermiştir. Venedik dükasının ağırlığı 3,559 gram, ayarı binde 997'dir (Pamuk, 1999: 52).

**15. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da altın/gümüş oranı yaklaşık 10'dur (Pamuk, 1999: 52).

***Yukarıdaki tabloda 1327 ve 1432 yıllarına ait verilerin tümü ile hesaplanan altın/gümüş oranı sütununda parantez içinde yer alan değerler Sahillioğlu (1965: 12)'nden alınmıştır. Sahillioğlu (1965: 12)'nin bu çalışmasında altın ve gümüş arasındaki mübadele oranları hesaplanırken, altın ve gümüşten darp edilen paraların ağırlıkları ve kurları kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 11).

Yukarıdaki tabloda 1326-1444 yılları arasında akçenin değerinde yapılan değişiklikler çeşitli açılardan ele alınmıştır. Buna göre bu dönemde akçenin ağırlığı yüzde 7 düzeyinde azalmıştır. Aynı dönemde kur yüzde 25 yükselmiş, akçenin Venedik dükası karşısındaki değeri ise yüzde 30 oranında düşmüştür. Akçenin dış değeri, iç değerine göre

⁶¹ Akdağ (2010: 357) Orhan Bey tarafından kestirilen ilk akçenin 100 dirhem gümüşten 260 adet olarak kesildiğini ve akçenin darphaneden ilk çıktığında aşınmadan ya da kırılmadan 6 kat (1,3 gram) ağırlığında olduğunu belirtmiştir (Akdağ, 2010: 357).

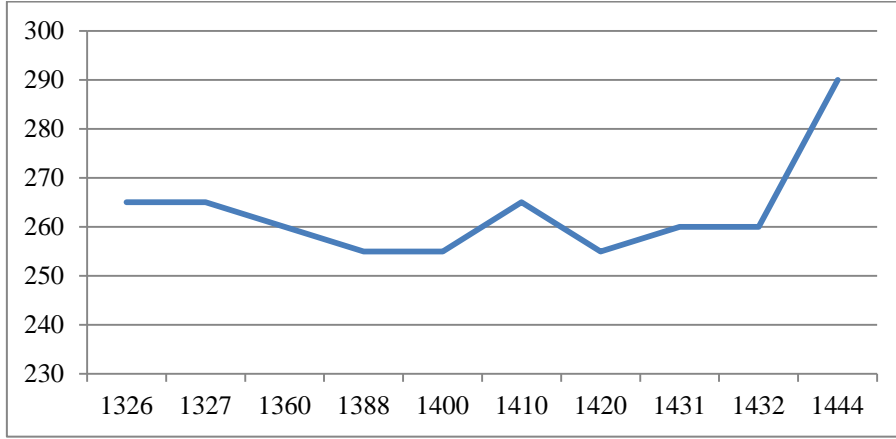
⁶² Akdağ (2010: 359) I. Murad döneminin (1362-1389) başlarında 100 dirhemden kesilen akçe sayısının 240 olduğunu belirtmiştir.

⁶³ Akdağ (2010: 359) Süleyman Çelebi tarafından kesilen akçelerin 100 dirhemden 300 akçe çıkacak şekilde olduğunu belirtmiştir.

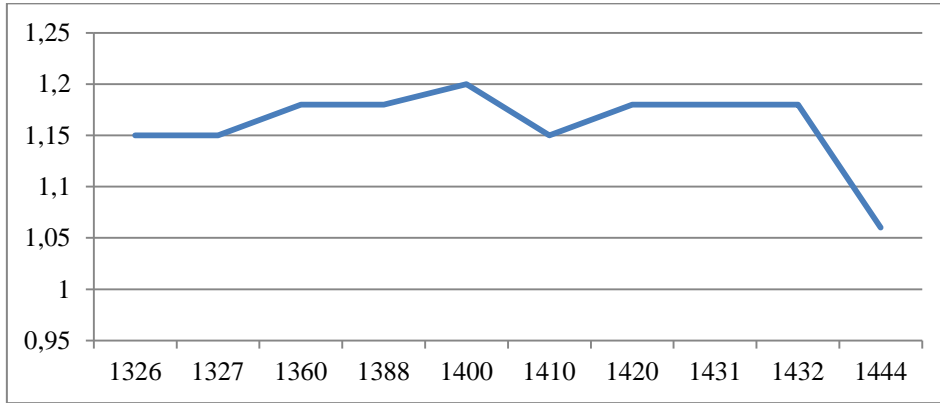
⁶⁴ Akdağ (2010: 359) 1431'de 100 dirhemden kesilen akçe sayısının 270 olduğunu belirtmiştir.

daha fazla düşüş göstermiştir. Aşağıda yukarıdaki tabloda yer alan verilere bağlı olarak akçenin değerinde meydana gelen değişikliklerin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

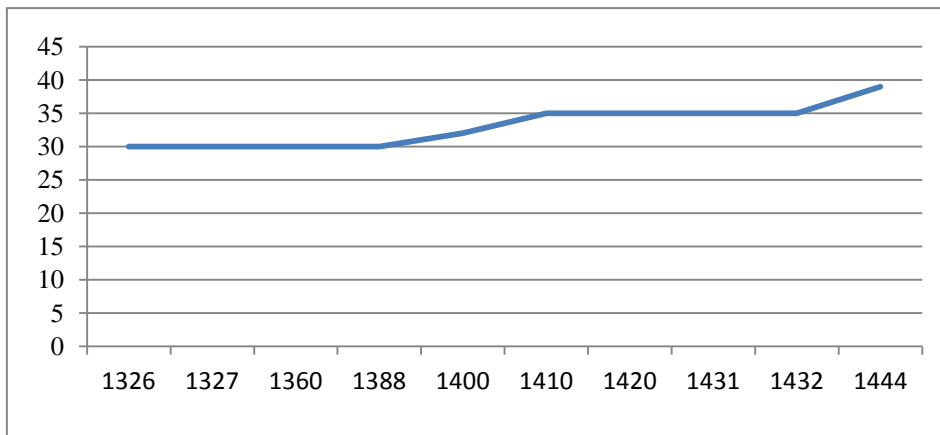
Şekil 3.1: 100 Dirhemden Kesilen Akçe, 1326-1444

Şekil 3.2: Akçenin Ağırlığı, 1326-1444

Şekil 3.3: Venedik dükası karşısındaki kuru, 1326-1444

I. Murad döneminde (1362-1389) ve fetihlerin çok arttığı XIV. yüzyılın son 25 yılı içinde akçedeki gümüş miktarı artmıştır (Akdağ, 2010: 333). Bu durum I. Murad döneminde devletin mali durumunun düzeldiği ve hazine ve memleketin daha çok gümüş madenine sahip olduğunun göstergesidir (Akdağ, 2010: 359).

I. Bayezid'in (1389) hükümdarlığından itibaren ise gümüş vezninde düşme başlamıştır (Akdağ, 2010: 333) ve bu düşüşte bu dönemde yaşanan mali darlığın etkisi olduğu söylenebilmektedir (Akdağ, 2010: 359).

Ankara Savaşı yenilgisinden sonra 1403-1411 arası dönemde mali bunalımın etkisiyle akçelerin vezni düşmüştür. 1410'dan sonra mali düzelmeye işaretleri olarak bir miktar artış olmuş, ancak bu durum uzun sürmemiş (Akdağ, 2010: 358), tekrar düşüş yaşanmıştır (Akdağ, 2010: 359).

II. Murad'ın hükümdarlığı döneminde geleneksel olarak altın ve gümüş paralara verilen değer, paranın değerinin istikrarını korumasını ve bakır para miktarının makul seviyelerde tutulmasını sağlamıştır (Babinger, 2013, 80). II. Murad H. 824/1421 ve H. 835/1432 tarihlerindeki sikke tecdidlerinde sikkenin vezinleri değiştirilmemiş, ancak ikinci cülusunda (H. 849/1445) oğlu II. Mehmed'in tağşişi nedeniyle azalan akçenin veznini muhafaza etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 40).

3.2. II. MEHMED DÖNEMİ: 1444-1481

3.2.1. Dönemin Genel Özellikleri

II. Mehmed dönemi Osmanlı para tarihi açısından ender rastlanan koşullar altında yine ender rastlanan devlet uygulamalarının görüldüğü ve bu açıdan da diğer dönemlerden çeşitli farklılıklar gösteren bir dönemdir. Osmanlı Devleti bu dönemde müdahalecilik anlayışı çerçevesinde mali, iktisadi ve parasal uygulamalara gitmiş ve bu uygulamalarıyla daha sonraki dönemlerden farklılaşmıştır (Pamuk, 1999: 45).

II. Mehmed Konstantinopolis'i fethederek eski Roma İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirip (Vatin, 1995: I, 102) Bizans mirasını elde etmeyi başarmış, ancak diğer taraftan Türk ve Müslüman mirasını da göz ardı etmeyerek (Vatin, 1995: I, 99), Balkanlar'da

Bosna-Hersek'e kadar uzanan toprakları, kuzeyde Kırım'ı, doğuda da Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alacak şekilde izlediği fetih politikasıyla (Pamuk, 1999: 64) Osmanlı Devleti'ni üç kültürü tutarlı bir bütünlük içinde bir araya getiren (Vatin, 1995: I, 99) evrensel boyutlarda bir imparatorluk haline getirmiştir (Vatin, 1995: I, 102). Türkçe adıyla İstanbul⁶⁵ denilen bu şehre 30 Mayıs 1453 tarihinde giren II. Mehmed şehrin tahribata uğramasına engel olmak için yasanın tanıdığı üç günlük süre dolmadan yağmaya son vermiş ve 40000 kişilik şehrin nüfusunu artırmak, şehre eski parlak günlerini yeniden kazandırmak için faaliyetlere başlamıştır (Vatin, 1995: I, 107).

Yeni topraklar fethederken Doğu Akdeniz'de izledikleri ticaretin geliştirilmesi, kara ve deniz ticaret yollarının denetim altına alınması stratejisinin önemli bir parçası olarak (Pamuk, 1999: 64) Osmanlıların elindeki eski toprakları da tekrar ele geçirmeye ve Anadolu ile Rumeli'yi ve Karadeniz ile Ege Denizi'ni denetim altına alarak güvenliği sağlamaya çalışmıştır (Vatin, 1995: I, 99). Uzun mesafeli ticaretin gelişmesi, bir taraftan yerel piyasalardaki mal arzını artırması, diğer taraftan devlete vergi geliri sağlaması açısından yararlı olmuştur. Bu çerçevede Osmanlılar amaçlarına askeri nedenleri de dahil ederek Ege ve Adriyatik denizlerindeki filolarını güçlendirmişlerdir. Ayrıca Karadeniz bölgesi ve Anadolu üzerinden İran'a ulaşan ticareti desteklemişlerdir⁶⁶ (Pamuk, 1999: 64).

Bu dönemde alınan çeşitli önlemlerle merkezi hazinenin gelirlerinde büyük artışlar sağlanmıştır. Bu çerçevede vergilerin artırılması (Pamuk, 1999: 46); tuz, sabun ve mum gibi temel mallarda ve bunların özel tüccarlara satışında devlet tekellerinin yaratılması; özel ve vakıf mülkiyetindeki topraklara ve diğer mallara el konulması⁶⁷ (Shaw, 1982: 96); ayrıntılı bir şekilde hazırlanan kanunnamelerle imparatorluğun önde gelen kentleri olan Bursa, Edirne ve İstanbul'da günlük iktisadi yaşamın sıkı bir denetim altına alınmaya çalışılması gibi sert önlemlere başvurulmuştur. Ayrıca diğer devletler ile Osmanlı

⁶⁵ Babinger (2013: 103) İstanbul sözcüğünün Rumca şehrin içine demek olan "is tin polin"den geldiğini ifade etmiştir.

⁶⁶ Bu politikalar Doğu Akdeniz'deki ticaret yolları üzerinde hegemonya sahibi olan Venedik ile çatışmalara yol açmış ve 1463'ten 1479'a kadar süren Osmanlı-Venedik Savaşı'nın nedenini teşkil etmiştir.

⁶⁷ Vakanüvislere göre 20.000 civarında arazi parçası ve köy önce devlet mülkiyetine geçirilmiş ve daha sonra da tımar olarak sipahilere verilmiştir (Pamuk, 1999: 36).

Devleti'ne bağlanan yönetimlerden alınan vergiler ve fetihlerin de bu konuda katkısı olmuştur⁶⁸ (Pamuk, 1999: 46-47).

II. Mehmed merkezileşme adına giriştiği askeri çabalar dışında hukuki, siyasi ve ekonomik açıdan da çaba göstermiştir (Vatin, 1995: I, 128). Siyasi açıdan merkezi bürokrasi ile yeniçeri ordusunun gücü artırılarak taşradaki Türkmen aristokrasisinin gücüne önemli bir darbe vurulmuştur (Pamuk, 1999: 46). Hukuki açıdan, saltanatının son yıllarında kendisi tarafında koyulan kanunlar yanında, kendinden önceki hükümdarlar tarafından getirilen kanunlar ile fethedilen bölgelerdeki kanunlar da kullanılarak dinden bağımsız kanunlar derlenmiş ve bu kanunname'de ceza hukuku, mali rejim, tımar sahiplerinin yükümlülükleri ve sultanın uyruklarının statüsü gibi konular işlenmiştir⁶⁹ (Vatin, 1995: I, 128). II. Mehmed döneminde çıkarılan kanunname üç dizi altında toplanmıştır. 1453-1456'da yayımlanan birinci ciltte uyrukların durum ve yükümlülükleri, 1477-1478'de yayımlanan ikincisinde Osmanlı Devleti'nin ve yönetici sınıfının örgütlenmesi ve hükümdarlığın sonlarına doğru çıkarılan sonuncusunda ise ekonomik örgütlenme, mülkiyet ve vergilendirme konuları yer almaktadır (Shaw, 1982: 98).

3.2.2. Dönemin Parasal Özellikleri

3.2.2.1. Altın Para: Sultani

Altın para kesmek bir devletin güç (kudret) ve zenginliğinin artışının bir göstergesidir⁷⁰ (Artuk, 1976-77: 3).

Osmanlılar İstanbul'un fethinden bir süre sonra İstanbul, Edirne ve Serez'deki darphanelerde⁷¹ resmi standartlarda Venedik dükası darp etmeye başlamışlar ve bu sikkelerin üretiminden birtakım yararlar sağlamışlardır⁷². Bu yararlardan bir tanesi,

⁶⁸ Venedikliler tarafından hazırlanan bir listeye göre Osmanlıların bu dönemde kendilerine bağlı devlet ya da yönetimlerden aldıkları yıllık vergi miktarları: Bosna-Hersek 18.000, Eflak 17.000, Boğdan 6.000, Pontus 3.000, Kefe 3.000, Amasra ve Sinop 14.000 altın dükadır (Pamuk, 1999: 47).

⁶⁹ Bu kanunun özgün tarafı iç savaşları önlemek adına tahta çıkanlara tahtın yasal varislerini öldürme şeklinde halihazırda uygulamada bulunan kuralı yasalastırmasıdır (Vatin, 1995: I, 128).

⁷⁰ Arapça'da altın paraya "nazar" denilmektedir (Artuk, 1976-77: 3).

⁷¹ Bu darphanelerin işletme hakkı, akçe üreten darphanelerinkinden ayrı olarak satışa çıkarılmıştır (Pamuk, 1999: 66).

⁷² Çeşitli Güney ve Doğu Avrupa kaynaklarında, 1425'lerden itibaren İtalya, Eflak ve Boğdan, Ukrayna ve Karadeniz kıyılarında "Türk" altın dükalarının tedavül ettiği bilgileri yer almaktadır. Bunlar Osmanlılar

piyasalarda yaygın olarak kabul gören bir sikkenin dolaşımını artırarak ticarete sağladıkları destektir. Bir diğeri, Frengi florisi üreten darphanelerin iltizam bedellerinde elde edilmiş bilgilere göre, üretilen sikkelerin altın içerikleri Venedik'te üretilenlerden eksik olmamakla beraber darphaneler ve devletin elde ettikleri kardır. Ve sonuncusu, kendi dükalarını basarak düşük kaliteli dükaları tedavülden kaldırma amacına ettiği hizmettir (Pamuk, 1999: 66; Tabakoğlu, 2005: 300).

Osmanlıların kendi adlarına bastıkları ilk Osmanlı altınları H. 882/1477-1478 yılında⁷³ İstanbul'da darp edilmiş (Pamuk, 1999: 66) ve Selçukî altınları gibi “sultani⁷⁴” ismiyle anılmış, “Sikke-i Hasse” ya da “Hasene-i Sultaniye⁷⁵” isimlerinin kullanıldığı da olmuştur⁷⁶ (Sahillioğlu, 1958: 108). Darphaneye götürülen saf 100 miskal altından 129 adet sikke kesilip, dördü darphane resmi ve darp ücreti olarak alınıp, geriye kalan 125 adedi sahibine teslim edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 11). Daha sonra sultaninin piyasalarda tutmasıyla beraber 100 miskal altından 130 sultani üretilmeye başlanmıştır (Pamuk, 1999: 68). Ya da başka bir deyişle, 100 adedi 110 dirhem ağırlığında olmak üzere her biri bir dirhem bir kırat iki habbe ağırlığında ve 23 ½ ayarındadır (Artuk, 1956: 3). Sultaniler Venedik dükası standartlarına göre kesildikleri için 3.559 gram ağırlığında olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 110). Her sultani 18,5 veya 18 karattır. 16. ve 17. yüzyıl boyunca sultani Fatih'in vezni ile eksiksiz olarak darp edilmiştir ve söylenişte ve yazışta dikkat edilmeyen kesirlere darp işinde azami dikkat sarf edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 110). Ağırlıkları ve altın içerikleri bakımından sultaniler düka ve Akdeniz çevresindeki diğer devletlerin altın sikkeleri standartlarında olmuştur⁷⁷ (Pamuk, 1999: 70) ve bu standartlar 17. yüzyıl sonlarına kadar değişmemiştir (Pamuk, 1999: 77).

tarafından basılan florin ya da dükalar olabileceği gibi, Avrupalıların üzerlerindeki Arap harfleri nedeniyle Osmanlı altını sandıkları eşrefiler de olabilir (Pamuk, 1999: 65-66).

⁷³ Sultaninin bu tarihte darp edilmesinin nedenlerinden biri Venedik'le yapılan barış antlaşması sayesinde beklenmedik bir altın akışının başlamış olmasıdır (Babinger, 2013, 315).

⁷⁴ Pere (1968: 16)'da ilk Osmanlı altın parasının 1477'de darp edildiğini ve II. Mehmed döneminde bu altın sikkelere özel bir isim verilmediğini ifade etmektedir.

⁷⁵ “Hasene” altın para anlamında kullanılmaktadır (Sahillioğlu, 1958: 108).

⁷⁶ Beldiceanu (1995: I, 154) en eski altın paraların II. Murad'ın hükümdarlığında 1425 yılında darp edildiğini bildirmiştir.

⁷⁷ Osmanlıların bu pragmatik davranışlarının arkasındaki sebep, Venediklilerle Doğu Akdeniz egemenliği için girdikleri askeri mücadele yanında her yönden rekabet gütmeleri ve Akdeniz çevresi ve Avrupa'nın pek çok bölgesinde uzun mesafeli ticarete kullanılan temel ödeme aracının düka ve düka standartlarındaki altın sikkeler olması dolayısıyla başka standartlardaki altın sikkelerin yaşama şansının olmadığını bilmeleridir (Pamuk, 1999: 67).

Sultaninin altın içeriği ve düka karşısındaki kuru 16. yüzyıl sonlarına kadar bire bir kalmıştır (Pamuk, 1999: 67). Sultani ve diğer altın sikkelerin akçe cinsinden ifade edilen değerleri 19. yüzyıla kadar piyasalarda belirlenmiştir. Ancak devlete yapılan ödemelerde sultanilerin hangi kur değeri üzerinden kabul edileceği ayrıca ilan edilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar resmi kur değerleri ile piyasada oluşan kur değerleri birbirine eşit ya da çok yakın olmuştur (Pamuk, 1999: 67).

16. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar sultani üretimi sınırlı kalmıştır (Pamuk, 1999: 67). Sultani altın parası darp edildikten sonra da Venedik dukaları üzerlerine “sahh” damgası vurulmak suretiyle tedavülde bulunmuştur⁷⁸ (Artuk, 1956: 3).

3.2.2.2. Gümüş Para: Akçe

II. Mehmed döneminde on beş ayrı darphanede akçe üretilir hale gelinmiştir⁷⁹ (Pamuk, 1999: 38). Bu dönemde üretilen 10 akçelik gümüş sikkeler ise yalnızca birkaç darphanede ve belirli yıllarda basılmış ve hacimleri sınırlı kalmıştır (Pamuk, 1999: 76).

3.2.2.3. Bakır Para: Mankur

II. Mehmed döneminde 1477’de (Artuk, 1956: 4) biri 3,207 diğeri 1,069 gram ağırlığında bakır paralar darp edilmiştir (Beldiceanu, 1995: I, 154). Bunların büyüklerinin ağırlığı bir dirhem bakırdan bir mankur olacak şekilde ve 1 akçe = 8 mankur ve küçüklerinin ağırlığı ise bir dirhem bakırdan üç mankur halinde ve 1 akçe = 24 mankur düzeyindedir (Sahillioğlu, 1958: 124). Bu mankurların yarım dirhem ağırlığında olanlarına yarım mankur, rub’iyelere (dörtte bir ağırlığında olanlara) ise cırık mankur denilmiştir. Buna göre dört cırık mankur bir tam mankur olduğu için bir akçeyi geçen sekiz mankur, 32 cırık mankur etmektedir (Artuk, 1956: 4).

⁷⁸ Ayrıca başka yabancı paralar da tedavülde bulunmuştur. 14. yüzyılın ilk yarısında düka ve florinden önce Batı Anadolu’da İtalyan şehir devletlerinin küçük *gigliatti* adı verilen gümüş sikkeleri tedavül etmiştir (Pamuk, 1999: 72).

⁷⁹ Anadolu’daki darphaneler; Bursa, Amasya, Ayasuluk, Tire, Konya, Kastamonu ve Canca (Gümüşhane/gümüş madeni yakınındadır)’dir. Balkanlar’daki darphaneler; Serez, Novar (Novo Brdo) ve Üsküp’tür (önemli madenlerin yakınında kurulmuşlardır). Bunlar dışındakiler Edirne ve Konstantiniye’dir (Pamuk,1999:38).

3.2.3. Dönemin Tağışları

II. Mehmed dönemi yeni fetihlerin çokluğu ve devlet yönetimi bakımından üstün bir dönem olarak kabul edilmekle birlikte (Akdağ, 2010: 533), tağışlara yaklaşım açısından diğer dönemlere göre eşsiz olma niteliği göstermektedir (Pamuk, 1999: 45). II. Mehmed birinci ve ikinci cülusundan sonra her on yılda bir tağış baş vurmuş, saltanatının sonlarına doğru ise bu süreyi her beş yılda bir indirmiştir. II. Mehmed'in tağışları H. 848/1444 yılında ilk cülusunda, H. 855/1451 yılında ikinci cülusunda, daha sonra H.865/1460-1461, H.875/1470-1471⁸⁰, H.880/1475-1476, H.886/1481 yıllarında olmak üzere toplam altı kere yapılmıştır. Her tağış işlemiyle beraber 100 dirhem gümüşten üretilen akçe miktarı artırılmış ve bir akçelik gümüş sikke giderek küçülmüştür (Pamuk, 1999: 51-55). Bu işlemler sonucunda akçenin gümüş içeriği toplam olarak yüzde 30 oranında azaltılmıştır (Pamuk, 1999: 45).

Tablo 3.2: Akçenin Gümüş İçeriği ve Kuru, 1444-1481

Yıllar	100 dirhemden kesilen akçe	Akçenin Ağırlığı (gram)	Venedik dükası karşısındaki kuru	Hesaplanan Altın/Gümüş oranı
1444	290 (293)	1,06 (1,012)	39-40	10,6
1451	305	1,01 (0,980)	40-41	10,4
1460	320	0,96 (0,931)	42-43 (40)	10,3 (10,46)
1470	330	0,93 (0,875)	44	10,4
1475	400	0,77 (0,825)	45	8,8
1481	410	0,75 (0,768)	46	9,0

Kaynak: Pamuk, 1999: 52.

*Bu tabloda yer alan veriler için tablo 3.1'de yapılan açıklamalar ve hesaplama yöntemleri geçerlidir (Pamuk, 1999: 52).

** Akçenin ağırlıklarının yer aldığı sütunda parantez içinde yer alan değerler Sahillioğlu (1958: 41)'ndan alınmıştır.

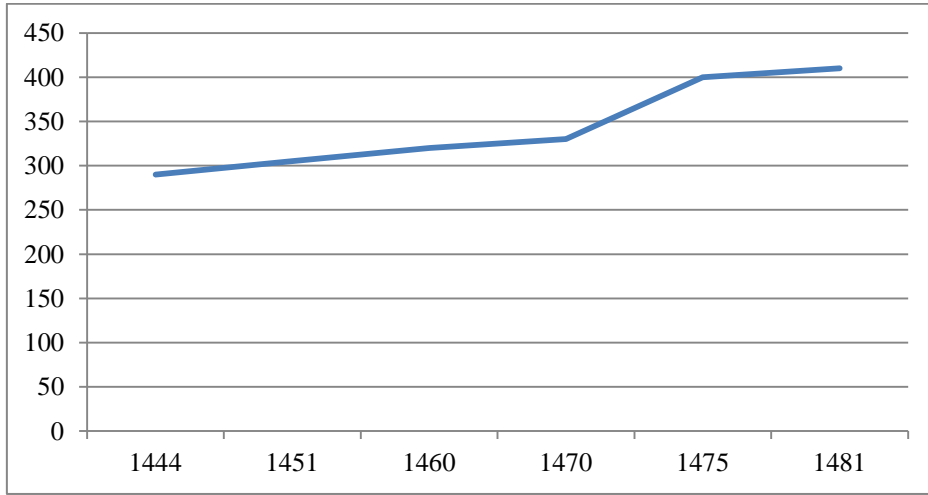
*** Sahillioğlu (1958: 41)'nda akçenin Venedik dükası karşısındaki kuru için 1460 yılı için 40 akçe, 1462 yılı için ise 42-43 akçedir. 1462'de florin II. Mehmed'in 1460'da tecdid ettiği sikkelerin değeri üzerinden hesaplanmıştır. Yine aynı çalışmada 1479 yılı için 45,5 akçe kur tespit edilmiştir. 1481-1486 arasında florinin değeri 47 akçe düzeyinde kalmıştır (Sahillioğlu, 1958: 44).

**** 100 dirhemden kesilen akçenin yer aldığı sütunda yer alan parantez içindeki değerler ise Akdağ (2010: 360)'dan alınmış değerlerdir. Aynı çalışmada 1462 yılı için 315 ve 1471 yılı için 330 değerleri yer almaktadır.

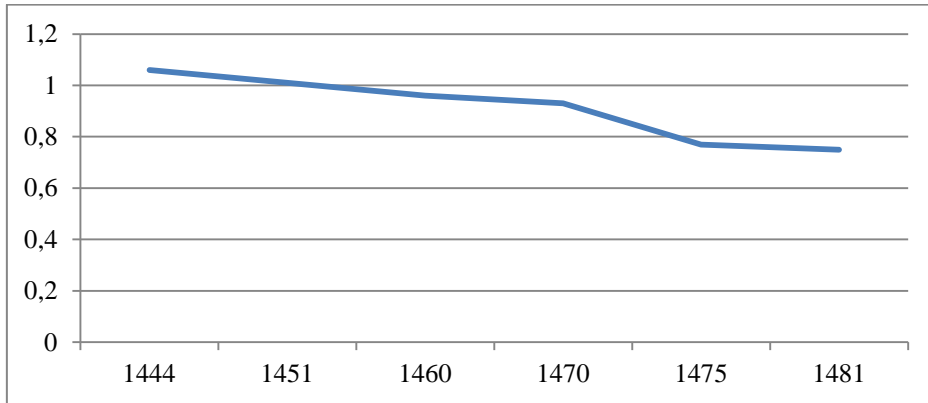
⁸⁰ "...Ve akçe evvelki kanun üzere ve nakd dirhemden üç yüz otuz akçe kesile ki, adı Muhamed Hani ola, amma bu akçe veznesi mezkûr hurde akçenün onı veznesince ola..." 1470-71 tarihli "Darphâne Beratı Hükmü"nden Seçmeler (Pamuk, 1999: 254)

Yukarıdaki tabloda II. Mehmed döneminde yapılan taşışlar yer almaktadır. 1444-1451 yılları arasında akçenin toplam ağırlık kaybı yaklaşık yüzde 30 düzeyinde gerçekleşmiştir. Venedik dükası kuru yüzde 15 düzeyinde yükselmiştir. Akçenin değer kaybı ise yüzde 13 olarak gerçekleşmiştir. II. Mehmed'in ilk cülusunda akçe, ağırlığının yüzde 10'unu kaybetmiştir. İkinci cülusunda ve 1460 yılında ise akçenin ağırlığı yaklaşık olarak yüzde 4 düzeyinde düşüş göstermiştir. 1470 yılında akçenin ağırlık kaybı yüzde 3 oranında olurken, 1475 yılında yüzde 17 olarak gerçekleşmiştir. II. Mehmed'in son yılı olan 1481 yılında ise yüzde 2 düzeyinde bir düşüş meydana gelmiştir. Aşağıda, yukarıdaki tabloda yer alan veriler grafiğe dönüştürülmüştür.

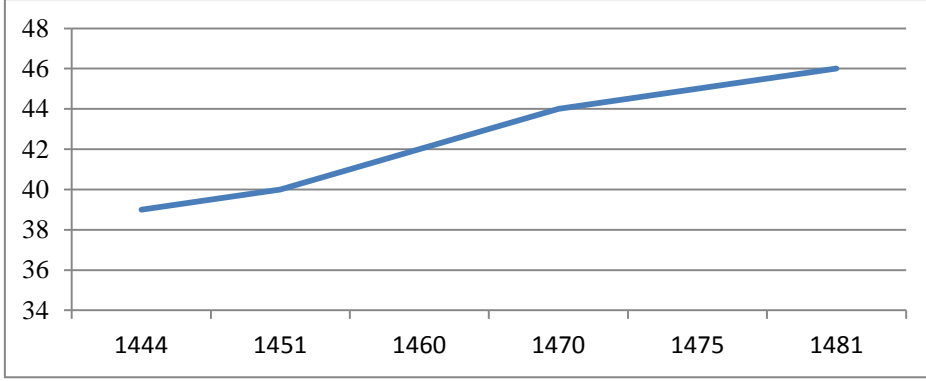
Şekil 3.4: 100 Dirhemden Kesilen Akçe, 1444-1481

Şekil 3.5: Akçenin Ağırlığı, 1444-1481

Şekil 3.6: Venedik dükası karşısındaki kuru, 1326-1444

Bu tağşişlerin ardından daha önceki dönemdeki ağır vezinli akçelere dönmek tekrar mümkün olmamıştır. Bu durum fetihler ve ülke sınırlarındaki büyük boyutlu genişlemelerin sağladığı uygun iktisadi koşullara rağmen, Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadi darlığın önlenemediğinin bir göstergesidir (Akdağ, 2010: 360).

II. Mehmed döneminde tağşişlerden elde edilen kazancın yanında halkın darphaneye getirdiği her 12 akçe için 10 akçe verilerek toplanan gümüşün ticari değeri esas tutulmuş ve böylece hazine için yüzde 17 civarında vergi alınmıştır. Ayrıca yeni akçe çıktığında da eski akçe yasaklanmış ve halkın elindeki akçe darphanede ticari değer üzerinden hesaplanmıştır (İnalçık, 2010: 169).

II. Mehmed döneminde gümüş akçenin sıklıkla tağşiş edilmesine karşılık bu dönemde tedavüle giren sultaninin altın içeriği sabit tutulmuştur. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan biri sultaninin uluslararası piyasalarda kabul görebilmesi için diğer altın sikkelerin standartlarını izlemesi gerekliliğidir. Diğer devletlerin yükümlülüklerinin neredeyse tümü gümüş akçe üzerinden ifade edildiği için, sultaninin altın içeriğinin düşürülmesinin devlete sağlayacağı yüksek bir mali kazancın olmamasıdır (Pamuk, 1999: 79).

3.2.3.1. Tağışların Nedenleri

1. II. Mehmet döneminde uygulanan tağışlar Cipolla tarafından açıklanan ilk üç neden çerçevesinde değerlendirilebilmektedir⁸¹. Bu dönemdeki tağışların en önemli nedeni, merkezi hazine için ek gelir sağlamaktır. Devletin askerlere, memurlara ve kendine mal satan kesimlere parasal yükümlülükleri bulunmaktadır. Temel hesap birimi akçe olduğu için tağışlar, devletin gümüş cinsinden yükümlülüklerini azaltmakta veya eş deyişle aynı miktar gümüş ile daha fazla ödeme yapma imkânı sağlamaktadır (Pamuk, 1999: 55-56).

a. Bu dönemde hazineye ek gelir sağlama gerekliliğinin en önemli nedenlerinden birini fetihler oluşturmaktadır (Beldiceanu, 1995: I, 150) ve devlet gelirlerinin büyük kısmı giderek daha masraflı hale gelen seferlere harcanmıştır (Babinger, 2013, 306). Bunlar içinde en önemlisi kuşkusuz İstanbul'un fethidir. Fethin ardından ise II. Mehmed imparatorluğun müstakbel başkentine eski ihtişamını kazandırmak ve merkezi idaresini güçlendirmek adına harcamalarda bulunmuştur (Babinger, 2013, 111). İstanbul'un imarı için vakıflardan da yararlanılarak ev, köprü, suyolları, kanalizasyon şebekeleri, sokak kaldırımları (Shaw, 1982: 95), surlar (Vatin, 1995: I, 108) onarılmış ve yenileri yapılmıştır (Shaw, 1982: 95). Ayrıca Kapalıçarşı, Eski Saray, Top Kapı Sarayı, medreseler, imarethaneler, hanlar, hamamlar, camiler, çeşmeler inşa edilmiş (Yalçın, 1979: 52), camilerin çevresinde yüksek eğitim, tıp, hayır işleri ve ticaretten oluşan külliyelerden birini kurmak üzere emir verilmiştir (Vatin, 1995: I, 108) ve böylece İstanbul şeneltirilmiştir (Beldiceanu, 1995: I, 161). Yine aynı kapsamda Konstantiniyye sakinlerinden pek çok insanın fetihten sonra köle edilip götürülmesi nedeniyle ciddi biçimde azalan şehir nüfusunun eski haline getirilmesi için birtakım faaliyetler yürütülmüştür (Babinger, 2013, 111). Bu amaçla iktisadi yaşam için gerekli olan zengin tacir ve zanaatkarlar ile sanayi kenti olan Bursa'nın zengin sakinleri göçe zorlanmıştır⁸² (Vatin, 1995: I, 108). Fethedilmiş şehirlerin İstanbul'a yollanan sakinlerinin her biri ayrı bir semte yerleştirilmiş ve oturdukları yerlere kendilerine uygun isimler verilmiştir. Örneğin Selanik'ten ticari

⁸¹ Bu dönemde devlet darphaneleri denetleyebilmiştir. Ayrıca tedavüldeki sikkelerin eskimesi ya da küçülmesi uzun vadede ve yavaş gerçekleşen bir süreçtir. Dolayısıyla bu iki neden II. Mehmed döneminde yapılan tağışları açıklamakta kullanılamaz. (Pamuk, 1999: 55).

⁸² İstanbul'a getirilenlerin yerleştirildiği evlere kısa zaman sonra mukataa koyulmuş, bu durum halkı zor duruma sokmuştur. Bunun üzerine padişah, daha önce böyle bir uygulama yapılmadığı gerekçesiyle bu uygulamadan vazgeçirilmiştir (Atsız, 1985: 139) ve evler mülk olarak verilmiştir. Ancak daha sonra mukataa uygulaması tekrar getirilmiştir (Atsız, 1985: 140).

becerileri ile şehrin eski refahına kavuşmasına büyük katkı sağlayacaklarına inanılan çok sayıda Yahudi aile getirilmiştir. Yıllarca süren bu uygulamayla her yeni fethin ardından aynı işlem gerçekleştirilmiştir (Babinger, 2013, 104). Bu uygulamalar sayesinde 1453'te 40-50 bin civarında nüfusa sahip olan başkent, fetihden yirmi beş yıl sonra imparatorluğun yeni başkenti 60-70 binlik bir nüfusa sahip hale gelmiştir (Babinger, 2013, 305).

b. İstanbul'un fethinden sonra da fetihler devam etmiştir. II. Mehmed 26 Ekim 1461'de Karadeniz'in Anadolu kıyılarının tümüne sahip olarak Edirne'ye dönmüştür (Vatin, I, 1995: 116). 1462-1470 yılları arasında ise Venedik ile anlaşmazlık ve kimi galibiyet kimi de mağlubiyet ile sonuçlanan savaşlarla geçmiştir (Vatin, 1995: I, 117-119). Diğer taraftan 1463-1474 yılları arasında Karamanoğulları ile Akkoyunlularla yaşanan savaşlar olmuştur (Vatin, 1995: I, 120). Elde edilen başarılarından sonra II. Mehmed yüzünü tekrar Hıristiyanlara çevirebilmiştir (Vatin, 1995: I, 122) ve 1479 yılına gelindiğinde Venedik ile mali açıdan 100.000 dükalık bir borç ve Osmanlı toprakları içinde elverişli koşullarda ticaret serbestliği karşılığında her yıl 10.000 dükalık ödeme karşılığında anlaşılmıştır (Vatin, 1995: I, 124).

c. Savaşlarda başarının sağlanabilmesi adına yeniçerilerin sayısı 6000'e çıkarılmış, Ortaçağ'ın savaş yöntemlerini geride bırakan (Beldiceanu, 1995: I, 163) ordu ve donanma kurulmuştur (Shaw, 1982: 96).

d. II. Mehmed askeri ve siyasal çalışmalara mali destek sağlamak için vergilendirilebilecek bir servet birikimi oluşturmak amacıyla imparatorluğu ekonomik açıdan da geliştirmeye çalışmış ve bu kapsamda yerli sanayi ve iç ticaretin gelişimini de teşvik etmiştir (Shaw, 1982: 95).

e. II. Mehmed yönetimi, güçlü bir hazineyi hükümdar için önemli bir iktidar ve bağımsızlık kaynağı olarak görmüş olduğu için elde edilen yeni gelirler hemen harcanmamış ve hazinede büyük rezervler biriktirmek tercih edilmiştir. Bu amaca hizmet adına tağşişlerden de yararlanılmıştır (Pamuk, 1999: 46-47).

2. Gümüş darlıkları nedeniyle tedavüldeki para miktarını artırma gereği, tağşişlerin temel amaçlarından birini teşkil etmiştir (Pamuk, 1999: 45). Osmanlı tarihinde yaşanan uzun

dönemli gümüş kıtlıklarının ikincisi II. Mehmed dönemine rastlamaktadır⁸³ (Pamuk, 1999: 48; Babinger, 2013, 80). Ortaçağın sonlarında değerli maden ve sikke darlıkları sıklıkla karşılaşılan bir sorundur ve büyük ölçüde dünyanın diğer bölgelerine karşı oluşan ticaret dengelerine ve değerli madenlerin piyasadan çekilerek yastık altına girmeleriyle (iddihar) ilişkilidir. Bundan başka eski madenlerin kapanması, tedavüldeki sikkelerin eskimesi ve eski sikkeler tekrar basılırken ortaya çıkan kayıplar da değerli maden kıtlıkları konusunda bir ölçüde belirleyici olmuştur⁸⁴ (Pamuk, 1999: 48). Ayrıca II. Mehmed tarafından yürütülen bütçede fazla verme ve rezerv biriktirme politikası ekonomide yaşanan değerli maden kıtlıklarını da şiddetlendirmiştir⁸⁵ (Pamuk, 1999: 46-47).

Sonuç olarak II. Mehmed döneminde uygulanan müdahaleci politikalar ve tağşişler II. Mehmed'in merkezileşme girişimleri ile değerli maden kıtlıkları çerçevesinde anlaşılır hale gelmektedir (Pamuk, 1999: 45). Devletin mali ve iktisadi konulardaki müdahaleciliği parasal konulara da aynen yansımıştır. Söz konusu dönem içinde darphanelerin faaliyetleri, altın ve gümüş madenlerinin işletilmesi, değerli madenlerin Osmanlı ülkesinde dolaşımı ve bir yerden diğerine taşınmasına ilişkin pek çok kanunname yürürlüğe koyulmuştur (Pamuk, 1999: 47-48). Reaya içinde tağşişlerden yarar sağlayan kesimler olmakla beraber, bunlar devlet politikalarını etkileyecek güçte olmadıkları için, devlet yalnızca kendi çıkarları çerçevesinde tağşiş kararı almıştır⁸⁶ (Pamuk, 1999: 47).

3.2.3.2. Tağşişlerin Sonuçları

1. Yapılan hesaplamalara göre tağşiş uygulamalarının bir tanesinden sağlanan gelir 800.000 düka olarak ölçülmüştür (Belin, 1999: 219). Akdağ ise bu rakamın abartılı olduğunu, çünkü bu durumda dolanımdan çekilen paranın 160.000.000 akçe olması gerektiğini belirtmiştir (Belin, 1999: 220). Diğer taraftan tağşişlerin fiyat artışlarına yol açması, devletin reel ya da gelecekteki enflasyondan arındırılmış gelirlerini bu fiyat

⁸³ 1390'larda başlayan ve yirmi yıl kadar süren ilk gümüş kıtlığı I. Bayezid dönemine tekabül etmektedir ve Osmanlı Devleti ilk kez bu dönemde değerli maden ve sikkeler konusunda yasakçı önlemlere başvurmuştur (Pamuk, 1999: 36).

⁸⁴ Avrupa'da 15. yüzyıl başında 20 yıl ve 15. yüzyıl ortasında 30 yıl süreyle, 7. yüzyıldan beri olanlara nazaran çok daha şiddetli gümüş kıtlıkları yaşanmıştır (Pamuk, 1999: 48-49).

⁸⁵ 1481'de II. Mehmed öldüğünde merkezi hazineye diğer kalemlerin yanı sıra, 240 milyon gümüş akçe ile 104 milyon akçe karşılığı altın sikke bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlar o dönemde tedavüldeki tüm akçe hacminin yaklaşık yarısı kadar bir büyük miktarlardır (Pamuk, 1999: 47).

⁸⁶ Babinger (2013: 80) tağşişler için çok önemli başka bir sebebin II. Mehmed'in ilk tahta çıktığında bile açığa çıkan hırsı ve gelir yetersizliği olduğunu söylemiştir.

artışları ölçüsünde olumsuz etkilemektedir. Devlet artan fiyatlar karşısında uğradığı kayıpları telafi etmek için nakit olarak topladığı vergi miktarını artırmalı ya da yine tağşiş yapmalıdır (Pamuk, 1999: 57). Tağşiş politikasını düzenli olarak ara verilmeden uygulamış olmaları, devletin bundan ek mali gelir sağladığının bir göstergesidir (Pamuk, 1999: 60).

2. Tağşişler sonrasında istenilen kazancın elde edilmesi yeni gümüş sikkelerin piyasaya sürülmesinden sonra eskilerin tedavülünün yasaklanmasını gerektirmiştir⁸⁷. Bu yasaklamaların en yoğun olduğu dönem II. Mehmed dönemi olmuştur. Devlet tarafından görevlendirilen yasakçı kullar adı verilen ve eski akçelerin toplanmasıyla görevli olanlar, denetimlerini yoğunlaştırmış (Tabakoğlu, 2005: 297) ve tüccar ve sarrafların eşyalarını, üstlerini ve kaldıkları odaları arama ve bulunan yasa dışı gümüşlere el koyma ile görevlendirilmiştir. El konulan gümüşler devlet tarafından piyasa fiyatından yaklaşık üçte bir oranında daha düşük bir fiyattan satın alınarak darphanelerde sikke haline getirilmiştir. Ayrıca darphanelere külçe getirerek yeni akçe bastırmak isteyenlerden talep edilen ödemeler de yükseltilmiştir⁸⁸. Altın ve gümüşün ihracatı yasaklanmış ve sanayi üretiminde kullanımı sınırlanmıştır. Sırmakeşlerin dükkânlarında 200 dirhemden (640 gram) fazla gümüş ve altın bulundurmaları yasaklanması da bu dönemdedir. Öte yandan altın ve gümüşün, yabancı sikkelerin ithali özendirilmiş ve ithalat gümrük vergilerinden muaf tutulmuştur⁸⁹ (Pamuk, 1999: 49-50). Tüm bu çabalara rağmen devletin para piyasalarını denetleyebilmesi mal piyasalarını ve ticareti denetleyebilmesinden çok daha zor olduğu için tüccarlar ve sarraflar bu tür uygulamaları kolayca atlatabilmiştir (Pamuk, 1999: 50) ve halk eski sikkelerin tamamını darphanelere götürmemiştir. Bu nedenle tağşiş ve sonrası uygulamaların gümüş darlıklarını yoğunlaştırmış olma ihtimali ve devletin tağşişlerden elde etmeyi hedeflediği kadar büyük miktarlarda mali gelir elde edememiş olma ihtimali bulunmaktadır (Pamuk, 1999: 54-55). 16. yüzyılda değerli madenlerin bollaşmasıyla

⁸⁷ Eski sikkelerin darphanelere getirilmesi ve yenileriyle değiştirilmesi istenmiştir. Bu kuralı denetlemek amacıyla devlet tarafından yasakçı kullar görevlendirilmiş, tüccarlar, yolcular ve diğer kişileri arama ve gümüş kıtlığı döneminde olduğu gibi üzerlerinde buldukları eski akçelere el koyma yetkisi verilmiştir (Pamuk, 1999: 54).

⁸⁸ Bu dönemde yeni sikke bastırmak için darphanelere yapılan ödemeler getirilen gümüş miktarının % 15-20'sine kadar varmıştır (Pamuk, 1999: 55).

⁸⁹ Osmanlılar bu dönemde Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerini ikinci kez ele geçirmişler, ancak buna rağmen Balkanlar ve özellikle Anadolu'da gümüş kıtlıkları etkili olmuştur (Pamuk, 1999: 49).

beraber Osmanlı yöneticileri bu ölçüdeki sıkı müdahalecilikten vazgeçmişlerdir⁹⁰ (Pamuk, 1999: 50).

3. Tağşişlerin önemli sonuçlarından biri de sosyal sonuçlarıdır. II. Mehmed dönemi tağşişlerine karşı muhalefet ilk tağşiş uygulamasıyla beraber patlak vermiştir (Pamuk, 1999: 62) ve Osmanlı para tarihinde “Buçuktepe Vakası” olarak anılan isyan tağşiş nedeniyle çıkan ilk askeri isyan olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 41). 1444 yılındaki tağşişle beraber akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği % 11 oranında azalınca yeniçeriler 90 günlük ücretlerini yeni ve gözle görülür derecede küçük akçelerle almışlar ve bunun üzerine başkent Edirne’de bir tepede toplanarak tağşişten vazgeçilmesini veya ücretlerinin tağşiş oranında artırılmasını talep etmişlerdir. Devlet bu direniş karşısında geri adım atmamak zorunda kalmıştır ve yeniçerilerin günlük ücretleri üç akçeden üç buçuk akçeye çıkarılmıştır⁹¹ (Pamuk, 1999: 62). Bu isyanın II. Murad’ın tekrar tahta geçmesi konusunda da etkisi bulunmaktadır (Sahillioğlu, 1958: 41).

II. Mehmed 1451’de tekrar tahta geçtikten birkaç ay sonra yeniçeriler tarafından çıkarılan başka bir ayaklanma üzerine onlara “cülus bahşişi” vermeyi kabul eden ilk sultan olmuş, ancak daha sonra yeniçerilerin ileri gelenleri cezalandırılmıştır (Vatin, 1995: I, 100). Bu isyan da II. Mehmed’in başka bir tağşiş yılına rastlamaktadır ve dolaylı olarak da olsa isyan üzerinde etkisi bulunduğu tahmin edilmektedir.

II. Mehmed döneminin geri kalan kısmında da tağşişler devam etmiştir. Ancak bu dönemden sonra yapılan tağşişlere yeniçeriler bir önceki tağşişte olduğu gibi tepki göstermemiştir. Bunun nedeni yeniçerilerin günlük ücretlerinin yeniden artırılması⁹² olabileceği gibi, izlenen başarılı fetih politikalarından toplumun diğer kesimleri gibi yeniçerilerin de yararlanmış olması da olabilir (Pamuk, 1999: 62-63).

⁹⁰ Ancak 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde değerli maden kıtlıkları yeniden başlamış, bunun üzerine İran’a giden gümüşü engellemek amacıyla ihracat yasakları tekrar devreye girmiştir (Pamuk, 1999: 51).

⁹¹ Buçuktepe Vakası ve benzeri diğer olaylarda da olduğu gibi, bu tür muhalif tepkilerin arkasında bürokrasi ve ulemanın muhalif kesimleri bulunmaktadır. İlk tahta çıktığında II. Mehmed’in henüz 12 yaşında olduğu düşünülürse, bu tağşiş onun düşüncesi olamayacağına göre çevresindeki yöneticiler tarafından kararlaştırılmış bir uygulamadır. Neticede II. Mehmed’in babası II. Murad bu olaydan sonra tekrar tahta çıkmıştır (Pamuk, 1999: 62).

⁹² 16. yüzyıl başlarında yeniçerilerin günlük ücretlerinin üç buçuk akçeden beş akçeye çıktığı görülmektedir (Pamuk, 1999: 63).

II. Mehmed 1481’de öldüğünde ondan geriye kalan, eskisinden çok daha geniş ve güçlü bir imparatorluk, ancak yorgun bir ordu⁹³, hoşnutsuz bir halk ile bölünmüş bir seçkinler topluluğudur (Vatin, 1995: I, 129). Ancak bu dönemdeki merkezileşme hamleleri sayesinde padişahın gücü ciddi oranda artış gösterdiği için yeniçeriler, bürokrasi ve ulemanın bazı kesimlerinin padişaha ve çeşitli uygulamalarına muhalif olmakla beraber bunu açıkça göstermeleri mümkün olmamıştır (Pamuk, 1999: 63).

4. İran para sisteminin Osmanlı ticaret sistemine bağlı olmasından kaynaklı olarak paranın rayicinin düşürülmesi, İran’da da tepkiyle karşılanmıştır (Tabakoğlu, 2005: 297).

3.3. II. MEHMED DÖNEMİ SONRASI (1481-1585) VE 1585 TAĞŞIŞI

3.3.1. Dönemin Genel Özellikleri

16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin özellikleri yüzyılın son çeyreğine kadar demografik ve iktisadi genişleme ile mali ve parasal istikrar olarak özetlenebilir (Pamuk, 1999: 144-145). Yeniçağın ilk yüzyılı olan bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun olanakları, Batı Hıristiyan dünyası ile aynı seviyede gidebilecek gelişmiş ve güçlü bir devlet olmaya yetecek durumdadır (Akdağ, 2010: 499). Artan nüfus yoğunluğu, kentlerdeki mübadele ilişkilerini geliştirirken kırsal nüfusun önemli bir bölümünü de para ekonomisi içine çekmiştir (Pamuk, 1999: 83). 16. yüzyılın sonlarına doğru ise Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisadi ve mali koşullar hızla bozulmuş, istikrar ve genişlemenin yerini durgunluk ve bunalım almıştır. Bu değişiklik en yoğun olarak parasal alanda yaşanmıştır. 16. yüzyıldaki parasal istikrar 1585-1586 tağşişiyle beraber sona ermiş, bu tağşişten sonra akçe uzun süre toparlanamamış ve 1640’lara kadar devam edecek uzun dönemli bir istikrarsızlık sürecine girmiştir (Pamuk, 1999: 143).

II. Mehmed’in ardından tahta geçen II. Bayezid askeri seferleri için gereken parayı imparatorluğun ekonomik yapısını bozan parasal önlemlere başvurmadan sağlamaya çalışmıştır. İdari ve mali konuları bir sisteme sokmuş ve bu sayede ekonomik ve ticari

⁹³ 1464-1465 yıllarında II. Mehmed’in ordusu ve hatta özel muhafızları bile uzun yürüyüş ve seferlerden, evlerinden uzakta kalmaktan ve canlarını tehlikeye atmaktan bıkmış ve ciddi bir isyan tehlikesi yaşanmıştır. Kendisi de savaşlardan yorulan sultan, askerlerinin çoğunu at, giysi, para gibi hediyeler vererek terhis etmiştir (Babinger, 2013, 215).

yaşam gelişerek kaynaklardan sağlanan vergiler iki katına kadar yükselmiştir. Orduyu çağdaş silahlarla donatmış, donanmayı üstün hale getirmiştir (Shaw, 1982: 118). Daha barışçı bir hükümdar olmasına rağmen Bosna, Avusturya, Macaristan'a akınlar sürmüş ve korsanlık da devam etmiştir (Vatin, 1995: I, 133).

II. Bayezid'den sonra oğlu I. Selim yeniçerilerin desteği ile 1512'de tahta geçtiğinde Osmanlı tarihinde Ankara yenilgisinden beri yaşanan en ağır bunalım yaşanmış ve bu nedenle I. Selim dinsel, iktisadi ve stratejik bakımdan çeşitli yenilikler yapmak zorunda kalmıştır (Vatin, 1995: I, 143). I. Selim döneminde İran ile (Şah İsmail ile) 1514'te yapılan Çaldıran Savaşı (Bacque-Grammont, 1995: I, 177), Mısır'la 1516 ve 1517'de yapılan Mercidabık ve Ridaniye Savaşları hazineye büyük katkı sağlamıştır (Bacque-Grammont, 1995: I, 178). Cidde halkı ve Mekke şerifinin Osmanlılara boyun eğmeleriyle Kutsal Yerler ve Hicaz üzerindeki otorite kazanılmış ve böylece İslam'ın bütün kutsal yerleri Mekke, Medine, Kudüs Osmanlı bayrağı altında birleştirilmiştir⁹⁴ (Veinstein, 1995: I, 201). Daha sonra tekrar Şah İsmail'le karşı karşıya gelerek onu tamamen ortadan kaldırmak isteğinde olan I. Selim, ordunun muhalefeti ile karşılaşmış ve İstanbul'a geri dönmüştür (Bacque-Grammont, 1995: I, 178).

I. Süleyman dönemi imparatorluğun sosyal, siyasal, idari ve iktisadi örgütlenişine biçim veren kurumların olgunluk çağıdır (Veinstein, 1995: I, 197). Bu dönemde çıkarılan kanunname, adalet ve maliye konuları ağırlıklıdır. Hırsızlık, cinayet, genel ahlaka aykırı davranışlar gibi suçlara para cezaları, el kesilmesi, idam gibi bir dizi ceza getirilmiştir. Tımar sistemi için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Hazineden vergi tahsilatına kadar devletin mali örgütlenmesi sistemleştirilmiştir (Shaw, 1982: 150). I. Süleyman döneminden sonra yaşanan olumsuz gelişmelerin nedeni olarak I. Süleyman tarafından koyulan kanunların terk edilmesi görülmüştür. Ancak olumsuz gidişatın I. Süleyman'ın son dönemlerinde başladığı düşünülürse bu tamamen doğru bir yaklaşım değildir (Veinstein, 1995: I, 197).

⁹⁴ Bu çerçevede halifelik ünvanına dayanarak birtakım haklar iddia etmeye I. Selim ihtiyaç duymamış ve zannedildiğinin aksine bu durum Hıristiyan Avrupalıların saldırılarına karşı (18. yüzyılda özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra (Shaw, 1982: 129)) yasallıklarını savunmak zorunda kalan Osmanlı'nın halifeliğin mirasçısı olduğunu ispatlamak zorunda kalması neticesinde gerçekleşmiştir (Veinstein, 1995: I, 201). 18 ortaya çıkan bu durum,

Osmanlı'nın en parlak dönemi I. Süleyman'ın ölümüyle sonlanmıştır. Yerine geçen II. Selim'in tahta çıktığında cülus bahşişi dağıtmayı istememesi üzerine ayaklanan yeniçeriler iki biner ve Babîali muhafızları da biner akçe verilmek suretiyle susturulabilmiştir (Veinstein, 1995: I, 205). Bu olay yeniçerilerin devlet katında giderek artan gücünün göstergesidir. II. Selim döneminde (1566-1574) 1571'de Venedik ile yapılan ve yüzyılın en büyük deniz savaşı olarak değerlendirilen İnebahtı Deniz Savaşı Osmanlı donanmasının neredeyse tamamının yok edilmesiyle bitmiştir (Bacque-Grammont, 1995: I, 192).

1574'de II. Selim'in yerine geçen III. Murad (1574-1595) (Pere, 1968: 123) devlet işlerine kayıtsız kalmıştır. Aynı durum kendisinden sonra gelen III. Mehmed için de geçerli olmuştur. 16. yüzyılın son çeyreği olan bu döneme damgasını vuran gelişmeler, II. Selim döneminde imparatorluğun I. Süleyman dönemindeki büyüklüğünü sürdürmeyi başaran veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın öldürülmesi ve sonrasında veziriazamlık makamının yirmi üç kez el değiştirmesi ve bu dönemden itibaren devlet işleri üzerinde sultanların annelerinin giderek büyüyen etkisi olmuştur (Bacque-Grammont, 1995: I, 192).

3.3.2. Dönemin Parasal Özellikleri

3.3.2.1. Altın Para: Sultani

16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sultaninin önemi hızla yükselmiştir (Pamuk, 1999: 70-71). Bu dönemde I. Selim ve I. Süleyman döneminde fethedilen yerlerde de sultani üretimine geçilmesi (Pamuk, 1999: 67) ve Mısır'ın fethi ile beraber Mısır'dan İstanbul'a her yıl altın olarak gönderilen ödemelerle birlikte sultani üretiminde önemli artışlar olmuştur⁹⁵ (Pamuk, 1999: 69).

Altın sikkeler özellikle tüccarlar tarafından olmak üzere sarraflar, yüksek devlet memurları, bir ölçüde orta ve büyük ölçekli imalathanene sahipleri, Anadolu ve Balkanlar'da piyasalara daha açık köylerdeki büyük toprak sahipleri ve köylülerden

⁹⁵ I. Selim'in saltanatı döneminde (1512-1520) sultani Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'da bu yöndeki seferler ve fetihler neticesinde basılmaya başlanmıştır. I. Selim'in altınlarında Çaldıran zaferi münasebetiyle "Şah" ünvanı da kullanılmıştır (Pere, 1968: 103; Kolerkılıç, 1958: 31). I. Süleyman'ın saltanatı döneminde (1520-1566) Balkanlar'da Sidrekapsi ve Kratova (buralarda altın madenleri çevresinde kurulan darphanelerle), İstanbul ve Kahire imparatorluğun önde gelen altın sikke üretim merkezi olmuşlar ve Sultani üretiminin artışında ayrıca de önemli bir rol oynamıştır (Pamuk, 1999: 67).

aldıkları vergilerin bir bölümünü nakit olarak toplayan sipahiler tarafından⁹⁶ büyük çaplı ödemelerde, önemli siyasi ya da idari konularda vergi⁹⁷ ya da fidye⁹⁸ olarak yapılan ödemelerde, servetlerin saklanması ve sultani ve düka gibi büyük parasal miktarların ifade edilmesinde kullanılmıştır (Pamuk, 1999: 72-73).

3.3.2.2.Gümüş Para: Akçe

Osmanlı para düzeninin temel taşı gümüş akçedir⁹⁹. 16. yüzyılın büyük bir kısmında yaklaşık 0,7 gram ağırlıkta olmuş ve 16. yüzyılın son çeyreğine kadar günlük alışverişlerde etkin olarak kullanılmıştır. Bunun yanında akçe Balkanlar ve Anadolu'da en önemli hesap birimi olmuştur ve tüm küçük, orta ölçekli parasal büyüklüklerin yanında, daha büyük parasal miktarların ifadesinde de akçe yaygın olarak kullanılmıştır¹⁰⁰ (Pamuk, 1999: 73).

3.3.2.3.Bakır Para: Mankur

15. yüzyılın sonlarına kadar akçenin yanında destek para olarak mankurular da tedavül etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 70). Mankurların değeri çoğunlukla $\frac{1}{4}$ ve $\frac{1}{8}$ akçe kullanılan düzeyde olmakla beraber, bölgeden bölgeye değişmiştir (Pamuk, 1999: 74-75).

⁹⁶ Nüfusun çok büyük bir kısmını oluşturan köylüler, göçerler ve kentlileri için ise altın sikkeler kullanamayacakları kadar yüksek değerdedir. 16. yüzyılın büyük bölümünde İstanbul'da çalışan vasıfsız bir yapı işçisi günde 5-6 akçe ya da başka bir deyişle bir altının onda biri kadar ücret, usta bir duvarcı ya da marangoz günde on iki akçe ya da eş deyişle bir altının beşte biri kadar ücret almıştır. 1525'te 500 dirhemlik (1,6 kg) ekmek ile 200 dirhem (640 gr) kuzu etinin fiyatı bir akçedir. Yine 1525'te 1 sultani = 59 akçedir. Dolayısıyla günlük alışverişlerin çoğu için altın sikkeler yüksek değerli kalmaktadır (Pamuk, 1999: 73).

⁹⁷ 16. yüzyılda Mısır'ın fethinden sonra İstanbul'un Mısır'dan yapılacak vergi ödemelerini altın ile yapması talebinde bulunması buna bir örnek teşkil etmektedir. O tarihlerde ödenecek bu miktar 400-500 bin altın kadardır. 17. yüzyılda ise merkezi devletin Mısır'daki etkinliğinin azalması ve altın bulmanın zorlaşmasıyla beraber yıllık ödemeler gümüşle yapılmaya başlanmıştır (Pamuk, 1999: 73).

⁹⁸ 1396'da Niğbolu Savaşı'nda Osmanlıların Kont Korkusuz Jean'ı esir almaları ve fidye olarak 200.000 florin talep etmeleri buna bir örnektir (Pamuk, 1999: 73).

⁹⁹ 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde yalnızca Osmanî akçe darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 83).

¹⁰⁰ Tereke kayıtlarında kişilerin toplam mal varlıkları bazı durumlarda yüz binlerce akçeyi bulacak olmasına rağmen akçe ile ifade edilmiştir. Yine merkezi devlet bütçelerinde gelir ve giderler yüzlerce milyon akçe cinsinden ifade edilmiştir. Akçenin geniş bir coğrafyaya yayılmış olan imparatorluk içinde temel hesap birimi olarak kullanıldığına dair diğer bir önemli kanıt da, Osmanlı Devleti'nin tebaasından toplayacağı tüm vergileri kanunnamelerde her vilayet için (Macaristan, Bağdat, Basra gibi akçenin önemli derecede tedavül etmediği yerlerde bile) akçe cinsinden belirlenmiş olmasıdır. Gerçek ödemeler ise devletin saptadığı kur değerleri üzerinden yerel piyasalarda tedavül eden sikkelerle yapılmıştır. Kanunnamelerde ayrıca Osmanlı öncesi vergi ya da yükümlülükler gönderme yapıldığında da, bu miktarlar akçe cinsinden ifade edilmiştir. Vergi miktarlarını belirlerken akçenin tercih edilmesinin uzun vadede en önemli sonucu, 16 yüzyılın başı ile sonu arasında akçe cinsinden fiyatların artması sonucu, akçe cinsinden sabitlenen vergilerin reel değerlerinin ciddi derecede düşmüş olmasıdır (Pamuk, 1999: 74).

15. ve 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar günlük alışverişler için kullanımı etkin ve yaygınken¹⁰¹ (Pamuk, 1999: 74-75), II. Bayezid ve II. Süleyman (Kanuni) döneminde aynı ölçülerle (1 dirhemden 3 mankur ve 1 akçe = 24 mankur) devam eden mankur darbı 16. yüzyıl sonunda terk edilmiştir. Bunun muhtemel sebebi akçenin tağşişi sonrası aynı değer üzerinden devam eden mankurun reel ve nominal değerleri arasındaki farkın kapanmasına bağlı olarak kârlı olmaktan çıkmasıdır (Sahillioğlu, 1958: 125).

3.3.2.4. Yabancı Paralar

15. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ilhak ettiği ülkelerde halkın fetihten önce kullandığı paraları kullanmasına izin vermiş, bu paraların bir kısmı zamanla tasfiye edilmişse de bir kısmı Osmanlı paraları arasına girerek tedavüldeki paraları çeşitlendirmiştir. Mısır'ın pâre adı verilen parası İran'ın en çok şöhret yapmış şâhî adı verilen parası ve Kırım Hanları tarafından basılan kefevi akçe adı verilen paralar bunlara en güzel örnekleri teşkil etmektedir (Sahillioğlu, 1958: 82).

Osmanlı piyasalarında en çok kullanılan yabancı altın sikkeler 15. ve 16. yüzyıllarda Venedik dukası ve 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eşrefidir. Bunun yanında Engürüsiye olarak bilinen Macar altını¹⁰² ve Floransa florini de daha az miktarlarda olmakla birlikte tedavül etmiştir. Ayrıca dükânın taklitleri olan daha düşük altın içerikli ve bu nedenle kur değerleri dükâdan yüzde 5 kadar daha düşük bazı yabancı sikkeler de kullanılmıştır (Pamuk, 1999: 70-71).

Osmanlı para piyasalarında yabancı gümüş sikke tedavülü ise 16. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan gümüşünden üretilmiş büyük sikkelerin gelmesiyle başlamıştır (Pamuk, 1999: 72) ve altın için çok küçük, bakır için çok büyük günlük alışverişlerin büyük çoğunluğu orta ve büyük boy gümüş sikkelerle yapılmıştır¹⁰³. 16. yüzyılda değerleri

¹⁰¹ 15. yüzyıldan 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde 1 okka (1,280 kg) ekmek 1 akçedir (Pamuk, 1999: 75).

¹⁰² Macar altınları 13 yüzyıldan itibaren Macaristan'da çıkarılan altınla ve esas olarak dış piyasalar için üretilmişler, zaman içinde görünümleri değişmiş olmakla beraber, ağırlık ve altın içerikleri olarak standartları florin ve dukayı izlemiştir (Pamuk, 1999: 71).

¹⁰³ 14. ve 15. yüzyılda Avrupa'da 3 ile 6 gram arasında gümüş sikkeler basılmıştır. 16. yüzyılda değerli madenlerin bollaşması ve fiyat artışları gümüş sikke basma eğilimini güçlendirmiştir. Avrupa'da önce ağırlıkları 7 ile 9 gram arasında değişen ve *testoon* adı verilen, daha sonra ağırlıkları 25 ile 30 gram arasında değişen ve *taler* veya *crown* adı verilen büyük gümüş sikkeler basılmıştır. İran ve Hindistan'da da orta büyüklükte gümüş sikkeler kullanılmıştır (Pamuk, 1999: 76).

bir altın dükânın çeyreğinden üçte ikisine kadar değişen gümüş sikkeler ülkelerin para sistemlerinde önemli yer edinerek altın sikkelere olan talebi hafifletmiştir (Pamuk, 1999: 76). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren guruş (gros, groschen) adı verilen 30 gram ağırlığında iri gümüş sikkeler şeklinde Osmanlı piyasalarında da tedavül etmiştir (Tabakoğlu, 2005: 304).

3.3.3. Dönemin Tağşişleri

3.3.3.1. Akçe

Halk ve yeniçeriler arasında muhalefet yaratan ve İran'ın tepkisini çeken tağşiş gibi uygulamalar nedeniyle II. Bayezid yalnızca bir defa akçe bastıracağını (tağşişlere son verilmesi anlamına gelmektedir) taahhüd ederek tahta çıkmıştır¹⁰⁴ (Tabakoğlu, 2005:297) ve 16. yüzyılın sonlarına kadar devlet hazinesinin son derece elverişli durumundan dolayı akçenin gümüş içeriği ile fazla oynanmayarak istikrarlı bir para biriminden yana tavır sergilenmiştir (Pamuk, 1999: 78). II. Süleyman'ın (Kanuni) ölümüne kadar vezin ve kıymet itibarıyla istikrar arz eden akçe¹⁰⁵, II. Selim'in (1566) tahta geçmesinden itibaren ise 17. yüzyılın sonlarına kadar tağşişe uğramıştır (Sahillioğlu, 1958: 70). II. Selim'in tağşişi nedeniyle 100 dirhem gümüşten 420 yerine 450 akçe kesilir hale gelmiştir, buna rağmen altın sikkeleri 58-60 akçe düzeyinde tutmak isteyip, gümüşün değerini artırmak istemişse de başarı sağlayamamıştır¹⁰⁶ (Sahillioğlu, 1958: 64). Ayrıca II. Selim döneminde akçenin daha fazla küçültülmesi kullanımı olanaksız hale getireceği için akçeye bakır

¹⁰⁴ Ancak 16. yüzyıl başında yazılan bir eserde 100 dirhem gümüşten 420 akçe kestirdiği ifade edilmektedir. Buna durum II. Bayezid'in tahta çıkarken yeniçerilere sikke tağşişi yapmayacağı yönünde verdiği sözü tutmamış olduğunun, fakat bunu açıkça yapmadığının göstergesidir. Söz konusu tağşişin tarihi florinin II. Mehmed'in son zamanlarında olduğu 46-47 akçe düzeyinden 1491 yılında 52 akçeye çıkmasına bakılarak 1491 olarak beyan edilebilir (Sahillioğlu, 1958: 42). Pere (1968: 99)'ye göre II. Bayezid döneminde akçe II. Mehmed dönemine göre bir miktar daha küçülerek yüzde 85 ayarda ve 100 dirhem gümüşten 500 adet çıkacak şekilde kesilmiştir.

¹⁰⁵ Artuk (1972: XV) II. Süleyman döneminde bir akçenin 3 ½ kirat kadar olup ayarlarının % 85 olduğunu belirtmiştir. Buna göre akçenin ayarında bir düşme söz konusudur. Ayrıca 1566'da Zigetvar Seferi sırasında sarayda bulunan altın ve gümüş kap kacağın para darbında kullanıldığını, bu tarihte devletin gelirlerinin 183.080.000, harcamaların ise 189.657.000 akçe olduğunu, aradaki 6.659.000 akçelik açığın Sokullu Mehmet Paşa tarafından kapatılmaya çalışıldığını ve bu durumun altın ve gümüş için halk ve devlet hazinesi zararına karaborsacılık faaliyetlerine yol açtığını ifade etmiştir (Artuk, 1972: XVI). Son olarak bu devirde kendisinin ismanil Galip Bey tarafından tespit edilen 24 ve Halil Edhem Bey tarafından tespit edilen 32 darphaneden daha fazlasına ulaştığını ve 43 darphane tespit ettiğini aktarmıştır (Artuk, 1972: XI).

¹⁰⁶ II. Selim'in akçelerinin bir kısmı 3 ½ karat ağırlığındayken, bir kısmının 3 ¼ karat ağırlıkta olması (100 dirhem gümüşten 500 akçe kesildiği anlamına gelmektedir) darphanelerde farklı vezinde akçeler kesildiğinin göstergesi olup, bu durum kalpazanlık ve akçe kırkıcılığı faaliyetlerine neden olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 64).

kariştirilmaya başlanmıştır (Akdağ, 2010: 533). Bu dönemdeki asıl büyük oranlı tağşiş ise daha sonra yaşanmıştır. 1580'lerin başında 100 dirhem halis ayar gümüşten 450 adet akçe kesilirken, tağşişten sonra aynı miktarda gümüşten 800¹⁰⁷ akçeye kesilmeye başlanmıştır. Bu durumda önceki ağırlığı 0,682 olan akçeler tağşiş sonrası 0,384 grama düşmüştür (Barkan, 1970: 572). Buna göre akçenin gümüş içeriği % 44 oranında azaltılmış olmaktadır. Bu tağşiş işlemiyle beraber akçenin sultani ve düka karşısındaki resmi kur değeri de 60'dan 120'ye düşmüştür (Pamuk, 1999: 147-148). Bu dönemde yapılan tağşişler II. Mehmed dönemi sonrasında Osmanlı tarihinde tağşişlerin en yoğun olarak yapıldığı ikinci dönemi oluşturmaktadır. Ancak bu dönem tağşişleri ile II. Mehmed dönemi tağşişleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. II. Mehmed döneminde tağşişler mali ve siyasal bakımdan güçlü bir merkezi devlet tarafından, uzun vadeli bir strateji çerçevesinde yapılmıştır. Bu dönem tağşişleri ise mali bunalım ve parasal istikrarsızlık nedeniyle kısa vadeli hedefler çerçevesinde yapılmıştır (Pamuk, 1999: 154-155).

¹⁰⁷ Barkan (1970: 572)'da 800 olarak yer alan bu değer, Pamuk (1999: 147)'de 850 olarak verilmiştir.

Tablo 3.3: Gümüş Akçe ve Altın Sultani, 1477-1584

Yıllar	100 dirhemden kesilen akçe	Akçenin ağırlığı (gram)	Sultaninin ağırlığı (gram)	Kur Sultani/Akçe	Hesaplanan Altın/Gümüş oranı
1477	400	0,77	3,572	45-46 ¹⁰⁸	8,8
1481 ¹⁰⁹	410	0,75 (0,768)	3,572	47	8,9
1491	420	0,73	3,572	52	9,6
1500	420	0,73	3,572	54	10,0
1512	420	0,73	3,572	55	10,2
1526	420	0,73	3,544	59	10,9
1532	420	0,73	3,544	60	11,2
1540	420	0,73	3,544	60	11,2
1550	420	0,73	3,544 ¹¹⁰	60	11,2
1566	450	0,68 ¹¹¹	3,517	60 (resmi) 65-70 (piyasa) (58-60) ¹¹²	11,8
1582	450	0,68	3,517	60 (resmi) 65-70 (piyasa)	11,8
1584	450	0,68	3,517	65-70 ¹¹³	11,8
1586	800	0,38	3,517	120 ¹¹⁴	11,7 (13,10)

Kaynak: Pamuk, 1999: 68 ve Pamuk, 1999: 150.

¹Bu tabloda yer alan veriler için tablo 3.1’de yapılan açıklamalar ve hesaplama yöntemleri geçerlidir.

²Akdağ (2010)’da yer alan değerler farklılık arz etmiştir. 1478’de gelen gümüşlerin her 100 dirheminde 285 akçe ödenmekte ve fakat yeni gümüşlerin 330’u 100 dirhem etmekte olduğuna göre hazine bu sikke basma işleminden yaklaşık yüzde 14 oranında bir kar sağlamış ya da kişiler getirdikleri gümüşten bu oranda bir resim ödemiştir (Akdağ, 2010: 528-529).

³100 dirhemden kesilen akçe sütununda yer alan veriler Akdağ (2010: 533)’dan alınmıştır.

¹⁰⁸ Sahillioğlu (1958: 44)’da 1478 ve 1479 yılları için sultani/akçe kuru sırasıyla 45 ve 45,5 değerleri verilmiştir.

¹⁰⁹ 1481-1486 arasında florinin değeri 47 akçe düzeyinde kalmıştır (Sahillioğlu, 1958: 44).

¹¹⁰ Sahillioğlu (1965: 12)’de 1560 yılı için de sultaninin ağırlığı 3,544 olarak verilmiştir.

¹¹¹ Sahillioğlu (1965: 12)’de 1560 yılı için de 0,681 değeri verilmiştir.

¹¹² II. Selim’in tağışı nedeniyle 100 dirhem gümüşten 420 yerine 450 akçe kesilir hale gelmiştir, buna rağmen altın sikkeleri 58-60 akçe düzeyinde tutmak isteyip, gümüşün değerini artırmak istemişse de başarı sağlayamamıştır. II. Selim’in akçelerinin bir kısmı 3 ½ karat ağırlığındayken, bir kısmının 3 ¼ karat ağırlıkta olması (100 dirhem gümüşten 500 akçe kesildiği anlamına gelmektedir) darphanelerde farklı vezinde akçeler kesildiğinin göstergesi olup, bu durum kalpazanlık ve akçe kırkıcılığı faaliyetlerine neden olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 64).

¹¹³ Sahillioğlu (1958: 64-66)’da 1584 yılı için sultani/akçe kur değeri 85 olarak verilmiştir.

¹¹⁴ 100 dirhem gümüşten 800 adet akçe kesilmiş, ağırlığı 0,682 gramdan 0,384 grama düşmüştür (Sahillioğlu, 1958: 66).

⁴I. Süleyman'ın tahta çıktığı yıl olan 1520'de bastırıldığı akçeler babası I. Selim'inkilerden (100 dirhemden 390 ya da 400 adet akçe kesilmesi durumundaki ağırlık) farklı olmamakla beraber, saltanatının sonlarına doğru kestirdiği akçeler 1520 tarihini taşımış, ancak ağırlıkları 100 dirhemden 490 akçe (0,65 gram), 100 dirhemden 535 akçe (0,6 gram) ve 100 dirhemden 538 akçe (0,55 gram) çıkacak biçimde düşürülmüştür. II. Selim ve daha sonra gelen padişahlar ise akçenin daha fazla küçültülmesi durumunda kullanılması mümkün olamayacağı için, gümüşe bakır karıştırılarak "mağuş akçe" çıkarma yoluna gitmişlerdir. 1471'de 330, 1485'de 350, 1487'de 360, 1489'da 450, 1509'da 426, 1513'de 390, 1515'te 400, 1527'de 454, 1543'de 448, 1544'de 426'dır (Akdağ, 2010: 533)

⁵Sultani/akçe kurunun yer aldığı sütunda parantez içinde verilen değerler Sahillioğlu (1958: 64-66)'ndan alınmıştır.

⁶Buna ilave olarak belirtilmesi gereken hususlar: başlangıçta 100 Tebriz miskalinden (1,5 Tebriz dirhemi veya 4,608 gram) 129 sultani kesilmiştir. Bu durumda sultaninin altın içeriği dükadan daha fazla olmuştur.

⁷Bu dönemde sultaninin düka karşısındaki resmi veya piyasa kur değeri bire birdir. 16. yüzyılın ikinci yarısında sultani ve dükanın resmi kurları ile piyasa kurları farklılaşmaya başlamış, resmi kurlar 60'da kalırken, piyasa kurları yükselmiştir.

⁸Altın/gümüş oranında süregelen batı/doğu farklılıkları, altın sikkelerin resmi ve piyasa kurları arasındaki farkın Balkanlar'da daha fazla olmasına, başka bir deyişle batıda altın sikkelerin, doğuda ise gümüş sikkelerin daha değerli olması sonucuna yol açmıştır. Avrupa'da altın/gümüş oranı 1470'de 11,3 iken 1520'de 10,6'ya düşmüştür, 1580'lerde tekrar 11,7'ye yükselmiştir (Pamuk, 1999: 62).

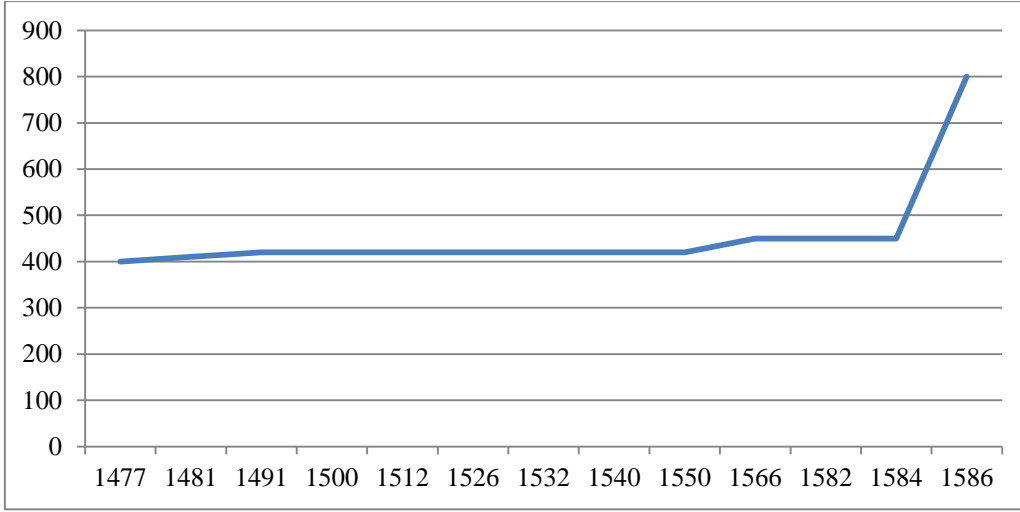
⁹Tabloda 1481 ve 1491 yılı için yer alan sultani/akçe kuru (Pamuk, 1999: 62) ve (Sahillioğlu, 1956: 12)'de örtüşmesine rağmen, altın/gümüş oranı farklıdır. 1481 ve 1491 yılları için (Sahillioğlu, 1956: 12)'de yer alan altın/gümüş oranı sırasıyla 10,10 ve 10,64'tür. Ayrıca yine (Sahillioğlu, 1956: 12)'de 1560 yılı için yer alan düka ağırlığı 3,426, altın gümüş oranı sultaniye göre 1/11,52 ve dükaya göre 1/11,92'dir.

¹⁰Sahillioğlu (1965: 11-12)'de sultani ile dükanın ağırlıkları ile akçe kurları arasında farklılıklar yer almaktadır. Buna göre 1481 yılında dükanın ağırlığı 3,559 garm ve altın/gümüş oranı 1/10,14 olarak gösterilmektedir. 1491 yılında ise ağırlığı aynı olmakla birlikte altın/gümüş oranı 1/10,23 olarak verilmiştir. Aynı çerçevede 1560 yılı için verilen değerler ise 3,426 ve 1/11,92'dir. Çalışmada Altın ve gümüş arasındaki mübadele oranları hesaplanırken, altın ve gümüşten darp edilen paraların ağırlıkları ve kurlarının kullanıldığı belirtilmiştir.

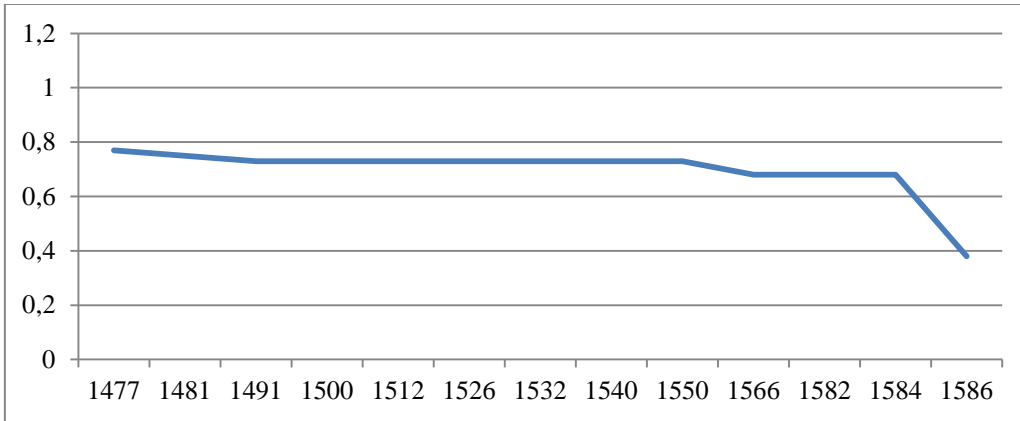
Yukarıdaki tabloda yıllar içinde akçenin değerinde yapılan değişiklikler çeşitli açılardan ele alınmıştır. 1477-1585 arasında istikralı denebilecek değişiklikler gösteren akçe ağırlığı 1585 yılında ani ve hızlı bir düşüşle büyük bir değer kaybı yaşamıştır. Buna göre elde edilen sonuçlar Osmanlı İmparatorluğu'nda 1586'ya kadar altını değerlendirmek yönünde bir eğilim olduğunu göstermektedir (Sahillioğlu, 1965: 12). Akçenin ağırlığı 1477-1584 yılları arasında yüzde 11 oranında düşüş yaşarken, 1585 yılındaki taşışla birlikte yüzde 44 düzeyinde düşürülmüştür. Akçenin ağırlığında meydana gelen azalmayla birlikte Sultani karşısındaki kuru da yaklaşık olarak yüzde 70 yükselmiştir. Buna göre akçenin değer kaybı yüzde 42-46 olmuştur. Halbuki 1477-1584 yılları arasındaki kur yükselişi yüzde 52 ve değer kaybı yaklaşık yüzde 34 düzeyinde olmuştur.

Aşağıda yukarıdaki tabloda yer alan verilerin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

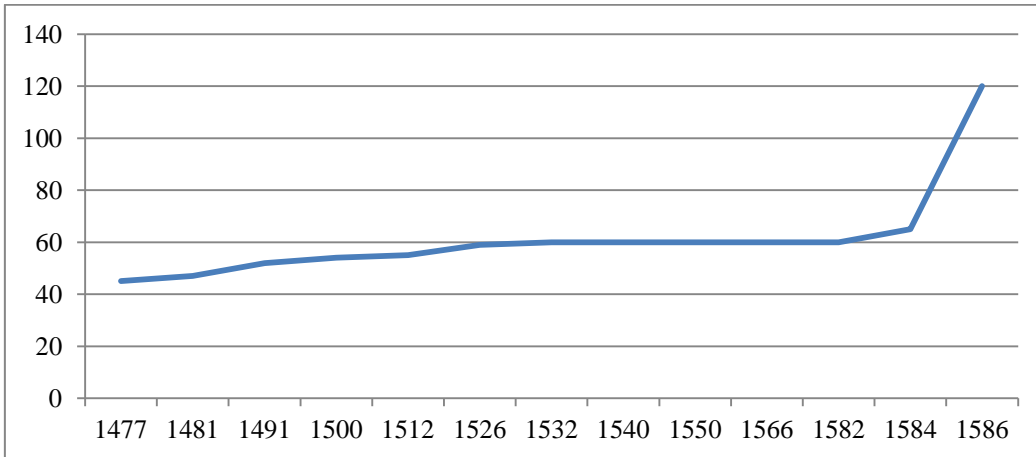
Şekil 3.7: 100 Dirhemden Kesilen Akçe, 1477-1586

Şekil 3.8: Akçenin Ağırlığı, 1477-1586

Şekil 3.9: Sultani/Akçe Kuru, 1477-1586

3.3.3.2.Sultani

Kanuni döneminde 100 miskal altından 129 sultani kesilmiş ve alınan darp resmi 10 altına çıkarılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 113). Ancak dönem içinde aynı miktar altından kesilen sultani miktarı değişmiş, 1526'da 100 miskal altından 130 sultani, 1564'den itibaren 100 miskal altından 131 sultani üretilmeye başlanmıştır (Pamuk, 1999: 62). 1585 tağşişiyle beraber altın fiyatı 120 akçeye çıkmış, böylece altın mevcudunun değeri iki katına yükselmiştir (Sahillioğlu, 1958: 222). Bu durumda örneğin ulufenin ödemelerinde ödemenin sabit akçe miktarıyla altınla yapıldığı durumlarda hazine % 50 oranında kâr elde etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 222). Ancak altının vezni 1584-1586 tağşişinde bile değiştirilmemiştir (Sahillioğlu, 1958: 110-111).

Tablo 3.4: Diğer Sikkelerin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1477-1584

Yıllar	Venedik Düka (altın)	Mısır Eşrefi ve Şerifi (altın)	Macar Engurissiyye (altın)	İspanya 8-Real (gümüş)	Hollanda Taler (gümüş)
1479	45-46	42-43	42-43		
1481	47	45	45		
1491	52	50	50		
1500	54	52	52		
1512	55	50-55	53	40	35
1526	57	53			
1532	57	52			
1540	60	55			
1550	60	57			
1566	60	57			
1582	60 (resmi) 65-70 (piyasa)	57	57 (resmi)	40-50	40-45
1584	65-70				
1588	120			80	70

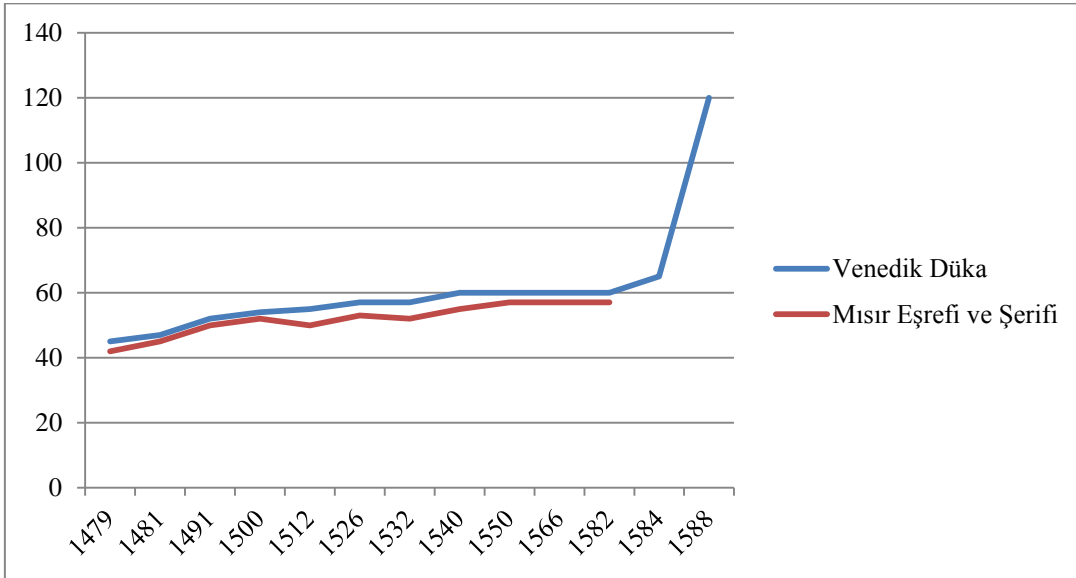
Kaynak: Pamuk, 1999: 69

*Venedik dükasının standartları (Osmanlı piyasalarında yıldız olarak da anılmaktadır) 18. yüzyılın sonuna kadar değişmemiştir.

**Mısır'ın alınmasından sonra Osmanlılar Memluk eşrefilerinin yerine Şerifi olarak adlandırılan kendi altın sikkelerini basmışlardır. Bu sikkelerin sultani ile aynı standartta olması gerekirken, şerifler genellikle sultani ve dükadan daha az altın içermişler ve kur değerleri de çoğunlukla sultani ve dükanın altında kalmıştır
***İspanya'nın 8-reallik büyük gümüş sikkesi 25,6 gram gümüş içermektedir ve oldukça istikrarlıdır (Pamuk, 1999: 62).

Yukarıdaki tabloda 1478-1586 yılları arası sultani, düka, eşrefi, Macar engurissiyye ve talerin akçe karşısındaki kuru yer almaktadır. 16. yüzyıl sonlarına kadar sultaninin altın içeriği ve düka karşısındaki kuru yaklaşık olarak bire bir kalmıştır (Pamuk, 1999: 66-70). Kurun tedrici olarak yükselmesi altının gümüşe karşı değerlendirildiği anlamına gelmektedir. Akçenin Venedik dükası karşısındaki değer kaybı en yüksek düzeydeyken, İspanya 8-reali ve Hollanda taleri karşısındaki değer kaybı daha düşük düzeyde kalmıştır. Buna göre 1512-1588 yılları arasında akçenin İspanya 8-reali ve Hollanda taleri karşısındaki değer kaybı yüzde 50 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Venedik dükası karşısındaki değer kaybı ise yüzde 62 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aşağıda yukarıdaki tabloda yer alan verilerin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

Şekil 3.10: Venedik Dükası ve Mısır Eşrefisinin Kur Değerleri, 1479-1588

3.3.3.3. Tağışların Nedenleri

1. 1585-86 tağışının pek çok sebebi olmakla birlikte en temel sebep Osmanlı Devleti'nin mali sorunlarıdır (Pamuk, 1999: 147-148). Bu dönemde askeri harcamalarda artış meydana gelmiş ve bu durum bütçedeki harcama artışının en önemli nedenini oluşturmuştur. 1528 ve 1568 yılları için yapılan bütçe çalışmalarına göre aradaki kırk yıllık zaman süresi içinde gelirlerde yaklaşık 85 milyon akçelik bir düşme söz konusuysen harcamalarda yaklaşık 65 milyon akçelik bir artış meydana gelmiştir (Aydın, 1979: 106). Aynı dönem içinde askeri harcamalar iki kat kadar artış göstermiş ve bütçenin yarısından fazlasını işgal eder duruma gelmiştir (Aydın, 1979: 107). Erken dönemde 10-12 bin olan yeniçeri sayısı, 16. yüzyıl sonlarında 30-40 bine yaklaşmıştır (İnalçık, 2010: 169). Başkentte sultanın yakınına yerleşmiş durumda olan kapıkulları olarak adlandırılan yeniçeriler ve Babıâli birliklerinin gümüşle ödenen aylıklarının hazine üzerindeki payları 1527'de yüzde 31 iken, 1567'de yüzde 42 olmuştur (Veinstein, 1995: I, 235). Diğer taraftan değişen savaş teknolojisi de merkezi devletin askeri harcamalarını artırmıştır (Pamuk, 1999: 145). Topçuluğun geliştiği ve ateşli silahların kullanılmaya başlandığı Batı ordusu karşısında yetersiz kalan ok, yay, kılıçla kuşanmış tımarlı süvari birliklerinin eksikliğini gidermek adına (Veinstein, 1995: 274) ücretli askerler olan yeniçerilerin sayısı giderek artırılmıştır. Aynı artış düzeyi saraydaki görevlileri sayısında, bürokraside ve savurganlıkta da görülmüştür. Tüm bunlar devletin mali dengesi açısından olumsuzluklara neden olan gelişmelerdir (Veinstein, 1995: 275). Ayrıca 16. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluk doğal sınırlarına ulaşmıştır (Pamuk, 1999: 144-145). I. Süleyman'dan itibaren "savaş ganimetleri" gelir kalemi elde edilemez hale gelmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında doğuda İran (Safevilerle) ve batıda Avusturya'ya (Habsburglara) açılan seferlerin başarısızlıklarla sonuçlanmış, uzun ve yorucu savaşlar merkezi hazinenin daha önce biriken rezervlerinin tükenmeye başlamasına neden olmuştur (Veinstein, 1995: 274; Pamuk, 1999: 144-145). 1576'da başlayan İran Savaşı 1585'de halen devam eder durumdadır (Bacque-Grammont, 1995: I, 193), 1590'da biten savaş sırasında askerlere ödeme yapabilmek için gereken gümüşü bulamama sıkıntısıyla karşı karşıya kalan devlet (Pamuk, 1999: 144-145) ek maliyetler getirmiştir (Tabakoğlu, 2005: 305). Bu dönemde ayrıca çok genişlemiş olan hükümet örgütlenmesi yönetim giderlerinde çok büyük artışa neden olmuştur (Shaw, 1982: 159).

2. Amerika'nın keşfi Osmanlı tağışları üzerindeki etkisini birkaç şekilde göstermiştir.

a. Amerikan gümüşünün dünyaya yayılması ile beraber maden ocakları üretim maliyetlerini karşılayamaz hale gelerek kapanmaya başlamıştır (Sahillioğlu, 1965: 14; Tabakoğlu, 2005:304). Osmanlı Devleti özelinde 17. yüzyılın ilk kırk yılı içinde salgınlar ve eşkıyalık hareketleri gibi olayların da etkisiyle madenlerin aşağı yukarı tamamı kapanmış ve maden ocaklarından gelen gümüşleri işleyen darphaneler de 16. yüzyılın sonundan itibaren mağşuş akçe darbına başlamışlardır. Savaşlar nedeniyle bunu engelleyemeyen devlet, darphaneleri birer birer kapatmaya başlamıştır (Sahillioğlu, 1965: 14).

b. Bu dönem tağşışleri Fiyat Devrimi'nden bağımsız bir şekilde incelenemez. Fiyat Devrimi ve etkileri incelenirken bir ülkenin para birimi cinsinden ifade edilen (nominal) fiyat artışları ile gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları arasında bir ayırım yapılması gerekmektedir. Gram gümüş cinsinden endeks, akçe cinsinden ifade edilen nominal fiyat endeksi ile her yıl için akçenin gramla ifade edilen gümüş içeriğinin çarpılması ile elde edilmektedir ve buna göre tağşışlerin yokluğunda fiyat düzeyini yansıtmaktadır. Akçe cinsinden ifade edilen endeksle gram gümüş cinsinden ifade edilen endeks arasındaki fark tağşışlerden kaynaklanan enflasyonun oranını vermektedir. Ticaret sayesinde gram gümüş cinsinden fiyatlar uzun vadede ülkeler arasında eşitlenme eğilimi içinde olmuştur. Bu durum bir liman kenti olan İstanbul için de geçerli olmuştur. (Pamuk, 1999: 134). Bu dönemde gümüşün altına göre bollaşması mal fiyatlarını yükseltirken reel gelirleri ise nisbi olarak düşürmeye başlamıştır. Bu süreç 1566'dan itibaren (II. Selim'in tahta çıkışı) iki yüz yıl devam etmiştir (Tabakoğlu, 2005:305).

c. Amerika'nın değerli madenlerinin ticaret üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Yeni keşiflerle eski ticaret yollarının kullanılamaz hale gelmesinin önüne geçilememiştir (Shaw, 1982: 159). 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti Doğu Akdeniz'de siyasi birliği sağlamış ve Sudan altınlarının da katkısıyla Batı'ya göre daha fazla gelişmiştir. Avrupalılar Osmanlı Devleti'nin kaynaklarını azaltmak yönünde çaba göstererek bir taraftan Basra Körfezi yoluyla Yemen'deki Osmanlı ticaretini engellemenin yolunu bulmuş, diğer taraftan da Hint Okyanusu'na açılarak Akdeniz'i, ticaretin merkezi olmaktan çıkarıp (Sahillioğlu, 1965: 55) imparatorluk üzerinden geçen ticaret yollarının önemini azaltarak Osmanlı ekonomisine zarar vermeye çalışmıştır. Transit ticaret yolları 1488'de Ümit Burnu'nun bulunmasıyla, 16. yüzyılın başlarında bir darbe yemiştir (Pamuk, 1999:

149-151). Bu durum karşısında kara ticaretine yönelen Osmanlıların Doğu ticaret yollarına hakim olma istekleri İran ile aşağı yukarı 75 yıl kadar süren savaşların gerekçesini oluşturmuştur (Sahillioğlu, 1965: 55). Ancak bu savaşlar sonucunda elde edilmek istenen kazanç sağlanamadığı gibi bir taraftan ticareti aksatıp diğer taraftan devlet harcamalarını aşırı derecede artırarak Osmanlı ekonomisini ciddi derecede zarara sokmuştur (Sahillioğlu, 1965: 56).

Amerikan gümüşünün bir diğer etkisi ticaretin bileşimi ve ticari işlemlerde kullanılan madenler üzerinde olmuştur (Akdağ, 2010: 504). 15. ve 16. yüzyıllarda ihracatta uygulanan sıkı kontrol rejimi hammadde bolluğu oluşturarak yerli sanayinin gelişmesini teşvik etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde hammadde değil, ipekli, pamuklu, tiftik kumaşlar, mamul deri gibi birçok mamul mal ihraç eder hale gelmiştir (Genç, 2012: 210). Ancak Amerika'nın keşfinden sonra buradaki değerli madenlerin Avrupa'ya taşınmasından itibaren 1559'a kadar geçen sürede, Batı'da Türkiye'ye mal karşılığı altın ve gümüş gelmiş, ancak Osmanlı ülkesinden Doğu'ya gelenden çok daha fazla değerli maden gitmiştir. Dolayısıyla Türkiye, değerli madenlerin bol olmalarından kaynaklı olarak ucuzladıkları Batı ile az olmalarından ve geleneksel bir mücevher düşkünlüğünden kaynaklı olarak çok pahalı buldukları Doğu arasında kalmıştır. Bazı endüstri mallarını, ancak daha çok kendisine lazım olan hammaddeleri, etlik hayvan ve özellikle hububat olmak üzere öteki besin maddelerini darlık mevcut olmasına rağmen kıyılarıdaki Avrupalı gemicilere satmıştır. Bu satıştan elde ettiği altın ve gümüşü, yeterli gelmediği için içerden ekledikleriyle Doğu ülkelerine göndermiş ve bu durum Türkiye'nin uluslararası ticarete iflasa sürüklenmesine yol açmıştır. I. Süleyman'ın son yıllarında, kendi ihtiyacı olan gıda ve hammaddeleri bile zengin Avrupa ülkelerine satmakta olan fakir bir ülke haline gelmiş olmasına rağmen, servet sahibi saray, hükümet ve devlet büyükleri, şehirde rastlanan tefeciler gibi zenginlerin düşkün oldukları lüks Doğu kumaşları, kürk ve baharat gibi maddeler için değerli madenler Rusya, İran ve Hint yörelerine akmıştır. Doğu'ya karşı kıymetli maden ve Batı'ya karşı endüstri ve gıda hammaddeleri yasağı sürekli bir politika haline gelmiş, fakat etkili sonuçlara ulaşamamıştır (Akdağ, 2010: 504). İşte bu ticari açıklar taşıyıcılar için gerekçe oluşturmuştur.

Diğer taraftan 16. yüzyılda Mısır, Suriye ve Diyarbakır eyaletlerinden gelen mahalli gelir fazlasının da etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli bir düzeyde altın dolaşımı

söz konusu iken, 16. yüzyılın sonunda ise Yakın Doğu piyasalarında Amerikan gümüşünün bollaşması, altın-gümüş spekülasyonlarının artmasıyla birlikte altın/gümüş oranları değişmiş ve altın tedavülden çekilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 13). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gurus (gros, groschen) adı verilen 30 gram ağırlığında iri gümüş sikkeler şeklinde kullanılmaya başlanmıştır (Tabakoğlu, 2005:304). Bu nedenle merkez ile eyaletler arasındaki ticareti sağlayan altın dolaşımının aksaması ve halkın işlemlerinde ucuz bir para olan gümüşün kullanır hale gelmesi üzerine, Osmanlı Devleti 1586'da tağşişe başvurarak akçenin ağırlığını yüzde 50 oranında düşürmüştür (Sahillioğlu, 1965: 13).

d. Gümüş para bolluğu nedeniyle altın, gümüş para karşısında iyi para durumuna geçmiş ve piyasadan kaybolarak Güney eyaletlerinden merkezi hazineye altın gönderilmesini zorlaştırmıştır. Diğer taraftan gümüş paralar arasındaki değer farklılaşması da gümüş paralar içinde akçenin zaman zaman iyi para konumuna geçmesine ve piyasadan kaybolmasına ya da tağşişe uğramasına neden oluşturmuştur (Tabakoğlu, 2005:305).

e. Amerikan gümüşlerinin en önemli etkilerinden biri de yabancı ülke paralarının, özellikle de İspanyol kuruşlarının Türkiye'ye sürülmeye başlaması ve vezni ve ayarı bozuk akçe yerine ikame edilmesidir (Barkan; 1970: 588).

3. Bu dönemdeki mali bunalımın nedenlerinden biri de nüfus artışıdır. 16. yüzyılda fetihler sonucunda merkezi devletin güçlenmesi ile birlikte sosyal düzen sağlanması ve refah artışına uygun ortamın oluşması sayesinde (Giray, 2010: 181) Osmanlı Devleti de öteki Akdeniz ülkeleri ile aynı şekilde nüfus artışları yaşamıştır. 1520-1580 arasında nüfus yüzde 41 oranında artış göstermiştir (Veinstein, 1995: 257). Osmanlı Devleti'nde topraklar nüfusa oranla oldukça fazla olmasına rağmen yeni toprakların tarıma açılması nedeniyle oluşan maliyetin, üretimden elde edilen gelirden fazla olması nedeniyle yeni toprak kullanımına gidilmemesi, mevcut ekili toprakların artan nüfusun talebini karşılamakta yetersiz kalmasına yol açmıştır (Giray, 2010: 182). Buna bir de vergilerin artırılması karşısında yükümlülüklerini yerine getiremez hale gelen köylülerin topraklarını borç aldıkları faizcilere vermek ya da göç etmek zorunda kalmaları ve enflasyon karşısında askeri yükümlülüklerini yerine getiremez hale gelen sabit gelirli tımar sahipleri eklenmiştir. Kentlere başlayan akınlar sonucu toprağın işlenemez hale gelmesi kentlerde yiyecek sıkıntısına yol açmıştır. Devlet çözüm olarak fiyat kontrolleri, vergilerin artırılması, zengin tüccarların mallarına el konulması yanında tağşişi de kullanmıştır.

Ekonominin durumunu iyileştirmekten ziyade daha da kötüleştiren bu yöntemler yaşam koşullarını ağırlaştırmıştır. Bu yasaları zorla uygulamak ve huzursuzları bastırmak için yeniçeriler imparatorluğun her tarafına gönderilerek tımar güçlerinin yerine geçirilmiştir. Bunlar zaman içinde gidiş amaçlarının aksine toprak, mal, mülk ve işyerlerine el koymaya başlamıştır. Pek çok yeniçeri askerliği bırakmış ve daha kârlı işlere yönelmiştir (Shaw, 1982: 160).

4. Çizakça (1976-77: 21) 1550-1650 yılları arasında hem çok büyük miktarda altın ve gümüşün Osmanlı İmparatorluğu'na girmiş olması, hem de aynı dönemde Osmanlı ekonomisinde akçenin daha önce görülmemiş düzeyde tağşiş edilmesi şeklinde gerçekleşen çelişkili durumu makroekonomi teorisinden faydalanarak açıklamıştır. Buna göre kullanılabilen veriler ışığında bu dönemde Osmanlı ekonomisinde para talebinde bir artış olmuş ve bu para talebini karşılayacak düzeyde bir para arzı artışı ise ancak tağşiş ile sağlanabilmiştir. Tağşiş ile para arzının artırılması miktar teorisine dayanarak tekrar fiyat artışına neden olmuş ve kısır bir döngü oluşmuştur. Para talebindeki büyük artış hem devlet masraflarında meydana gelen artışla hem de enflasyon nedeniyle oluşmuştur. İkisinin toplam etkisi, ülkeye giren artan miktarda bulyona rağmen devleti tağşiş yapmak zorunda bırakmıştır¹¹⁵ (Çizakça, 1976-1977: 25).

¹¹⁵ Bir ülkede altın ve gümüş arzının artması durumunda devletin sosyal çalkantılara neden olma ihtimali yüksek olan tağşiş uygulamasına gitmemesi beklenmekte ya da buna gerek duymaması gerekmektedir. Hatta ülkedeki altın ve gümüş arzının artmasıyla devletlerin para birimlerinin içindeki altın ve gümüş oranını artırmaları ya da en azından sabit tutmaları beklenmektedir (Çizakça, 1976-1977: 21-22). Ancak yapılan incelemeler beklenenin tam zıttı olarak bu dönemde hemen hemen her ülkede para birimlerinin tağşiş edildiğini göstermektedir. çalışmada bu durum modern iktisat teorisinden faydalanarak açıklanmıştır (Çizakça, 1976-1977: 22).

Keynesyen parasal denge formülü; $M = kpy + l(r)$ şeklindedir. Bu denkleminde sol taraf para arzını, sağ taraf ise para arzını simgelemektedir. M para arzı; k sabit bir katsayı, p fiyat seviyesi, y reel gelir ve l (r) likidite tercihini simgelemektedir. kpy alışveriş alış veriş için talep edilen para miktarını ifade etmektedir. Osmanlı ekonomisinde faiz oranı ile ilgili bilgilerin kısıtlı olmasına dayanarak likidite tercihi sabit kabul edilmiştir. Bu durumda kpy ile M arasındaki ilişkiyi açıklamak gerekmektedir. kpy'deki değişkenlerden biri p'dir. 1550-1650 arasında Osmanlı ekonomisinde fiyatlar hızlı ve değişik sektörleri kapsayacak şekilde artmıştır. Diğer değişken olan y (reel gelir)'dir ve enflasyonun hüküm sürdüğü bu dönemde sabit gelirli halka gruplarının reel geliri azalırken, tüccar gruplarının ise reel geliri artmıştır. Bu durumda toplam gelirden bir miktar artış olduğu söylenebilmektedir. Sonuç olarak y'de bir miktar, p'de ise yüksek bir artış hızı olduğuna göre kpy'de, toplam para talebinde yüksek bir artış yaşanacaktır. (Çizakça, 1976-1977: 22).

Denklemin para arzı kısmına gelince para arzı için geçerli olan fonksiyonel ilişki, $M_s = f(B_n, R)$ şeklindedir. Bu fonksiyonda B_n ülkedeki net bulyon miktarını (ülkeye giren ve çıkan bulyon arasındaki fark), R para biriminin içindeki bulyon oranını göstermektedir. bu dönemde ülkeye yüksek bulyon girişi olmuştur. Bu durumda B_n miktarı Osmanlı Devleti için pozitif bir değer almıştır ve para arzı ile B_n arasındaki ilişki türevsel gösterimle $\frac{dM_s}{dB_n} > 0$ şeklindedir. Buna göre B_n 'de meydana gelecek artış para arzını da artırmaktadır. Bu artış devlet kontrolünün dışında egzogen bir artıştır. $R = \frac{S}{TW}$ şeklinde fonksiyonel ilişkiye sahip olan R

5. 1585-86 tağışının nedenleri ile ilgili iddialardan biri de, İran'da gerçekleştiği söylenen benzeri bir tağış işlemidir¹¹⁶. Buna göre İran şahı Şah Tahmasp Osmanlılara karşı giriştiği savaşın mali sorunları nedeniyle, 1584'de benzeri bir tağış işlemi gerçekleştirmiştir. İran'da gerçekleştirilen büyük bir tağış, doğuya gümüş akışını engellemek isteyen Osmanlıların benzer bir hamlede bulunmasına neden olmuş olabilir¹¹⁷. Ancak bu durum Osmanlı için tağışın kendisi üzerinde değil, zamanlaması üzerinde belirleyici olmuş olabilir (Pamuk, 1999: 147-148).

3.3.3.4. Tağışların Sonuçları

3.3.3.4.1. Tağışların Mali ve Ekonomik Sonuçları

1. Para değerini düşürmek yönünde gelirleri harcamalara yetmeyen, tüm ülkelerin kullandığı yöntemi kullanan (Aydın, 1979: 112) Osmanlı Devleti'nin gelirlerinde, para değerindeki düşümlere rağmen büyük bir artış meydana gelmemiştir (Aydın, 1979: 115).

gümüş ile paranın toplam ağırlığı arasındaki oran, S akçenin içerdiği net gümüş miktarını (gram olarak) ve TW ise akçenin toplam ağırlığını (gram olarak) simgelemektedir (Çizakça, 1976-1977: 23). Tağış $\frac{S}{TW}$ oranında S'nin azalması demektir. S azalınca R oranı da azalmakta ve bu durumda devlet elindeki belirli bir miktar gümüşten daha fazla gümüş kestirmekte ve para arzı artmaktadır. R ile M_s arasındaki ilişkinin özeti $\frac{dM_s}{dR} < 0$ şeklindedir. Para arzının daha hızlı artırılması ise R oranının küçültülmesi ile sağlanabilmektedir. Fiyatlardaki büyük artış nedeniyle para talebinde de ciddi bir artış olmuştur. Bu durumda para arzının artış hızı para talebi artış hızı yanında düşük kalmaktadır. Net bulyon miktarındaki artışa bağlı olarak para arzında meydana gelen artış, hızla artan para talebini karşılayamamıştır ve devlet para arzını artırabilmek için $\frac{dM_s}{dR} < 0$ ilişkisi nedeniyle R oranını düşürmek, tağış yapmak zorunda kalmıştır.

Bu kısır döngü uzun sürede ortaya çıkan bir enflasyonla olabileceği gibi birtakım sosyo-ekonomik nedenlere bağlı olarak devlet harcamalarının artması ve artan masrafların tağış ile karşılanmak istenmesi sonucu ani bir şekilde de olabilmektedir (Çizakça, 1976-1977: 24).

¹¹⁶ İran sikkelerine ait ayrıntılı nümizmatik kayıtların olmayışı nedeniyle, 1584'de İran'da önemli bir tağışın yapıldığı yapılmadığı saptanamamıştır (Pamuk, 1999: 148).

¹¹⁷ Osmanlılar İran'a gümüş kaçışına karşı her zaman duyarlı davranarak çeşitli önlemlere başvurmuşlardır. Örneğin İran'dan gelen tüccarların getirdikleri ipek karşılığında gümüş almak yerine Osmanlı malları almalarını talep etmişlerdir. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde doğuya doğru gümüş akışının artması ve iki devlet arasında savaş çıkması üzerine bu tür müdahale ve yasaklamalar daha da artmıştır (Pamuk, 1999: 148).

Tablo 3.5: 1527/1528, 1567/1568, 1581/1582 ve 1669/1670 Bütçe Gelir-Gider Verileri

	1527/1528	1567/1568	1581/1582	1669/1670
Gelir (akçe olarak)	221.582.402	229.034.916	279.649.967	592.528.960
Masraf (akçe)	150.228.282	221.532.423	277.578.755	637.206.348
Fark (akçe)	71.354.114	7.502.493	2.071.967	-44.677.388

Kaynak: Barkan, 1970: 599

Yukarıdaki tabloda 1527/1528, 1567/1568, 1581/1582 ve 1669/1670 yılları bütçe rakamları yer almaktadır. 1527/1528, 1567/1568, 1581/1582 yıllarında fazla veren bütçelerin 1669/1670 yılında açık verdiği görülmektedir (Barkan; 1970: 599). İncelediğimiz dönem için harcamalardaki yüksek artışa karşılık gelirlere çok düşük bir artış ve daha sonra düşüş meydana gelmiş olması bütçe fazlalarında da hızlı bir düşüşle sonuçlanmıştır.

2. Barkan (1970: 561-562) tarafından yapılan çalışmaya¹¹⁸ göre 1490 fiyatları 100 kabul edildiğinde 1585 yılına kadarki yaklaşık yüz senelik sürede nominal olarak (akçe adedi olarak) 182 ve reel olarak (gram gümüş olarak) 162'ye yükselmiştir. 1585-1606 yılları arasındaki yirmi yıllık sürede ise nominal olarak 631'e ve reel olarak ise 265'e çıkmıştır¹¹⁹

¹¹⁸ Barkan (1970: 561-562) tarafından yapılan çalışmada II. Bayezid'in Edirne'deki imareti için 1489/1490 ve 1616/1617 satın alınmış olan zahirenin akçe olarak satın alınmış fiyatlarındaki artışlarla, aynı dönem içinde altının akçe olarak fiyatındaki değişiklikler kıyaslanmış ve zahire fiyatındaki değişikliklerin ne kadarının altının akçe olarak fiyatındaki değişikliklerden kaynaklandığı, başka bir ifadeyle akçenin değerindeki düşmeleri mal fiyatları artışı üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre 1489-1616 yılları arasında altının akçe olarak fiyatı 100 endeksinde 240'a çıkarken, yiyecek maddeleri fiyat arışı 434,4'e yükselmiştir (Barkan; 1970: 565).

Barkan (1970: 567) tarafından aynı çerçevede yapılan bir diğer hesaplamaya göre 1489/1490 yılı için Fatih İmareti, 1585/1586 yılı için Süleymaniye İmareti ve 1604/1605 yılı için Bayezid İmareti'nin yiyecek maddeleri masrafları üzerinden yapılan hesaplamaya göre ise 1489/1490 yılı Fatih İmareti için bulunmuş rakamın 100 kabul edilmesi durumunda fiyatların 1585/1586 yılında 182,49'a ve 1604/1605'de ise 472,79'a çıkmış olduğu görülmüştür (Barkan; 1970: 567-568).

Söz konusu fiyat artışlarının akçenin değerli maden içeriğindeki düşmelerin ve muhtemel diğer tesirlerin payının çıkarılabilmesi için her seferinde sarf edilen akçe değeri, bu akçelerin içerdiği saf gümüş miktarına bölünmüş ve böylece yiyecek maddelerinin reel fiyatları bulunarak, değişiklikler reel olarak hesaplanmıştır (Barkan; 1970: 571).

Bu dönem taşışlar ve fiyat artışları yalnızca Osmanlı Devleti'ne has olmayıp diğer Avrupa ülkelerinde de görülmüştür (Barkan; 1970: 584).

¹¹⁹ Yapılan hesaplamalarda kullanılan değerler: 1566 yılında II. Selim'in tahta geçmesiyle beraber 100 dirhem gümüşten 420 akçe yerine 450 akçe gümüş kestirilmeye başlanmıştır. Buna göre akçenin içerdiği gümüş miktarı 0,731 gramdan 0,682 grama düşmüştür. 1584-1586'da 100 dirhem gümüşten 800 akçe

(Barkan; 1970: 578). Bu fiyat artışlarında akçenin taşıyış edilmesinin de rolü olmakla birlikte ülkeler arası değerli maden hareketlerinin, sürekli devam eden savaşlar nedeniyle devletin yaptığı harcamaların, ticari işlemlerin hacim ve hızında meydana gelen değişikliklerin ve nüfus artışlarının da etkisi bulunmaktadır (Barkan; 1970: 574).

Pamuk (2007: 181) tarafından yapılan çalışmaya göre ise Osmanlı tarihindeki birinci hızlı enflasyon dönemi 16. yüzyıl sonları 17. yüzyıl ortalarına kadar olan dönemde yaşanmıştır. Bu süreçte fiyatlar yaklaşık 5 kat artmıştır.

Fiyat artışlarının Osmanlı Devleti üzerindeki en önemli etkisi; fiyatların kısmen düşük kaldığı Türkiye'den fiyatların büyük artış gösterdiği Avrupa'ya doğru hammadde (Barkan; 1970: 585) ve kaçak mal akışının ortaya çıkması olmuştur (Tabakoğlu, 2005:304). Bu çerçevede Türkiye'de yerli esnaf için hammadde sıkıntısı ortaya çıkmış, büyük şehirlerde halkın iâşesi zorlaşmış ve çeşitli tedbirlere rağmen fiyat yükselişleri devam etmiştir. Avrupa ile yapılan ticaretin içeriğinde meydana gelen değişme kapsamında Avrupa'dan mamul madde ithalatımız artmıştır (Barkan; 1970: 586). Devlet sosyal refahı da gerekçe göstererek içerdeki fiyat yükseltme eğilimlerine kaçakçılığa rağmen engel olmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Güney ve Doğu'da değerli maden fiyatlarında meydana gelen yükselişlerin buralara doğru değerli maden ve para akımına yol açması durumu ile karşı karşıya kalan devlet, ülkedeki para arzını daraltan bu gidişata engel olmak adına, tacirlerin Doğu'ya maden ve para götürmelerini yasaklamış, mal getiren tacirin mal ile dönmesini şart koşmuştur (Tabakoğlu, 2005:304).

3. Akçenin mağşuş hale gelmesi ödemelerde kabul edilemez hale gelmesine neden olarak bimetalizmin esaslarından biri olan sonsuz ibra hakkının aksamasına neden olmuştur. Bu çerçevede 17. yüzyıl boyunca akçenin devlet ödemelerinde kabul edilebilmesi için sahih akçe olması gibi birtakım şartlar koşulmuştur (Sahillioğlu, 1958: 71).

4. Bir sonraki dönemde piyasadaki para talebinin karşılanamaması (Pamuk, 1999:162) ve ihracatın ithalattan çok olması üzerine yaldızlı, Macar altını, esedi ve riyal kuruş gibi yabancı paraların bollaşmasına neden olmuş (Belin, 1999: 236) ve akçenin değer yitirmesi ile sonuçlanan bu paralara olan talep artışı nedeniyle taşıyış edilmiş yabancı paraların

kesilmiş ve ağırlıkları 0,384 grama düşmüştür. Ayrıca 1490 yılı için 1 Osmanlı altını = 52 akçe, 1585 yılı için ise 1 Osmanlı altını = 120 akçe kuru kullanılmıştır (Barkan, 1970: 572).

kullanımı da yaygınlaşmıştır (Pamuk, 1999:162). Yabancı paralar Osmanlı piyasalarında her zaman kullanılmakla birlikte başka hiçbir dönemde 17. yüzyılın ortalarından itibaren ulaştıkları seviyeye erişmemiştir. Yeterli miktarda darp edilmeyen Osmanlı paralarının yerini alan yabancı paralar (Sahillioğlu, 1965: 38), devletin bile yabancı paralar konusunda herhangi bir şart koşmazken kendi paralarını kabul konusunda birtakım şartlar sunduğu, hatta iltizam satışlarının yabancı paralar üzerinden yapılmasını talep ettiği bu dönemde, söz konusu uygulamalarla yabancı paraların kullanımı adeta meşrulaştırılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 38).

5. Bu dönemde yapılan tağşişler günlük işlemlerin çoğu için çok büyük olan sultani ile küçük kalan akçe arasındaki farkın daha da büyümesine neden olmuştur. Altın sikkelerin olmadığı ya da yeterli olmadığı durumlarda, büyük ödemelerin çok sayıda akçeyle yapılması hem güçlükler neden olmuş, hem de altın sikkelere olan talebi artırmıştır (Pamuk, 1999: 76).

6. Bu dönemde tağşişe uğramış akçelerin ağırlaştırılarak İran'a yollanması yoluyla kazanç elde edilmeye çalışılmıştır. Bu uğraş özellikle 1543-1544 yıllarında çok artmış, bu kapsamda Bursa'da ve İran yolu üzerinde yer alan Bozüyük'te yakalanan "musakkal" akçeler tartıldığında bunların 404 ile 413 arasında değişen değerlerinin 100 dirheme tekabül ettiği, Bursa esnafının kullandıklarının ise 440 ile 448 adedinin 100 dirhem ettiği görülmüştür. Bu dönemde olması gereken resmi rakam 425-426 akçenin 100 dirhemdir. Bahsedilen hile yollarından diğeri ise, gümüş elde etmek amacıyla akçelerin kenarlarının kırılması ve "kırpık akçelerin" alışverişlerde kullanılmasıdır. Kısacası bir taraftan doğuda büyük paralar kazanmak amacıyla akçe yüksek değerli hale getirilirken, diğer taraftan gümüş elde etmek için devlet sikkesinin kenarları kırılmıştır. Bu nedenle altının akçe değeri sürekli değişmiştir. Özellikle 16. yüzyılın ilk yarısında altının akçe değerinin çok arttığı görülmektedir¹²⁰ (Akdağ, 2010: 638-639).

¹²⁰ I. Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında akçe ve gümüş darlığını giderme tedbirleri çerçevesinde, dışarıdan özellikle İran'dan gelen mallar karşılığında gümüşün en çok o tarafa doğru gittiği tespit edilmiş ve bunu önlemek amacıyla Türkiye'ye mal getirenlerin bedelinde aldıkları akçe ya da külçe şeklindeki gümüşleri götürmelerine izin verilmeyerek, karşılığında Türk malları alıp gitmelerine karar verilmiştir. Ancak 1546'da çıkarılan bir fermanla yurt dışına giden malların cinsleriyle akçe değerinin incelenerek, hazırlanan defterlerin mühürlü ve imzalanmış olarak hükümete gönderilmesinin istenmiş olması, bu tür tedbirlerin başarıya ulaşmadığının göstergesidir. Alınan bu tür tedbirler yanında, devletin gümüş darlığını daha çok gümüş sağlayacak yöntemler bularak giderme yoluna gitmemiş olması ilgi çekicidir (Akdağ, 2010: 640-641).

7. Parasal dalgalanmalara karşı devletin birtakım müdahaleleri olmuş, ancak etkisiz kalmıştır. Bu müdahalelerin biri kurlarla ilgili olanıdır. Gümüş bollastıkça, altın/gümüş oranı yükselmiş, sultani ve dükânın akçe karşısındaki kuru yüzyıl başlarında 1 Osmanlı altını = 54 akçe düzeyindeyken yüzyılın ortalarında 1 Osmanlı altını = 60 akçe ve 1 Venedik dükası = 60 akçe düzeyine yükselmiştir (Pamuk, 1999: 147). 1566 yılında II. Selim'in tahta geçmesiyle beraber 100 dirhem gümüşten 420 akçe yerine 450 akçe gümüş kestirilmeye başlanmıştır. Buna göre akçenin içerdiği gümüş miktarı 0,731 gramdan 0,682 grama düşmüştür (Barkan, 1970: 572) ve % 7 oranında azalmıştır. Bu tağşişten sonra sultani ve dükânın kur değerleri özellikle gümüşün daha bol bulunduğu Balkanlar'da 1 Osmanlı altını = 65 akçe ve 1 Venedik dükası = 65 akçe düzeyine kadar çıkmıştır, ancak devlet resmi kurları 1580'lerin ortalarına kadar 1 Osmanlı altını = 60 akçe ve 1 Venedik dükası = 60 akçe düzeyinde tutmuştur. Piyasa ile resmi kurlar arasında oluşan fark sonucu, devlete yapılan ödemelerde ve resmi kur üzerinden yapılan diğer ödemelerde altın kullanılmamaya başlanmıştır. 1570 ve 1580'lerde resmi kurun piyasa kurunun altında kalması piyasada tedavül eden akçelerin kenarlarının kesilmesini yaygınlaştırmış, düşük aralı kalp sikkelerin üretim ve dolaşımını artırmıştır (Pamuk, 1999: 147).

1585 tağşişiyle beraber altının fiyatı 120 akçeye çıkmış, böylece altın mevcudunun değeri iki katına yükselmiştir (Sahillioğlu, 1958: 222). Bu durumda örneğin ulufe ödemelerinde ödemenin sabit akçe miktarıyla altınla yapıldığı durumlarda hazine % 50 oranında kâr elde etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 222).

8. 1585-86 tağşişi ile beraber fiyatlar iki kat ve daha yukarı çıkınca, mankurlar günlük alışverişlerde kullanılamayacak kadar küçük kalmışlardır. Bu durumda mankurların kullanımının devam edebilmesi için tek yol, itibari değerlerinin yükseltilmesi olacaktır, ancak bu yola gidilmemiştir (Pamuk, 1999: 74-75). 1585-86 tağşişinden sonra mankurların itibari değerleri (1/4 ya da 1/8 akçe gibi) üretim maliyetlerine yaklaşmış ve sikke üretiminden sağlanan kar marjı azalmıştır. Dolayısıyla özel girişimciler yerel mankur tekellerini satın almak istememişlerdir¹²¹ (Pamuk, 1999: 159-160).

¹²¹ Devlet bu sorunu bakır sikkelerin itibari değerlerini yarım ya da bir akçeye çıkararak çözüme kavuşturabilirdi (nitekim 1690'larda piyasaya sürülen mankurlar bir akçe değerindedir), ancak yüksek değerli mankurların taşra piyasasında kabul görmeme riski bulunmaktadır (Pamuk, 1999: 160).

9. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı dış ticareti hacim ve ticareti yapılan mallar açısından toplam üretim içindeki payı sınırlıdır. Bunun nedenlerinden biri ulaştırma teknolojisinin henüz yeterince gelişmemiş olması, diğeri ise imparatorluğun geniş sınırları içinde gelişmiş bir iş bölümünün bulunmasıdır (Pamuk, 2007: 67). Avrupalıların deniz aşırı keşifleri karşısında eski ticaret yolu 16. yüzyılın başlarında bir darbe yemiş, ancak 1540'ların başından itibaren eski canlılığını kazanarak 16. yüzyılın sonlarına kadar okyanus üzerinden geçen yeni yollarla rekabetini sürdürmüştür (Pamuk, 2007: 70). Buna göre keşiflerin ticaret üzerindeki etkisinin sınırlı olması nedeniyle dış ticareti iyileştirme konusu tağşişin temel amaçları arasında yer almamıştır.

3.3.3.4.2. Tağşişlerin Sosyal Sonuçları

1. 1584-1586 tağşişinden sonra akçe kırkıcıları 100 dirhemden 1500 hatta 2000 akçe darp etmişler ve bu nedenle tedavülde farklı vezinlerde sikkeler dolaşır hale gelmiş, altın fiyatları değişmiştir. Bunun üzerine sikke tashihine karar verilmiş ancak bunun yapılabilmesi için gereken sermayenin Mehmet Paşa tarafından “Resmi Tashih-i sikke” adı altında vergi konulması tağşiş nedeniyle çıkan ikinci isyanın “Beylerbeyi Vakası”nın yaşanması ile sonuçlanmış ve Sadrazam Mehmet Paşa idam edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 66).

2. 15. yüzyılın sonlarında başlayan ağır iktisadi bunalım nedeniyle devlet maliyesinin zor duruma düşmesi vergilerin ağırlaşması ile neticelenmiştir (Akdağ, 2010: 678). Paranın değerinde meydana gelen değişikliklere rağmen tımar sahiplerinden toplanan vergilerin değiştirilmemesi ve bunun yanında tımarın verilmesi konusunda yapılan usulsüzlükler, nüfus artışı, tımara dayalı toprak rejiminde üretim düzeyinin çiftçinin kendi geçimini sağlayacak düzeyde olması gibi nedenlerle tımarlı sipahiler tımarlarını terk etmiştir. Devlet mali kaynak sıkıntısını gidermek amacıyla tımarları küçültmeye ve oluşan yeni toprakları padişah hasları olarak hazineye vermeye (ifraz) başlamıştır (Giray, 2010: 184). Yine aynı nedenlerle tımar toprakları iltizama verilmeye veya resmi yollarla vakıflara dönüştürülmeye başlanmıştır¹²² (Giray, 2010: 184-185). 1585 tağşişi oransal olarak yüksek olmasının yanında tımar sistemindeki dönüşümü başlatması açısından da çok önemlidir.

¹²² Tımar sisteminin bozulmasındaki diğer faktörler ve nedeniyle teknolojik gelişmeye izin vermeyen yapısıdır (Giray, 2010: 185).

Devlet nezdinde tımar sisteminden kurtulma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşra idarecilerinin hizmetindeki askerler, vergi toplama ve soyguncuları cezalandırma bahanesiyle Anadolu kırlarında çeteler halinde dolaşır hale gelmişler ve işverenlerinin azledilmesi durumunda da aynı faaliyetlerini resmi onay olmaksızın devam ettirmişlerdir. Geldikleri köylerde köylülerin biriktirebildikleri tüm para, yiyecek, yem, hayvan ve meyve ağaçlarını yok etmişlerdir (Faroqhi, 2000:334). Bu durum karşısında köylüler kendilerini “il erleri” denen milis güçleri kurarak ve bunun yanında köylerinin çevresine hendekler açarak ya da toprak duvarlar yaparak korumaya çalışmışlardır¹²³. Kalabalık bir asker ya da eşkıya çetesine karşı korunmak ise ancak büyük kentlerde olunması durumunda mümkün olabilmektedir, buna rağmen nüfusu on bini aşkın köylerin bile isyan güçlerinin eline geçmesi ile karşı karşıya kalınmıştır (Faroqhi, 2000:335). Vergiler nedeniyle ekonomik açıdan kendini geçindiremez hale gelen köylüler, can tehlikesinin de oluşması ve durumun dayanılmaz bir hale gelmesi üzerine köyünü terk etme eğilimi içine girmiştir. Bu durum çiftbozanlık olarak adlandırılmıştır (Akdağ, 2010: 678). Köyünü bırakan bu kimseler (levendler) özellikle büyük şehirler çevresinde toplanmış ve özellikle Marmara bölgesinde hırsızlık, soygun, cinayet gibi olaylara karışarak güvensiz bir ortam ortaya çıkarmıştır (Akdağ, 2010: 679). Bu dönemden itibaren ortaya çıkmaya başlayan Celali isyanları diğer dönemlerde ayrıntılarıyla açıklanmıştır (bkz. 253-254).

3. 1585-86 tağşişinden sonra 1589’da yeniçeriler Osmanlı tarihinde ikinci defa bir tağşişe karşı ayaklanmışlardır. Beylerbeyi Vakası olarak bilinen bu olayda yeniçeriler paradan sorumlu olan ve tashih-i sikke için kaynak elde edebilmek amacıyla yeni vergiler getiren Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa ve Hazineye sorumlu Mahmud Efendi’nin kellelerini istemişler ve bu talep padişah tarafından kabul edilmiştir (Faroqhi, 2000: 546).

¹²³ Savunma yığınağı yapmak için birkaç köyün işbirliği yaptığı da olmuş ve savunma yığınağı yoluyla korunan köylere palanka adı verilmiştir.

3.4. 1585-1690 ARASI DÖNEM

3.4.1. Dönemin Genel Özellikleri

Büyük ölçüde 17. yüzyılı içine alan bu dönem parasal istikrarsızlıkların, değerli maden ve sikke kıtlıklarının piyasalardaki üretim, ticaret ve kredi hacmini olumsuz etkilemesi ve iktisadi faaliyetlerin gerileyerek devlet maliyesini zor durumda bırakıp parasal sorunları daha da ağırlaştırması yönüyle iktisadi ve toplumsal açıdan Osmanlı ekonomisi için oldukça zor bir dönemdir (Pamuk, 1999: 161). Bu dönemde genel olarak askerlerin ücretleri ödenememiş, yeniçerilerin ayaklanmaları eksik olmamış ve sıklıkla tağşiş uygulamalarına gidilmiştir (Mantran, 1995: I, 290).

Bu dönemin 1576-1639 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu aşağı yukarı sürekli savaş halinde bulunmuştur (Sahillioğlu, 1965: 13). 1576-1590 İran savaşlarının ardından 1592’de III. Murat döneminde başlayan Osmanlı-Avusturya Savaşları III. Mehmed (1595-1603) ve I. Ahmed (1603-1617) dönemlerini de kapsamıştır. Boğdan ve Erdel’in hakimiyeti konusunda çıkan sorunlar 1606’da Zivatorok Antlaşması’nın imzalanması ile sonuçlanmış ve elli yıl boyunca etkileri süren bu barış, toprak kaybı olmasa da Habsburglular karşısında Osmanlıların bir ölçüde geri çekilişinin bir işareti olmuştur (Mantran, 1995: I, 279). Ayrıca 1565-1641 arası dönem altı kere sikke tashihi yapılmasına nazaran “sikke tashihleri dönemi” olarak adlandırılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 6). Bu dönem içinde özellikle II. Osman (1618-1622) ve IV. Murad (1623-1640) kendi dönemlerinde ciddi reform çalışmaları yürütmüştür. II. Osman ademi merkezîyet, rüşvet, akraba kayırma gibi adaletsizlikler nedeniyle (Shaw, 1982: 265) ordudaki zayıflamanın kaynağı olarak gördüğü devşirme sistemini kaldırarak idare ve orduyu Türkleştirmek ve bu çerçevede (Mantran, 1995: I, 284) yeniçeri ocağı ve sipahi birliklerini Anadolu ve Suriye’nin Müslüman köylerinden oluşan bir tür ulusal milis gücüyle değiştirmek¹²⁴ (Shaw, 1982: 265); ulemanın fazla olduğunu düşündüğü iktidarını maddi ayrıcalıklarını sınırlandırarak düşürmek (Mantran, 1995: I, 284); Osmanlı hükümetini de Türk gelenek ve değerlerinin üstün olduğu Bursa ya da Ankara gibi bir Anadolu kentine taşımak (Shaw, 1982: 265) yönünde reformlara girişmiştir. Ancak 1622’de yeniçeriler tarafından tahttan indirilmekle

¹²⁴ Devşirme uygulaması 17. yüzyıldan itibaren uygulanamaz hale gelmiş ve son kullanılışı 1705 tarihi olarak gözükmektedir (Veinstein, 1995: 212).

kalmayıp aynı zamanda öldürülmüştür (Mantran, 1995: I, 284). Böylece ilk defa bir hükümdar yalnızca tahttan indirilmemiş, aynı zamanda öldürülmüştür (Mantran, 1995: I, 277) ve reform girişimleri durmuştur (Mantran, 1995: I, 284). IV. Murad (1623-1640) haksız kazanılmış servetlere el koymuş, vergileri düzenlemiş, mali kanunnameler çıkarmış, iç ve dış ticari ilişkileri düzenlemiş (Mantran, 1995: I, 287) ve onun döneminde imparatorluk saygınlığını ve gücünü bir ölçüde geri kazanmıştır (Mantran, 1995: I, 288). Ancak reform çabaları özellikle Kanuni dönemindeki örgüt biçim ve tekniklerinin tekrar tesis edilmesi hedefine yönelik olmuş ve var olan tehlikenin sona ermesiyle terk edilmiştir. Böylece içten içe çöküş devam etmiştir (Shaw, 1982: 243).

IV. Murad döneminin sonlarında düzelen durum (Mantran, 1995: I, 277) sonrasında yeniden bozulmuştur (Mantran, 1995: I, 278). IV. Murad'dan sonra tahta çıkan I. İbrahim¹²⁵ döneminde (1640-1648) lükse yönelik harcama kalemleri artmıştır. İbrahim'in kürke olan düşkünlüğü nedeniyle Topkapı Sarayı ile çevredeki köşklerin duvarları kürkle kaplanmış, padişah kürk koleksiyonu oluşturmuştur. Kürk alış verişi için ilk defa Rusya ile olan alışveriş ön plana çıkmıştır (Shaw, 1982: 279). I. İbrahim'in 1648'de Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın faaliyetleri nedeniyle boğdurulması (Mantran, 1995: I, 289) ve 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa gelişine kadar bozuk düzen bu şekilde devam etmiştir (Mantran, 1995: I, 278). Osmanlı tarihinde Köprülüler zamanı olarak adlandırılabilir 1656-1683 yılları arasında üç veziriazam döneminde Osmanlı siyasal bakımdan eski saygınlığının onarılması için çaba harcanmıştır (Mantran, 1995: I, 294). Bu dönemde Osmanlı ekonomisini sıkıntıya sokan siyasi gelişmeler, daha açık bir ifadeyle savaşlar 1672-1676 arası dönemde I. ve II. Lehistan seferleri, 1678-1681 arası dönemde Çehrin ve Rusya seferleri, 1682'de başlayan Avusturya seferleri, 1683'de Viyana bozgunu üzerine Avusturya-Venedik-Lehistan-Rusya ittifakına karşı pek çok cephede yapılan

¹²⁵ I. İbrahim'e "deli" ünvanı verilmiştir. İbrahim'in deli olarak anılmasının en önemli sebebi "kafes usulü" olarak adlandırılan yöntemdir. III. Mehmed'in hükümdarlığından (1595-1603) başlayarak kardeş katli yasaından vazgeçilmiş ve şehzadelerin sarayda gizli bir bölüme kapatılarak sıkı denetim altında tutulmaları süreci başlamıştır ve "kafes usulü" olarak adlandırılan bu yöntem onların ruhsal dengelerini bozmuştur (Veinstein, 1995: 204). Ayrıca şehzadeler harem kadınları ve harem ağaları tarafından devleti yönetmek için yeterli olmayan bir eğitimden ve deneyden yoksun olarak yetişmiştir. Yine bu dönemden itibaren padişahın en yetenekli şehzadesinin tahta geçmesi usulüne de son verilmiş (Shaw, 1982: 237), Osman'dan beri terk edilmiş hanedanın en yaşlı mirasçısının (Veinstein, 1995: 204) ya da en yüksek güce sahip hanedan üyesinin tahta çıkması uygulamaları da yeniden başlamıştır ve bu durum kaçınılmaz olarak hanedan üyeler arasında iktidar çatışmaları ortaya çıkarmıştır. Şehzadeler genellikle anneleri ya da eşlerinin başında bulunduğu siyasal grupların güçlerini kullanarak tahtı ele geçirmeye çalışmıştır. Zaman içinde saray içindeki harem grupları ile saray dışındaki devşirme grupları arasındaki koalisyonlar sayesinde uzun süreli başarılar elde edilmiştir (Shaw, 1982: 237).

savaşlar, 1687’de IV. Mehmed’in tahttan indirilmesine kadar Dalmaçya sahilleri, Macaristan’ın önemli kısımlarının ve Mora’nın kaybedilmesi yönündeki gelişmeler olmuştur (Sahillioğlu, 1965: 63). 1683’de başarısızlıkla sonuçlanan Viyana Kuşatması’nın ardından Rusların Ukrayna ve Kırım’da ilerlemeleri 1699’da Osmanlılar tarafından imzalanan ilk elverişsiz anlaşma olan Karlofça Antlaşması ile sonuçlanmıştır (Mantran, 1995: I, 278). Öte yandan bu yıllarda iç hazinenin stokları bitmiş, Mısır, Basra, Trablusşam’ın bütçe fazlalıkları, Bağdad ve Basra gümrük hasılatı, devlet görevlilerinin mirasları ve eğer ve biniş takımları gibi altın ve gümüş eşyalar hazineden çıkarılarak harcamaların karşılanmasında kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 63).

3.4.2. Dönemin Parasal Özellikleri

3.4.2.1. Gümüş Para

17. yüzyılın başlarında 1585 ve sonrasındaki tağşişlerin akçeyi çok küçük ve çok ince bir sikke haline getirmesi nedeniyle orta büyüklükteki bir günlük işlem çok sayıda akçe kullanılarak yapılır hale gelmiştir (Pamuk, 1999: 156). Bunun üzerine ortaya çıkan orta ve büyük boy gümüş sikke ihtiyacını karşılamak için IV. Murad (1623-1640) ve İbrahim (1640-1648) dönemlerinde 5 akçelik sikkeler de tedavüle sürülmüştür ve 17. yüzyılda sıkça onluk sikkeler de darp edilmiştir (Tabakoğlu, 2005: 300). Ayrıca I. İbrahim diğer padişahlardan farklı olarak tahta çıkar çıkmaz dağıttığı bahşişi akçe olarak değil, kuruş olarak dağıtmıştır. Bu durum, bu dönemde kuruşun darp edildiğinin bir kanıtıdır (Kolerkılıç, 1958: 60).

3.4.2.2. Yabancı Paralar

17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Ortadoğu’ya akan ucuz Amerikan gümüşlerinin maden ve darphane faaliyetlerinin kârını ortadan kaldırması (Tabakoğlu, 1985:277) ve üretilen sikkelerin bozulmuş kalitesini düzeltmeye yerel yöneticilerin de merkezi devletin de çabalarının yetmemesi nedeniyle taşra darphaneleri kapatılmaya başlanmış¹²⁶ ve sikke

¹²⁶ III. Murad’ın saltanatı sırasında (1574-1595) çoğunluğu Balkanlar ve Anadolu’da olmak üzere akçe üreten 38 darphane faaliyettedir, III. Mehmed’in saltanatı döneminde (1595-1603) akçe üreten yaklaşık 40 darphane faaliyette bulunmaktadır ve buna göre 16. yüzyılın sonlarında akçe üreten Osmanlı darphanelerinin sayısının doruğa ulaştığı söylenebilir. IV. Murad’ın saltanatı sırasında (1623-1640) ise akçe üreten darphane sayısı

üreten darphane sayısı hızla azalmıştır. Diğer taraftan 1640'larda İstanbul darphanesinde üretilen altın ve gümüş sikkelerin miktarı da önemli miktarda düşmüştür (Pamuk, 1999: 158). 1648'de IV. Mehmed'in tahta çıkışından sonra tedavüldeki sikkelerin yenilenmesi vesilesiyle darphane faaliyetleri canlanmış olmasına rağmen 1650'lerin ikinci yarısından itibaren üretim tekrar gerilemiştir. 1650'lerin ikinci yarısından 1680'lerin ikinci yarısına kadar geçen sürede İstanbul'da sınırlı miktarda altın ve gümüş sikke üretilmiş, bu sikkeler de (Pamuk, 1999: 157) yalnızca padişah ve yakınlarına harçlık olması amacıyla sembolik olarak darp edilen paralar (Sahillioğlu, 1965: 68) merasim ve özel günler gibi amaçlarla kullanılmış, piyasaya sınırlı miktarda sikke verilmiş (Pamuk, 1999: 157) ve bu nedenle taşra darphanelerindeki durumu telafi edememiştir (Pamuk, 1999: 158). Dolayısıyla 17. yüzyıl sonlarında Osmanlı piyasaları her türlü yabancı paranın tedavül ettiği bir görünüme bürünmüştür (Tabakoğlu, 1985:278). Yeterli miktarda darp edilmeyen Osmanlı paralarının yerini alan yabancı paraların kullanımı, devletin kendi paralarını kabul konusunda birtakım şartlar sunarken yabancı paralar konusunda herhangi bir şart koşmaması (Sahillioğlu, 1965: 38) ve devlete yapılan ödemelerde yabancı paraların hangi kur değerleri üzerinden kabul edileceğini düzenli olarak ilan etmesi (Pamuk, 1999: 160-161), iltizam satışlarının yabancı paralar üzerinden yapılmasını talep etmesi gibi uygulamalarla adeta meşrulaştırılmıştır ve sonuçta 17. yüzyıl ortaları Osmanlı piyasalarında yabancı paraların miktarının en yüksek seviyeye ulaştığı dönem olmuştur (Sahillioğlu, 1965: 38). Bu dönemde kullanılan paralar Fransız, İtalyan ve Hollandalı tüccarlar tarafından Güney Fransa, Kuzey İtalya ve Avrupa'nın diğer yerlerindeki darphanelerde basılan dışı çok ince bir kat gümüşle kaplanmış ve içi tamamen bakırdan oluşmuş küçük Avrupa sikkeleri olmuştur (Pamuk, 1999: 162). Bunlar Arapça'da sekizde bir anlamına gelen Fransız sümünleri¹²⁷ veya tümünleri, Fransız tüccarlar tarafından kullanılan beş sol'lük gümüş sikkeler, Amerika ve Avrupa'da üretilen grosso veya groschen olarak adlandırılan büyük boy gümüş sikkeler (Pamuk, 1999: 164-165), Fransızların sümünleri ile elde ettikleri

30'a inmiştir. Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) 4 darphanede akçe üretilmiştir ve bu tarihten sonra akçe ve diğer gümüş sikkeleri üreten Osmanlı darphaneleri sayısı sınırlı kalmıştır. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) 7 darphanede gümüş akçe ve para üretilmiştir (Pamuk, 1999: 158).

¹²⁷ Fransa Vestefalya Antlaşması'nı redderek Otuz Yıl Savaşları'nın devam etmesine sebep olduğu için İspanya ile savaşı devam ederken Doğu ticaretinde kullandığı İspanyol guruslarında tedarik güçlüğü çekmeye başlamıştır. Bu nedenle Doğu'ya "sümn" adını verdikleri paralarını yollamış, Türkiye'de ufak alışverişlerde kullanımı cazip görülen bu paraya olan talebin artması neticesinde, darbından yüzde 25 oranında kâr elde ettikleri ancak bundan tatmin olmadıkları sümünleri tağşiş ederek kâr oranını yüzde 100'e çıkarmışlar. Sümnlerin 1669'da kullanımı yasaklandığında gümüşle kaplı bir bakır parçası halinde bulunmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 45).

başarıdan esinlenen Hollanda ve Almanlar tarafından darp edilen ancak sümünler kadar rağbet görmeyen rubu ve zolta denen Polonya sikkeleri, 6-9 dirhem (20-30 gram) en çok arananları İspanyol ve Meksika gurusları olmak üzere “tam, kamil” veya “real (riyal)” gurusu adlarıyla anılan büyük gümüş paralar ve bu sikkelerin rağbet görmesinden sonra tağşış edilerek ve bakırı çoğaltılarak piyasaya sürülen bu sikkelerin mağşuş halleridir (Sahillioğlu, 1965: 46). Kalp sikke trafiği özellikle 1656-1659 yılları arasında doruğa ulaşmıştır. Bu dönemde Osmanlı gümruklerinden geçen sikke miktarı gümruk memurlarına rüşvet olarak verilenler hariç 180 milyon adet olarak tahmin edilmektedir. Kalp sikke miktarının bu kadar artması Osmanlı piyasalarındaki sağlam sikkelerin de ortadan kaybolmasına ve bunların bir bölümünün Avrupa’ya götürülerek kalp sikkeler haline dönüştürüldükten sonra tekrar ithal edilme ihtimalini düşündürmektedir (Pamuk, 1999: 167).

3.4.2.3. Altın Para

17. yüzyılda saraydan para darbı için eritilen madenlerden şerifi adı verilen sikkeler darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 71) ve sultani için řerifi¹²⁸ ve Frengi Flori içinde yaldız tabirleri kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 111). Ayrıca 17. yüzyıl sonlarında Tebrizi ağırlık ölçülerinin terk edilmesine bağlı olarak altın sikkelerinin vezni, yeni kabul edilen Rumî ölçülerle ifade edilmeye başlanmıştır (Sahillioğlu, 1958: 111). Rumi ağırlık ölçülerine göre altının ağırlığı 110 dirhemden 100 sikke kesilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 115).

3.4.2.4. Bakır Para

Bu dönemde ayrıca bakır sikke üretimi de sınırlı kalmış ve hatta 1580-1680 arası dönemde hiç bakır sikke üretimi yapılmamıştır. 17. yüzyıl boyunca İspanya, Fransa, Almanya, İsveç, Lehistan ve Rusya gibi pek çok devlet altın ve gümüş yokluğu nedeniyle mübadele işlemlerinde bakır sikkeleri kullanma yoluna gitmiş ve bakır para basma işinden

¹²⁸ II. Süleyman döneminde darp edilen altın paralara şerifi denilmiştir (Kolerkılıç, 1958: 73). 1703’te ise eşrefi adını almıştır (Kolerkılıç, 1958: 88).

önemli gelirler elde etmişken, Osmanlıların 17. yüzyılın büyük bir kısmında bakır para basmamaları ilginç bir durum oluşturmuştur¹²⁹ (Pamuk, 1999: 159-160).

3.4.2.5. Para Hacminde Genişleme

Osmanlı yönetimi Girit Adası nedeniyle Venedik ile yaptığı savaşın bitmesinin ardından sümünlerin devlet tarafından kabul edilmemesi, vergi ödemelerinde kullanılmaması, kalp sikkelerin tamamının darphaneye getirilerek düzgün standartlarda yeni sikkelere dönüştürülmesi gibi önlemler almıştır (Pamuk, 1999: 168).

3.4.2.5.1. Gümüş Para: Pâre

1650-1680 arası sınırlı sikke üretimi süreci sonrasında 1683’de II. Viyana bunalımının ardından yaşanan savaşlar döneminde (1683-1699) Amerikan maden kaynaklarının 1670’lerden itibaren gerilemeye başlamasından kaynaklı dış konjonktür şartlarının da yardımıyla Osmanlı maden ocakları yeniden canlanmaya başlamış (Tabakoğlu, 2005:307) ve artan mali darlık nedeniyle aranılan yeni finansman kaynaklarından biri olarak yine para darlığı kullanılmıştır. Bu dönemde uzun bir süredir atıl kalan darphaneler ve I. İbrahim döneminden (1640-1648) beri seyrek çalışan İstanbul darphanesi (Tabakoğlu, 1985:279), eritilen saray eşyaların kullanılması sayesinde yoğun bir çalışma temposu içine girerek normal faaliyetine dönmüştür (Sahillioğlu, 1965: 68). Bunun yanında yabancı paralar ve Gümüşhane, Ergani ve Keban maden ocakları başta olmak üzere Anadolu’daki maden ocakları ve 16. yüzyıldaki kadar olmamak kaydıyla Rumeli maden ocakları kullanılmıştır. Ayrıca yeni maden ocakları da kullanıma açılmıştır (Tabakoğlu, 1985:279). Bu süreçte darp edilen para akçe darlığının kârlı olmaktan çıkması nedeniyle onun görevini üstlenmek üzere seçilen, aslen bir Memluk sikkesi olan güney illerine özgü (Tabakoğlu, 1985:278) Mısır parası gümüş “pâre”dir. Bu döneme kadar Anadolu’da kullanılmayan ve Anadolu darphanelerinde darp edilmeyen bir para olan pâre,

¹²⁹ Bu dönemde bakır sikke üretilmemesinin arkasındaki sebeplerden biri, sikke üretiminde kullanılmak üzere yeterince bakır mankurun bulunmamasıdır¹²⁹. Bununla beraber devletin yerel piyasalardan bakır satın alarak sikke basma yolu varken, devlet bu yolu tercih etmemiştir. Bakır sikke basılmamasının arkasındaki sebeplerden diğeri idari ve teknolojik nedenlerdir. 1585-86 tağşişinden sonra mankuruların itibari değerleri (1/4 ya da 1/8 akçe gibi) üretim maliyetlerine yaklaşmış ve sikke üretiminden sağlanan kar marjı azalmıştır. Dolayısıyla özel girişimciler yerel mankur tekellerini satın almak istememişlerdir. Sikke üretimini sınırlayan bir diğere sorun kol kuvveti ve çekice dayanan geleneksel teknolojinin sikkelerin niteliğini düşürmesi ve daha da önemlisi üretim hacmini sınırlayarak, sikke üretiminin çok sayıda taşra darphanesinde üretilmesini zorunlu kılmasıdır (Pamuk, 1999: 159-160).

1685 yılı sonlarında ilk defa İstanbul'da yüzde 70 ayarında gümüş-bakır alaşımından 1000 tanesi 240 dirhem olacak şekilde darp edilmiş (Sahillioğlu, 1965: 70) ve günlük işlemlerde kullanılmak üzere İstanbul ve çevresinde piyasaya sürülmüştür (Pamuk, 1999: 156). Pâre dirhem 3.207 gram olması üzerinden 0.737 gramdır ve yüzde 30 oranında bakır içermektedir¹³⁰ (Sahillioğlu, 1958: 68). Pâre akçeye göre daha büyük olduğu için günlük ihtiyaçlara cevap verebilecek bir düzeydedir. Ayrıca yüzde 30 oranında bakır içeriğine sahip olarak darp edilmesi darp masrafları (dönemin başında alaşım halindeki madenin binde 65'i kadardır) çıkarıldıktan sonra hazineye kazanç temin etmesini sağlamıştır (Sahillioğlu, 1965: 71). Birkaç denemeden sonra paranın akçenin üç katı gümüş taşımasına ve aralarındaki kurun buna bağlı olarak belirlenmesine karar verilmiştir, ancak üretim sınırlı kalmıştır (Pamuk, 1999: 156). Yine aynı dönemde (1683-1688 tarihleri arasında) daha büyük alışverişler için ilk defa 16. yüzyıl sonundan itibaren tedavülde bulunan Avrupa'nın büyük sikkelerini takliden kuruş isminde büyük gümüş sikkeler darp edilmiştir (Pere, 1968: 175).

3.4.2.5.2. Altın Para: Şerifi

Şerifi denen Osmanlı altını Venedik altını standardında değil, Macar altını standardında darp edilir hale gelmiştir. Bu paraların darbında kullanılan kaynaklar iç hazine, kiler ve has ahırdan çıkarılan altın ve gümüş eşyalar ve yabancı paralar olmuştur (Tabakoğlu, 1985:279; Tabakoğlu, 2005: 307).

3.4.2.5.3. Bakır Para: Mankur

1688-1699 arası dönem Tabakoğlu (2005: 308) tarafından "Trimetalizm Dönemi" olarak adlandırılmıştır.

Amerikan gümüş üretiminin 17. yüzyılın ortalarından itibaren azalması ve altının değerlendirilerek piyasadan çekilmesi (Sahillioğlu, 1965: 14), Viyana bozgununu izleyen savaş yıllarında (Tabakoğlu, 1985: 21) savaş gereksinimleri nedeniyle sıkıntıya düşülmesi

¹³⁰ I. Süleyman'ın akçesi ise 0,731 gramdır (1491-1566 yılı arasında 100 dirhem gümüşten 420 akçe darp edildiği hesabına göre). Bu durumda I. Süleyman'ın akçesi ile II. Süleyman'ın pâresi aynı ağırlıktadır ancak pâre yüzde 30 oranında bakır içerdiğine göre I. Süleyman'ın akçesi daha fazla gümüş içermektedir. Pârede bulunan gümüş miktarı 0,516 gram iken 1566'da II. Selim'in akçesi 0,681 gram ihtiva etmektedir (Sahillioğlu, 1958: 68).

(Belin, 1999: 106-107) ve askeri harcamaların karşılanamaz hale gelmesi, altın ve gümüş paraların para arzındaki likidite konusunda yetersiz kalması (Tabakoğlu, 2005: 308) nedeniyle ülkeler para darbında kullanılan madenlerden en az asil olan bakır kullanmak zorunda kalarak (Sahillioğlu, 1965: 14) artan harcamalarını emisyon yolu ile finanse edebilmek için birkaç yıl süre ile piyasaya bakır para (mankur) çıkarmıştır (Tabakoğlu, 1985: 21). Mankur ya da pul adı verilen bakır para I. Murad'dan (1360-1389) itibaren 17. yüzyıl ortalarına kadar ufaklık para ihtiyacını karşılamak üzere darp edilen bir paradır (Tabakoğlu, 2005: 308) ve en son IV. Murad döneminde 1628'de dağıtımı yapılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 35). Ancak bu dönem darp amacının farklı olması nedeniyle Osmanlı para tarihinde farklı bir açıdan değerlendirilmektedir. 1688'de darbına başlanan mankurun itibari değeri ile maden değeri arasında büyük bir fark bulunmaktadır ve bu nedenle mankur itibari bir para özelliği kazanmaktadır. Ayrıca aynı nedenden ötürü mankur, isteyen kişinin darphaneye bakır getirerek mankur darp edilmesini isteyememesi anlamında serbest darp hakkına sahip olmayan bir paradır (Tabakoğlu, 2005: 308). Mankurun yayıldığı bölgeler Rumeli ve Ege Denizi adaları, Batı Anadolu ve Gonya'ye kadar uzanan sahil bölgeleridir (Sahillioğlu, 1965: 88). Anadolu'da dağıtılmıştır, ancak Ankara'dan sonrasına dağıtılmamıştır ve Adana-Tokat çizgisinin batısında tutunabilmiştir (Tabakoğlu, 1985:282). Diğer taraftan Mısır'a mankurun bizzat orada darbu için bakır yollanmış, ancak bu bakır küçük külçeler halinde satılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 35).

Çekiçle darp yönteminin kullanıldığı Osmanlı Devleti'nde para darbu konusunda teknik sınır ve darp kapasitesi gelişkin değildir. Osmanlı Devleti ihtiyaçlarını enflasyon parası ile karşılayabilmek için darp yöntemini değiştirerek "mihaniki darp yöntemi"ni kullanmaya başlamıştır (Sahillioğlu, 1965: 78). Piyasadan kaybolan akçenin yerine büyük boy gümüş sikkeler darp etmek amacıyla Fransa'dan yeni mekanik teknolojiyi kullanan ve kenarları tırtıklı sikke üretebilen makine ve aletler getirilmiştir (Pamuk, 1999:169-170). Ancak gergin ortam nedeniyle yeni bir darphane ve getirilen modern aletlerle mankur darbu işine girilmiştir. Para darbının bir endüstri olarak kabul edilmesi durumunda kurulan modern darphane batılı anlamda kurulmuş ilk fabrika olarak değerlendirilebilir (Sahillioğlu, 1965: 78). 1688'den itibaren yeni sikkelerin rağbet görmesi üzerine üretim kapasitesi artırılmış, ancak Kastamonu-Küre ve Gümüşhane madenlerinden gelen bakırın yetmemesi üzerine piyasadan kullanılmış bakır satın alınarak üretim zaman içinde günde 300-400 binden 600 bin parçaya çıkarılmış ve değerleri 1 akçeye artırılmıştır (Pamuk,

1999:169-170). Mayıs 1689'da mankurun 1 akçe = 1 mankur kuru üzerinden tedavül etmesi kararının alınmasıyla birlikte mankur darbu için kurulan bu ilk darphane yeterli gelmemeye başlamış ve darphane civarındaki dükkânlar kiralanarak mankur darbu bakırcılara da yaptırılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 79).

Mankurun darp standartları bir okka saf bakırdan 800 adet olarak belirlenmiştir (Belin, 1999: 106-107). Buna göre yarım dirhem ağırlığında 1,60 gram ve önce 1 akçe = 2 mankur, daha sonra 1 dirhemden 1 adet (1 dirhem = 3,207 gram) her biri 0,188 gram olarak ve 1 akçe = 1 mankur kurundan tedavül etmiştir¹³¹ (Sahillioğlu, 1958: 68). 1688'den 1691'e kadar toplamda 629.436.771 adet mankur (3.927.612 adedi 1 akçe = 2 mankur kurundan ve geri kalanı 1 akçe = 1 mankur kurundan olmak üzere) üretilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 280). Darphane sahib-i ayarları hazineden aldıkları 165 okka bakır karşılığında 290 guruş kâr elde edebilmiştir¹³² (Sahillioğlu, 1965: 83).

1 akçe = 2 mankur kurundan darp edilen mankurların gördüğü rağbetten cesaret alan devletin piyasaya sunduğu mankur miktarını arttırarak bundan kâr elde etmek amacıyla mankurun değerini 1 akçeye çıkarması halk tarafından tepki ile karşılanmıştır (Sahillioğlu, 1958: 125). Çünkü bu durumda 1 okka bakır 800 akçe olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 280). Başka bir deyişle 800 akçelik mal 1 akçeye satılır hale gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 125). Ancak serbest piyasada 1 okka bakırdan yapılan mamul eşya için işçilik maliyetleri dahil, 150 akçe ve darphanede mankur darbu için yapılan mübadelelerde 1 okka bakıra 94-135 akçe arasında bir fiyat ödenmiştir (Sahillioğlu, 1965: 77).

32 aylık mankur darbu süresi içinde devlete 380 milyon akçe ya da o dönem kuru üzerinden 1,4 milyon altın dükalık yüksek düzeyde bir ek gelir sağlamıştır ve bu gelir 32

¹³¹ Mankurun geçmişten günümüze darp çizgisine bakıldığında da zaman içinde akçenin değerinde meydana gelen değişim görülebilmektedir. 16. yüzyılın sonlarına kadar mankur bir dirhem ağırlığında ve 1 akçe = 8 mankur kuruyla darp edilmiştir. 1584-1586'da akçe ağırlığının yarıya düşmesi nedeniyle mankur darbına ara verilmiştir. 17. yüzyıl başlarında 1 akçe = 4 mankur olmak üzere darbu kararlaştırılmış ve 1688'de önce yarım dirhem ağırlığında (1 okka bakırdan 800 adet olmak üzere) darp edilmiş ve 1 akçe = 2 mankur kuru üzerinden tedavüle sürülmüştür (Tabakoğlu, 1985:279). Bu değerlerin halk tarafından tepkiyle karşılanması üzerine mankurun 1 akçe = 1 mankur kuru üzerinden tedavül etmesi için emirler yayınlanmıştır (Tabakoğlu, 1985: 280).

¹³² Darphane sahib-i ayarı tarafından 165 okka bakırda 1/11 oranına göre 15 okka fire verilmiş ve darp edilen 150 okkadan 1/5 oranında 30 okka darp masrafı ve ücret alınmıştır. 1 okka 800 akçe olduğuna göre geriye kalan 120 okkalık mankurdan $120 \cdot 800 = 96.000$ mankur alabilmiştir. Mankurun ikisi 1 akçe ve 120 akçe 1 kuruş olduğuna göre 96.000 mankur 400 guruş etmiştir. Bakırın okkası 80 akçe olarak hesaplandığı için $400 - \frac{80 \cdot 165}{120} = 290$ guruş kâr elde edilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 83).

aylık süre için merkezi hazinenin tüm gelirlerinin yüzde 12'sine tekabül etmektedir. 600 milyon parça sikkenin piyasa değeri yüzde 30'da kalmış ve geriye kalan bölüm hazine için gelir oluşturmuştur (Pamuk, 1999: 171). Mankur darbı sonucunda oluşan enflasyon borç yükü altında ezilen devleti gelirdeki azalmaların enflasyondan kaynaklanan kıymet fazlaları ile telafi edilmesi ve ulufelerin ödenebilmesi sayesinde bir müddet rahatlatmış ve bu sayede (Sahillioğlu, 1965: 88) muhtemel ayaklanmalar engellenmiştir. (Tabakoğlu, 1985: 282). Ancak 1 akçe = 1 mankur kurunun cari olmasıyla beraber esnaf ve tüccarlar tedavülden çekilmesi durumunda kendilerini 650 akçe zarara uğratacak olan mankuru 800 akçelik bir itibari değer üzerinden kabul etmek istememiş (Tabakoğlu, 1985: 281) ve bunun üzerine taşradaki bazı tüccarlar ödemelerin altın veya gümüşle yapılmaması durumunda İstanbul'a mal göndermeme kararı almıştır (Pamuk, 1999: 171-172). Bunun üzerine metropollere meta götürebilmek adına altın ve gümüş para üretim bölgelerine akmış ve büyük tüketim merkezlerinde ise mankur tedavül eder hale gelmiştir. Diğer taraftan vergi tahsildarları, mültezimler gibi devlet görevlileri vergileri iyi para ile toplayıp devlete mankur olarak teslim etme ve halk da vergilerini mankur olarak ödeme eğilimi içine girmiştir. Devlet bunun üzerine hazinenin mankurla dolması, enflasyonun kamu gelirlerine yansması, iyi paranın tedavülden çekilmesine engel olabilmek ve haksız kazançları ortadan kaldırmak amacıyla mankur bölgesinden toplanacak vergilerin (Tabakoğlu, 1985: 281) 1/3'ünün mankurla ve 2/3'ünün ise altın ve gümüş paralarla ödenmesi kararını almıştır. Vergi ödemeleri için de geçerli olan bu kararda haraç ve cizye vergileri dışarda tutulmuş ve bunların sadece altın ve gümüşle ödenmesi emredilmiştir¹³³ (Sahillioğlu, 1958: 125). Bu kararlara rağmen mankur darbı 1691 yılında II. Ahmed tarafından tedavülden kaldırılmıştır¹³⁴ (Tabakoğlu, 1985:282). Bununla birlikte mankurun bakır fiyatına Tophane'ye satılması kararı çıkmış ve toplanan mankurların Tophane'ye satışı 1695 yılına kadar devam etmiştir. Bu aşamada Fransızlar mankurun tedavülden kalkmasıyla bakır fiyatlarının düşmesinden kaynaklı fiyat farkından yararlanmak amacıyla mevcut mankurları külçe haline getirip Fransa'ya ihraç etme teşebbüsünde bulunmuştur (Sahillioğlu, 1965: 89).

¹³³ Kişiler arasında bu kararlara ne derecede uyulduğu tespit edilememiştir, ancak 1688-1691 yılları arasındaki hazine hesaplarının söz konusu oranları az çok yansıttığı görülmektedir (Tabakoğlu, 1985:281).

¹³⁴ Bu karara rağmen piyasalar ve halktan gelen tepkiler üzerine uzlaşmaya gidilmiştir. Buna göre ellerinde mankur bulunanlar sikkelerini darphaneye getirip kendilerine teslim edilen bir okka yeni mankur karşılığında devlete 300 mankur ya da yeni sikkelerin piyasa değerlerinin yüzde 38'i oranında ödeme yapmayı kabul etmişlerdir. Ancak bu uzlaşmaya rağmen sürdürülemeyen mankur üretimi aynı yılın sonunda durdurulmuş ve eldeki mankurlar eritilmiştir (Pamuk, 1999:172-173).

Sahillioğlu (1965: 87) 1688-1690 yılı arasındaki fiyatlar incelendiğinde mankurun tedavülünün fiyatlarda yükselmelere neden olmadığı, hatta bu dönemde fiyat düşmeleri olduğunu belirtmiştir. Ancak mankur darbının itibari kıymeti ile maden kıymeti arasındaki farkın yüksek olmasına bağlı olarak yerli ve yabancı kalpazanlık faaliyetlerini kamçıladiğını ifade etmiştir (Sahillioğlu, 1965: 85).

Öte yandan Tabakoğlu (1985: 281) enflasyonun bir taraftan mankura olan güveni sarsmak suretiyle kalpazanlık faaliyetlerini kamçılıyarak (ülkeye gemilerle kaçak bakır para girişi yaşanmıştır) piyasalarda huzursuzluk oluşturduğunu (Tabakoğlu, 1985:280), diğer taraftan malların mankur karşısındaki fiyatlarını yükselterek şiddetli bir enflasyonist ortam ortaya çıkardığını belirterek, mankur darbının enflasyonist sonucunu vurgulamıştır (Tabakoğlu, 1985:281).

Mankur üretiminden elde edilen gelir devletin uzun dönemli bir para reformuna girişerek küçük akçenin yerine büyük boy gümüş sikkelerden oluşan ve guruş olarak adlandırılan yeni bir para birimini yerleştirmek üzere ilk uygulamaları başlatması için gerekli kaynağı sağlaması açısından oldukça önemlidir (Pamuk, 1999: 173).

3.4.3. Dönemin Tağşışları

3.4.2.1. Akçe

1585-1586 tağşışından sonra da devam eden akçenin uzun tağşış dönemi 17. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür (Pamuk, 1999:164). 16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın sonuna kadar, 1600, 1618, 1624 ve 1640 tarihlerinde olmak üzere dört sikke tashihi yapılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 62) ve bu yoğun sikke tashihi dönemine “sikke tashihleri dönemi” adı verilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 6). 1585 yılına kadar “halis ayar” gümüşten darp edilen standart akçe, bu tarihten sonra gümüşe değişik miktarlarda bakır katılarak darp edilmeye başlanmıştır. 17. yüzyıl ortalarına kadar akçenin gümüş içeriği büyük dalgalanmalar göstermiş, akçenin sık sık tağşış edilmesi ve eski sikkelerin dolaşımdan kaldırılmaması sonucunda, gümüş içerikleri birbirinden farklı sikkeler aynı anda tedavül eder hale gelmiştir (Pamuk, 1999: 150).

Bu dönemde tağşişler nedeniyle çıkan ayaklanmalara rağmen tashih-i sikke adı altında sikkeler tağşiş edilmeye devam edilmiştir. III. Mehmet döneminde 1600 yılında iktisadi hayatın bozulan düzenini yeniden iade edebilmek için devlet, piyasadaki ayarı bozuk ve küçültülmüş paraları toplatmış ve onların yerine tashih ve standardize edilmiş yeni akçeler çıkarmıştır. Fakat devlet yeni akçeleri eski resmi ayarına göre kestirmeyi göze alamamış ve bu fırsatı değerlendirerek (Barkan, 1970: 575-577) 100 dirhem gümüştan 800 yerine 950 akçe kestirmek suretiyle akçenin ağırlığını 0,323 grama düşürmüştür (11/2 karat) (Sahillioğlu, 1958: 66). Yeni akçeler için 1 altın = 120 akçe geçerli olmuştur (Barkan, 1970: 575-577). Daha sonra II. Osman'ın (Genç Osman'ın) tahta geçişinden bir sene sonra 1618¹³⁵ yılının sonunda 100 dirhem gümüştan 1000 akçe kesilmiş (Sahillioğlu, 1958: 67) ve akçenin ağırlığı 0,306 grama düşürülmüştür (Barkan, 1970: 575-577). Ancak eski gümüşlerin tamamı toplanmamış ve eski sikkelerin “sahihül-ayar” olanlarının tedavülüne izin verilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 66). 1619 yılının başında yeniden sikke tashihi operasyonuna teşebbüs edilmiştir. Ancak 1620 yılından itibaren altın fiyatları tekrar yükselmeye başlamıştır. 1623'ün ilk aylarında 200 ve 240 akçeye, daha sonra da 275'e ve 310'a, 1624'ün başlarında 400'e yaklaşmıştır. Bu durum devletin yeniden müdahale etmesini gerektirmiştir. 1624'te yapılan sikke tashihine göre 1 dirhem = 10 akçe, 1 altın = 120 akçe olarak belirlenmiştir (Barkan, 1970: 575-577). Ayrıca 100 dirhemden yine 1000 akçe kesilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 67). Bir-iki yıl daha zorlukla muhafaza edilen bu oranlardan sonra altın fiyatları tekrar yükselmeye başlamıştır, önce 130'a, 1626-1629'da 180'e, 1630-1631'de 200'e, 1632-1634'de 220'ye, 1635-1636'da 240'a, 1638-1640'da 250'ye çıkmıştır. Bunun üzerine yine bir sikke tashihi yapılmıştır (Barkan, 1970: 575-577).

1640 yılında sultan İbrahim tarafından darp edilen sikkeler de aynı düzeyde tutulmuştur. 17. yüzyılın ikinci yarısında 40 yıllık hükümdarlığı altında geçen IV. Mehmed döneminde (1648-1687) de akçe Sultan İbrahim döneminin son döneminde olduğu gibi bozuk olmasına rağmen mali ıslahat yapılmamış ve bu dönemin çok mağşuş olan akçeleri “kem ayar” “kuş gözü” “simitçi akçesi” “meyhaneci akçesi” gibi isimlerle anılır olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 67).

¹³⁵ Bu tağşişin tarihi Sahillioğlu (1958: 66)'nda 1619 olarak yer almaktadır.

Bu dönem yapılan tağşişler içinde 1600 ve 1618 yıllarındakiler enflasyon ve stabilizasyon, 1624 ve 1641¹³⁶ yıllarındakiler ise deflasyon mahiyetindedir (Sahillioğlu, 1965: 6). Neticede 16. yüzyılın ilk yarısında 0,371 gram olan akçenin ağırlığı 17. yüzyıl sonlarında 0,139 gram olmuş ve buna göre iki yüzyıl içinde 5 misli küçülmüştür (Sahillioğlu, 1958: 71). Bu dönemde akçenin yalnız ağırlığı değil, ayarı da değişmiştir. I. Ahmed (1603-1617) döneminde akçenin ayarı yüzde 80'e inmiştir. 1623'de yüzde 75'e, 1648'de yüzde 50'ye inmiştir. (Pere, 1968: 13).

¹³⁶ 1641 yılında yapılan sikke tashihlenin sonuncusu, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından uygulamaya koyulmuştur (Sahillioğlu, 1965: 21).

Tablo 3.6: Gümüş Akçe ve Altın Sultani, 1477-1584

Yıllar	100 dirhemden kesilen akçe	Akçenin ağırlığı (gram)	Sultaninin ağırlığı (gram)	Kur Sultani/Akçe	Hesaplanan Altın/Gümüş oranı
1584	450	0,68	3,517	65-70 ¹³⁷	11,8
1586	800	0,38	3,517	120	11,7 (13,10)
1596	?	?		220-230	
1600	950	0,32	3,517	125	10,3 (11,10)
1612	950	0,32	3,517	125	10,3
1618	1000	0,31	3,517	150	11,8 (10,47)
1621	1000	0,31	3,517	150	
1622	?	?		200-230	
1623	?	?		230-300	
1624	?	?		360-460	
1624	1000	0,31	3,517	140	11,1
1628	?	?		210	
1634	?	?		250	
1636	?	?		260	
1640	?	?		300	
1641	1000	0,31	3,517 (3,490 3,464)	140	14,7 (10,55- 10,65)
1650	?	?		180	
1659	1250	0,26	3,490	210	14,1
1669	1400	0,23	3,490	270	16,0
1672	1400	0,23	3,490	270	16,0
1689	1400	0,23	3,490	270	16,0

Kaynak: Pamuk, 1999: 68 ve Pamuk, 1999: 150

1. Bu tabloda yer alan veriler için tablo 3.3'de yapılan açıklamalar ve hesaplama yöntemleri geçerlidir.
2. Parantez içinde verilen değerler Sahillioğlu (1958: 64-66)'ndan alınmıştır.
3. Buna ilave olarak belirtilmesi gereken hususlar: Başlangıçta 100 Tebriz miskalinden (1,5 Tebriz dirhemi veya 4,608 gram) 129 sultani kesilmiştir. Bu durumda sultaninin altın içeriği dükadan daha fazla olmuştur.
4. Tablodaki kur değerleri İstanbul'da oluşan piyasa değerleridir, sikkelerin kurları bölgesel olarak farklılıklar göstermekte ve yeni sikkeler ile kurlardaki değişiklikler taşraya belli bir gecikmeyle ulaşmaktadır.
5. Bu dönemde Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 11,7'den 15'e yükselmiştir.

¹³⁷ Sahillioğlu (1958: 64-66)'da 1584 yılı için sultani/akçe kur değeri 85 olarak verilmiştir.

Yukarıdaki tabloda yıllar içinde akçenin değerinde yapılan değişiklikler çeşitli açılardan ele alınmıştır. 100 dirhem gümüşten kesilen akçe sayısında meydana gelen değişiklik yüzde 75 düzeyinde olmuştur. Gümüşün ağırlığı ise yüzde 39 düzeyinde düşüş göstermiştir¹³⁸. Sultaninin ağırlığı ise uzun müddet aynı miktarlarda seyretmiştir. Son olarak sultani/akçe kuru ve buna bağlı olarak altın/gümüş oranlarında da yükselişler olmuştur. Sultani/akçe kurundaki yükseliş yüzde 125 düzeyinde olmuştur, Sultani karşısındaki değer kaybı ise yüzde 74 düzeyindedir.

3.4.2.2.Sultani

16. yüzyıl boyunca aynı kalan sultani düka kuru, 17. yüzyılın başlarından itibaren sultaninin altın içeriğinin uygulamada azalması ve akçenin bu dönemde yaşadığı istikrarsızlıklar gibi nedenlerle farklılaşmış ve dükânın değeri sultaniye göre daha yüksek seyretmeye başlamıştır (Pamuk, 1999: 66-70). Osmanlı altını I. Süleyman (Kanuni) döneminde 1563'te ayarlanmış ve o zamana kadar 100 miskal altından 130 sultani darp edilirken bu tarihte 131 sultani darp edilmiştir. Buna rağmen sultani dükadan ağır durumdadır. Ancak 1637 yılının başlarına kadar aynı fiyatla tedavül eden iki sikkenin değeri 1646'dan itibaren farklılaşmıştır (Sahillioğlu, 1965: 33). Sultan İbrahim'in son dönemlerinde (1640-1648) altın piyasada daha yüksek bir fiyata alınıp satılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 70) ve altının serbest kuru, 1645'den itibaren her 3-4 senede bir 10 akçe kadarlık bir yükselişe tabi olmuştur (Sahillioğlu, 1965: 21). IV. Mehmed dönemindeki (1648-1687) bir fermana göre Mısır'da kesilen şerifilerin İstanbul'dakinden bir dirhem alçak tutulması emredilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 111). Bu durum 18 ve 19. yüzyılda da devam etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 112). Altının resmi kuru ise 1652 yılında 118-120 akçe kadardır ve hazine altını 118 akçe üzerinden alıp, 120 akçeye vererek harcama kaydı yapmıştır (Sahillioğlu, 1965: 21). 1690'da ise hazine altını vergi tahsilatı için 270 akçeden kabul etmiş, ödemelerde ise 360 akçe üzerinden (maaş ödemelerinde memur ve alacaklıya) hesaplanmıştır. Aradaki 90 akçelik farka tefavut ve "tefavüt-ü hasene" denmiştir¹³⁹ (Sahillioğlu, 1958: 70).

¹³⁸ Pamuk (1999: 52)'de sütun 2'deki verilerin çoğunluğunun (100 dirhemden kesilen akçe) sütun 3'deki ağırlıklardan türetilmiş olduğu belirtilmiştir.

¹³⁹ 17. yüzyıl başlarında bu fark 118den alınıp 120den ödeme yapılmakta olduğundan 2 akçe kadardır (Sahillioğlu, 1958: 70).

Tablo 3.7: Avrupa Sikkelerinin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1584-1731

Yıllar	Sultani (Altın)	Venedik Düka (Yaldız) (altın)	İspanya 8-Real (Riyal Kuruş) (gümüş)	Hollanda Taler (Esedî/Aslanlı Guruş) (gümüş)	Polonya Zolota (gümüş)
1584	65-70	65-70			
1588		120	80	70	
1600	125	125	78	68	48
1618	150	150	100		
1622	200-300	180-210	120-150		
1624	360-460	330-420	170-320		
1625		120	80	70	50
1628	210	190	100-110		
1632		220	110	100	70
1640	300	270	125		
1641	140	168	80	70	
1646		170	80	80	38
1650	180	175	90	80	
1655		175	90	90	
1659	210	190	8	78	48
1668		250	110	100	66
1672	270	300	110	100	
1676		300	125	120	80
1683		300	130	120	
1691		300-400	120-160	120-160	88-107

Kaynak: Pamuk, 1999: 152

* Bu tabloda yer alan veriler için yukarıdaki tabloda yapılan açıklamalar ve hesaplama yöntemleri geçerlidir.

**17. yüzyılda daha önceki dönemlerden farklı olarak düka ile sultaninin kur değerleri arasında düka lehine yaklaşık yüzde 10'luk bir fark ortaya çıkmıştır, ancak bunun sultaninin altın içeriğinin azaltılması ile ne kadar ilişkili olduğu bilinmemektedir.

***İspanya'nın 8-reallik büyük gümüş sikkesi 25,6 gram gümüş içermekte ve oldukça istikrarlı olmakla beraber, Osmanlı piyasalarında tedavül eden diğer Avrupa sikkelerinin gümüş içerikleri zaman içinde azalmıştır. Örneğin 17. yüzyıl sonlarında zolota yüzde 60 oranında gümüş içeriğine sahiptir.

****1691'den itibaren devlet kendisine yapılan ödemelerde kabul ettiği sikkelerle, ödeme yapmak için kullandığı sikkeler arasında farklı kurlar uygulamaya başlamıştır ve devlete yapılan ödemelerde uygulanan kurlar piyasada oluşan kurlara daha yakın olmuştur (Pamuk, 1999: 152-153).

Yukarıdaki tabloda 1584-1731 yılları arasında sultani ile Avrupa sikkelerinin akçe cinsinden kur değerleri yer almaktadır. Buna göre yaklaşık değerler üzerinden yapılan hesaplamalar bu dönemde en çok değer kazanan paranın Venedik dükası olduğunu göstermektedir. İkinci sırada sultani yer almaktadır. Gümüş paraların değer kazanımları yaklaşık olarak aynı düzeydedir. Akçenin en yüksek değer kaybı Hollanda talerine karşı olurken, ikinci sırada Polonya zolotası ve üçüncü sırada İspanya 8-reali yer almaktadır. Akçenin değer kaybı açısından; Venedik dükası karşısında (1588-1600) yüzde 60-70, İspanya 8-Real (1588-1600) açısından yüzde 50, Hollanda Taleri karşısında (1588-1600) yüzde 42 ve Polonya zolotası karşısında (1600-1691) yüzde 55 olarak gerçekleşmiştir.

3.4.2.3.Mankur

17. yüzyıl başlarında akçenin tağşişinin ardından bakır fiyatları yükselmiş ve bunun üzerine önceki kur üzerinden yine mankur darbına başlanmıştır (Sahillioğlu, 1958: 13). Ancak bu dönemde piyasaya çıkarılan bakır paraların her biri iki pul olarak hesap edilmiş ve böylece bakır paralar da değer kaybına uğramıştır (Sahillioğlu, 1958: 13) ve tağşiş mankurların ağırlıkları üzerinden değil değerleri üzerinden yapılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 125). Çünkü yeni hesaba göre 1 dirhemlik bakır paraların 4 tanesi bir akçe ederken her biri iki pul sayıldığı için sekizi bir akçe etmiştir¹⁴⁰. Daha sonra 1 akçe = 4 mankur, 1 akçe = 2 mankur¹⁴¹ olmak üzere bakır paralar darp edilmiş, 17. yüzyılın sonuna doğru önce yarım dirhem ağırlığındaki mankurlar 1 akçe = 2 mankur kurundan daha sonra da 1 akçe = 1 mankur kurundan tedavül edilmiştir. Yarım akçelik bu pullara sonsuz ibra hakkı verilmiş ancak bakırın piyasa fiyatı ile para olarak fiyatı arasında büyük bir fark olduğu için darp serbestisi tanınmamıştır. Halkın sonsuz ibra hakkına razı olmaması nedeniyle ödemelerin 1/3 ünün mankurlarla ve 2/3 ünün diğer altın ve gümüş paralarla yapılması zorunluluğu getirilmiştir. Bu da 3 yıl kadar devam ettikten sonra bakır paralar tamamen tedavülden kaldırılmış ve ufak alışverişler için de çok küçülmüş olan akçe kullanılır hale gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 13).

¹⁴⁰ I. Ahmed döneminde (1603-1617) mankur darbu “ikisi bir pul dördü bir akçe” üzerinden yeniden başlamıştır. Buna göre önceleri bir pul hesap elden mankurlar artık iki pul hesap edilir hale gelmiş ve tağşiş mankurların Yine eskisi gibi 1 akçe = 8 mankur hesabı devam etmiş ancak 1 akçe için artık aslında 4 mankur ödenir hale gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 125).

¹⁴¹ VI. Murad'ın saltanatının (1623-1640) ilk yıllarında mankurlar için 1 akçe = 2 mankur kuru cari olmuştur (Sahillioğlu, 1958: 125).

3.4.2.4. Tağışşilerin Nedenleri

Bu dönem yapılan tağışşiler mali ve iktisadi politikalar çerçevesinde imkan ve şartların iyi analizi sonrasında yapılmış tağışş işlemleri olmayıp; her gün şiddetini artıran mali bunalımların etkisiyle yapılmış tağışş işlemleridir (Barkan; 1970: 576).

1. Bir taraftan darphanelere gelen gümüş miktarının azalması (Pamuk, 1999: 157), diğer taraftan Osmanlı gümüş madenlerinin gerilemesi ve kapanması akçenin istikrasızlaşmasına neden olan gelişmelerdendir. 17. yüzyılın başlarından itibaren bu madenlerin¹⁴² üretimi azalmış ve 1640'larda Balkanlar'daki en büyük maden olan Üsküp'te ve diğer madenlerde üretim büyük ölçüde durmuştur. Bu durum mali sorunlar ağırlaştığında, Balkanlar'daki madenlerin gelirlerinden yararlanma olanağını ortadan kaldırmıştır (Pamuk, 1999: 151).

2. a. Yine kıtalararası para değerli maden akışları, Osmanlıların parasal sorunlarını doğrudan etkileyen faktörlerdendir. Amerika'dan giderek artan miktarlarda gümüş gelmesine rağmen, 17. yüzyılda Avrupa'nın pek çok bölgesinde gümüş darlıkları artmıştır. Bu dönemde Amerika ve Avrupa'dan Asya'ya ve özellikle de Çin'e gönderilen gümüş miktarının artmış olması durumunda¹⁴³, Osmanlı topraklarındaki gümüş darlıkları bu kıtalararası hareketlerin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Pamuk, 1999: 153).

b. Diğer taraftan ticaret nedeniyle oluşan değerli maden akımları da önemlidir. 16. yüzyıl sonlarında Avrupa'nın Amerika ve Afrika'ya yayılması sonucunda elde ettiği servet, ticareti doğuya taşıma olanağı oluşturmuştur. Oluşan sermaye Avrupa'da ekonomik ve toplumsal büyümeyi ortaya çıkarmış ve sanayi üretimindeki artışa bağlı olarak hammadde talebi artmıştır. Sanayinin denetim altında tutulduğu Osmanlı lonca sisteminde ise bu değişikliklere direnilmiş ve hammadde alımında yabancı tüccarlarla rekabet edilememiştir. Stratejik tahıl ve malların satılmamasına yönelik çıkarılan kanunlara rağmen, satılması halinde elde edilecek kârlar için risk göze alınmış, kaçakçılık ve rüşvet

¹⁴² 16. yüzyıla kadar Osmanlı darphaneleri büyük ölçüde Balkanlar'daki madenlerden sağladıkları altın ve gümüşü kullanarak sikke basmışlardır. Ancak Yeni Dünya'dan büyük miktarlarda altın ve gümüşün akmaya başlaması ve değerli maden fiyatlarının düşmesiyle beraber, bu madenlerin çalışması etkisiz hale gelmiştir (Pamuk, 1999: 151).

¹⁴³ Bu dönemde düzenli olarak Eski Dünya'ya akan tüm değerli madenler değil, yalnızca gümüştür ve ayrıca gümüş sadece Avrupa üzerinden değil aynı zamanda Pasifik Okyanusu üzerinden ve Japonya'dan tüm Asya'ya değil, gümüş fiyatlarının en yüksek Çin'de olması nedeniyle özellikle Çin'e akmıştır. Çin 16. yüzyılda dünyanın en kalabalık ülkesi olarak para ve vergi düzenini gümüşe bağlanmış ve vergileri gümüş olarak toplamıştır (Pamuk, 1999: 125-126).

artmıştır. Ortaya çıkan ticaret açıkları altın ve gümüşün ülkeden kaçışına neden olmuş ve besin maddelerinde yaşanan ciddi artışlar paranın değerinin sık sık düşürülmesine neden olmuştur (Shaw, 1982: 239-240).

c. Gümüş darlıklarının bir diğer nedeni Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu ticaret yollarının önemini kaybetmesidir. 17. yüzyılın başlarında ise, Hollandalı ve İngiliz ticaret kumpanyalarının Portekizlileri Hint Okyanusu'nda geriletmeleri ve denetimi ellerine geçirmeleriyle beraber, Asya ticareti okyanuslara kaymıştır ve böylece okyanuslar karadan geçen kervan yollarına karşı nihai bir zafer kazanmıştır. Bu bölgelerde ticari faaliyetlerle beraber para kullanımını da gerilemiştir (Pamuk, 1999: 149-151).

3. Tablo 3.8: Osmanlı Merkez Bütçeleri Üzerine Özet Bilgiler, 1523-1688

Yıllar	Gelirler		Harcamalar		Denge Cari Akçe (milyon)
	Cari Akçe (milyon)	Sabit Akçe (endeks)	Cari Akçe (milyon)	Sabit Akçe (endeks)	
1523-4	116,9	100,0	118,8	100,0	-1,9
1524-5	141,3		126,6		+14,7
1527-8	221,6		150,2		+71,4
1546-7	241,7	128,4	171,9	111,3	+69,8
1547-8	198,9		112,0		+86,9
1565-6	183,1		189,7		-6,6
1567-8	348,5		221,5		+127,0
1582-3	313,7	70,4	277,6	95,4	+36,1
1592-3	293,4		363,4		-70,0
1608	503,7		599,2		-95,5
1643-4	514,5	92,8	513,8	127,4	+0,7
1650	532,9		687,2		-154,3
1652-3	517,3		528,9		-11,6
1654	537,4		658,4		-121,0
1661-2	581,3		593,6		-12,3
1666-7	553,4		631,9		-78,5
1669-70	612,5		637,2		-24,7
1687-8	700,4		901,0		-200,6

Kaynak: Pamuk, 1999: 144

*Osmanlı merkez bütçeleri devletin tüm gelir ve giderlerini içermemekte, timar düzeni çerçevesinde tarımsal üreticilerden aynı olarak toplanan ve daha sonra sipahilerden oluşan bir ordu için harcanan vergiler merkezi bütçede yer almayan en önemli kalemlerden birini oluşturmaktadır. 16. yüzyılda taşrada toplanan ve harcanan kaynaklar merkeze nakit olarak ulaşan gelirlere kabaca eşitken, 17. yüzyılda timar düzeninden iltizama geçilmesiyle beraber, vergilerin daha büyük bir kısmı merkezde toplanmaya başlamıştır (Pamuk, 1999: 144).

**Tablodaki sabit akçe endeks değerleri, cari akçe cinsinden verilen gelir ve harcamaların İstanbul bölgesi için oluşturulan bir fiyat endeksine bölünmesiyle elde edilmiştir. Her yıla ilişkin endeks değeri olmadığı için, sabit akçe cinsinden değerler üç yıllık dönemler için ortalama olarak verilmiştir (Pamuk, 1999: 144).

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi, Osmanlı merkez bütçesinde harcamalar gelirlerden daha hızlı artmıştır ve yüzyılın başındaki bütçe fazlaları yüzyılın sonunda bütçe açıkları haline gelmiştir. Ayrıca tabloda yer alan enflasyondan arındırılmış sütunlar, 16. yüzyılın ortalarından itibaren, merkezi hazinenin gelirlerinin enflasyonun gerisinde kaldığını, harcamaların ise enflasyondan hızlı arttığını göstermektedir. Bu olumsuz eğilim 17. yüzyılda merkezi hazinenin rezervleri tükeninceye kadar devam etmiştir (Pamuk, 1999: 145).

Barkan (1970: 599) tarafından 1669/1670 yılı bütçe rakamları üzerinde yapılan çalışmaya göre 592.528.960 gelir, 637.206.348 gider ve -44.677.388 açık bulunmaktadır. 1669/1670 yılı bütçesinin en önemli harcama kalemini askeri harcamalar (yüzde 62) oluşturmaktadır. Bu gruplara yapılan maaş ödemeleri artmış olmakla birlikte, akçenin maden değerinde meydana gelen düşüşü yansıtan altın fiyatları ile kıyaslandığında maaşların giderek azaldığı görülmektedir (Barkan; 1970: 604). Harcamalarda en önemli paya sahip diğer kalem yüzde 29,5'lük payla saray masraflarıdır (Barkan; 1970: 606).

Barkan tarafından yapılan çalışma bu dönemdeki diğer yıllara ait harcama kalemleri için fikir vermektedir.

a. Bu dönemde savaşların getirdiği büyük harcamalar bütçede önemli bir yer tutmaktadır. 1592-1606 Avusturya seferleri ile 1600 ve 1603-1639 İran seferleri sırasında 1618, 1624, 1641 ve 1659 tarihlerinde akçenin birkaç defa daha taşış edilmiş olması bunun en önemli göstergesidir¹⁴⁴ (Sahillioğlu, 1965: 7; Tabakoğlu, 2005: 305). Yine 1683'te ise Viyana'nın kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması Avrupa Devletlerini

¹⁴⁴ Savaş harcamalarının getirdiği mali darlığa ve bunun neden olduğu taşışlara rağmen Osmanlı batı karşısında tarihin en büyük ordusunu çıkarabilmiş ve uğradığı Viyana (1683) ile sonrasındaki savaşların yenilgilerinin ardından toparlanarak para politikasına düzen getirmeye karar vermiştir (Tabakoğlu, 2005: 306).

umutlandırmış ve Avusturya, Rusya, Polonya, Macaristan, Venedik ve Papalık'ın katıldığı birliklerden oluşturulan ordular Osmanlılarla savaşa girişmişlerdir. Bu savaşlar döneminde çok zor durumda kalan Osmanlı yönetiminin “imdad-ı seferiye” adı altında yeni ve yüksek oranlı vergiler koymuş, sultan ve imparatorluk ailesi mülklerine el konulmuş ve yine akçe ve kuruş giderek daha fazla bakır içerir hale getirilmiştir. 1689'da Avusturya ve Venediklilerin saldırıları karşısında akçe hemen hemen değerini yitirmiş durumdadır ve onun yerine geçmek üzere (Mantran, 1995: I, 302) bakır bir para olan mankur çıkarılmış ve tütüne vergi koyulmuştur (Mantran, 1995: I, 303).

b. Savaş harcamaları kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer problem yeniçeri sayısındaki artıştır. Yeniçeri sayısı 1595'te III. Murad zamanından itibaren artmaya başlamış ve 1595'te 26.000'e 1598'den itibaren de 35.000'e yükselmiştir (Veinstein, 1995: 235). Askerlerin toplam olarak sayısı ise 1595'te 48.000, 1609'da 66.300, 1630'da 70.900, 1635'te 64.150, 1640'da 59.200, 1652'de 85.000'e çıkmıştır ve yeniçeriler bunun üçte ikisini oluşturmaktadır (Mantran, 1995: I, 291).

c. Bu dönemde lükse yönelik harcamalar da hazinedeki harcama payı içinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle I. İbrahim'in kürke olan düşkünlüğü nedeniyle Rusya ile yapılan ticaretin faturası halkın cebinden çıkmış, paranın değerinin düşürülmesine gerekçe oluşturmuştur (Shaw, 1982: 279).

d. Diğer taraftan bu dönemde devletin siyasal gücünün gerilemesiyle beraber, taşrada vergi toplanmış, bu vergilerin merkeze aktarılmasında güçlükler yaşanmıştır ve bu durum gelirlerin azalmasına neden teşkil etmiştir.

e. Avrupa Devletleri Osmanlı'nın bu dönemde halen devam eden İran ile yaptığı savaşı fırsat bilerek bir yandan kendi aralarındaki problemleri çoğunlukla savaşlar yoluyla çözümlenmeye çalışırken, diğer yandan büyük sermayelerle döndürülen sanayi ve ticaret ile savaş tekniğinin de içinde bulunduğu genel teknik ilerlemeler kaydetmiştir (Sahillioğlu, 1965: 56). Aksine Osmanlı Devleti ise İran savaşları nedeniyle yıpranırken sanayi ve ticaretini geliştirme imkanını bulamamıştır (Sahillioğlu, 1965: 56). Bu durum genel olarak ve ticaret gelirleri açısından gelirleri azaltıcı bir rol oynamıştır.

4. Osmanlı Devleti'nde gelirler (vergi tahsili, maden mukataalarının ve gümrüklerin iltizama verilmesi) çoğunlukla güneş yılına bağlı iken (miladi takvim), harcamalar ise ay yılına (hicri takvim) göre yapılmıştır (Sahillioğlu, 1999: 1). Güneş yılı 365 gün, ay yılı ise 354 gün olduğuna göre güneş yılı ile ay yılı arasında 11 günlük bir fark bulunmaktadır ve bu fark nedeniyle 33 ay yılı, 32 güneş yılına eşit olmaktadır (Sahillioğlu, 1999: 1). Buna göre devlet 32 yılın gelirini, 32 yılda harcamak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle güneş ve ay yıllarının çakıştığı durumlarda konjonktürün de uygun olmadığı zamanlarda iktisadi, sosyal ve siyasi krizlerin yaşanması söz konusu olmuştur. Bu dönemlerde ulufeler geciktirilmek zorunda kalınmış (Sahillioğlu, 1965: 57), yeni vergiler salınmış ve para tağşişine başvurulmuştur. Bu tedbirlerin başarıya ulaşmaması ise özellikle her iki takvim yılı başının aynı zamanlara (Mart ayı) rastladığı dönemlerin öncesi veya sonrasında göçlere, ayaklanmalara, eşkıyalık hareketlerine ve mağşuş paralar nedeniyle de esnaf ve yeniçeri isyanlarına neden olmuştur¹⁴⁵ (Sahillioğlu, 1999: 2-3). Osmanlı Devleti'nde çift hazine bulundurma zorunluluğu da buradan kaynaklanmıştır ve sıvış yılı harcamalarının iç hazinedeki tasarruflardan karşılanması zarureti doğmuştur. İç (Enderun) ve dış (Birun) olmak üzere iki hazineye sahip olan Osmanlı Devleti'nde dış hazinenin yeterli gelmediği durumlarda iç hazineye başvurulmuş, ancak bu durum şahsi masrafların karşılanması için değil, devlet harcamalarının karşılanması için geçerli kılınmıştır. Ayrıca prensip itibariyle iç hazineden alınan meblağların iade edilmesi taahhüd edilmiş, ancak imkansızlık halinde bu zaruret aranmamıştır (Sahillioğlu, 1999: 7).

1448, 1481, 1513, 1546, 1578, 1612, 1644, 1677 ve 1710 yılları Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşanan sıvış yıllarıdır (Sahillioğlu, 1999: 9-18).

Sıvış yılının değerlendirilerek ona göre tedbir alınması için 32-33 yıl gibi oldukça uzun bir süre hüküm sürecek tecrübeli bir padişaha ve olayları doğru değerlendirecek ve unutmayacak bir mali organizasyona ihtiyaç duyulmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 60).

6. Bu dönemde yaşanan ayaklanmalar ve isyanlar mali ve toplumsal açıdan devlete ciddi zararlar vermiştir.

¹⁴⁵ Sahillioğlu (1999: 6) tarafından yapılan çalışmaya göre Osmanlı tarihinde H. 855-858/1451-1454, H. 889-891/1484-1486, H. 923-925/1517-1519, H. 956-958/1549-1551, H. 990-992/1582-1585, H. 1024-1026/1615-1617, H. 1058-1060/1648-1650, H. 1092-1093/1681-1683 ve H. 1126-1127/1713-1715 tarihleri sıvış yıllarıdır ve bu yıllarda sikkelerde ayarlamalar, ayaklanmalar ve padişahların tahttan indirilmesi gibi nahoş olaylar yaşanmıştır.

a. 1590-1610 arasında yaşanan Celali isyanları ise bu dönemde çıkan isyanlar arasında devlet açısından en tehlikeli olanlardır. Taşra idarecileri ve onların silah altına almakla yükümlü oldukları tüfekli askerlerin ayaklanmaları Celali isyanları olarak adlandırılmıştır ve bu isyanlarda önemli kentler kuşatılmış ve hatta Bursa ve Urfa gibi şehirlerin ele geçirildiği bile olmuştur (Faroqhi, 2000: 548). II. Mehmed döneminden itibaren yaşanan bu isyanlar 17. yüzyılların ilk yıllarına doğru çok sıklaşmıştır ve bu nedenle Osmanlı devlet görevlerinde üst makamlarda bulunanlar gündelik kararları alırken bile ayaklanma olasılığını hesaba katmak zorunda kalmışlardır (Faroqhi, 2000: 563).

Askeri isyanın bir başka boyutu ateşli silahların giderek yaygınlaşmasıyla (Faroqhi, 2000: 564) değişen savaş teknikleri kapsamında (Shaw, 1982: 259) önceki yüzyıllarda Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan sipahilerin, orduda yapılan geniş çaplı bir örgütlenmeyle önemlerinin giderek azalmış (Faroqhi, 2000: 564) ve gereken ustalığı kazanmış barut, top, silah kullanımı konusunda gerekli eğitim ve disipline sahip piyade birliklerinin (Shaw, 1982: 259) önemini artırmış olmasıdır. Diğer taraftan 17. yüzyılda sınırlı hale gelen fütühat artık savaşları kârlı olmaktan ziyade Osmanlı devlet hazinesi için oldukça zararlı hale getirmiştir (Faroqhi, 2000: 564). Bunun üzerine güç savaşlarda kullanılan tımarlı sipahi kesimi seferlerden sonra salıverilmiş (Veinstein, 1995: 275), hazine tarafından tımarlarının çoğuna el koyulmuş ve bunlar daha çok gelir elde etmek üzere iltizam olarak dağıtılmış, bir kısmı da yasadışı yollarla vakıflara ya da özel mülkiyete dönüştürülmüş (Shaw, 1982: 259), taşradaki silahlı kuvvetlere yapılan ödemeler ve kendi askeri maiyetleri olan valilerin sayısı azaltılmıştır (Faroqhi, 2000: 564). Bu durum ordunun gereksinimleri için daha çok vergilendirmeye yol açmıştır (Shaw, 1982: 259). Diğer taraftan işlerini kaybeden bu valiler maiyetlerindeki sekbanların paralarını ödeyebilmek için reayaya çeşitli vergiler salmıştır. İşlerini kaybeden askerler ise taşrada dolaşan silahlı çeteler haline gelerek köylülerin sırtından geçinir hale gelmiş¹⁴⁶ (Faroqhi, 2000: 564) ve rejime aleyhtar hareketlere katılmıştır (Shaw, 1982: 259). Bu koşullar altında ezilen Anadolu'daki köylüler nüfusun kaynaklardaki artıştan daha fazla artmasının da etkisiyle göçe başlamıştır (Veinstein, 1995: 275). İşsiz köylü ve askerler topraktan kaçarak levent çeteleri oluşturmuştur. Bu durum Büyük Kaçgun olarak adlandırılmıştır (Shaw, 1982: 242)

¹⁴⁶ Valilerin (Beylerbeyilerin) silahlı bir maiyete sahip olmaları onlara isyan edebilme gücü vermiştir. Bu isyanların hedefini ise azledilmiş bir beyin tekrar eski görevine getirilmesi ya da bir beyin daha yüksek bir makama getirilmesi oluşturmuştur (Faroqhi, 2000: 565).

ve 1695-1610 yıllarında Küçük Asya'da dehşet saçan Celalileri¹⁴⁷ oluşturmuştur (Veinstein, 1995: 275).

Celali isyanları temelde orduda devşirme usulüyle gelenler ile sipahiler arasında uzun süredir devam eden düşmanlığa binaen (Bacque-Grammont, 1995: I, 193) Anadolu Türklerinden oluşan sipahilerin devşirmelere karşı ayaklanması demektir (Shaw, 1982: 257). Toprak yararları üzerinden ücretlerini alan, ancak gelirleri genel iktisadi bunalımın etkilerini karşılayamaz durumda olan askerler, dinci çevrelerin de desteğiyle 1603'te başkentte karışıklıklara yol açmıştır (Bacque-Grammont, 1995: I, 193). Geçen dönemde giderek ciddileşen ekonomik ve toplumsal güçlükler halkı isyancılara katılmaya ve onları desteklemeye itmiştir. Türklerin İstanbul'daki devşirmelerin kötü yönetimine ilişkin öfkeleri su yüzüne çıkmıştır (Shaw, 1982: 257). Ayaklanma neticesinde sultanın yeniçerileri desteklemesi ile (Bacque-Grammont, 1995: I, 193) sipahiler astırılmış ve yeniçeriler yine gücü ele geçirmiştir. Bunun üzerine birçok sipahi ve halk kaçarak Celalilerle birleşmiştir (Shaw, 1982: 258; Bacque-Grammont, 1995: I, 193). Bu süreçte sürekli hale gelen asayişsiz ortamın yanında 1608'deki gibi şiddetli başkaldırıları da yaşanmıştır (Bacque-Grammont, 1995: I, 193).

Anadolu kırsalındaki huzursuzluk çoğu Müslüman olan vergi mükellefi köylülerle vergiden muaf askeri sınıf arasındaki çatışmalardır (Faroqhi, 2000: 565). Bu çerçevede Celali isyanları askerliğe yükselme fırsatı yok denecek kadar az olan Müslüman Anadolu reayasının, o zamana kadar sadece askerlere tahsis edilmiş kimi ayrıcalıklara sahip olabilmek için giriştikleri bir mücadele olarak değerlendirilebilir (Faroqhi, 2000: 566).

Uzun süren savaşlarda büyük insan kayıplarının yaşanması insan gücü gereksinimini ön plana çıkarmıştır. Bu nedenle tımar düzeninin çökmesiyle beraber binlerce sipahi kapıkulu ocaklarına alınmış ve devşirme ile sipahiler arasındaki ayrılıklar

¹⁴⁷ Celali isyanlarının başlaması I. Selim dönemine dayanmaktadır. Türkmenlerin Osmanlı hanedanlığının temeli haline gelmiş olan Sünnî İslam inancının kendilerini temsil etmediği görüşüyle 1519'da Tokat yakınlarında sultanın Mısır'da olmasından hareket alanı bularak Celal adında bir Safevi vaizinin önderliğinde bir göçebe isyanı başlatmışlardır. Yeniçeriler tarafından bastırılan bu ayaklanmanın adı kalmış ve bundan sonraki iki yüz yıl içinde Anadolu'da tüm kıpırdanmalar Celali isyanları adıyla anılmıştır (Shaw, 1982: 131). Koçi Bey Risalesi'nde "kılıç kuşanmaya alışmış kişilerin tekrar raiyyet olmaması gerektiği" bildirilerek, Anadolu'da Celali ayaklanmalarına neden olan isyancıların çoğunun bu tarz kişiler olduğu belirtilmiştir (Koçi Bey Risalesi, Kurt, 1994: 18). Ayrıca Celali eşkıyalarının Anadolu vilayetlerinde 1004 tarihinde ortaya çıktığı ve Karaman, Sivas, Maraş, Halep, Şam, Urfa, Diyarbakır, Erzurum, Van, Musul eyaletlerinde yağmacılık yaparak memleketi harap ettikleri ifade edilmiştir (Koçi Bey Risalesi, Kurt, 1994: 64).

ortadan kalkmıştır. 17. yüzyılda devşirme sisteminin de kalkmasıyla beraber ordu daha az eğitilmiş ve daha az disiplinli bir hale gelmiştir (Shaw, 1982: 259).

b. Her dönem olduğu gibi bu dönemde de sıklıkla yeniçeri ayaklanmaları görülmüştür. Özellikle hükümdarların tahttan indirildiği isyanlarda yeniçeriler hep çok önemli rol oynamışlardır. Bunun en çarpıcı örneklerinden ilki 1622’de II. Osman’ın tahttan indirilerek öldürülmesidir. Yine 1687’de maaşları geciken cephedeki asker arasında bir ayaklanma çıkmıştır ve IV. Mehmed’in hükümet yetkilerini sadece kendi elinde toplamak için Köprülü ailesi mensuplarını iktidar mevkilerinden atmak istemesi nedeniyle isyancıların Köprülü ailesi mensuplarıyla ittifaka kurması üzerine bu isyan siyasi bir hale gelmiştir (Faroqhi, 2000: 547).

Yeniçeri-saray kapışması ile Celali- Kapıkulu karşılaşması arasında birinin başkentte ötekinin ise taşrada oluşu konusundaki farklılık dışında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Bunlar sınıfsal meselelerden beslenen devrimsel hareketler olmaktan ziyade birinde mevki diğerinde geçim derdinin ön plana çıktığı ayaklanmalardır. Her ikisinde de siyasal rejime karşı tam olarak ne istediğini bilmeyen isyancıların ve özellikle isyancıların başları altınla ya da görev değişiklikleriyle susturulmuş, ancak daha sonra isyancılar ve özellikle başları öldürülmüştür (Berkes, 2013: 364). İkisinin de arkasında sarayın içinde şehzadenin ya da onun adamlarının ya da padişahın en yakınlarının desteği bulunmaktadır (Berkes, 2013: 365).

c. Bunlar dışında Anadolu beylerbeyliklerinde isyancıların iktidar merkezlerinden uzak olması nedeniyle siyasal sonuçları kısmen daha sınırlı olan farklı tür ayaklanmalar da yaşanmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında katıplık, fıkıh veya müderrislik alanlarında kariyer yapmak üzere medreselere kayıt olan çok sayıda öğrenci, talep fazlalığı ve yaşanan enflasyon sonucu medrese gelirlerinin azalması nedeniyle yoksul öğrenciler açısından sıkıntılı bir hal alan bu durum karşısında eşkıyalık faaliyetlerine soyunmuşlardır. Taşradaki yöneticiler bu öğrencileri dağıtmak üzere “sekban” adı verilen birlikler oluşturmuşlar (Faroqhi, 2000: 547), iki taraf arasında çıkan çatışmalarda çok fazla can kaybı yaşanmıştır (Faroqhi, 2000: 548). “Suhte ayaklanmaları” olarak adlandırılan bu ayaklanmalar cazip koşulların sağlanamaması nedeniyle 1579-1583 yılları arasında tekrar tekrar alevlenmiş ve taşradaki medreselerin kapatılması nedeniyle de yoksul öğrencilerin ulemalık kariyer planları gerçekleşmemiştir (Faroqhi, 2000: 548).

d. 1650-1651 yılı imparatorluğun mali açıdan adeta çöküşün eşiğine geldiği bir yıl olmuştur. Hükümetin devam edebilmesi ancak paranın değerinin daha da düşürülmesi ve bunun yanında vergi yükümlülerine baskı yapılmasına bağlı hale gelmiştir (Shaw, 1982: 281). Bunun üzerine aldıkları paranın değersizliğini ve geciktiğini ileri süren yeniçeriler sipahilerle birleşerek yine ayaklanmışlardır (Shaw, 1982: 150).

e. Yeniçeri ve sipahilerin birleştirilmesiyle beraber bu gruplar ortak çıkarları çerçevesinde aynı paydada buluşarak beraber hareket etmişlerdir. 1656'da yeniçeriler ve sipahiler aylıklarının bakır para ile ödenmesine itiraz ederek İstanbul'da yeni bir ayaklanma çıkarmışlardır (Shaw, 1982: 284). 1658'de isyan için gerekli koşullar tekrar olgunlaşmış, yeniçeri ve sipahiler İstanbul'dan kaçarak buradaki çetelerle birleşerek halkı kışkırtmışlardır. Celaliler, köylüler, leventlerden oluşan isyan grubuna isyanı bastırmak üzere gönderilen askerler de katılmış ve isyancıların sayısı giderek artmıştır (Shaw, 1982: 290).

f. Diğer taraftan bu dönemde Kırım'da (1624-1628), Rumeli'de ve Anadolu'da (1629), Mısır, Yemen ve Lübnan'da (1630-1631) da ayaklanmalar çıkmıştır (Mantran, 1995: I, 286). Ayanın oluşturduğu baskı gruplarının köylülerin topraklarını satarak tarım işçisi olmalarına, topraklarını terk ederek şehirlere sığınmalarına ve kanundışı topluluklar oluşturmalarına bağlı olarak ortaya çıkan bu ayaklanmalardan Anadolu'dakiler sosyal nitelikli iken, Suriye ve Lübnan'dakiler siyasal ve dinsel nitelikli ayaklanmalardır (Mantran, 1995: I, 292).

Bu ayaklanmalar toplumsal ve siyasal düzenin bozulmasının yanında iç ve dış ticarete bağlı gelirlerin düşmesi, vergilerin toplanamaması, değişik cephelere asker yollanamaması gibi sonuçları nedeniyle devlet maliyesini bozmuş, başkent ve büyük kentlerin iâşesini zorlaştırmış, erzak fiyatlarını yükseltmiştir (Mantran, 1995: I, 286).

7. Uluslararası iktisat tarihi literatüründe tağşişlerin nedenleri üzerine yapılan tartışmalardan biri de, 15. ve 18. yüzyıllar arasında Eski Dünya'da devletlerin tağşişleri ek gelir sağlamak için uzun vadeli bir strateji çerçevesinde kullanmış olma ihtimalleridir. 1585-1650 arası dönem için Osmanlı tağşişleri açısından, devlet mali bunalımların ardından en son çare olarak tağşişlere başvurmuş ve tağşişler sonrasında kısa süreli ek mali gelir sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde gerçekleştirilen tashih-i sikke operasyonlarının sıklığı

da dikkate alınır, devletin akçenin standartlarını koruma konusuna önem verdiği, ek mali olanak bulduğunda akçenin standartlarını yükselterek fiyatlara istikrar kazandırmaya çalıştığı görülmektedir (Pamuk, 1999: 154-155).

3.4.2.5. Tağşişlerin Sonuçları

1. Bu dönem tağşişlerinin en önemli sonucu bugün “para ikamesi”¹⁴⁸ denilen süreci ortaya çıkarmış olmasıdır. Osmanlı darphanelerine gelen maden miktarının azalması, darphanelerin kapanması, akçenin çok küçük ve ince bir sikke haline gelmesi gibi nedenlerle (Pamuk, 1999:164) Osmanlı piyasalarında büyük boy Avrupa sikkelerinin kullanımı yaygınlaşmıştır (Pamuk, 1999: 156). Ayrıca akçenin tağşişi orta ve büyük boy gümüş sikkeye olan ihtiyacı artırdığı için 5 akçelik sikkelerin yanında 10 akçelik sikkeler de 17. yüzyılda daha sık basılmıştır (Tabakoğlu, 2005: 300).

2. Bu dönemde çok sayıda ülke ve çok çeşitli ayar ve ağırlıkta sikkelerin aynı anda tedavülde bulunması Gresham Kanunu’nun işlemesi için de son derece uygun bir ortam oluşturmuştur. Bir taraftan Osmanlı ülkesinin kendi içinde gelir ve vergilerin iyi para ile toplanıp hazineye kötü para ile teslim edilmesi eğilimleri oluşarak ödemelerde tikanıklıklar meydana getirirken (Tabakoğlu, 2005:307), diğer taraftan Doğu-Batı maden ve para akımları arasında kalan konumuyla altın ve gümüşün Osmanlı ülkesi içinde Mısır, İran ve Hindistan’a kaçma eğilimi ve Batı’ya mal ve Doğu’ya para ve maden kaçaklıkları devam etmiştir (Tabakoğlu, 2005:306). Ayrıca para piyasalarında oluşan bu durum para ticaretini ortaya çıkarmış ve Osmanlı parasındaki değişikliklere bağlı olarak 1630-1640 yıllarından itibaren parasal bir yoksullaşma da meydana gelmiştir (Mantran, 1995: I, 293).

3. Tağşişin en önemli sonuçlarından biri olan fiyat artışları şüphesiz bu dönemde de gerçekleşmiştir. Yalçın (1979: 321) ise Osmanlı ekonomisinin 1489-1633 yılları arasındaki yaklaşık 150 yıllık sürede kısmi bir deflasyona maruz kaldığını belirtmiştir. Çünkü bu dönemde akçenin dış değeri olan altına karşı fiyatı yaklaşık yüzde 84 düşerken¹⁴⁹, pek çok

¹⁴⁸ Dalgalı kurlar döneminde enflasyon ve devalüasyon sebebiyle paralar arasında talep kaymasının ortaya çıkarak yerli para yerine yabancı paraya yönelmek iktisat teorisinde “para ikamesi” olarak adlandırılmıştır (Ertürk, 2010: 338).

¹⁴⁹ Yalçın (1979: 321)’de “...akçenin dış değeri olan altına karşı fiyatı 6,5 kat düşerken...” ifadesi yer almaktadır. Bir şeyin fiyatının 6,5 kat düşmesi ifadesi teknik olarak mümkün olmayacağından bunun altın/akçe kurundaki 6,5 katlık yükselişi ifade ettiği düşünülmüş ve buna göre akçenin değer kaybının yüzde 84 olduğu belirtilmiştir.

malın iç fiyatlarındaki artış oranı 3-4 katı geçmemiş, dolayısıyla değer kaybı yaklaşık yüzde 25-30 olmuştur.

4. 1586'ya kadar altını değerlendirmek yönünde politikalar izleyen Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren altına karşı gümüşün fiyatını piyasa değerinden aşağıya çekmek suretiyle gümüşü değerlendirmeye girişmiştir. Bunun nedenlerinden biri 16. yüzyılın sonundan itibaren Amerika'dan Avrupa'ya gelen gümüş miktarının azalmış olması iken, bir diğeri de Amerikan gümüşlerinin spekülasyon amacı dışında Doğu mallarını almak için de ülkeye gelmesi, ancak savaşlar nedeniyle sınırların kapalı olmasına bağlı olarak bu amacı gerçekleştirememesi ve piyasadan çekilen altından boşalan yerin Avrupa'dan gelen gümüşlerle doldurulamamış olmasıdır (Sahillioğlu, 1965: 13).

5. III. Mehmed döneminde (1595-1603) sağlam ve tam ayarlı para bulmak neredeyse imkansız bir hale gelmiştir. Bu dönemde bu paraları adamları vasıtasıyla toplayarak hazinedeki tam ayarlı, kızıl ve kırkık olmayan paralarla değiştiren Kira adındaki kişi çıkan isyan neticesinde oğullarıyla birlikte feci şekilde öldürülmüştür (Kolerkılıç, 1958: 51). Yine II. Süleyman döneminde çıkan yeniçeriler tarafından ulufeyi eksik almaları nedeniyle çıkan isyan bastırıldıktan sonra yeniçeri ağası öldürülmüştür. Ancak daha sonra tekrar ayaklanan yeniçeriler kendi istedikleri kişiyi yeniçeri ağası yapmayı başarmıştır (Kolerkılıç, 1958: 72). Bu olaylar taşış edilmiş paralar nedeniyle toplumsal düzenin ne derece bozulduğunun ve halkın adam öldürme derecesine geldiğinin, devlet adamlarının öldürülmesi dışında onlarla ilişkileri olan herkesin de tehlikede olduğunun göstergesidir.

3.5. 1690-1844 ARASI DÖNEM

3.5.1. Dönemin Genel Özellikleri

1683 Viyana yenilgisi ve sonrasında yapılan bir dizi savaşın ardından 1699'da Karlofça Barışı'nın imzalanmasıyla birlikte (Tabakoğlu, 1985: 20) Osmanlı Devleti 1711 yıllarına kadar sürecek olan bir görelî sükun devresi yaşamıştır (Sahillioğlu, 1965: 64). Osmanlıların Avrupa'dan çekilişine işaret eden bu anlaşma sonrasında (Mantran, 1995: I, 304) Osmanlı Devleti toparlanma ve düşman karşısında kaybedilen toprakların geri alınması yollarını aramıştır. Ayrıca iç üretimi artırmak ve Batı ile rekabet edebilmek

amacıyla sanayileşme imkânları araştırılmıştır¹⁵⁰ (Tabakoğlu, 1985: 21). Bu çerçevede bir dokuma fabrikası açılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 64). 1703'e kadar süren II. Mustafa'nın hükümdarlığında (1695-1703) döneminde hazineye gelir sağlamak için dört katına kadar artırılmış olan kahve ve tütün vergileri, yağ ve sabun vergileriyle birlikte önemli ölçüde indirilmiştir. Hatta akçenin gümüş oranı artırılarak paranın değeri yükseltilmiştir (Shaw, 1982: 308). Bu dönem ayrıca Avrupa ülkelerine doğru açılma ve kurumların işleyişinde yapısal olmayan birtakım reformların yapıldığı bir dönem olmuştur (Mantran, 1995: I, 330). Bu çerçevede yapılan en önemli yeniliklerden biri kapıkullarının sayısının azaltılmasıdır. 1660-1691'de 83.700 olan bu sayı 1701'de 59.100'e indirilmiştir. Yeniçeriler de 70.000'den 34.000'e inmiştir. Böylece vergi (sıvı yağ, tütün, kahve, sabun) ve harç girdilerindeki azalış telafi edilmeye çalışılmıştır. Bu sayede Osmanlı parasının değer kazanmasına da hizmet edilmiştir (Mantran, 1995: I, 331). 1703'e gelindiğinde ise yeniçeriler ve cebecilerin ulema ve askeri-idari erkân arasından müttetikler edinerek çıkardıkları bir askeri ayaklanma ile II. Mustafa tahttan indirilmiştir (Faroqhi, 2000: 547).

1699-1711 yılları arasındaki görelî sükun devresi 1711'de Prut'la başlayan Rus seferi ve sonrasında yapılan 1711'de Edirne Antlaşması, daha sonra 1716'da yapılan Avusturya seferi 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması ile sona ermiştir. 1718-1730 yılları arası Osmanlı tarihinde "Lale Devri" olarak adlandırılmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 64). Bu dönemde özellikle askeri harcamalarda kesintilere gidilerek tasarruf edilen kaynaklar ve esnafa yüklenen yeni mükellefiyetler lüks inşaat faaliyetlerinde ve büyük eğlencelerde israf edilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 21). Yurtdışına giderek oralardaki özellikle de Fransa'daki yaşam tarzından etkilenen bazı devlet görevlileri bunu Osmanlıya da taşımaya çalışmıştır. Bu çerçevede pahalı eğlencelerin düzenlendiği, lüks içindeki bir yaşam tarzı yerleşmeye başlamıştır. Ayrıca mimari açıdan değişikliklere gidilerek buna uygun saray, yalı, cami, medrese, çeşme yapma faaliyetlerine girişilmiştir. Döneme damgasını vuran ise adından anlaşılacağı üzere laleler olmuştur. Tüm bunlar devletin omuzlarına mali açıdan büyük yükler getirmiştir (Mantran, 1995: I, 333) ve bütçe açıkları artmıştır. Bu dönem içinde 1715 (H. 1119) yılı sıvış yılı olma özelliği göstermektedir. 1723'te başlayan İran savaşları ve ulufe ödemelerindeki gecikmeler Patrona Halil İsyanı ile

¹⁵⁰ 1703'lerde Rami Mehmet Paşa çuka fabrikası kurma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu girişim yabancılar tarafından engellenmiştir (Tabakoğlu, 1985: 10).

sonuçlanmıştır (Sahillioğlu, 1965: 64) ve Lale Devri bu isyanla kanlı bir şekilde kapanmıştır (Tabakoğlu, 1985: 21).

Patrona Halil İsyanı ile sonuçlanan III. Ahmed'in hükümdarlığının ardından 1730'da tahta geçen I. Mahmud Patrona isyancıları tarafından tahta çıkarılmasına rağmen onların reformları ortadan kaldırma ve eskiye dönüş isteklerini benimsememiştir (Shaw, 1982: 326). I. Mahmut döneminde (1730-1768) 1723-1742 yılları arası İran ile 1737-1739 yılları arasında tekrar Avusturya ve Rusya ile savaşlar devam etmiş (Tabakoğlu, 1985:20) ve ordunun özellikle de topçuluğun gelişmesi yönünde reform çabaları yürütülmüştür (Mantran, 1995: I, 338). Balkanlar ve Anadolu'nun pek çok bölümünde tarım, zanaat ve mamul mallar üretimine yapılan yatırımlar artmış¹⁵¹, Orta ve Batı Avrupa ile Balkanlar ve özellikle Akdeniz üzerinden yapılan ticaret gelişmiştir. 1748-1768 arası barış döneminde mali koşullar iyileşmiş ve 1720-1760 arası dönemde pek çok yıl merkez bütçesi fazla vermiştir (Pamuk, 1999: 176-177).

1768'de Rusya ile savaşa girmeden önce oldukça iyi durumda olan Osmanlı ekonomisi kendi iradesi ile girdiği Rusya ile olan savaş yılları uzadıkça, artan giderler nedeniyle ağır bir mali bunalıma sürüklenmiştir (Cezar, 1986: 74-75). Bu savaşın ardından Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlıların o tarihe kadar imzaladığı en elverişsiz anlaşmadır (Mantran, 1995: I, 329). Küçük Kaynarca Antlaşması'nın siyasi ve askeri açıdan getirdiği yükler, bir yana ekonomik yönden de Osmanlı Devleti'nin fazlasıyla aleyhine olmuştur. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştır ve üç yılda eşit taksitler halinde ödenecek bu tutar Osmanlı bütçe gelirlerinin yaklaşık yarısına yakın bir meblağdır (Cezar, 1986: 76).

Bu dönemde ayrıca ilk gerçek yenileşme hareketleri başlatılmıştır (Mantran, 1995: I, 325). I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1809) Osmanlı Devleti'ni yenileştirmeye, özellikle de orduyu yenileştirerek imparatorluğun sınırlarını koruyabilecek özelliklere sahip hale getirmeye çalışmıştır (Mantran, 1995: II, 8). I. Abdülhamid döneminde yapılan ıslahatların başında kalelerin tahkim ve onarımı gelmiştir. Ayrıca bu işlerin yürütülmesi için Batı'dan yüksek maaşlarla çalışacak uzman teknik personel

¹⁵¹ 18. yüzyılın ilk altmış yılında cam, sabun, şeker, barut ve kağıt gibi birtakım yeni teknolojilerin ilk adımları görülmüş olmasına rağmen, 1760'lardan sonra bu çabalar duraksamış ve hatta gerilemiştir (McGowan, 2000: 761).

getirilmiştir (Cezar, 1986: 77). Diğer taraftan tersane ve donanma ıslah edilmeye çalışılmış ve yerli eleman yetiştirmek amacıyla yeni okullar açılmıştır (Cezar, 1986: 78). Tüm bu işlemlerin büyük para gerektirdiğine şüphe yoktur (Cezar, 1986: 77). Gerekli parayı bulmak amacıyla malikâne sisteminin doğal bir uzantısı olan esham (yıllık kârların paylar halinde satışı) sistemine geçilmiştir (Cezar, 1986: 79). Ruslarla karada ve denizde alınan yenilgiler yeni bir topçuluk ve donanma oluşturulması hedefine neden olmuştur (Mantran, 1995: II, 10). I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) başkentte asayiş devam etmiş, ancak Avrupa’da ve Asya ile Afrika eyaletlerinde otoritesi kısmen tanınmış, yönetimin dışarıda karşılaştığı güçlükleri fırsat bilen kimi eşraf yerel bakımdan güçlü hale gelmiştir (Mantran, 1995: II, 9). Bu dönemde ayrıca 1783’te Kırım’ın Rusya tarafından işgal edilmesi üzerine savaş çıkması kaçınılmaz hale gelmiş (Cezar, 1986: 79) ve devlet ilk defa savaş için finansman kaynağı olarak dış borçlanma fikrini gündeme almıştır (Cezar, 1986: 80). 1787 Rusya ile Kırım için başlayan savaşın ardından 1787’de Avusturya’nın da Osmanlı’ya savaş açması üzerine Osmanlı maliyesi adeta iflasın eşiğine gelmiştir. 1789’da Fransa’da ihtilâl yaşanarak Avrupa devletleri kendi iç huzurlarına eğilmek zorunda kalmasa, savaşların daha uzun sürmesi ve Osmanlı ekonomisinin çok daha kötü duruma düşmesi muhtemeldir (Cezar, 1986: 112).

III. Selim I. Abdülhamid’in başlattığı ıslahatları tamamlamaya çalışmıştır (Mantran, 1995: II, 11). 1794’te Nizam-ı Cedid adıyla Alman, Fransız ve İngiliz subaylarının Avrupa usulüne göre talim ettiği, kendine özgü mali olanaklarla donanmış ve çoğunlukla Anadolu’dan toplanmış yeni bir piyade sınıfı kurulmuştur (Mantran, 1995: II, 14). Ayrıca donanma konusunda da tersanelerin yeniden örgütlenmesi, Deniz Sağlık Okulu’nun kurulması gibi birtakım yenilikler yapılmıştır (Mantran, 1995: II, 15). Yeniçeri sayısı yarı yarıya indirilerek 30.000’e düşürülmüştür (Shaw, 1982: 353). Mali açıdan; 1793’te İrâd-ı Cedid Hazinesi kurulmuş ve böylece yalnızca Hazine-i Amire’nin olduğu tek hazine ve tek defterdar dönemi sona ermiştir (Cezar, 1986: 151). Bu hazine 1793-1807 arası dönemde malikâne ve esham sisteminin tasfiyesi, tımar sisteminin ıslahı ve olağandışı giderler için bir ihtiyat fonu oluşturarak hazır tutmak gibi çok önemli roller üstlenmiş (Cezar, 1986: 206), ancak hedeflerini tam olarak gerçekleştirilemeden III. Selim’in tahttan indirilmesinin ardından kapanmıştır (Cezar, 1986: 152). Bu dönemde ek olarak yerel sanayiler desteklenmiştir, Avrupa ürünlerinin rakip olduğu dokuma sanayisi canlandırılmaya çalışılmış, zanaatçılık desteklenmiş, kitap basımı ve yayıncılık geliştirilmeye çalışılmıştır

(Mantran, 1995: II, 11). Tüm bunların maliyetleri geleneksel olarak paranın değerinin düşürülmesi yanında vergilerin artırılması ve tımarlara ve zengin tacirlerin mallarına el koyulması gibi uygulamaları beraberinde getirmiştir (Shaw, 1982: 358-359; Mantran, 1995: II, 15). Ancak bu reform hareketlerini destekleyenlerin sayısı son derece azdır. Devletin dinsel ve sosyal temellerini bozduğu iddiasıyla muhalif olanlar ulema ve askeri şerifler ile el altından bunları destekleyen Ruslar ve Avusturyalılarıdır. İngilizler, Fransızlar ve Avusturyalıları ise kendi çıkarları çerçevesinde reformları desteklemişlerdir (Mantran, 1995: II, 11).

III. Selim döneminde savaşın çıkardığı güç durumdan yararlanan valiler, eşraf, çete başları kendi otoritelerini kurmayı hedefleyerek devletin vesayetinden kurtulmaya çalışmışlar ve bunu kısmen başarmışlardır. Şam ve Mısır valilerinin ayaklanmaları ile Avrupa'daki ayaklanmalar bunlara örnek teşkil etmektedir (Mantran, 1995: II, 19). Bunların bazıları ayaklanmayı geçerek bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür ve bunlar Ruslar ve Avusturyalıları tarafından da destek görmektedir (Mantran, 1995: II, 20).

III. Selim 1807'de yeni ordunun subaylarına karşı yeniçeriler tarafından çıkan ayaklanmada uzlaşmayı kabul etmeyen karşı tarafın istediğini yapmış ve tahttan çekilmiştir (Mantran, 1995: II, 22). Yerine gelen IV. Mustafa döneminde yapılan tek yenilik Tersane ve Zahire Hazinesi kurulmuş olmasıdır (Cezar, 1986: 152). Ayrıca III. Selim döneminde kurulan Tersane ve Zahire Hazinesi (Cezar, 1986: 151) işlemeye devam etmiştir (Cezar, 1986: 152). Bunun dışında III. Selim tarafından getirilmiş bütün yenilikler ortadan kaldırılmıştır (Mantran, 1995: II, 23).

Osmanlı tarihinde reformların gerçek başlatıcısı II. Mahmud'dur (Mantran, 1995: II, 28). II. Mahmud'un saltanatının birinci bölümünde (1808-1830) askeri, ikinci döneminde (1830-1839) siyasi reformlar ağırlık kazanmıştır (Mantran, 1995: II, 47). 1808'de gerçek bir anayasanın temeli olmaya namzet olarak değerlendirilen, fakat dar kapsamlı olan ve vergilerin düzenli toplanişı gibi birtakım maddeler içeren Sened-i İttifak imzalanmıştır¹⁵². Segban-ı Cedid adıyla yeni bir ordu kurulmuştur ve sayıları kısa zaman

¹⁵² Bu belge ordu reformuna ilişkin herhangi bir madde içermemiş, ayrıca eşrafa fazla yarar sağladığı gerekçesiyle sultan tarafından imzalanmamış, eşrafın ileri gelelerinden ise yalnızca dört kişi tarafından imzalanmıştır (Mantran, 1995: II, 29).

içinde 5.000 kişiden 10.000 kişiye yükselmiştir¹⁵³ (Mantran, 1995: II, 29). 1826'da yeniçeri ve sipahi ordusu kaldırılmış, 1827'de Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye diye adlandırılan ordu oluşturulmuştur (Mantran, 1995: II, 37). Bu orduda görev yapan askerlerin sayısı yüzyıl başlarında 2 binden 1830'ların sonlarında 120 bine ulaşmıştır (Pamuk, 1999: 204).

1820 ve 1830'larda bütçe açıkları en yüksek düzeylerine ulaşmıştır. Devlet bütçe açıklarını ortadan kaldırmak için vergi kaynakları üzerinde denetimi artırmış ve iç borçlanmaya ağırlık vermiş ve iltizam sisteminden malikane¹⁵⁴ düzenine, daha sonra da esham sistemine geçilmiştir. Bu gibi yöntemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise tağşişe başvurmuştur. 1808-1839 döneminde tahtta bulunan II. Mahmud dönemi Osmanlı tarihinin en önemli tağşişlerinin yaşandığı dönem olmuştur (Pamuk, 1999: 204). İdari açıdan da çeşitli hazineler kurularak, gelir ve gider kalemleri ayrıştırılmıştır (Mantran, 1995: II, 38). Hükümet bakanlıklara bölünmüştür ve Maliye bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı gibi yeni bakanlıklar (nazırlıklar) kurulmuştur (Mantran, 1995: II, 49). Çevirmenler Okulu kurulmuştur (Mantran, 1995: II, 50). Vergilerin toplanması merkezi yönetimin ücretli görevlilerine verilmiştir¹⁵⁵. Asayiş ve itfaiye gibi önceden yeniçerilerin görevi olan kent hizmetleri özel görevlilere verilmiştir. Reformların kabul görmesi için eski gelenek ve ağırlıklardan sıyrılmış, yeni bir anlayışa sahip okullar kurulmuştur (Mantran, 1995: II, 51). Ancak diğer taraftan da muhalif hareketlere engel olmak adına ulemanın desteğini almaya çalışmıştır¹⁵⁶ (Mantran, 1995: II, 37).

II. Mahmud döneminde Balkanlar ve Anadolu'da ayanların öncülüğünde pek çok ayaklanma çıkmıştır. Sırp ve Yunan devrimleriyle bu topraklar imparatorluktan ayrılmıştır.

¹⁵³ Yeniçerilerden gelen muhalefetlerden kaçınmak adına yeniçerilerin eski bir ağasının adı olan bu isim koyulmuştur (Mantran, 1995: II, 29).

¹⁵⁴ Malikâne sistemi iltizam usulünün olabilecek en uzun süreli hale getirilmiş özel bir türüdür. Bu sistemde iltizam usulünden farklı olarak hazineye ödenecek yıllık miktar müzayedeye konu olmamakta, hazine tarafından tespit edilmektedir ve satış sonrasında devlete ödenen "muaccele" adı verilen meblağ, vergi kalemini kayd-ı hayat şartıyla iltizama almanın bedelidir (Genç, Genç, 1981: 36-37).

¹⁵⁵ Reformların uygulanması için gerekli görevliler kadrosu eyaletlerde yeterince bulunmadığı için tüm reformlar aşamalı olarak önce Bursa ya da Hüdavendigâr eyaletlerinde uygulamaya koyulmuştur (Mantran, 1995: II, 50).

¹⁵⁶ II. Mahmud reformları zaman zaman çağdaşı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın reformlarından da esinlenmiştir (Mantran, 1995: II, 32).

Rusya, İnan ve Mısır ile yapılan savaşlar maliye için hepsinden ağır sorunlar oluşturmuştur(Mantran, 1995: II, 27).

Bu dönemde ayrıca Rusların yeni toprak talepleri nedeniyle 1792’de imzalanmış olan Yaş Antlaşması zerindeki görüşmelerden sonra 1809’da Osmanlı-Rus Savaşı yeniden başlamıştır (Mantran, 1995: II, 32). Ayrıca lke topraklarından Yunanistan bağımsızlıkla, Sırbistan ve Mısır ise geniş bir özerklik ile ayrılmıştır. İmparatorlukta yerel kişiler ve Rusya, İngiltere, Fransa gibi büyük devletlerin kendi çıkarları adına oynadıkları roller artmıştır (Mantran, 1995: II, 27).

1 Temmuz 1839’da II. Mahmud’un ölümünden sonra yerine geçen I. Abdülmecid döneminde (1839-1861) 3 Kasım 1839’da Tanzimat Fermanı (Gülhane Hattı Hmaynu) ilan edilmiştir (Mantran, 1995: II, 54-55) ve büyük devletlerin zorlamasıyla atılan önemli adımlardandır (Mantran, 1995: II, 28). Bu dönem için ayrıca 1838’de İngilizlerle imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması oldukça önemlidir. İngiltere’nin ardından Fransa ile de aynı içerikte bir anlaşma imzalanmış, ithalatı teşvik eden yönleri dolaysıyla kısa zaman içinde imparatorluğun dış ticareti beş kat kadar artmıştır (Dumont, 1995: II, 104).

I. Abdülmecid döneminde (1839-1861) 1840’da banknottan ziyade faizli hazine belgesi işlevinde olan kaimeler çıkarılmıştır (Mantran, 1995: II, 93). Kaimelerin basımı madeni para darbına göre oldukça ucuzdur ve herhangi bir şey için para gerektiğinde finansman aracı olarak kullanılmıştır (Dumont, 1995: I, 94).

3.5.2. Dönemin Parasal zellikleri

3.5.2.1.Gümüş Para: Kuruş

18. yüzyılın 1780’lere kadar olan kısmı ticari ve iktisadi faaliyetlerin genişlediği bir canlanma dönemi olmuştur (Pamuk, 1999: 174). Elverişli mali koşullara ek olarak 1670’lerden sonra Amerikan gümüş üretiminin azalması nedeniyle Avrupa ve Osmanlı gümüş madenleri yeniden canlanmış ve buna bağlı olarak artan darphane üretimi sikke üretimini desteklemiştir (Pamuk, 1999: 177). Devlet mankur deneyiminin sağladığı gelirlerden yararlanarak Avrupa’nın büyük boy sikkelerine benzer yeni bir sikke ve yeni bir para birimi oluşturmaya çalışmıştır (Pamuk, 1999: 175). Bu dönemde ayrıca gümüş

arzının¹⁵⁷ da artmasıyla beraber yeni Osmanlı para birimi kuruş, yüzyılın ortalarında piyasaların önde gelen hesap birimi ve mübadele aracı haline gelmiştir¹⁵⁸ (Pamuk, 1999: 174). Böylece gümüş 18. yüzyılda Osmanlı para düzenindeki birincil konumunu yeniden kazanmıştır (Pamuk, 1999: 180).

1691-1740 arası dönem iri gümüş paralar ve altın paraya dönüş dönemi olarak adlandırılmaktadır (Sahillioğlu, 1965: 91). 1691’de II. Süleyman’ın yerine II. Ahmed’in (1691-1695) tahta geçmesiyle birlikte bakır paralar tedavülden kaldırılmış ve ufak alışverişler için de o dönemde 23 tanesi 1 dirhem (0,139 gram) eden akçe kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca 1691’de Osmanlı para sistemine “kuruş (guruş)” adıyla yeni bir gümüş sikke girmiştir (Sahillioğlu, 1958: 68). Türk kuruşları için tedavüldeki yabancı paralar arasından Hollanda asıllı zolota seçilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 91). Zolota, içeriğinde yüzde 40 oranında bakır bulunan gümüş-bakır alaşımından darp edilen bir paradır. Ayarı, örnek olarak alınan Hollanda zolotasının ayarıdır ve ağırlığı 6,25 dirhem kadardır (Sahillioğlu, 1965: 92). Zolota darbıyla beraber ödemelerin zolota ile yapılması nedeniyle zolota aktif para haline gelmesine rağmen, para ve hesap birimi fiilen darp edilmeyen “esedi guruş” olmaya devam etmiştir (Sahillioğlu, 1965: 91). Hollanda’nın esedi ya da arslanlı kuruş adı verilen paraları model açısından zolotalara örnek teşkil etmiştir (Sahillioğlu, 1958: 68). Esedi guruş darp edilen bir para olmayıp akçenin yanında hesap birimi olarak kullanılan bir paradır (Tabakoğlu, 1985:282). İki arasında kur $\frac{1}{2}$ zolota = 1 sedî kuruş düzeyinde kabul edilmiştir. Osmanlı kuruşları esedi kuruşun $\frac{1}{3}$ ’ü ağırlığında olması nedeniyle “sülüs” adıyla anılmıştır (Sahillioğlu, 1965: 91). İlk Osmanlı Esedilerinin 100 adedi 230 dirhem gelmekte ve % 70 ayarda olan pâre’nin 40 adedinin ağırlığına eşittir. Esedi kuruşlar daha sonra Osmanlı para sisteminin temeli olmaktan çıkmış ve kuruşlar Mısır pâresinin katı olarak ifade edilmiştir (Sahillioğlu, 1958: 68).

Pare ve zolotanın ikisinin de tedavülde bulunduğu ortamda Gresham Kanunu devreye girmiştir. Çünkü zolota yüzde 60 gümüş içeriğine sahip 6,25 dirhemlik bir sikke iken, pâre yüzde 70 ayarında 0,22 dirhem ağırlığında bir sikkedir. Buna göre pâre zolotaya

¹⁵⁷ Ancak gümüş madenlerinin üretimi yüzyılın sonlarına doğru tekrar gerilemeye başlamıştır (Pamuk, 1999: 177).

¹⁵⁸ Ayrıca Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Irak’taki taşra darphaneleri ağı kaybolmuş, başkentteki Darphane-i Âmire yeni sikkelerin büyük çoğunluğunu üretir duruma gelmiş (Pamuk, 1999: 174), böylece Balkanlar ve Doğu Anadolu’ya kadar uzanan eski akçe bölgesindeki darphane faaliyetleri merkezileşmiştir. Ancak kuruş ve kesirleri sadece İstanbul’da üretilirken Balkanlar ve Suriye’de hiçbir zaman üretilmemiştir (Pamuk, 1999: 180)

göre iyi para konumundadır (Sahillioğlu, 1965: 97), bu nedenle zolota p reyi tedavülden kovmuş ve p re eritilerek külçe haline getirilmiştir. Ancak bunun yanında iyi para konumunda olan püreleri kırarak ve kenarından maden alarak piyasaya sürenler de olmuştur. Bu durum Gresham Kanunu'nun diğer bir yönünü daha ortaya çıkar mıştır. Buna göre tedavülde iyi ve kötü paranın birlikte bulunması durumunda iyi para tedavülden çekilmezse kırılmak ve kenarından alınmak suretiyle mağşuş olarak tedavül etmiştir (Sahillioğlu, 1965: 98). Bazı kimseler teknik imk nlar nedeniyle yukarıdaki  lelerde darp edilen p re ve zolotanın yüzer dirhemi arasındaki 10 dirhemlik farktan istifade etmeye çalışmıştır (Sahillioğlu, 1965: 98).

Zolota darbından devletin elde ettiği k r 163 kuruş kadar olmuřtur¹⁵⁹. Darphanenin yeniden faaliyete başladığı 1685 yılı ile zolotanın darp edilmeye başlandığı 1691 yılı arasında sarayın madeni eşyalarının eritilmesi yoluyla elde edilen maden tükendiği için devlet para darbında kullanacağı madeni piyasadan temin etmek zorunda kalmıřtır¹⁶⁰ (Sahillioğlu, 1965: 92).

II. Mustafa (1695-1703) 1696'da ülke içinde para birliğini sağlamak amaçlı bir para reformu gerçekleştirmek istemiş ve yabancı para tedavülünü yasaklamıştır (Tabakoğlu, 1985:283). Bu nedenle tedavüldeki d şuk ayarlı altınları toplayarak tek bir ayarda darp edilmesi istenmiş, yeni zolota kesilmiş ve İstanbul'un yanında Edirne, İzmir ve Erzurum'da da darp edilmeye başlanmış, Erzurum'da bir darphane açılarak yabancı esedi kuruşlar yerli esedilerin seviyesine getirilmek üzere darphanelere gönderilmiş ve özellikle yabancı paraların yerli paraya çevrilmesi sayesinde hazine için ek bir gelir kaynağı sağlanması amaçlanmıştır (Tabakoğlu, 1985:284). Ancak Gresham Kanunu'nun devreye girmesi ile birlikte II. Mustafa'nın gerçekleştirmeyi umduğu para reformu gerçekleşememiş ve istediği kadar Türk zolota, akçe ve p resi darp etmek mümkün olmamıştır (Sahillioğlu, 1965: 99).

¹⁵⁹ Akçenin darp masrafları akçenin saf gümüşten veya yüzde 90 gümüş-bakır alaşımından darp edilmesi nedeniyle 1705 yılına kadar yüzde 5,1 düzeyindedir. Pârenin darp masrafları ise 1697'de yüzde 5'e kadar inmiş, ancak 1715'te tekrar yüzde 6,87 ve 1740'da yüzde 7,5 düzeyine yükselmiştir (Sahillioğlu, 1965: 107).

¹⁶⁰ Mankur darbına son verilene kadar yeni darphanede yalnızca mankur ve eski darphanelerde fiilen yalnız zolota darp edilmiştir (Sahillioğlu, 1965: 93).

Tablo 3.9: II. Mustafa Döneminde Akçe, Pâre ve Zolota'nın Karşılaştırılması

Sikke	Ağırlık (gram)	Gümüş (gram)	1 Zolotalıklardaki gümüş miktarı (gram)
Akçe	0,178	0,160	14,24 (12,8) ¹⁶¹
Pâre	0,705	0,493	13,31
Zolota	20,043	12,02	12,02

Kaynak: Sahillioğlu, 1965: 79

Yukarıdaki tabloda 1 zolotadaki gümüş miktarı ile 1 zolota değerindeki 27 pâre veya 80 akçenin gümüş miktarı karşılaştırılmıştır. 1697 tarihinden itibaren akçe yüzde 90 ayarla 18 adedi bir dirhem olmak üzere darp edilmiş, pâre yüzde 70 ayarla 1000 adedi 220 dirhem ağırlığında ve zolota ise yüzde 60 gümüş içeriğine sahip olarak 6,25 dirhem ağırlığında darp edilmiş durumdadır. Tabloda yer alan değerlerden görüldüğü üzere akçe ve pâre zolota karşısında iyi para konumuna geçmiştir ve bu nedenle bu paraların kırılması veya külçe haline getirilerek zolotaya çevrilmesi gibi faaliyetler kaçınılmaz olmuştur (Sahillioğlu, 1965: 99).

1703'de cülus eden III. Ahmed döneminde (1703-1730) bir para reformu yapılmış ve akçe Osmanlı para sistemine temel ölçü birimi olma niteliğini pâre'ye (para) bırakmıştır (Yalçın, 1979: 312). Para reformu kapsamında ilk iş olarak züyuf ve kesik paralar tedavülden kaldırmaya çalışılmış (Sahillioğlu, 1965: 102) ve belirlenen yeni standartlarla (1 pâre = 3 akçe ve 1 kuruş = 40 pâre) (Akyıldız, 1996: 22) akçe yüzde 90 ayarda 19 adedi bir dirhem olacak şekilde, pâre yüzde 68 ayarda 1000 adedi 200 dirhem olacak şekilde darp ettirilmiş ve zolotanın ise eski standartları değiştirilmemiştir (Sahillioğlu, 1965: 102).

¹⁶¹ Parantez içinde yer alan değer $80 \times 0,160$ çarpımının sonucudur. Bu sonuca göre akçe ve pârenin zolotaya göre iyi para olma konumları değişmemiştir.

Tablo 3.10: III. Ahmed Döneminde Akçe, Pâre ve Zolota'nın Karşılaştırılması

Sikke	Ağırlık (gram)	Gümüş (gram)	1 Zolotalıklardaki gümüş miktarı (gram)
Akçe	0,169	0,152	12,16
Pâre	0,641	0,436	11,77
Zolota	20,043	12,02	12,02

Kaynak: Sahillioğlu, 1965: 102

Yukarıdaki tabloda yeni standartlarda darp edilen akçe ve pâre ile zolotanın gümüş miktarları yer almaktadır¹⁶². Buna göre paraların gümüş içerikleri arasındaki fark bir miktar daha kapanmış, ancak problem tamamen ortadan kalkmamıştır. Pârelerin darphaneye götürülmesi durumunda yüzde 10 düzeyinde bir zararın ortaya çıkması pârelerin İran veya başka ülkelere kaçma ve yabancı para kullanma eğilimini kuvvetlendirmiştir (Sahillioğlu, 1965: 102). Nitekim 1704'te İstanbul'da yüzde 70 ve Kahire'de yüzde 60 saflıkta darp edilen paraların bu durumdan yararlanan vurguncular Mısır'daki paraları İstanbul'a getirerek aradaki farktan kazanç elde etmeye çalışmıştır (Belin, 1999: 338).

1720'lerin başında şekillenmiş Osmanlı para sisteminin son hali büyük boy kuruşlar, para ve minik akçeden oluşmaktadır. Orta ve büyük işlemlerde kuruş, zolota ve 20 paralık (pârelik) sikke; günlük, küçük işlemlerde 1, 5 ve 10 paralık sikkeler kullanılmıştır. Parenin üçte biri değerinde olan akçe ise günlük işlemler için çok küçük kalması nedeniyle yalnızca hesap birimi olarak işlem görür hale gelmiş¹⁶³ (Pamuk, 1999: 176) ve bu nedenle devletin akçenin tağşişine başvurarak ek gelir sağlama olanağı da ortadan kalkmıştır (Pamuk, 1999: 174).

II. Mahmud döneminde (1808-1839) hazinedeki para darlığını ve savaşın ortaya çıkardığı gereksinimleri karşılayabilmek için 1810'da gerçek değeri 18 kuruş 8 para olan ancak piyasaya 26,5 kuruş itibari değerden sürülen "cihadiye" adında paralar darp

¹⁶² Tablonun son sütununda elde edilen değerler yine 1 zolotaya karşılık gelen 80 akçe ve 27 pârenin gümüş içerikleridir (Sahillioğlu, 1965: 102).

¹⁶³ Akçe son olarak 1818'de kestirilmiştir, ancak itibari olarak hesaplamalarda kullanılmaya devleü edilmiştir (Yalçın, 1979: 312).

edilmiştir (Belin, 1999: 464). 1832-33 yılında ise yine ayarı tam olmayan ve nominal değeri daha yüksek olan beşlikler tedavüle sürülmüştür¹⁶⁴ (Belin, 1999: 466-467).

3.5.2.2. Altın Para: Tuğralı, Cedid İstanbul, Zincirli, Fındık, Zer-i Mahbub, Rumî, Adlî, Hayriye ve Mahmudiye

17. yüzyıl sonlarında üretimi durdurulmuş olan Osmanlı altın parası sultani ya da şerifi, 18. yüzyıl başlarında altının Avrupa ve diğer bölgelerde tekrar yükselişe geçmesiyle beraber 1697-1728 yılları arasında tuğralı, cedid İstanbul, zincirli, fındık ve zer-i mahbub adlarıyla tekrar üretilmeye başlanmıştır¹⁶⁵ (Pamuk, 1999: 183). Zer-i mahbub dışındaki bu sikkelerin standartları dükankine yakın olmuş ve 15. yüzyıldan beri izlenen politika çerçevesinde kur değerleri günlük olarak piyasalarda belirlenmiş ya da dalgalanmıştır. Devlete yapılan ödemelerde de piyasa değerlerine yakın olan kur değerleri kullanılmıştır (Pamuk, 1999: 183).

İstanbul'da kesilen altın saf iken Mısır'da kesilen altın dirhem ve ayar olarak düşüktür ve Mısır'da işçilik ve hammadde maliyetleri İstanbul'a göre daha fazladır. Ayrıca devlet tarafından belirlenen kur çoğunlukla piyasa kurunun gerisinde kalmıştır. Bu durum iyi paranın İstanbul'dan Mısır'a ve İran'a kaçmasına ya da gömülenmesine ve tedavülde özellikle Mısır kaynaklı ayarı düşük paraların bulunmasına neden olmuştur. Osmanlı maliyesi kıymetli maden fiyatının yüksek olduğu güney ve doğuya altın ve gümüş kaçışını durdurmak için çeşitli tedbirler almıştır (Tabakoğlu, 1985: 283). Bu çerçevede çeşitli ülke darphanelerinde ayar ve vezinleri farklı olarak basılan altın sikkelerle yabancı devlet paralarının 1 yıllık bir müddetten sonra kabul edilmeyeceği ilan edilmiş ancak uygulamaya geçirilememiştir. Ayrıca Mısır'da üretilen altın sikkelere daha düşük resmi kur değerleri belirlenmiş (Sahillioğlu, 1958: 113), bu sayede bir süre için kesilen altın sikke trafiği, sikke standartlarında devam eden dalgalanmalar nedeniyle sürmüştür (Sahillioğlu, 1958: 115).

Yukarıda sayılan çeşitli paralar dışında Osmanlı Devleti 1843 yılında altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli düzene¹⁶⁶ geçmiştir (Pamuk, 1999: 225). I. Abdülmecid

¹⁶⁴ II. Mahmud döneminde tedavülde 36 çeşit gümüş para bulunmuştur (Akyıldız, 1996: 24).

¹⁶⁵ 1703'de Tuğralı, 1713'de Zincirli, 1716'da Fındık ve 1729'da Zer-i Mahbub adı verilen yeni altın paralar darp edilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 283).

¹⁶⁶ 19. yüzyılda 1870'lere kadar çift metalli para düzeni uygulanmıştır. Buna göre bir ülke diğer malların değerini ölçmek amacıyla iki metali kendisine standart olarak seçmekte ve bu konuda genellikle altın ve

döneminde 1843’de ilk altın para ve 1844’te 0,830 ayarda ilk gümüş para darp edilmiştir (Kolerkılıç, 1958: 128). Yeni sikkeler 1 lira = 100 kuruş sabit değerleri üzerinden piyasaya sürülmüştür. Yeni sikkelerin standartları altın/gümüş oranı olarak 15,09’da sabitlenmiştir (Pamuk, 1999: 225). Bu paraların önemi “onluk” yöntemin Osmanlı paralarında uygulanır hale gelmiş olması ve 100 kuruşa eşit bir altın liranın darp edilerek tedavüle verilmiş olmasıdır (Belin, 1999: 466-467). 1844 yılından itibaren devlete ek mali gelir sağlamak amacıyla yapılan tağışlere de son verilmiştir. 1922 yılına kadar piyasaya sürülen tüm sikkeler 1844 yılı standartlarına sabit kalmıştır. Uygulamada ise devletin eski sikkeleri tedavülden kaldıracak mali kaynağı bulamamış olması yeni para düzenini yaralamıştır (Pamuk, 1999: 227).

3.5.2.3.Kağıt Para: Kaime

1839-1840’da önceki dönemin parasal sıkıntılarının üzerine, yapılması gerekli yeni düzenlemelerin olması nedeniyle kağıt para çıkarılması konusu gündeme gelmiştir (Belin, 1999: 338). Kaimeler ilk olarak 1840’da piyasaya sürülmüştür (Pamuk, 1999: 229) ve yıllık yüzde 8 getiri ile sekiz yıl sonunda geri verilmek üzere çıkarılmıştır¹⁶⁷. Ancak çok kısa bir süre içinde düzmeceleeri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine eski kağıt paralar toplanmış ve yenileri sahtelerinin yapılmasını önlemeye yönelik olarak çıkarılmıştır (Belin, 1999: 470). Ayrıca getirileri de düşürülerek yüzde 6’ya indirilmiştir (Belin, 1999: 471). Kaimeler faiz geliri getirmeyen yeni kaimelerin basıldığı 1852 yılına kadar başarılı olmuştur. Yeni kaimelerin itibari değerleri 10 ve 20 kuruş olarak oldukça düşük düzeyde belirlenmiştir. Başlangıçta yeni kaimeler devlete önemli bir gelir sağlamakla beraber, Kırım Savaşı sırasında basılan kaimelerin miktarının çok artırılması sonucu, ciddi oranda

gümüşü tercih etmektedir. Daha sonra ülke parasının bir biriminin kaç gram altına veya kaç gram gümüşe eşit olduğuna karar verilerek, hem altın ve gümüş sikkelerin piyasa değerleri devlet tarafından sabitlenmekte hem de altınla gümüş arasında darphane oranı ya da yasal oran belirlenmektedir. Yasal olarak belirlenen altın/gümüş oranı ile piyasa koşullarına göre sürekli değişen altın/gümüş oranı arasında önemli bir farklılık oluştuğunda, altın ya da gümüş sikkelerin resmi değeri piyasa değerinin altına düşecek ve bunlar piyasadan kaybolacaktır. Bu durumda, uluslararası piyasalarda değeri daha yüksek olan metal ülke dışına çıkacak, değeri iç piyasalarda daha yüksek olan diğer metal ülkeye akmaya başlayacaktır. Bu yapıyla çift metalli düzen iç ve dış piyasalarda altın/gümüş oranı ne olursa olsun, iç piyasalarda her daim en az bir metalin tedavül edeceğini garanti etmektedir. Düzenin bu avantajı yanında bir diğer avantajı ise altın ve gümüş sikkeler için sabit değerler kullanılması sayesinde düzenin belirli bir istikrar sağlamasıdır (Pamuk, 1999: 223-224).

¹⁶⁷ Pamuk (1999: 227) ilk kaimelerin 500 kuruş değerinde ve yılda % 12,5 faiz getiri sağlamak üzere basıldığını belirtmiştir.

enflasyonla sonuçlanmış ve kaimeler 1862 yılında piyasadan kaldırılmıştır¹⁶⁸ (Pamuk, 1999: 229).

3.5.2.4.Yabancı Paralar

Bu dönemde Osmanlı piyasalarında Hollanda taleri, İspanya'nın sekiz Reallik sikkesi, Alman ve Avusturya sikkeleri ile 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'de en fazla kullanılan Avrupa sikkesi ve hesap birimi olma özelliğini yeniden kazanan Venedik dukası gibi yabancı sikkelerin kullanımı da devam etmektedir (Pamuk, 1999: 184).

Osmanlı paralarında zaman içinde yapılan ayar, ağırlık ve şekil değişiklikleri ile yabancı ülkelerden gelen taklit paralar nedeniyle ortaya çıkan karmaşık durum Abdülmecid'in tahta çıkışının ertesi yılında çıkarılan bir fermanla düzeltilmiştir. Bu çerçevede para darbında kullanılmak üzere İngiltere'den yeni makineler ve uzman kişiler getirtilmiştir (Pere, 1968: 19).

3.5.3. Dönemin Tağşişleri

II. Mahmud döneminde 1808-1830 arasında gümüş sikke 37, altın sikke ise 35 kere tağşiş edilmiş ve sonuçta paranın daha fazla tağşiş edilecek durumu kalmamıştır (Akyıldız, 1996: 27).

¹⁶⁸ Osmanlı-Avrupa ticaretinde 17. yüzyıldan beri kullanılan poliçe gibi ödeme araçları 18. yüzyıldan itibaren gelişmiş ve yüzyılın son çeyreğinde İstanbul Londra, Amsterdam, Venedik, Viyana gibi Avrupa'nın çok yönlü ödemeler ağı içine girmiştir. Bu durum İstanbul'un ihraç ettiği çok daha fazlasını ithal etmesinden kaynaklı olarak, Avrupa tüccarlarının getirdikleri malın değerini dengeleme gerekliliğinin ortaya çıkardığı bir gelişmedir ve malla dengelenemeyen bu alışveriş de poliçe gibi ödeme araçları dengeyi sağlayıcı bir rol üstlenmiştir (Pamuk, 1999: 185).

3.5.3.1.Gümüş Para: Pâre

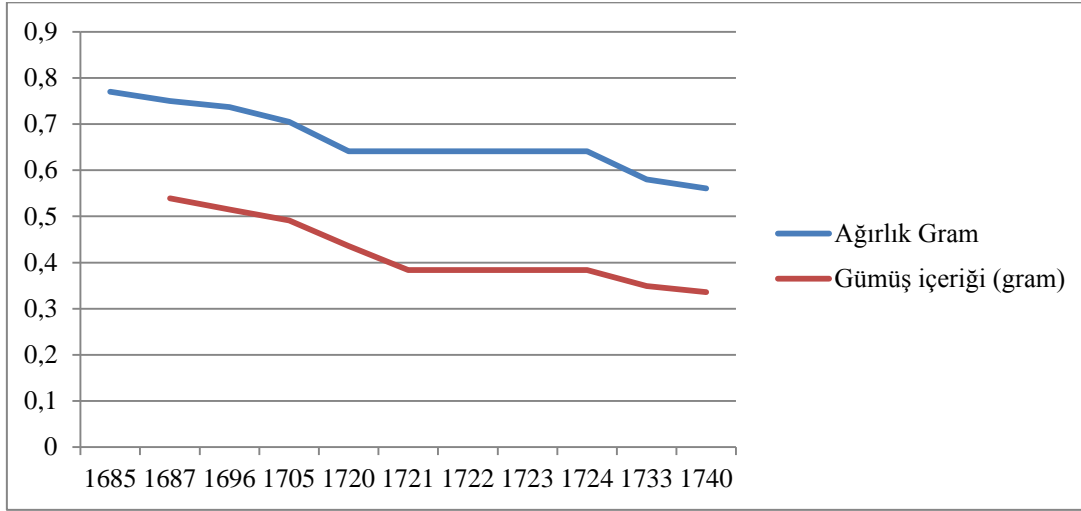
Tablo 3.11: Pâre'nin Değerinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1685-1740

Yıllar	Ağırlık		Ayar (%)	Gümüş içeriği (gram)
	Dirhem	Gram		
1685	0,240	0,770	70	8,000?
1687	0,234	0,750	70	0,539
	0,230	0,737		0,515
1696	0,220	0,705	70	0,491
1705	0,200	0,641	70	0,436
1720-1724	0,200	0,641	70	0,384
1733	0,181	0,580	70	0,349
1740	0,175	0,561	70	0,336

Kaynak: Sahillioğlu, 1965: 106

Yukarıdaki tabloda 1685-1740 arası dönemde pârenin değerinde meydana gelen değişiklikler yer almaktadır ve gerek ağırlığın gerekse de gümüş içeriğinin sürekli düştüğü görülmektedir. Buna göre 1685-1740 yılları arasında pârenin ağırlığı yüzde 27 oranında azalmıştır. Pârenin gümüş içeriğinde meydana gelen azalma ise 1687-1740 yılları arasında yüzde 34-37 arasında değişmiştir. Aşağıda, yukarıdaki tabloda yer alan verilerin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

Şekil 3.11: Pâre'nin Ağırlığı ve Gümüş İçeriğinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1685-1740

16. yüzyıldan beri altın ve gümüş paralar piyasa değerinin 1-2 akçe aşağısında bir fiyattan alınarak bu değer üzerinde bir masraf gösterilmiş ve aradaki fark hazineye kâr kaydedilmiştir. Devlet bu farklı kur uygulaması sayesinde yüzde 33 oranında kâr elde etmiştir (Tabakoğlu, 1985: 284). Hazine darlığı nedeniyle cülus bahşişleri dahil cari harcamalar 1/3 fazla kur üzerinden yapılmıştır. Bu yöntem on yıl kadar sürdürülmüştür. Sağ ve çürük akçe deyimleri de bu uygulamadan kalan deyimler olarak anılmaktadır ve buna göre ve 3 akçeden hesaplanan pâre sağ, 4 akçeden hesaplanan pâre ise çürük akçe olarak hesaplanmıştır (Tabakoğlu, 1985: 285).

3.5.3.2. Gümüş Para: Kuruş: 1789 Ve II. Mahmud Dönemi Tağşişleri

1789'da kuruşun gümüş içeriği üçte bir oranında azaltılacak derecede bir tağşişe gidilmiştir (Pamuk, 1999: 186). Daha sonra Rusya ve Avusturya Savaşlarının sona ermesiyle beraber parasal istikrarsızlıklar ortadan kalkmaya başlamış ve kuruşun gümüş içeriği ile düka karşısındaki kur değeri 1807'ye kadar değişmeden kalmıştır (Pamuk, 1999: 186-187).

Tablo 3.12: Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1690-1808

Yıllar	Kuruşun Ağırlığı (gram)	Kuruşun Ayarı (yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (gram)	Venedik Dükası Karşısındaki Kuru	Hesaplanan Altın/Gümüş Oranı
1690	26,0	60	15,6	2 k. 60 ak.	11,0
1696	26,4	60	15,8	2 k. 60 ak.	11,1
1708	26,2	60	15,4	3 k.	13,0
1716	26,5	60	15,9	3 k. 15 ak.	14,0
1720	26,4	60	15,8	3 k. 20 ak.	14,1
1730	24,8	60	14,9	3 k. 25 ak.	13,5
1740	24,1	60	14,5	3 k. 80 ak.	15,0
1754	23,7	60	14,2	3 k. 100 ak.	15,3
1757	19,0	60	11,4	3 k. 105 ak.	12,5
1766	19,2	60	11,5	4 k.	13,0
1774	18,2	60	10,9	4 k. 15 ak.	12,7
1780	18,5	54	10,0	4 k. 70 ak.	12,9
1788	17,4	54	9,4	5 k. 60 ak.	14,6
1789	12,8	54	6,9	5 k. 90 ak. ¹⁶⁹	11,2
1794	12,6	54	6,9	7 k.	11,6
1800	12,6	54	6,9	8 k.	13,3
1808	12,8	46	5,9	8 k.	13,3

Kaynak: Pamuk, 1999: 178

*17. yüzyılın sonlarında bir kuruşluk büyük sikkelerin darp edilmediği durumlarda, kuruşun gümüş içeriği tedavüldeki 30 para (zolota) ve 60 para (çift zolota) ve 2 kuruşluk sikkeler yardımıyla hesaplamalar yapılmıştır.

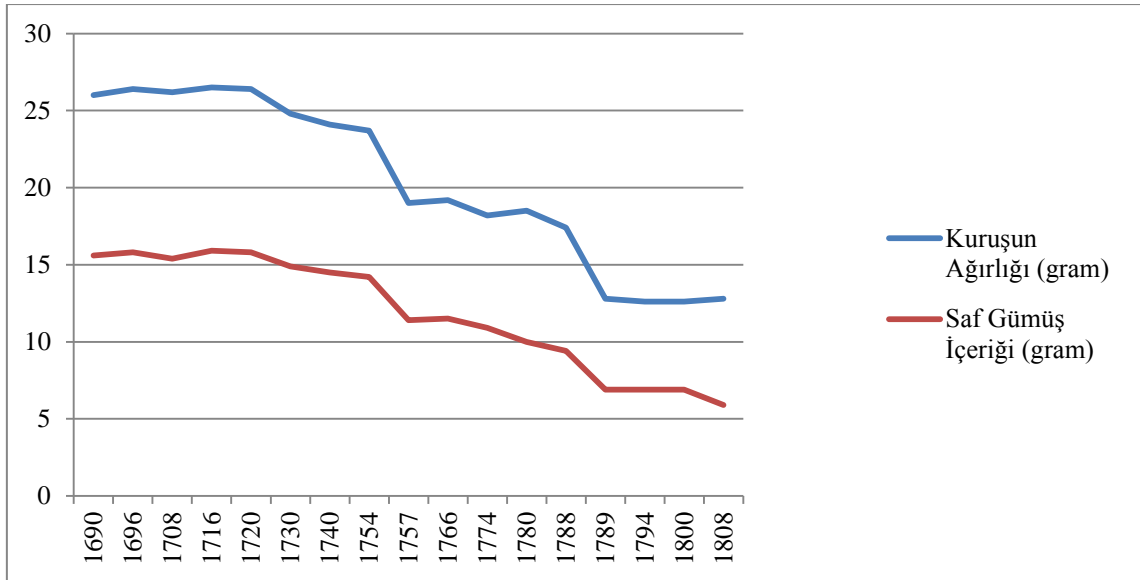
**Kur değerleri İstanbul ya da imparatorluğun çeşitli yerlerinde uygulanmış resmi kurları göstermektedir ve 1789-1792 yılları arasındaki kur değerleri hariç, piyasada oluşan ve resmi kurlar birbirlerine yakındır (Pamuk, 1999: 179).

Yukarıdaki tabloda kuruşun gümüş içeriği ile düka karşısındaki kur değerleri yer almaktadır. Kuruş 1690-1808 yılları arasında ağırlığından yüzde 50'sini (yüzde 50,7) kaybetmiştir. Aynı dönemde Venedik dükası karşısındaki kuru yaklaşık yüzde 220

¹⁶⁹ Kuruşun gümüş içeriği I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) yüzde 15'e kadar azalmış olmasına rağmen, Venedik dükası karşısındaki değeri de 1770'lerin ortalarından 1789'a kadar 4 kuruş 15 akçe düzeyinde fazla değişmeden kalmıştır (Tabakoğlu, 2005: 311).

düzeyinde yükselmiş, buna göre değer kaybı yüzde 68 kadar olmuştur. 1789’da kuruşun gümüş içeriğinin (yüzde 33) üçte bir oranında azaldığı tağşişte, ayarı 1780 yılında düşürülen yüzde 54 düzeyinde bırakılmıştır. Aynı tarihte Venedik dükası karşısındaki kuru ise yüzde 5,3 düzeyinde yükselmiştir. Buna göre tağşiş sonrası kuruşun iç değerinde meydana gelen kayıp yüzde 26 oranında gerçekleşmişken, dış değeri olan Venedik dükası karşısındaki kaybı yaklaşık yüzde 5 kur yükselişiyle yüzde 14 gibi daha düşük bir düzeyde gerçekleşmiştir. Aşağıda, yukarıdaki tabloda yer alan verilerin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

Şekil 3.12: Kuruşun Ağırlığı ve Gümüş İçeriğinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1690-1808

II. Mahmud tahta çıktığında (1808) kuruşun içinde bulunan gümüş miktarı 5,9 gramdır. Bu miktar 1789’dan itibaren değişmemişken, sonraki 30 yıllık sürede bazen hızlı bazen de yavaş azalmıştır. 1831-32 arasında 0,5 gram ile en düşük düzeyine inmiş, daha sonra 1832’de 0,94 grama, 1844’de 1,0 grama çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı’na kadar bu düzeyde kalmıştır. 1808-1844 arasında kuruş, gümüş içeriğinin % 83’ünü kaybetmiştir. Kuruşun tağşişi ile beraber diğer sikkeler karşısındaki kur değeri de düşmüş ve genel fiyat düzeyi aynı oranda yükselmiştir (Pamuk, 1999: 210).

Tablo 3.13: Gümüş Kuruş ve Kur Değerleri, 1800-1870

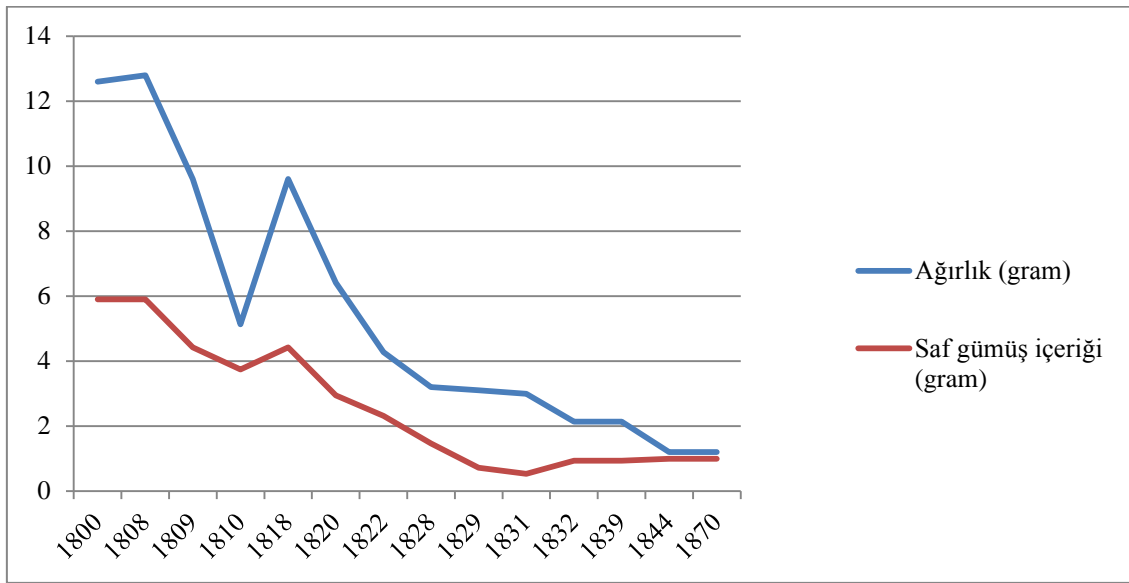
Yıllar	Ağırlık (gram)	Ayar (yüzde)	Saf gümüş içeriği (gram)	Sterline karşı kur (kuruş)
1800	12,6	54	5,9	15
1808	12,8	46,5	5,9	19
1809	9,6	46,5	4,42	20,5
1810	5,13	73	3,74	19,8
1818	9,6	46,5	4,42	29
1820	6,41	46	2,95	35
1822	4,28	54	2,32	37
1828	3,20	46	1,47	59
1829	3,10	22	0,72	69
1831	3,00	17,5	0,53	80
1832	2,14	44	0,94	88
1839	2,14	44	0,94	104
1844	1,2	83,3	1,0	110
1870	1,2	83,3	1,0	110

Kaynak: Pamuk, 1999: 208

Yukarıdaki tabloda 1800-1870 arası dönemde kuruşun gümüş içeriği ve kur değeri yer almaktadır. II. Mahmud dönemi tağşişlerinin iki alt dönemde incelenmesi, tağşişlerin neden ve sonuçlarının daha iyi anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. 1808-1822 arası dönem birinci tağşiş dönemi olarak kabul edilirse, bu dönemde altı ayrı dizi gümüş sikke basılmıştır. Nihayetinde altıncı diziye ulaşıldığında kuruşun gümüş içeriği 1808 yılındakine göre % 60 oranında azalmış ve 2,32 grama inmiştir. Bu dönemdeki tağşişlerin arkasında Rusya, İran ve Yunanistan ile girişilen savaşlar bulunmaktadır. 1828-31 arası dönem ikinci tağşiş dönemi olarak kabul edilirse, Rusya ile yapılan savaş ve sonrasını kapsayan bu dönemde kuruşun gümüş içeriği 2,32 gramdan 0,53 grama düşmüştür ve bu % 79 oranında bir azalma demektir. 1832'den sonra mali koşulların kısmen düzelmesiyle

beraber kuruşun gümüş içeriği 0,94 grama yükseltilmiştir (Pamuk, 1999: 211-212). 1690-1844 arası dönemde kuruşun toplam ağırlık kaybı yüzde 95 düzeyinde gerçekleşmiştir. 1800-1844 arası dönemde diğer döneme nazaran ayarında çok daha fazla değişiklik olmuştur. 1831’de yüzde 17,5’a kadar düşen ayar, 1832’de yüzde 44’e kadar yükselebilmektedir. Aşağıda, yukarıdaki tabloda yer alan verilerin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

Şekil 3.13: Kuruşun Ağırlığı ve Gümüş İçeriğinde Meydana Gelen Değişiklikler, 1800-1870

3.5.3.3. Altın Para

Altın sikke ayarının düşürülmesi ilk olarak 17. yüzyılın sonunda gerçekleşmiştir. Daha önce 963 ayarında darp edilen şerifiler II. Mustafa döneminde (1695-1703) 944 ayarında darp edilir hale gelmiştir (Sahillioğlu, 1958: 114). 100 tanesi 110 dirhem gelen şerifilerin 106 dirhemi saf altın iken 4 dirhemi ise bakırdır. Altın sikkelere bakır katılması şerifi ve yıldız altınları arasındaki değer farkının nedenini oluşturmaktadır (Sahillioğlu, 1958: 111).

Bu dönemde ağırlık ve ayarındaki istikrarı ünlü olan Venedik dükasının bile ayarı düşürülmüştür ve Osmanlı Devleti’nde “mağuş dükanın” Osmanlı topraklarına girmesine engel olmaya çalışılmıştır (Sahillioğlu, 1958: 115).

Tablo 3.14: Avrupa Sikkelerinin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1691-1731

Yıllar	Venedik Düka (Yıldız) (altın)	İspanya 8-Real (Riyal Kuruş) (gümüş)	Hollanda Taler (Esedî/Aslanlı Guruş) (gümüş)	Polonya Zolota (gümüş)
1691	300-400	120-160	120-160	88-107
1698	300-400	120-160	88	
1708	360			
1725	375	181	144	88
1731	385	181	144	88

Kaynak: Pamuk, 1999: 152

*Bu tabloda yer alan veriler için yukarıdaki tabloda yapılan açıklamalar ve hesaplama yöntemleri geçerlidir.

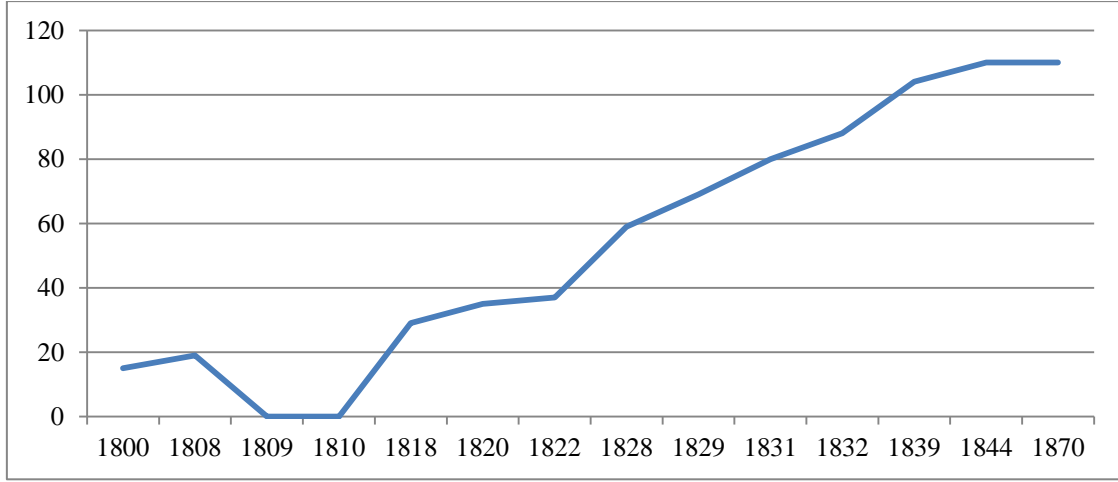
**17. yüzyılda daha önceki dönemlerden farklı olarak düka ile sultanın kur değerleri arasında düka lehine yaklaşık yüzde 10'luk bir fark ortaya çıkmıştır, ancak bunun sultanın altın içeriğinin azaltılması ile ne kadar ilişkili olduğu bilinmemektedir.

***İspanya'nın 8-reallik büyük gümüş sikkesi 25,6 gram gümüş içermekte ve oldukça istikrarlı olmakla beraber, Osmanlı piyasalarında tedavül eden diğer Avrupa sikkelerinin gümüş içerikleri zaman içinde azalmıştır. Örneğin 17. yüzyıl sonlarında zolota yüzde 60 oranında gümüş içeriğine sahiptir.

****1691'den itibaren devlet kendisine yapılan ödemelerde kabul ettiği sikkelerle, ödeme yapmak için kullandığı sikkeler arasında farklı kurlar uygulamaya başlamıştır ve devlete yapılan ödemelerde uygulanan kurlar piyasada oluşan kurlara daha yakın olmuştur (Pamuk, 1999: 152-153).

Yukarıdaki tabloda 1691-1731 arası dönemde Venedik dükası, İspanya 8 Real, Hollanda Taler ve Polonya zolotasının akçe cinsinden kur değerleri yer almaktadır. Bu dönemde en yüksek değer kaybı İspanya 8-reali (yüzde 22) için gerçekleşmiş, diğer gümüş paralar olan Haolanda taleri için yüzde 2,7 ve Venedik dükası için ise yüzde 9 düzeyinde olmuştur. Polonya zolotasının ise değer kazandığı söylenebilir. Yukarıdaki tabloda yer alan verilerin grafiksel gösterimi aşağıda yer almaktadır.

Şekil 3.14: Kuruşun Sterline Karşı Kur Değeri, 1800-1870

II. Mahmud döneminde zer-i mahbub, rumi, adli, hayriye ve mahmudiye adlarıyla üretilen çeşitli altın sikkelerin taşıdığı oranı gümüş sikkelere oranla daha sınırlı kalmıştır. 30 yıllık süre içinde altın sikkelerin içindeki değerli maden miktarı % 20 oranında azalmıştır. Bunun en önemli nedeni devletin ödemekle yükümlü olduğu maaşlar dahil tüm ödemelerin gümüş kuruş cinsinden ifade edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla altın sikkelerin taşıdığı gümüş sikkelerde olduğu kadar devlete yarar sağlamamıştır (Pamuk, 1999: 211).

Tablo 3.15: Diğer Sikke ve Para Birimlerinin Kuruş Cinsinden Kur Değerleri, 1720-1810

Yıllar	Fındık ¹⁷⁰ (altın)	Zer-i Mahbub ¹⁷¹ İstanbul (altın)	Macar altını ¹⁷²	İngiliz Sterlini ¹⁷³
1720	-	-	3 k.	
1736	3 k. 40 ak.	2 k. 90 ak.	3 k. 20 ak.	5-7 k.
1758	3 k. 105 ak.	2 k. 90 ak.	3 k. 80 ak.	
1768	4 k.	3 k.	3 k. 50 ak.	8 k.
1774	4 k.	3 k.	3 k. 50 ak.	9-10 k.
1780	4 k.		4 k.	
1788	5 k.	3 k. 60 ak.	5 k.	11 k.
1798	7 k.	5 k.	7 k.	15 k.
1805	8 k.	5 k. 60 ak.	8 k.	15-17 k.
1810	9 k.	6 k. 60 ak.	9 k. 75 ak.	19 k. 90 ak.

Kaynak: Pamuk, 1999: 179

*Tabloda yer alan kurlar hem piyasa hem de resmi kur değerleridir ve 1789-1792 yılları dışında piyasa ve resmi kurlar birbirlerine oldukça yakındır. Altın sikkeler için yer alan kurlar genellikle resmi kurlardır. Piyasa kurları çoğunlukla İstanbul'dan alınmıştır. İngiliz sterlini için kurlar ise piyasa kurlardır.

*** Mısır'da darp edilen altın sikkelerin kur değerleri yüzde 15-20 oranında daha düşüktür. Örneğin 1731'de İstanbul'da, İstanbul tuğralısının resmi kuru 3 kuruş ve İstanbul zincirlisinin resmi kuru 3 kuruş 40 akçedir. Macar turalısının resmi kuru ise 2 kuruş 75 akçe ve Mısır zincirlisinin kuru 2 kuruş 90 akçedir (Pamuk, 1999:179).

Yukarıdaki tabloda 1720-1810 yılları arasında altın sikkelerin kuruşla olan kur değerinin giderek yükseldiği ve kuruşun oldukça yüksek değer kayıpları yaşadığı görülmektedir. Tabloda yer alan çeşitli altın sikkelere karşı en yüksek değer kaybı Macar altını (yüzde 89) karşısında yaşanmıştır. Fındık altını ikinci sırada yer alırken (yüzde 85), zer-i mahbub altını (yüzde 73) üçüncü ve İngiliz sterlini¹⁷⁴ ile (yüzde 69) ile dördüncü sırada yer almıştır.

¹⁷⁰ Fındık altını yaklaşık olarak 3,5 gramdır (Pamuk, 1999:179).

¹⁷¹ Zer-i Mahbub yaklaşık olarak 2,6 gram ağırlığındadır (Pamuk, 1999:179).

¹⁷² Macar altını 3,47 gram ağırlığındadır (Pamuk, 1999:179).

¹⁷³ İngiliz sterlini için verilen ilk kur değeri 1740 yılına aittir. 18. yüzyılın büyük bölümünde sterlin altına bağlı durumdadır (Pamuk, 1999:179).

¹⁷⁴ İngiliz sterlini ile olan kur değeri 1839'da 106 kuruşa çıkmıştır (Akyıldız, 1996: 27). Bu durumda 1810-1839 yılları arasındaki değer kaybı yüzde 81 düzeyinde olmuştur.

3.5.3.4. Tağışların Nedenleri

Bu dönemde sık yaşanan savaşlar ve girişilen reformlar Osmanlı maliyesinin yüksek düzeyde bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuş (Pamuk, 1999: 204) ve bütçe açıklarına neden olan harcamalarda meydana gelen artışlar hacim olarak nitelik değiştirmiş, özellikle bürokratik ve askeri harcamalar yükselmiştir (Tabakoğlu, 1985: 14). Bütçe açıklarını kapatmanın bir yolu olarak da tağışlar yapılmıştır (Pamuk, 1999: 204).

1. 18. yüzyıldan önce devlet, savaşlardan hep olumlu yönde etkilendiği için devletin kurumları ve sistematüğini savaşlar üzerine biçimlendirmiştir. Ekonominin kendini üretmesinde bu savaşların çok büyük bir rolü olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu doğal sınırlarına ulaştıktan sonra ise önceki kısa süreli savaş dönemlerinin yerini uzun süreli savaş yılları almıştır (Cezar, 1986: 27) ve 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu savaşlar eskiye göre daha pahalıya mal olurken, merkezi hazine olanaklarını sınırlı kalmıştır (Cezar, 1986: 141). Sonuçta Osmanlı maliyesi savaşlardan olumsuz yönde etkilenmeye başlamış (Cezar, 1986: 27) ve savaşlar Osmanlı maliyesi ve toplumu için bir kriz unsuru haline gelmiştir (Cezar, 1986: 141). 18. yüzyılda özellikle Rusya ve Avusturya ile anlaşmazlıklar ve imzalanan antlaşmalar ile komşularla yaşanan sıkıntılar döneme damgasını vurmuştur (Mantran, 1995: I, 323). 19. yüzyılda Osmanlılar girdikleri neredeyse tüm savaşları kaybetmiştir (Mantran, 1995: II, 7). Bu süreçte Osmanlı Devleti için mali mesele ile askeri mesele artık özdeşleşmiş durumdadır. Çünkü devleti ayakta tutmanın tek yolunun daha iyi askere sahip olunması ve bunun da ancak daha çok paraya sahip olunması ile sağlanabileceği düşüncesi hakimdir. Bu durumda mali sıkıntıları gidermek adına askeri masraflarda tasarrufa gitme olanağı ortadan kalkmıştır (Cezar, 1986: 141).

1760'lardan yüzyılın sonuna kadarki dönemde önce Rusya'ya ve daha sonra Rusya ve Avusturya'ya karşı girişilen savaşlar neticesinde Osmanlı maliyesi ve para düzeni ciddi darbeler almıştır. 1768-1774 arası dönemde Rusya ile yapılan savaşta ortaya çıkan mali problemler, daha önceki barış döneminde biriktirilen rezervler sayesinde tağışe gidilmeden atlatılabılmıştır. Ancak 1782-1792 arası dönemde Rusya ve Avusturya ile yapılan savaş sırasında Osmanlı para birimi çok daha büyük bir darbe almıştır (Pamuk, 1999: 186). Bu dönemde savaşların finansmanı için para arzını genişletmek amacıyla I.

Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) tarafından halkın elindeki kıymetli madenlerden mamul eşyanın darphaneye getirilip devlete satılması zorunluluğu getirilmiş, ancak darphaneye gelen altın ve gümüş miktarı önemli boyutlara ulaşmadığı gibi para tağşışı sürdürülmüştür (Tabakoğlu, 2005: 311).

Savaşın hazineye yüklediği maliyetlerin bir yönünü yeniçerilerin aylarca ödenemeyen maaşları ve dağıtılamayan cülus bahşişleri konusu oluşturmaktadır. Tabakoğlu (1985:8) tarafından 1680-1750 yılları bütçeleri üzerinde yapılan çalışmada¹⁷⁵ tağşışın de içinde bulunduğu birçok çözüm yoluna başvurulmasına neden olan mali sıkıntılarının¹⁷⁶ en önemli nedeni bütçe açıkları ve bütçe açıklarında en önemli gider kalemini askeri harcamalar oluşturmaktadır. Ulufe (mevâcip) üç ayda bir askeri birliklere ödenmektedir. Aynı çerçevedeki bir diğer gider kalemi padişah değişikliklerinde¹⁷⁷ ödenen ve yaklaşık ek bir yıllık ulufe tutarında olan cülus bahşişleridir. Ulufeler ve cülus bahşişlerinin hazine üzerindeki baskısı, siyasi sıkıntılara da yol açmıştır. Yeniçerilerin bu sebeple ayaklanmaları padişahların tahttan indirilmesine ve hatta öldürülmesine, şehrin yağmalanmasına (Tabakoğlu, 1985: 206) ve toplumsal huzursuzluklara¹⁷⁸ neden olmuştur¹⁷⁹ (Tabakoğlu, 1985: 242).

¹⁷⁵ Tabakoğlu (1985:21)'de 1680-1750 arası dönemi çalışmasının inceleme dönemi olarak belirme gerekçesinin bu dönemin bir dönüm noktası, çağ değiştirme ve geçiş dönemi olması, ilgi çekici ve öğretici olması ve mali tarih araştırma imkanları bakımından önceki dönemlere göre çok büyük bir üstünlüğü olmasını göstermiştir.

¹⁷⁶ Söz konusu mali sıkıntılar, özellikle askeri harcamalar nedeniyle oluşan kamu harcamalarındaki artışa karşılık üretimin yetersiz kalması ve gelir düşüklüğü, iç güvensizlik ortamı, emeğin topraktan ayrılarak şehirlere göçmesi ve iç ve dış konjonktürel faktörlerdir (Tabakoğlu, 1985: 8). Söz konusu mali sıkıntılara çözüm olarak cari harcamaları azaltmak, hazine borçlarını etelemek gibi tasarruf tedbirleri alınmış, yeni vergiler ve vergi zamları gibi yeni finansman imkanları araştırılmıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden tağşışler paradan yararlanılarak gerçekleştirilen bir finansman kaynağı olarak değerlendirilmiştir (Tabakoğlu, 1985:9).

¹⁷⁷ Dönem içindeki padişah değişiklikleri, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed ve I. Mahmud'dur. Bu durumda beş cülus bahşışı ödemesi söz konusudur (Tabakoğlu; 1985:205).

¹⁷⁸ Bu dönemde haremın siyasal baskısı yönetimi yukardan baskılarken, çarşı ve sokağın güç odağı haline gelmesi nedeniyle İstanbul halkının savaş ve barış gibi devletin geleceğini ilgilendiren konularda söz söylemesini engellemek imkansız hale gelmiştir. Bu çerçevede çıkan ayaklanmalarda amaç devrim yapmak değildir. Çünkü Osmanlı toplumu yerel meseleleri aşan amaçlar için ayaklanmalar gerçekleştiremeyecek kadar büyük bir çok parçalılık hali içinde olan, ancak modern anlamda sınıf çatışmasının olmadığı bir toplumdur (McGowan, 2000: 762).

¹⁷⁹ Cephedeki ordunun gönderilen paraların altın olması konusunda ısrarına karşılık altın ve gümüş para darbinda kullanılacak yeterli madenin olmaması dolayısıyla halk elindeki altın ve gümüş eşyayı devlete satmaya zorunlu tutulmuştur (Cezar, 1986: 138). Altın ve gümüş eşya kullanımının haram olduğu yönünde çıkarılan fetva ile kural halkın yanında devleti ricalini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Böylece elde edilen değerli madenle gerçek değerlerinin yüzde 20 daha fazlası ile piyasaya sürülen tağşış edilmiş sikkeler

Savaşların maliyet artırıcı yönlerinden bir diğeri başarısızlıkla sonuçlanan savaşların arkasından maden ocakları gibi çeşitli işletmelerin savaş alanları içinde kalmasıdır (Tabakoğlu, 1985: 208). Kaybedilen topraklarla birlikte Osmanlı Devleti'ne yapılan vergi ödemeleri de kalktığı gibi (Tabakoğlu, 1985: 210) Osmanlı Devleti savaş tazminatı ödemek durumunda kalmıştır (Tabakoğlu, 2005: 311). Ayrıca Osmanlı devlet adamlarının aksi yönde tedbirler almasına rağmen Osmanlı topraklarının kısa zaman içinde mamul madde sürüm ve ham ve yarı mamul madde alım sahası haline geldiği ve batı sömürgeciliğinin tesiri altına girdiği ticari sistem içinde savaşlar ticari ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir (Tabakoğlu, 1985: 237). Osmanlı-İran Savaşı gibi Osmanlı'nın kendisinin içinde bulunduğu savaşlar dışında dış ülkelerin birbirleriyle yaptıkları savaşlar da Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir (Tabakoğlu, 1985:236). Ancak para stokunda ödemeler dengesi açıkları nedeniyle meydana gelen düşmeler ekonomide deflasyonist eğilimler ortaya çıkararak fiyatlar genel düzeyini düşürmemiştir. Çünkü fiyatlar narh uygulaması ve tarifelerle daha önceki üretim biçimi ve ilişkilerine göre sıkı bir şekilde belirlenmiştir. Bu nedenle Osmanlı dış ticareti, dışarıya satılan mamul ve hammaddelerin fiyatları düşürülerek ve böylece nisbi rekabet avantajı elde edilerek değerli maden kazanma yoluyla pozitif hale getirilememiştir (Yalçın, 1979: 314). Son olarak geçim imkanlarının daralması üzerine askeri zümrenin vergi dışı tutulmuş olması gibi birtakım avantajlı koşullar nedeniyle insanların bir devlet kadrosu elde etmeye çalışması, hatta devlette ikinci bir kadro peşinde koşması, elden çıkan topraklardaki görevlilerin buna rağmen maaş almaya devam etmesi, reel ulufelerin düşüklüğü nedeniyle boşalan kadrolardan devletin haberdar edilmemesi, hazinenin yükünü artırıcı etkide bulunmuştur (Tabakoğlu, 1985: 212).

2. Bu dönemde merkezi devleti güçlendirmeyi amaçlayan reform çabaları da Osmanlı maliyesinin güçsüzleşmesinde neden olan bir diğer gelişmedir. 18. yüzyıldan 1840'lara kadar merkezi devlet bütçesinin yaklaşık yarısı askeri harcamalara gitmiştir. Bu oran savaş dönemlerinde daha da artmıştır. Enflasyon dikkate alınarak yapılan hesaplamalarda merkezin harcamaları % 250 veya % 300 oranında artış göstermiştir. Dolayısıyla reform çabalarının en önemli hedeflerinden biri mali bürokrasinin yeniden yapılandırılarak, gelirlerin daha büyük bir kısmının merkez de toplanmasını sağlamak olmuştur. Bu amaçla

darp edilmiştir (Cezar, 1986: 139). İçinde hiç değerli maden bulunmayan sikke basımı konusu tartışılmış, ancak dış ticaretin sekteye uğrama olasılığına karşı bu önerinin üzerinde durulmamıştır (Cezar, 1986: 138).

çeşitli hazine ve bütçelere dayanan düzenden, tek bütçe düzenine geçilmiştir (Pamuk, 1999: 205).

3. Osmanlı Devleti'nin para sistemi ve para değeri, Batı-Doğu maden hareketleri arasında kalan konumu nedeniyle değerli maden akımından etkilenmiştir (Tabakoğlu, 1985: 239). Mısır ve İstanbul'da kesilen sikkeler arasındaki ağırlık ve ayar farklı olmasına rağmen değerleri aynı tutulduğu için İstanbul altınları Mısır'a kaçma eğilimi içinde olmuştur (Pere, 1968: 185). Mısır-İstanbul para çekişmesi neticesinde düşük ayarlı paraların varlığı altın paraları piyasadan kovmuş veya tağşiş edilmelerine neden olmuştur. Osmanlı altın ve gümüşü aynı mekanizma çerçevesinde ülke dışında İran ve Hindistan'a kaçmıştır (Tabakoğlu, 1985: 239).

4. 19. yüzyıl boyunca imparatorluğun sık sık toprak ve nüfus kaybı yaşaması dış ticaret hacmindeki artışı saptamayı zorlaştırmaktadır. Ancak buna rağmen elde edilen veriler 18. yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticaretinin yaklaşık 1 kat arttığını göstermektedir (Pamuk, 2007: 210). 17. ve 18. yüzyıllarda imparatorluğun dış ticareti Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgesinde yoğunlaşmıştır. Güneydoğu Asya ve Hindistan'dan gelen transit ticaret yolları 17. yüzyılın başlarından itibaren Hint ve Atlantik okyanuslarına kaymaya başlamış, ancak diğer taraftan Karadeniz ticaretinde 18. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı tekeli devam etmiştir (Pamuk, 2007: 162). Batı Avrupa ile olan ticaret diğer bölgelere göre sınırlı kalmakla birlikte 18. yüzyılda gelişmiş ve Sanayi Devrimi sobrasında hız kazanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'ya tarımsal ürünler; ham ipek, pamuk gibi tekstil alanında kullanılan hammaeddeler; pamuk ipliği ve pamuklu kumaş gibi mamul mallar ihraç edilmektedir (Pamuk, 2007: 163). Batı Avrupa'dan ithal edilen ürünler ise mamul mallar, lüks tüketime yönelik kumaşlar, kağıt ve cam ünleri, Batı Avrupa ülkelerinin kendi sömürgelerinden getirdikleri ve Doğu Akdeniz bölgesinde üretilmeyenşeker, biber ve diğer baharatlar, dokumacılıkta kullanılan boya, nadir hediyelik eşyalar, saat gibi maddelerdir. Bu ticaret ilişkisinde ithalat ihracattan büyük olmuş, aradaki fark gümüş para basımı ile karşılanmıştır (İnalcık, 2000, II: 849). 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başına kadar Anadolu'nun mamul mallar üretimi, mamul mallar tüketimini karşılamaya yetmiş, bir ölçüde imparatorluğun diğer bölgelerinden karşılanmıştır. Buna göre bu dönemde zanaatlerin bu dönemde çöküş içinde olmadıkları tespiti yerindedir (Pamuk, 2007: 164).

5. Bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de “sıvış yılı buhranları” Osmanlı mali yapısı üzerinde önem teşkil etmektedir¹⁸⁰. Ancak bunalımın 33 yılda bir geldiği düşünüldüğünde günü kurtarma zihniyetine sahip Osmanlı yöneticileri açısından durumun önemi ancak belirli zamanlarda ortaya çıkmıştır (Tabakoğlu, 1985: 242).

6. McGowan (2000: 834) Osmanlıların vergileri yükseltmekten kaçınmak amacıyla paranın değer kaybetmesine izin verdiklerini, bunun Osmanlıların mali alandaki tutuculuğunun bir göstergesi olduğunu belirtmektedir¹⁸¹.

3.5.3.5. Tağşişlerin Sonuçları

1. Tabakoğlu (1985: 17) paranın değer kaybı katsayısının bütçe rakamlarının şişmesinde büyük etkisi bulunduğunu belirtmiştir (1985: 17). Osmanlı ekonomisinde bütçe rakamları gelir ve gider olarak yüzyıllar boyunca sürekli artış göstermiş olmasına rağmen sınırlar genişlerken reel olan bu artışlar, toprak kayıpları yaşanırken ise büyük ölçüde hesap birimi olan akçenin değerindeki düşmelerden kaynaklı artışlardır. Bütçe rakamları 16. yüzyılda yüz-iki yüz bin akçe iken 17. yüzyılın başlarında devletin sürekli artan harcamaları nedeniyle sürekli paraların ayarının düşürülmesi sonucu nominal olarak yarım milyara, 18. yüzyılın başlarında milyar ve ortalarına doğru iki milyara yaklaşmıştır. 1680-1750 arası dönemin son yıllarında Rumeli’de pek çok toprak kaybı yaşanması nedeniyle gelir ve gider rakamlarındaki artışın gerçeği yansıtmadığı değerlendirilmesi yapılmaktadır¹⁸² (Tabakoğlu, 1985: 16).

2. Pamuk (2007: 181) tarafından yapılan çalışmaya göre Osmanlı tarihindeki en hızlı enflasyonun yaşandığı ikinci dönem olan bu dönemde 18. yüzyıl sonlarından 1850’lere kadarki süreçte fiyatlar 12-15 kat artış göstermiştir. Sahillioğlu (1965: 126) tarafından

¹⁸⁰ Diğer taraftan Mısır’da kullanılan yerel güneş takvimi ile hicri takvim arasında da 33 yılda bir gelen artık yıl söz konusudur. Ancak Mısır’ın sıvış yılları (1692-3) ile diğer sıvış yıllarının (1709-10 ve 1741-2) çakışmaması devletin çok daha zor duruma düşmesine engel olmuştur (Tabakoğlu, 1985:245). IV. Mehmed yerine II. Süleyman’ın tahta geçmesi sıvış yılı olan 1709-10 yılına denk gelmektedir (Tabakoğlu, 1985: 243).

¹⁸¹ McGowan (2000: 834) ülkenin temel madeni parası olan kuruşun değeri yüzyılın ilk altmış yılında neredeyse hiç değişmezken 1760-1812 yılları arasında yılda ortalama yüzde 3-3,5 arasında değer kaybeder hale gelmiştir. Bunu toplumsal dengeleri bozacak bir oran olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir (McGowan, 2000: 834).

¹⁸² Bütçe rakamları incelenirken gelir ve gider rakamları kadar bunlar arasındaki farklar incelenmelidir. Savaş yıllarında gider rakamlarının fazla olup bütçenin açık vermesi söz konusuysen, barış yıllarında bütçe fazlaları olduğu görülmektedir. Ancak bütçe fazlalarının ertelenmiş borçlar veya sıkıntılı bir dönemde ertesi yıl için herhangi bir vergi toplanmasından kaynaklı olduğu kuşkusuz bulunmaktadır (Tabakoğlu, 1985: 203).

yapılan çalışmaya göre akçenin değerinde meydana gelen değişmelerle buğday fiyatındaki değişmeler belirli bir zaman aralığı ile birbirlerini takip etmiştir. Paranın değerindeki değişiklikler ani ve hızlı olmadığı takdirde insanlar tarafından da fark edilememiş ve bu nedenle şikayet söz konusu olmayabilmiştir. Ancak 1584, 1600, 1618, 1624 ve 1641 yıllarında oluşan enflasyon ve stabilizasyon yıllarında halkın şikayetlerinin sonu gelmemiştir. Bu nedenle sikke tashihleri ile birlikte yeniden narh listeleri hazırlanmıştır (Sahillioğlu, 1965: 123). Özellikle Rusya ve Avusturya Savaşının ortaya çıkardığı kıtlıklar ve tağşişin yarattığı enflasyon karşısında devlet 18. yüzyıl boyunca devletin mal, para ve döviz piyasaları için en köklü müdahalecilik paketini uygulamaya koymuştur. Devlet özellikle başkentte sıkı bir narh uygulamasına giderek fiyatları denetim altında tutmaya çalışmıştır. Narh uygulamasının kapsamı döviz piyasalarını da kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Savaş sırasında sikkelerin resmi ya da narh fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki fark başka hiçbir dönemde olmadığı kadar açılmıştır. Devlet halktan ellerindeki tüm altın ve gümüşü resmi fiyatlar üzerinden darphanelere teslim etmelerini talep etmiştir. Neticede bu şiddetli müdahalecilik paketi hedeflerinde tam olarak başarıya ulaşamamıştır. Devlet ödediği fiyatları artırana kadar halkın getirdiği altın ve gümüş önemli boyutlara ulaşmamıştır. Narh uygulaması nedeniyle tüccarlar başkente mal göndermeyi reddetmiştir (Pamuk, 1999: 186-187).

Tağşiş sonrası yükselen fiyatlara üretimin yetersizliği de eklenince halkın özellikle gıda maddeleri talebi karşılanamaz hale gelmiştir (Tabakoğlu, 1985: 218). Üretimin yetersiz olmasının nedenlerinden biri, devletin pek çok gelir kaynağını savaşlar nedeniyle kaybetmiş olmasıdır. Daha sonra kaybedilen toprakların bir kısmı geri alınsa da, başlangıçtaki kayıpları telafi edebilecek düzeyde yeni gelir kaynakları bulunamamış, diğer taraftan verim yükseltilerek üretimde artış sağlanamamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti teknolojik hamleyi besleyecek bilgi altyapısından yoksundur ve üretim tamamen doğal şartlara bağlı olduğu için kuraklık, salgın gibi olumsuzluklar üretime aynen yansımıştır (Tabakoğlu, 1985: 214). Tarım kesimindeki üretim yetersizliği sanayiye yönelebilecek işgücünü besleyecek bir ürün fazlası oluşmasına da engel oluşturmuştur. Fiyatlardaki yükselişe rağmen bugün stagflasyon olarak adlandırılan duruma benzer şekilde ticaret durgunlaşmıştır (Tabakoğlu, 1985: 218).

3. Paranın ayarının düşmesinin ardından devletin ilk vereceği maaşlar tağşiş oranında azalmaktadır (Cezar, 1986: 140). Diğer taraftan tashih-i sikke işlemlerinden sonra tağşişe uğramış, kırkık ve hurda sikkelerin piyasadan çekilmesi işleminin gerçekleştirilememesi ile geliri bu paralardan ibaret olan kimseler için hayat şartları zorlaşmıştır. Bu durum Patrona Halil İsyanı¹⁸³,nın perde arkasındaki sebebi teşkil etmektedir. I. Mahmud'un cülus tarihi olan 1730'a kadar hurda akçe ve kesik pâreler tedavülden kaldırılamamış, paraları tartı ile kabul eden hazine bu durumdan müzdarip olmazken, halk sıkıntıya düşmüştür (Sahillioğlu, 1965: 104). Halkın normal vergilerini bile ödeyemez hale geldiğinin en önemli göstergesi Patrona Halil'in yeni padişah I. Mahmud'dan sadece eski idare tarafından getirilen ek vergilerin kaldırılmasını istemiş olmasıdır (Tabakoğlu, 1985: 218).

4. Ancak tağşiş edilmiş paraların piyasaya sürülmesinin ardından kalpazanlık faaliyetleri artış göstermiş (Cezar, 1986: 140; Tabakoğlu, 2005: 311), devletinkine göre biraz daha yüksek ayarlı paralar basanlar devletin kârını kendileri elde etmeye çalışmıştır (Cezar, 1986: 140). Diğer taraftan yolsuzluk ülke çapında özellikle devlet adamları tarafından yaygın olarak yapılır hale gelmiştir¹⁸⁴. Yolsuzlukla mücadelede kullanılan müsadere yöntemi kısa vadeli bir çözüm olarak etkili olmuş, ancak uzun vadede köklü çözümler getirememiştir (Tabakoğlu, 1985: 226).

5. Para ayarlamalarının devlete gelir kaynağı temin etmek yanında resmi kurlar ile piyasa kurlarını birbirine yaklaştıracı bir rolü de bulunmaktadır (Tabakoğlu, 1985: 285). Kesik pâre ve akçelerin tedavülden tamamen çekilmemeleri, pârenin ayarının düşürülmesi ve doğu ile güneye altın kaçıışları olması nedeniyle altın paraların piyasa kurları resmi kurlarından fazla olmuş ve bu durum altının değer kazanması ve eşya fiyatlarının yükselmesine, söz konusu paraların piyasadan çekilerek hazineye girişlerinin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca tüccarların iyi para kabul etmek yönünde davranış sergilemeleri,

¹⁸³ Tağşişler dönemin en büyük ayaklanması Patrona Halil İsyanı'nın en önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır (Tabakoğlu, 1985: 218). Diğer taraftan taşradan gelerek şehirlere yığılan ve işsiz kalan halk, huzursuz ve her an ayaklanmaya hazır bir zümre oluşturmuştur (Tabakoğlu, 1985: 218). Ayrıca Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları ile kaybedilen toprakların alınması gayesi çerçevesinde Üsküdar'da hazır durumda bekletilen ordu içinde ticari faaliyetle uğraşan yeniçeriler ve ticari yatırım yaparak ordugaha gelen pek çok esnaf bulunmaktadır ve ordunun sefere çıkmaması bu kimselerin ciddi derecede zarar uğramasına neden olarak isyan tohumlarını ekmiştir¹⁸³ (Tabakoğlu, 1985: 219). Son olarak "Lale Devri" (1718-1730) olarak adlandırılan dönemi içinde barındırmasından anlaşılacağı üzere halkın üst tabakaları yanında alt tabakalarının da batılı tüketim kalıplarını benimseyerek batılı eşyaları talep ve ithal etmeye başlaması ile gelişen lüks tüketim alışkanlığı etkili olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 220).

¹⁸⁴ Anadolu'ya eşkıyalık olaylarını araştırmak için yollanan müfettişler ve valilerin bile halktan zorla zahire ve para toplamaları yolsuzluğun ne kadar ciddi boyutta olduğunun göstergesidir (Tabakoğlu, 1985:227).

ticaret hacmini daraltıcı etkide bulunmuştur. Bunun üzerine zaman zaman altın ve gümüş paraların resmi kurlarının piyasa kurlarına yaklaşması amacıyla resmi kurlarının yükseltilmesi yoluna gidilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 286).

6. 18. yüzyıldan itibaren giderek sıklaşan tağşiş uygulamaları Osmanlı tüccarlarının Pazar bulmalarını kolaylaştırmıştır. Ancak artan enflasyonist baskı, tağşiş sayesinde elde edilen paranın Osmanlı bürokratlarının umduğu şekilde dış yükümlülüklerin karşılanmasında kullanılmasını engellemiştir ve Osmanlı parasının Avrupa borsalarındaki değerinin giderek düşmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun borç ödemelerini daha da zorlaştırmıştır. İmparatorluk içinde aynı madeni paranın farklı yerlerde farklı esaslara göre işlem görmesi, bölgeler arası ticaretin uzun dönemli planlanmasını da olanaksız hale getirmiştir (Kasaba, 1993: 26).

7. Devletin piyasaya kötü para sürdüğünü gören tüccarlar ellerindeki iyi parayı ve değerli amdenleri saklayarak yeni oluşan kanallardan yurt dışına yollamalarımparatorluk içindeki likit sermayeyi azaltmış, tüccar için mültezimlere, valilere, bürokratlara, köylülere yüksek faizle borç para vermek kolay ve kârlı bir iş haline gelmiştir (Kasaba, 1993: 26).

8. Devletin mali istekleri kentlilerden ziyade köylüler üzerine ağır yükler yüklemiştir (Mantran, 1995: I, 305). 16. yüzyılın sonundan itibaren başlayan tımar sistemindeki bozulma süreci devam etmiştir. Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden biri olan toprakta kamu mülkiyeti ilkesi tımar sistemindeki bozulmaya ek olarak ayan sayısının artmasıyla (Tabakoğlu, 1985:223) birlikte zedelenmiş ve özel mülkiyete dayalı yeni bir sistem kurulmuştur¹⁸⁵ (Tabakoğlu, 1985: 226). Bu durum reayanın göç hareketi meydana getirmesine neden olarak iç güvensizliği artırmıştır (Tabakoğlu, 1985: 253). Ayrıca devlet otoritesinin zayıflamasına paralel olarak ortaya çıkan eşkıyalık hareketleri¹⁸⁶ de

¹⁸⁵ 16 ve 17. yüzyıllarda servet ve nüfuz sahibi kimseler demek olan ayan ve eşraf zümresinin sayısı giderek artmıştır. Kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahiler, mültezimler, eminler, eski beylerbeyleri, sancak beyleri, kadılar, müderrisler, müftüler ayan ve eşrafın kaynağını oluşturmaktadır (Tabakoğlu, 1985: 223). 18. yüzyıldan itibaren merkezden gönderilen hükümlerde sadece ayanları muhatap gören emirler bulunmaktadır (Tabakoğlu, 1985: 224). Yine 1726 yılında yayınlanan bir fermandan merkezden sancak beyi gönderilmesine son verilmiş sancak beyliği görevine o yörenin bir ayanının getirilmesi kararı alınmıştır. Böylece ayanlık meşruiyet kazanmıştır (Tabakoğlu, 1985: 225) ve halk ayaklanmaları kadılar ve özellikle ayanları hedef alır hale gelmiştir (Tabakoğlu, 1985: 224).

¹⁸⁶ Artan eşkıyalık faaliyetlerine çözüm olarak beylerbeyi, sancakbeyi gibi görevliler ve mahalli zenginler "kapı halkı" adı altında muhafız kuvvetleri beslemeye başlamıştır. Kapı halkı devlet tarafından sefer halinde savaşa çağırabilecek ve taşradaki devlet otoritesini sağlamak yönünde bir güç olduğu iddiasını taşımasına

(Tabakoğlu, 1985: 220) güvenliği ortadan kaldırarak bir taraftan köylü halkın yurtlarını terk etmesine ve buna bağlı olarak üretimin yapılamaz hale gelmesine ve ticareti engelleyerek hazine gelirlerinin azalmasına neden olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 221). Diğer taraftan yeni vergi sisteminin yerleşmesi için yeterli zaman verilmeden eskisinin kaldırılması sorunlara yol açmış ve bu durum da devlet gelirlerini azaltıcı yönde etkiye bulunmuştur (Akyıldız, 1996: 28).

Eşkıya ve eşkıya takibine memur edilen görevlilerin zulmü nedeniyle yurtlarını terk eden (Tabakoğlu, 1985: 230) ve İstanbul'a göç eden kimseler bir taraftan işsiz kitleler meydana getirmiş ve sürekli işten yoksun kalan bu huzursuz kitle İstanbul'un bu kadar nüfusu beslemeye gücünün yetmemesi sebebiyle günü birlik işlerde çalışmak, seyyar satıcılık yapmak ve kanun dışı işlerde çalışarak eşkıyalığı şehre taşır konumda olmuşlardır (Tabakoğlu, 1985: 233). Diğer taraftan göç edenlerden iş tutabilenler ise şehir esnafına rakip teşkil ederek onların geçim imkanlarını daraltmış ve taşrada imal edilip İstanbul'a getirilen mamul maddeler İstanbul'da işlenir hale geldiği için İstanbul'a girişte bu mallardan alınan vergiler ortadan kalkarak İstanbul gümrük gelirlerinin azalması ile sonuçlanmıştır. Ayrıca söz konusu iç göçler kişisel olmaktan çıkarak aile göçleri haline gelmiştir ve kalabalık göçmen kitlesi kiracılık ve gecekondulaşma olgusunu geliştirmiştir (Tabakoğlu, 1985: 232).

18. yüzyılın ortalarından itibaren daha önce tacir ve sarraf olan Ermeniler Yahudilerin yerlerini alarak banker olmuştur. Bunlar yönetim çevrelerine girerek yüksek mevkilerdeki kişilere önemli miktarlarda borç vermişler, para basımı gibi önemli iltizamlar elde etmişlerdir (Mantran, 1995: II, 26). Diğer taraftan Osmanlı azınlıklarının Avrupalı tüccarlarla kurdukları ortaklıklar sayesinde, Müslüman kesimle aralarında statü farkı oluşmuştur. Osmanlıların Avrupalılar karşısında uğradığı yenilgilerin de tetiklemesiyle en başta Yunanlılar olmak üzere Sırp, Romenler gibi bazı Osmanlı halkları kendilerinin de fethedilmiş uluslar olduğunun farkına varmışlar ve Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki geçmişe dayanan istem dışı çatlak gün yüzüne çıkmıştır (McGowan, 2000: 762).

rağmen, yol kesmek, reayadan para vermeden yem ve yemek almak, kervanları basmak, tüccar ve yolcuların mallarını yağmalamak gibi eylemlerle güvensizliğin temel nedenini teşkil etmiştir (Tabakoğlu, 1985:221).

SONUÇ

Para, insan toplumları tarafından ilkel çağlardan beri kullanılan sosyal bir icattır. Ekonomik olduğu kadar toplumsal ilişkiler üzerinde de son derece belirleyici olan para kullanımı, zaman içinde yaygınlaşmış ve bu süreçte paranın mahiyeti de giderek karmaşıklaşmıştır. Bizzat kendisi günlük dilde gelir ve kazanç manasına gelen para, zamanla daha fazla gelir elde etmek için kullanılan bir araç haline gelmiştir ve para basımı bir finansman yöntemi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Maden ve kağıt para olarak iki farklı sistem için geçerli olan tağşiş ve devalüasyon bu yöndeki uygulamalardır ve literatürde “paranın değer kaybı” anlamında birbirlerinin yerine kullanılmakla birlikte temelde farklı içeriklere sahip bulunmaktadır. Ayrıca tarihteki şiddetli sikke tağşiş örnekleri ile kıyaslandığında kağıt paranın devalüasyonu daha önemsiz düzeyde kalmaktadır. Bu kapsamda çalışmada tağşiş ve devalüasyon uygulamalarının nedenleri, sonuçları ve işleyiş mekanizmaları açısından benzer ve farklı yönleri incelenmiştir. Ardından tağşiş uygulamaları tarihsel açıdan ele alınmış, çeşitli toplumlardaki tağşiş uygulamalarına yer verildikten sonra Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tağşişler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Osmanlı tağşişlerinin genel özellikleri açıklandıktan sonra çok uzun bir dönemi kapsayan Osmanlı varlığına bağlı olarak değişiklikler gösteren gelişmelerin incelenebilmesi için geçilen dönemsel analizde, her döneminin kendine has genel ekonomik ve parasal özellikleri ortaya koyularak tağşiş uygulamalarının neden ve sonuçlarına farklı pencereler ilave edilmiştir.

Buna göre çalışmanın bulguları aşağıda özetlenmiştir.

i. Tağşiş ve devalüasyon arasındaki temel fark, nitelik farkıdır ve değer düşürmenin mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Gerçek değerlerine göre tedavülde bulunan paraların kullanıldığı maden para sisteminde değer düşürülmesi paranın itibari değeri açısından olduğu kadar, doğal olarak gerçek değeri açısından da geçerli olmaktadır. Devalüasyon ise paraların itibari değerlerine göre tedavülde bulunduğu kağıt para sisteminde kullanılmaktadır ve paranın itibari değerinin düşürülmesinden ibaret bulunmaktadır.

ii. Tağşiş ve devalüasyon arasındaki diğer farklar uygulamanın kararını alan birim ve sebep-sonuç ilişkileri bağlamında oluşmaktadır.

Tağşiş uygulamalarında karar padişah ya da feodal lordların para basma hakkına sahip olduğu dönem için senyörler tarafından alınırken, devalüasyon kararı ise modern

ekonomilerde Hükümet ya da Bakanlar Kurulu tarafından alınmaktadır. Dolayısıyla tağşiş ve devalüasyon sonrasında ortaya çıkan sosyal çalkantılar da muhalefetin hedefi bir bakıma aynı olmaktadır. Ancak söz konusu muhalif hareketler yapıldıkları dönemlere göre farklı biçimlerde hayata geçmiştir. Örneğin tağşiş uygulamalarından sorumlu olan devlet görevlisi öldürülmüş ya da padişah tahttan indirilmişken, devalüasyonun uygulandığı toplumlarda hükümet düşmüştür.

Tağşiş kararı dönemin koşullarına göre yalnızca hükümdar ve çevresinin bilgisi çerçevesinde uygulanmış ve toplumun bilgi eksikliği ortamında tağşiş anlaşılana kadar önemli miktarda kazanç elde edilebilmiştir. Bugünün modern toplumunda ise daha şeffaf bir ortam olduğu için gerek para arzı artırıldığı gerekse de devalüasyon yapıldığında kısa zaman içinde toplumun tamamı durumdan haberdar olmaktadır.

Tağşişin temel sebepleri mali çerçevede savaş gereksinimlerini karşılamak için ek kaynak bulma ihtiyacı ve değerli maden eksikliğidir. Devalüasyon ise rekabet güdüsüyle ortaya çıkmakta ve ticaret açıkları ve enflasyon nedeniyle yapılmaktadır. Tağşiş sonrasında borçlarda hafifleme meydana gelirken, devalüasyonla birlikte yabancı para cinsinden borçlar ağırlaşmaktadır.

Tağşişin uygulandığı dönemde ülkeler arası değerli maden hareketlerine göre oluşan altın/gümüş oranı döviz kuru işlevi görürken, günümüz para sistemlerinde uluslararası döviz kurları gelişen teknoloji sayesinde karmaşıklaşmış arz ve talep koşullarının teknik olarak analizi sonucu belirlenmektedir.

Tağşiş uygulamalarının en önemli sonucu olarak ortaya çıkan enflasyon, devalüasyon için ise hem sebep hem de sonuç niteliği teşkil etmektedir.

Tağşiş uygulamaları dış ticaret üzerinde de belirleyici olmakla birlikte (başlangıçta paranın değerinin düşmesi nedeniyle ticareti artırıcı bir etki ortaya çıkararak daha sonra ise enflasyon ile beraber bu olumlu etki yok olmuştur), temelde bugünkü genişletici para politikasının işlevlerini yerine getirmektedir. Dolayısıyla uygulamaya geçirilmesi kararı konusunda daha ziyade mali gereksinimler nedeniyle oluşan para gereksinimi belirleyici olmuştur. Hatta tağşiş devalüasyonun aksine fiyatların yükselmesine neden olarak ülkenin dış rekabet gücünü azaltmıştır. Devalüasyon ise bir dış ticaret politikasıdır ve ödemeler bilançosu açıklarının kapatılması yöntemi olarak kullanılmaktadır.

Tağışışlerin sebeplerinden bir diğeri sikkelerin aşınması, yıpranması ve darphanenin hataları gibi sikke darbı yönetiminin işleyişinden kaynaklanmaktadır. Soyut bir işlem olan devalüasyon için ise böyle bir gerekçe bulunmamaktadır.

Tağışış sonrasında devreye giren Gresham Kanunu, devalüasyon sonucunda işlememektedir.

iii. Tağışış ve devalüasyonun benzer birtakım özellikleri de bulunmaktadır. Bunlar içinde en önemlisi iki uygulamanın gizli birer vergi niteliği taşıması ve uygulamalar sonrasında toplumsal huzursuzluk ve sosyal gerilimler, iktisadi bozulma, yönetime isyan gibi süreçlerin ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla ikisi de muhtemel siyasal muhalefet riskine karşılık artan mali gereksinimlerin ağır basması sonucu hayata geçirilmektedir.

Altın ve gümüşün dış piyasalarda dalgalanmalara yol açarak tağışışe neden olmasına benzer şekilde döviz kurlarında meydana gelen dalgalanmalar da uluslararası dengelere uyum sağlamayı gerekli kılarak devalüasyonla neticelenmiştir.

Tağışış ve devalüasyon sonucunda yabancı paralara karşı olan talep artış göstermekte ve para ikamesi süreci yaşanmaktadır.

Tağışış ve devalüasyon enflasyona bağlı olarak ortaya çıkan sosyal sonuçları açısından benzerlik göstermektedir. Tağışış borçlular açısından olumlu, alacaklılar ve sabit ücret alanlar açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Benzer şekilde devalüasyon ücret alan sınıflardan kâr kazancı sağlayanlara doğru bir gelir aktarımı meydana getirmektedir ve yabancı para tasarrufunda bulunanları zenginleştirici ulusal para birikimi olanları ise fakirleştirici etkide bulunmaktadır.

Osmanlı para tarihinde tağışış uygulamalarının incelenmesi sonucu varılan sonuçlardan en önemlisi, bugün sahip olduğumuz para sistemi ile Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki parasal uygulamalarını anlamının son derece güç olduğudur. Dolayısıyla yapılan değerlendirmelerde, tarihsel incelemelerde yer alan birtakım kısıtlar göz önünde bulundurularak dönemin koşullarının gözetilmesi bir mecburiyettir.

Para ve parasal düzen bir devletin ekonomisi, siyasi yapısı, sosyal yaşamı ve dış itibarının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Askeri ve siyasi bakımdan güçlü bir

devlet olan Osmanlı Devleti ise sağlam ve kararlı bir paraya sahip olamadığı için parasal açıdan aynı başarıyı gösterememiştir. Diğer taraftan Osmanlı tarihinde erken dönemden itibaren büyük ekonomik ve sosyal olayların arkasında hep para sorunları yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin tağşiş uygulamaları, paranın bir finansman aracı olduğu yaklaşımından hareketle ve fayda-maliyet analizi çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre tağşişin kısa vadeli mali yararları ile hem kısa hem de uzun vadeli maliyetleri kıyaslanmış, yararın zarardan fazla olduğuna inanılan durumlarda uygulamaya gidilmiştir. Tağşiş ile beraber aynı miktar gümüşten itibari değeri daha fazla olan sikke darp edilmiş ve bu sayede ödemelerin daha büyük bir bölümü karşılanabilmiştir. Ayrıca tağşiş sonrasında eski sikkelerin kullanımı yasaklanmış ve bu yasağın uygulamada başarı kazanması durumunda önemli miktarda kazanç elde edilmiştir. Diğer taraftan sikkelerin hazineye giriş çıkış kurlarının farklılaştırılması ve “tuğra hakkı” olarak sikke darbından alınan ücretler ile de kâr sağlanmıştır. Tağşiş uygulamalarından elde edilen bu yararlar tağşişe karşı olumlu bir bakış açısı uyandırmakla birlikte, yararların uzun vadede ortadan kalkarak zararlı tarafların su yüzüne çıkması bu bakış açısını değiştirmiştir. Tağşişin zararlı tarafları, fiyat artışları ve bunun hazine üzerindeki olumsuz etkileri, kalpazanlığın yaygınlaşması, devlete karşı duyulan güvenin sarsılması nedeniyle devletin iç piyasalardan borç almasının güçleşmesi, toplumsal açıdan ise isyanlar ve sosyal kutuplaşmadır. Olumlu ve olumsuz sonuçlar dönemin koşullarına bağlı olarak net bir şekilde ölçülememekle birlikte, iktisadi açıdan nicel veriler önemli olduğu kadar, rakamsal olarak bugün bile kesin ölçümü gerçekleştirilemeyen ve bu nedenle o dönem için net olarak ortaya koyulması tamamen imkansız olan sosyal çalkantılar da iktisadın sosyal bir bilim olmasından kaynaklı önem kazanmakta ve bunlar da göz önünde bulundurulduğunda tağşişlerin olumsuz sonuçları ağır basmaktadır. Buradan da hareketle tağşişlerin uzun vadeli bir strateji çerçevesinde değil (II. Mehmed dönemi hariç) kısa vadede günü kurtarma çabasıyla gerçekleştirilmiş uygulamalar olduğu söylenebilir.

Osmanlı tağşişlerinde en önemli sebep ek gelir elde etme isteği olmuştur. Devletin harcamalarını karşılamaya yetecek düzeyde gelirleri artmayan tüm ülkeler gibi Osmanlı Devleti de tağşiş uygulamasına gitmiş ve enflasyon ya da başka bir ifadeyle değersiz paranın neden olduğu sosyal çalkantıların temelini kendi eliyle hazırlamıştır. Her dönem için geçerli olan bu durum, II. Mehmed döneminde güçlü bir hazinenin hükümdar için

önemli bir iktidar unsuru olarak görülmesi zihniyeti çerçevesinde, bütçe fazlalarına rağmen ve fazlalığı daha da artırma isteğinden kaynaklanmıştır. Diğer dönemlerde ise devlet gelirlerinin harcamaları karşılamaya yetmemesi sonucunda ortaya çıkan bütçe açıklarını kapatma gerekliliğinden yapılmıştır.

Osmanlı kuruluş döneminde (1326-1444) önemli bir değişiklik göstermeyen akçenin değeri, II. Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte değişmiş ve hızla değer kaybına uğramıştır. Bu açıdan yeni fetihler ve devlet yönetimi bakımından üstün bir dönem olarak kabul edilen II. Mehmed dönemi, II. Mehmed'in her anlamdaki müdahalecilik anlayışından kaynaklanan tağşişler açısından yine diğer dönemlerden farklı olmayı başarmış, ancak bu seferki ünü olumsuz yönde olmuştur. Bu dönemde akçenin toplam ağırlık kaybı yaklaşık olarak yüzde 30 düzeyindedir. II. Mehmed döneminde Osmanlı'nın en önemli harcama kalemlerinden biri olan sefer harcamaları büyük yer kaplamış, savaş sonrası tazminatlar ve fethedilen yerlerden alınan yıllık ödemeler ise bütçenin gelirler kısmında yer alarak bütçede harcamalara göre daha büyük bir yer kaplamıştır. Gelirlerdeki bu fazlalığın bir kaynağını da paranın değerinde yapılan düşmeler oluşturmuştur. Diğer taraftan bu dönemde tağşişlerin ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri "Buçuktepe Vakası" olarak anılan yeniçeri isyanı olmuştur. Bu olayın önemi tağşişlere bağlı olarak ortaya çıkan ilk muhalif hareket olmasından gelmektedir. II. Mehmed'in sürekli hale gelen tağşiş uygulamalarına rağmen ilerleyen süreçte böyle bir vakanın tekrar yaşanmaması, yeniçerilerin seferlerden tatmin olduğu sonucuna götürmektedir.

II. Mehmed'den sonra bir süre ara verilen tağşişlere keskin dönüş 1585 yılında olmuştur ve bu tağşiş yüzde 44'lük oransal düzeyiyle o döneme kadarki en yüksek düzeyli tağşiştir. Bu dönemde akçenin yanında küçük bir oran da olsa sultani de tağşişe uğramıştır. Bu tağşişler sonrasında sultani akçe kuru da yarı yarıya değiştirilerek devalüasyon etkisi oluşturulmuştur. Bu dönem tağşişlerinin arkasında II. Mehmed döneminden farklı olarak mali sorunlar ve bütçe açıkları bulunmaktadır ve bu dönemden itibaren söz konusu mali sorunlar ve bütçe açığı durumu kronik hale geldiği için veri olarak kabul edilmesi gereken bir olgu olmuştur. Ayrıca bu dönem tağşişleriyle birlikte tağşiş uygulamaları II. Mehmed dönemindeki gibi uzun vadeli bir stratejinin parçası olmaktan çıkarak kısa vadeli hedefler çerçevesinde uygulamaya koyulmuştur. Bu dönem için kendisinden önceki koşullardan farklı olarak ortaya çıkan bir diğer önemli gelişme ise Amerika'nın keşfine dayalı değerli

maden akışıdır. Dolayısıyla bu dönem tağşişlerini Fiyat Devrimi'nde bağımsız olarak incelemek mümkün değildir. Değerli maden miktarındaki artışa rağmen tağşiş uygulamalarının devam etmesi, Osmanlı toplumundaki para talebi artışının para arzı artışından daha yüksek olduğunun bir göstergesidir. Para talebindeki artışın en önemli nedenlerinden biri de nüfus artışı ve köylerden kente göçün bir sonucu olarak ortaya çıkan ekonomideki parasallaşmadır. Bu dönemde tağşişler sonrasında ortaya çıkan sosyal çalkantılar ivme kazanmış ve nitelik değiştirmiştir. “Beylerbeyi Vakası” olarak adlandırılan yeniçeri ayaklanmasında, yeniçeriler toplumdaki genel baskı grubu rollerinin bir adım ötesine geçerek tağşişten sorumlu devlet adamlarını öldürmüştür.

1585-1690 arası tağşişler sonrasında akçenin değer kaybı yüzde 39 düzeyinde gerçekleşmiş ve buna göre diğer dönemlerden daha yüksek düzeyde olmamıştır. Ancak bu dönemde akçenin avarı da düşürülmüş ve yüzde 80'e indirilmiştir. Diğer taraftan sultani/akçe kurundaki yükseliş devam etmiş ve yüzde 125 düzeyinde olmuştur. Bu dönemde ayrıca mangırlar da tağşişe uğramış, ancak bu tağşiş mangırların ağırlıkları üzerinden değil, değerleri üzerinden yapılmıştır ve 1 akçe = 1 mangır olana kadar devam etmiştir. Dönem içinde 1600-1641 yılları arası sikke tashihleri adı altında tağşiş uygulamalarına gidilmiştir. Bu dönem tağşişlerinin temel nedenleri 1585 tağşişinin sonuçları çerçevesinde şekillenmiştir. Önceki dönemlerde savaşlardan hep olumlu yönde etkilenen Osmanlı Devleti'nin savaşlar üzerine biçimlendirdiği sistemi, bu dönemde diğer dönemlerden farklı olarak savaşların daha maliyetli hale gelmesi ve dolayısıyla bütçe üzerindeki yükünün artması dolayısıyla değişime uğramıştır. Çünkü bu dönemde Osmanlı doğal sınırlarına ulaşmış, savaş süreleri uzamış ve savaşların sonucunda toprak kazancından ziyade kayıplar yaşanır hale gelmiştir. Ayrıca yeniçerilerin sayısı artarken değişen savaş tekniklerine bağlı olarak önceki dönemlerde Osmanlı ordusunun temeli olan sipahilerin önemi azalmıştır. Yine bu dönemde lükse yönelik harcamalar da artış göstermeye başlamıştır. Diğer taraftan devletin askeri gücüne paralel olarak siyasi gücü de azalmış, bu durum taşrada vergi toplanmasını ve toplanan vergilerin merkeze aktarılmasını güç hale getirerek gelirleri azaltıcı etkiler ortaya çıkarmıştır. Son olarak bu dönemde sıvış yıllarının etkisi de gün yüzüne çıkmıştır. Kıtalar arası değerli maden akımları ise tağşişler üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı tarihinde her zaman baskın bir grup olan yeniçerilerin yanına saray içinden ulema ve harem kadınlarının entrikaları da katılmış ve mali bunalımlara bağlı tağşiş uygulamalarının öncesi veya sonrasında çıkan

yeniçeri isyanlarının siyasi sonuçları daha ağır olmuştur. Baskı gruplarının bu anlamda eskisinden çok daha güçlü hale geldikleri dönem II. Osman'ın öldürülmesiyle başlayan padişah öldürme girişimleridir. Ulufe ve cülus bahşisi ödemelerinde meydana gelen aksamalar ve ödemelerin mağşuş paralarla yapılmasını gerekçe göstererek ekonomik ve siyasi sebepleri bileştiren yeniçeriler ayaklanmış, başlangıçta kendilerinin istediği padişah ve devlet adamlarını daha sonra tahttan indirerek ve görevden alarak öldürmeye başlamıştır. Bu dönemde ayrıca sosyal çalkantılar da daha ağır olmuştur. 1590-1610 arasında yaşanan Celali isyanları o güne kadar devlete karşı çıkan toplumsal ayaklanmalar içinde en tehlikeli olanı olmuştur ve uzun süre tekrar tekrar alevlenerek devam etmiştir.

1844'den itibaren tağşış uygulamalarının son bulması nedeniyle çalışmada incelenen son dönem olan 1690-1844 arası dönemde akçenin günlük işlemlerde kullanılamayacak derecede küçülmesi sonucunda Avrupa ülkelerine benzer şekilde büyük bir gümüş para olan kuruş darp edilmiştir. Dolayısıyla bu dönem tağşışler kuruş üzerinden yapılmıştır. 1789'da kuruş gümüş içeriğinin üçte bir oranında (yüzde 33) azaldığı bir tağşışe uğramıştır. Aynı dönemde ayarı yüzde 54'e düşürülmüştür. 1690-1808 arası dönemde ise kuruşun toplam değer kaybı yüzde 50'ye varmıştır. 1789'daki tağşışin ardından bir müddet değişmeden kalan kuruşun değeri, 1808'de başlayan II. Mahmud döneminde şiddetli düşüşlerle sarsılmıştır. Bu dönemde Osmanlı tarihindeki en büyük tağşış uygulamaları yaşanmıştır. 1808-1844 yılları arasında kuruşun değer kaybı yüzde 83 olmuştur. Diğer dönemlere benzer şekilde kur yükselişleri de devam etmiştir. Bu dönemde tağşışlerin nedenleri açısından savaşların maliyet artırıcı yönleri sürmüştür. Bu dönemin bir önceki dönemden en önemli farkı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bozuk siyasi, ekonomik ve sosyal yapının farkına varılarak bunun düzeltilmesi için ıslahat hareketlerine girişilmiş olmasıdır ve bu kapsamda yapılan reformlar tağşışlerin en önemli sebebini teşkil etmiştir. Osmanlı tarihinde Orhan Bey, II. Mehmed dönemlerinde de bu dönemde olduğu gibi reformlar yapılmış, ancak dönemin koşullarına göre hazinenin içinde bulunduğu durum umut verici olduğu için mali sıkıntılara sebep olmamıştır. Bu dönemde ise halihazırda mali sıkıntılar içinde başlatılan reform çabaları zaten durumu bozuk olan hazineyi daha da zor bir duruma sürüklemiştir. I. Abdülhamid, III. Selim dönemlerinde de ciddi reform çabaları olmakla birlikte, reformların asıl başlatıcısı II. Mahmud olduğu için en yüksek düzeyli tağşışler de onun zamanında görülmüştür. Bu dönemde devleti mali sıkıntıya sürükleyen bir diğer neden Lale Devri'nde yapılan lüks yaşama yönelik

harcamalar olmuştur ve Lale Devri'ne son veren Patrona Halil İsyanı'nın arkasındaki temel sebep de tağşiş sonrası mağuş paralarla ödenen maaşlar olmuştur. Ayrıca Osmanlı toprak mülkiyetinin temel özelliği olan toprakta kamu mülkiyetinin bozularak iltizam ve vakıflara dayalı özel mülkiyete dönüşmeye başlaması da gelirleri azaltıcı bir etkide bulunmuştur. Dönemin bütçe rakamları incelendiğinde sürekli toprak kayıplarına rağmen gelir ve gider rakamlarındaki artış gerçekçi bulunmayarak, tağşişlerin bütçe üzerinde yanlısalar oluşturacak gelir artışları meydana getirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak devlet tarafından uygulanan vergi artırılması gibi mali önlemler özellikle köylü halk üzerine ağır yükler yüklediği için bu dönemde de yaşanmaya devam eden köyden kente göçün sosyal ve ekonomik boyutlu çalkantılarının, Osmanlı yönetiminin tutucu bir şekilde vergi oranlarını artırmaktan kaçınarak tağşiş uygulamalarına gitmesinin temel sebebi olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKLAR

Osmanlı Kronikleri

DERVİŞ AHMET AŞIKİ (1985), **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, haz. H. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

GÖRİCELİ KOÇI BEY (1994), **Koçi Bey Risalesi (Eski ve Yeni Harflerle)**, haz. Yılmaz Kurt, Ecdâd Yayınları, Ankara.

HOCA SAADETTİN EFENDİ (1992), **Tacü't-Tevarih I**, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kitaplar

AKDAĞ Mustafa (2009), **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

AKYILDIZ Ali (1996), **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası, Kağıt Para Ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

ARTUK İbrahim (1972), Kanuni Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

BABINGER Franz (2013), **Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı**, çev. Dost Körpe, 8. b., Oğlak Yayıncılık, İstanbul.

BARKAN Ömer Lütfi (1957), **İktisat Tarihi (Ders Notları) Kitap: II**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Sermet Matbaası, İstanbul.

BELIN François Alphonse (1999), **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi (Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler)**, çev. Oğuz Ceylan, Gündoğan Yayınları, Ankara.

BERKES Niyazi (2013), **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BISHOP Matthew (2013), **A'dan Z'ye Ekonomi Sözlüğü**, çev. Şeyma Akın, Bahadır Akın, Ceren Yıldız, Adres Yayınları, Ankara.

BRAUDEL Fernand (1993), **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara.

CEZAR Yavuz (1986), **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yy'dan Tanzimata Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul.

CHOWN John F. (1996), **A History of Money From AD 800**, Routledge, London and New York.

- CIPOLLA Carlo M. (1981), **Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700**, 2. e., Methuen, London.
- CIPOLLA Carlo M. (1993), **Beşinci Yüzyıldan Onyedinci Yüzyıla Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet**, çev. Ali İhsan Karacan, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- CLARKSON L. A. (1971), **The Pre-Industrial Economy in England 1500-1750**, 1. e., B. T. Batsford Ltd., London.
- COURT W. H. B. (1954), **A Concise Economic History of Britain From 1750 To Recent Times**, Cambridge At The University Press, Cambridge.
- DARBY Michael R. (1976), **Macroeconomics The Theory of Income, Employment and the Price Level**, McGraw-Hill Book Company, Los Angeles.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2013), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 30. b., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DİRİMTEKİN Halil (1982), **Makro İktisat**, Bizim Kitapevi, Eskişehir.
- EINZIG Paul (1970), **The History of Foreign Exchange**, 2. e., The Macmillan Press, New York.
- EINZIG Paul (1972), **A Textbook on Monetary Policy**, The Macmillan Press, London.
- ERTÜRK Emin (1994), **Döviz Ekonomisi**, Der Yayınları, İstanbul.
- ERTÜRK Emin (2004), **Küresel Ekonomide Makroekonomik Analize Giriş**, 2. b., Alfa Yayınları, İstanbul.
- ERTÜRK Emin (2010), **Uluslararası İktisat**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 3. b., Alfa Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI Suraya (2000), **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650**, 3. b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FERGUSON Niall (2008), **The Ascent of Money A Financial History of The World**, The Penguin Press, New York.
- FERGUSON Niall (2011), **İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı**, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- FISHER Irving (1946), **Paranın Satın Alma Gücü, Bu Satın Alma Gücünün Tayini ve Kredi, Faiz ve Buhranla İlgisi**, çev. Mekin H. Onaran, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- GALBRAITH John Kenneth (1991), **A History of Economics: The Past As The Present**, Penguin Books, London.

- GENÇ Mehmet (2012), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınevi (Neşriyat) İstanbul.
- GİRAY Filiz (2010), **Maliye Tarihi**, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ezgi Yayınları, Bursa.
- GÜÇER Lütfi (1976), **İktisat Tarihi Ders Notları**, Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, İ. Ü. İktisat Fakültesi, İstanbul.
- GÜRAN Nevzat (1987), **Döviz Kuru Sistemler ve Ekonomik Denge**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- GÜRAN Tefvik (1995), **İktisat Tarihi**, Acar Matbaacılık Yayıncılık Hizmetleri Ambalaj Sanayii ve Ticaret A.Ş., İstanbul.
- HANSEN A. H. (1961), **Para Teorisi ve Maliye Politikası**, çev. Ahmet Kılıçbay, 2. b., İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- HANSON J.L., (1970), **Monetary Theory and Practice**, Macdonald and Evans, London.
- HAWTREY R. G. (1950), **Currency and Credit**, Longmans, Green, 4. e., London.
- HEATON Herbert (1985), **Avrupa İktisat Tarihi I**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, 1. b., Teori Yayınları, Ankara.
- HEILBRONER Robert L. (1974), **İktisadî Sorun II**, çev. Demir Demirgil, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- HICKS John (1967), **Critical Essays in Monetary Theory**, Clarendon Press, Oxford.
- HICKS John (1977), **A Theory of Economic History**, Oxford University Press, 3. e, London.
- HİÇ Mükerrrem (1982), **Para Teorisi**, Ar Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK Halil (2000), **Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600**, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNALCIK Halil (2000), **Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, 1600-1914**, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KASABA Reşat (1993), **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Ondokuzuncu Yüzyıl**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul.
- KINDLEBERGER Charles P. (1970), **Uluslararası İktisat**, çev. Necdet Serin, Doğan Yayınevi, Ankara.
- KOLERKILIÇ Ekrem (1958), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Para**, Doğu Matbaası, Ankara.

- KÖHNEN Gerhard (1965), **Dünya Ekonomi Tarihi Başlangıcından Bugüne**, çev. Tunay Akaoglu, Varlık Yayınları, İstanbul.
- MACHLUP Fritz (1972), **The Alignment of Foreign Exchange Rates**, Prager Publishers, New York.
- MANKIW N. Gregory, (2010), Makroekonomi, çev. Ed. Ömer Faruk Çolak, 6. b., Efil Yayınevi, Ankara.
- MANSFIELD Edwin (1977), **Principles Of Macroeconomics**, 2. e., W. W. Norton & Company, Inc, New York.
- MONROE Arthur Eli (1965), **Monetary Theory Before Adam Smith**, Mass. Peter Smith, Gloucester.
- MORGAN E. Victor (1965), **A History of Money**, Penguin Books, Baltimore.
- ÖÇAL Tezer (1989), **Para Teorisi Doktriner Gelişim, Teori, Analiz**, 2. b., Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara.
- ÖZYÜKSEL Murat (2007), **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Derin Yayınevi, İstanbul.
- PAMUK Şevket (1999), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK Şevket (2007), **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PAMUK Şevket (2005), **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Gözden Geçirilmiş 2. b., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PERE Nuri (1968), **Osmanlılarda Madeni Paralar: Yapı ve Kredi Bankası'nın Osmanlı Madeni Para Koleksiyonu**, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul.
- PIRENNE Henri (1983), **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- PIRENNE Henri (1984), **Hz. Muhammed ve Charlemagne**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 1. b., Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU Halil (1989), **İktisat Tarihi (İlkve Ortaçağ)**, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- SEYİDOĞLU Halil (2013), **Uluslararası Finans**, Geliştirilmiş 5. b., Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- SHAW Stanford (1982), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev. Mehmet Harmanlı, E Yayınları, İstanbul.
- SMITH Adam (2004), **Ulusların Zenginliği 1. Cilt**, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, 4. b., Alan Yayıncılık, İstanbul.

- SMITH Adam (2011), **Ulusların Zenginliği 2. Cilt**, çev. M. Tanju Akad, 2. b., Alan Yayıncılık, İstanbul.
- TABAKOĞLU Ahmet (1985), **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU Ahmet (2005), **Türk İktisat Tarihi**, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TARLAN Selim (1992), **Tarihte Para**, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara.
- TRAK Selçuk (1973), **İktisat Tarihi**, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını No: 5, İstanbul.
- ÜNSAL Erdal (2005), **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadı**, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- WEATHERFORD Jack (1997), **The History of Money From Sandstone to Cyberspace**, Three Rivers Press, New York.
- WEBER Max (1981), **General Economic History**, çev. Frank H. Knight, Transaction Publishers, London.
- YALÇIN Aydın (1979), **Türkiye İktisat Tarihi Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci**, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- YILDIRIM Kemal – KARAMAN Doğan – TAŞDEMİR Murat (2010), **Makroekonomi**, 8. b., Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- ZEYTİNOĞLU Erol (1976), **İktisat Tarihi**, Met/er Matbaası, İstanbul.

Makaleler

- ALEXANDER Sidney S. (1971a), “Dış Ticaret Bilançosunu Düzeltme Tedbirleri, İthal Kısıtlaması ve Devalüasyonun Karşılaştırılması”, çev. Doğan Kargül, **Devalüasyon: Seçme Yazılar**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 95-121.
- ALEXANDER Sidney S. (1971b), “Devalüasyonun Etkileri: Elastiklikler ve Massetme Yaklaşımlarının Basitleştirilmiş Bir Sentezi”, çev. Necati Mumcu, **Devalüasyon: Seçme Yazılar**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 123-156.
- ARTUK İbrahim (1956), “Fatih Sultan Mehmet Namına Kesilmiş Bir Sikke”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No: 7’den Ayrı Baskı**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, ss. 1-4.

- BACQUE-GRAMMONT Jean-Louis (1995), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doruğu: Olaylar (1512-1606)”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, ss. 171-191.
- BALOGH T. – STREETEN P.P. (1971), “Dış Ticaret Analizinde Basit Elastikiyet Kavramlarının İsabetsizliği”, çev. Gül Günver, **Devalüasyon: Seçme Yazılar**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 43-66.
- BARKAN Ömer Lütfi (1970), “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, **Belleten**, c. XXXIV, s. 136, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 557-607.
- BELDİCEANU Nicoara (1995), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Örgütü (XIV.-XV. Yüzyıllar), çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, ss. 147-163.
- ÇİZAKÇA Murat (1976-77), “Osmanlı Ekonomisinde Akçe Tağışının Sebepleri Üzerine Bir İnceleme”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, c. 4-5, ss. 25-21.
- DUMONT Paul (1995), “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, ss. 60-133.
- DYSON John (2002), “Middleman”, **Best Chambers Students Dictionary**, çev. Önder Renkliydırım, Best Yayınevi, ss. 389.
- ERDEM Ekrem (2006) “Osmanlı Para Sistemi ve Tağış Politikası: Dönemsel Bir Analiz” **Bankacılar Dergisi**, Sayı 56, ss. 10-28.
- FAROQHI Suraiya (2006), “Krizler ve Değişim 1590-1699”, çev. Ayşe Berktaş, **Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, 1600-1914**, Eren Yayıncılık, İstanbul, ss. 545-757.
- GENÇ Mehmet (1981), “18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 10, ss. 33-77.
- İNALCIK Halil (2010), “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, **Doğu Batı Makaleler I**, 5. b., Doğu Batı Yayınları, Ankara, ss. 164-196.
- MACHLUP F. (1971), “Devalüasyonun Analizinde Nispi Fiyatlar ve Toplam Harcama”, çev. Necati Mumcu, **Devalüasyon: Seçme Yazılar**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 1-41.
- MANTRAN Robert (1995), “Doğu Sorununun Başlangıçları (1774-1839)”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, ss. 8-54.

- MANTRAN Robert (1995), “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 279-318.
- MANTRAN Robert (1995), “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna**, yay. yön. Robert Mantran, , Cem Yayınevi, İstanbul, s. 325-347.
- MCGOWAN Bruce (2006), “Âyanlar Çağı 1699-1812”, çev. Ayşe Berktaş, **Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2, 1600-1914**, Eren Yayıncılık, İstanbul, ss. 762-884.
- MORGAN E. Victor (1971), “Fleksibl Kambiyo Hadleri Teorisi”, çev. Necati Mumcu, **Devalüasyon: Seçme Yazılar**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 67-94.
- ÖZTÜRK Mustafa (2002), “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, **Türkler Osmanlı**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 802-821.
- ÖZTÜRK Temel (2002), “Osmanlılarda Narh Sistemi”, **Türkler Osmanlı**, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU Halil (1967-68), “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 1**, ss. 36-40.
- SAHİLLİOĞLU Halil (1968), “ Fatih’in Son Yıllarında Bakır Para Basılması ve Dağıtılması İle İlgili Belgeler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 6**, ss. 72-75.
- SAHİLLİOĞLU Halil (1999), “Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire”, **Studies on Ottoman Economic and social History**, Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul, pp. 1-25.
- VATIN Nicolas (1995), “Osmanlıların yükselişi (1451-1512)”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 99-141.
- VEİNSTEİN Gilles (1995), “Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)”, çev. Server Tanilli, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna**, yay. yön. Robert Mantran, Cem Yayınevi, İstanbul, ss. 198-273.

Diğer Kaynaklar

AKKUŞ Yakup (2009), “Osmanlı ve Avrupa’nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. Ve XV. Asırlar)”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Prof. Dr. Şerafettin Aksoy’a Armağan**, s. 52. <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuamk/article/view/1023000190> (20 Mart 2014).

ERTÜRK Emin (ty.), Tağşiş ve Devalüasyon, Bir Karşılaştırma Denemesi (Yayımlanmamış Çalışma).

SAHİLLİOĞLU Halil (1958), **Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi üzerine Bir Deneme**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

SAHİLLİOĞLU Halil (1965), **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Halime		ALKAN
Doğum Yeri ve Yılı	Ankara		1989
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
ve Düzeyi	İleri Düzey		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2003	2007	Ayrancı Yabancı Dil Ağırlıklı Lise
Lisans	2007	2011	Hacettepe Üniversitesi
Yüksek Lisans	2012	2013	Dumlupınar Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013	2014	Uludağ Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	08/2011	01/2013	Dumlupınar Üniversitesi
2.	02/2013	-	Uludağ Üniversitesi
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	halimealkan@uludag.edu.tr		
	Tarih		
	İmza		
	Adı Soyadı		

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Halime ALKAN
Tez Adı	Osmanlı Para Tarihinde Tağşiş
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İktisat
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Emin ERTÜRK
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :

İmza :

